

КРАЉЕВО ОКТОБРА 1941

KRALJEVO IN OCTOBER 1941

NATIONAL MUSEUM KRALJEVO
HISTORICAL ARCHIVE KRALJEVO

ROUND TABLE

KRALJEVO
IN OCTOBER
1941

Editors
DRAGAN DRASKOVIC
RADOMIR RISTIC

KRALJEVO
2003

НАРОДНИ МУЗЕЈ КРАЉЕВО
ИСТОРИЈСКИ АРХИВ КРАЉЕВО

ОКРУГЛИ СТО

КРАЉЕВО
ОКТОБРА
1941.

Уредници
ДРАГАН ДРАШКОВИЋ
РАДОМИР РИСТИЋ

КРАЉЕВО
2003.

Уређивачки одбор

Милољуб Арсић, Благомир Бишевац,
Љубодраг Димић, Драган Драшковић,
Силвија Крејаковић, Љубодраг П. Ристић, Радомир Ристић и Радојица Ћирић

Зборник „Краљево, октобра 1941” доноси радове
саопштене на истоименом округлом столу одржаном
16. октобра 2001. године у Краљеву

Зборник „Краљево, октобра 1941” штампан је уз финансијску подршку
Министарства за културу и медије Републике Србије
и Скупштине општине Краљево

САДРЖАЈ

I КРАЉЕВО 1941.

РЕЧ УНАПРЕД	7
FOREWORD	9
Владан Виријевић, <i>Краљево у предвечерје Друго̄о̄ свејско̄о̄ ратӣа</i>	13
<i>Kraljevo on the eve of the Second World War</i>	
Коста Николић, <i>Краљево у устанку 1941</i>	21
<i>Kraljevo in the rebellion 1941</i>	
Небојша Ђокић: <i>Формирање окупационе управе Србији и Краљеву 1941. године</i>	39
<i>Establishing of the occupation administration in Serbia and Kraljevo in 1941</i>	
Силвија Крејаковић: Избеглице у Краљеву 1941. године	69
<i>Refugees in Kraljevo 1941</i>	
Драган Драшковић, <i>Ситање у Краљеву 1941 – Покушаји да се сиречи</i> <i>и прекине сирељање ђалаца</i>	85
<i>Situation in Kraljevo in October 1941,</i> <i>attempts to prevent and stop shooting of hostages</i>	
Горан Давидовић, <i>Чачани на ојсади Краљева 1941. године – Хронологија догађаја</i>	111
<i>People from Casak in the siege of Kraljevo in October 1941</i> <i>– Chronology of events</i>	
Радојица С. Ђирић, <i>Котленички четнички одред у ојсади Краљева</i> <i>према сећању Радојка С. Јовандарића (2.10 – 15.11.1941)</i>	161
<i>Kotlenik chetnik unit in the siege of Kraljevo</i> <i>according to the memories of Radojko S. Jovandarić</i> <i>(2 October – 15 November 1941)</i>	
Радомир Ристић, <i>Место сирељања и покојавања ђалаца у Краљеву</i> <i>– Гробље сирељаних 1941</i>	179
<i>Place of shooting and burying hostages in Kraljevo</i> <i>– Graveyard of those shot in 1941</i>	

II ИСТОРИОГРАФИЈА О КРАЉЕВУ 1941.

Љубодраг Димић: <i>Рај и историографија.....</i>	197
<i>War and historiography</i>	
Венцеслав Глишић, <i>Још једном о великом рајном злочину у Краљеву 1941. године.....</i>	221
<i>Once more on the big war crime in Kraljevo 1941</i>	
Благомир Бишевац, <i>Архивска зраћа о догађајима „Краљево октобра 1941. године”</i> <i>у Историјском архиву и Народном музеју Краљево.....</i>	229
<i>Archive materials on the events "Kraljevo in October 1941"</i> <i>in the Historical Archive and the National Museum of Kraljevo</i>	
Љубодраг П. Ристић, <i>Обележавање годишњице стрелања у Краљеву 1941. године</i> <i>(1946–2000) – Компаративно исцраживање извештаја</i> <i>у јавним гласилима Политика и Ибарске новостии.....</i>	241
<i>Marking the anniversary of shooting in Kraljevo 1941,</i> <i>(1946 – 2000) – Comparative research on reports</i> <i>in public newspapers Politika and Ibarske Novosti</i>	
Милош Тимотијевић, <i>„Храбри” партизани и „зли” четници</i> <i>Историографија Чачка о ојсади Краљева 1941. године.....</i>	277
<i>"Brave" partisans and "evil" chetniks. Historiography of Cacak</i> <i>on the siege of Kraljevo 1941</i>	
Станиша Бркић, <i>Идеолошка употреба и злоупотреба српске трагедије.....</i>	301
<i>Ideological use and abuse of the Serbian tragedy</i>	
Документи	311
Списак аутора.....	375

РЕЧ УНАПРЕД

Да ли српска историографија, посвећена темама Другог светског рата, има алиби за све оно што историчари који су исписивали њене странице нису истражили, написали, саопштили? Да ли се „грађански рат”, који се из некадашње стварности прелио у историографију, може превладати стручним дијалогом неистомишљеника? Да ли се једној контраверзној и „запаљивој теми” може приступити без страсти и предубеђења? Да ли се у постојећој историографској литератури, која неминовно носи обележје времена у коме је настала, могу идентификовати покушаји мотивисани жељом да се што више истражи, сагледа, разуме, објасни? Да ли једну митологију, која је својим садржајима искривљавала перцепцију прошлости треба заменити новом, подједнако лажном и погубном? Да ли нова генерација историчара има право на грешке какве су чинили њихови претходници? Да ли „сумња без краја” и жеља за сазнавањем истине о прошлости, која опседа сваког истраживача, може да однесе превагу над „тумачењима” која изриче дневна политика, „истинама” које намећу центри друштвене моћи? Да ли су историчари спремни да, упуштајући се у нова истраживања, на маргинама некада написаног, исписују странице властитих стручних заблуда? Зашто локална историографија прећуткује оно о чему већ дуже времена пишу историчари стручно посвећени темама са ширим садржајем? Да ли, данас, стручна зрелост дозвољава да се јасно одеље неспорне историографске чињенице од понекад спорних историографских тумачења? Да ли је могуће утврдити путоказе будућих истраживања запуштених тема Другог светског рата у којима би стручна прецизност однела превагу над релативизација-

ма појава, критичка анализа се супростављала унапред створеним идеолошким убеђењима, нова истраживања пратила темељно прерастање и „ново читање” већ истраженог и написаног, модерни приступ изучавању историје (нове теме, нови методолошки приступи, нови концептуални оквири, богата емпирија, научност, схватање да историја није само сирова грађа већ и „виши облик апстракције који не прекорачује границе научности”, окренутост ка изучавању процеса који догађајима дају смисао, допадљив стил излагања којим се историчар обраћа читалачкој публици) однео превагу над „споменичком оптиком” писања о прошлости која српском друштву ускраћује могућност рационалног сагледавања прошлости и тако му, посредно, укида будућност?

Питања је много! У последњих петнаестак година изостала су систематска истраживања историје Краљева у Другом светском рату. Самим тим није било ни новог акумулираног знања, па ни ваљаних одговора на бројне непознанице наведене прошлости.

Организатори округлог стола „Краљево, октобра 1941” имали су племениту намеру да окупљањем историчара различите генерацијске припадности, истраживачког искуства, научног сензибилитета, стручних погледа, иницирају толерантан и плодотворан дијалог који, увек, изнова, подстиче истраживања, разобличава стереотипе и тврдње, води проширивању знања које никада није коначно.

У Краљеву.
2001. године

Уређивачки одбор

FOREWORD

Does the Serbian historiography, dedicated to topics from the Second World War, has an alibi for all the things that have not been explored, written or said by the historians who have been writing its pages? Can “the civil war”, which has been transferred from the former reality to historiography, be overcome by a professional dialogue of unlike-minded people? Can a controversial and “inflammable” topic be approached without passion and prejudice? In the existing historiographic literature, which inevitably bears characteristics of the time when it originated, can attempts motivated by a wish to explore, note, understand and explain as much as possible be identified? Should a mythology, whose content has twisted the perception of the past, be replaced with a new one, equally false and pernicious? Does a new generation of historians have the right to make the same mistakes as their predecessors? Can “an endless doubt” and a wish to learn the truth about the past, which possesses every researcher, prevail over “interpretations” made by daily politics and “truths” imposed by centres of social power? Are historians ready, by getting involved in new research, to write pages of their own professional false beliefs on the margins of the things written long ago? Why is the local historiography silent on the issues which have for a long time been written by the historians who are professionally devoted to topics with broad content? Does professional maturity today allow clear separation between indisputable historiographic facts from sometimes disputable historiographic interpretations? Is it possible to determine sign-posts toward future research on neglected topics about the Second World War in which professional precision would prevail over relativisation of phenomena, critical analysis would confront ideological convictions made in advance, new research would follow thorough developing and “new reading” of the things already explored and written, a modern approach to studying history (new topics, new methodological approaches, new conceptual frames, rich empirical knowledge, scientificity, understanding that history is not just raw material but “a higher form of abstraction which does not exceed borders of scientificity” as well, orientation to studying processes which give sense to events, attractive style of presentation with which a historian addresses the reading audience) would prevail over the “monument optics” of writing about the past which deprives the Serbian society of the possibility of rational considering of the past, thus indirectly depriving it of its future?

There are many questions!

The last fifteen years have been marked with the absence of systematic research on the history of Kraljevo in the Second World War. Therefore, there have been neither newly accumulated knowledge nor right answers to numerous unknowns from the mentioned past.

The organizers of the round table “Kraljevo, October 1941” had a good intention to gather historians who belong to different generations, have different research experiences, scientific sensibility and professional views in order to initiate a tolerant and fruitful dialogue which always and repeatedly encourages research, unmasks stereotypes and assertions and leads to enhancing knowledge which is never finite.

In Kraljevo, 2001

Editorial Board

I
КРАЉЕВО
1941.

Владан ВИРИЈЕВИЋ

КРАЉЕВО У ПРЕДВЕЧЕРЈЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

Апстракт: У овом раду изложене су основне карактеристике друштвено – економског развоја Краљева у годинама пред најважнија чланица Тројног пакта на Краљевину Југославију. Рада је написана на основу необјављене архивске грађе, написа оновремене историје и релевантне литературе.

Мало је градова у Србији који су у релативно кратком временском периоду, нешто више од две деценије, доживели тако динамичан развој, као што је то био случај са Краљевом у периоду између два светска рата. Из Првог светског рата, оно је изашло као варош „црних марама и барјака”, демографски осакћена, са осиромашеним домаћинствима, опљачканим трговачким и занатским радњама, опустошеним школама и другим јавним објектима, порушеном инфраструктуром, готово потпуно замрлим привредним токовима, да би за наредне 22 године, посебно током 30 – тих година, убрзаном индустријализацијом, стварало претпоставке за израстање од трговачко – занатлијске вароши у модеран град („од мале паланчице, познате само са свога кајмака, претворило се у важан центар националне индустрије”).¹

Сместено на споју Ибарске клисуре са Западноморавском долином, у источном делу краљевачке котлине, на левој обали

---

¹ „Јуче се навршило сто тридесет четири године одкако је Карађорђе заузео Карановац – данашње Краљево”, „Политика”, 13. 07. 1939, 10

² Михајло Митровић, *Градови и насеља у Србији – развој, урбанистички планови и изградња 1946 – 1951*, Београд 1953, 112

Ибра испред његовог увира у Западну Мораву, Краљево се почетком 1941. године простирало на 326 ха површине.² У њему се укрштају два правца којима воде важне комуникације: западноморавски (СЗ – ЈИ) и ибарско – грузански (ЈЗ – СИ), и управо оваква комуникацијска отвореност према другим деловима земље представљала је опредељујући фактор његовог развоја.

У Краљево су се укрштала два пута која су Законом о државним путевима из 1929. године била сврстана у ранг „државних”. Први је био пут Крагујевац – Краљево – Митровица – Пећ – Чакор – Андријевица – Матешево – Подгорица – Црнојевића Ријска – Цетиње – Његуши – Котор, а други, Појате – Крушевац – Краљево – Чачак – Ужице – Бајина Башта – Љубовија – Зворник – Тузла – Добој – Бања Лука – Приједор – Двор – Глина – Војнић – Карловац – Метлика – Ново Место.³ Њихова подлога била је израђена од ваљаног туцаника (макадама) тако да су моторна возила могла несметано да саобраћају. „Бановинским путем I реда”. Краљево је, преко Врдила и Каоне, било повезано са Бедином Вароши у моравичком срезу, а „бановинским путем II реда” преко Жиче са Матаругама.⁴

Краљево је представљало важну тачку и на железничкој мапи Краљевине Југославије. Осим пруге уског колосека, Сталаћ – Крушевац – Краљево – Чачак – Ужице, изграђене у годинама пред Први светски рат, кроз њега је пролазила и важна железничка магистрала: Београд – Лапово – Крагујевац – Краљево – Митровица – Скопље.⁵ На овај начин, оно је било повезано са престоницом и даље са Средњом Европом, Јужном Србијом а посредно и са Грчком, Југоисточном Србијом а преко ње са Бугарском и Турском и Западном Србијом, односно даље са Сарајевом и Дубровником. Крајем четврте деценије века који је иза нас, на краљевачку железничку станицу приспевало је, и са ње одлазило даље, 18 путничких возова дневно.⁶ Из Краљева се железницом могло путовати и на Гоч, ускотрачном пругом коју су, ради експлоатације шумских комплекса ове планине, током Првог светског рата изградили аустро – угарски окупатори.⁷

³ Закон о државним путевима од 8. маја 1929. године, Београд 1929, 6

⁴ Закон о државним путевима са Законом о недржавним путевима и уредбама и правилима за њихово извршење, Београд 1930, 61, 65

⁵ Петар Миленковић, *Историја грађења железница и железничка политика код нас (1850 – 1935)*, Београд 1936, 358 – 361

⁶ „Извод из реда возње”, *Народна самоуправа*, 167, 7. 07. 1939, 4

⁷ Др Драгољуб Милановић, *Краљево и његово уже здравствено подручје*, Београд 1973, 75

У етничком и конфесионалном погледу Краљево је било мешовита средина. Према резултатима последњег пописа становништва обављеног пре Другог светског рата (31. марта 1931. године), од 7.022 пописаних, 88,85% чинили су православни (Срби и мањи број Руса – емиграната), 9,32% римокатолици, 1,16% мухамеданци, 0,11% евангелици; 0,18% припадало је осталим хришћанским групама, а 0,37% није се изјаснило којој конфесији припада.⁸

О томе, у којој мери је ова структура нарушена током наредне деценије, тј. до отпочињања Другог светског рата, не може се поуздано рећи, поготову ако се има на уму да се број становника Краљева, појачаном имиграцијом у овом периоду, увећао за око 100%. Колико је заиста Краљево имало становника почетком 1941. године не постоје прецизни подаци. У оптицају су процене од „око 13.000”⁹ до 15.600.¹⁰ Иако ниједна од њих не сондира верску, етничку, професионалну и старосну структуру становништва, сигурно је да су Срби били у огромној већини. Осим њих у граду су живели још и: Словенци, Хрвати, Мађари, Немци, Руси, Јермени, Цигани, Чеси и др.

Краљево је било административно – управно, привредно, просветно – културно и здравствено средиште жичког среза, једног од 40 срезова Моравске бановине. У њему су били смештени Среско начелство, Жандармеријска станица, Војнотехнички завод, Касарна V противаеропланског пука, Општински и Срески суд, Државно тужилаштво, а почетком јуна 1938. године устројен је и Окружни суд чија територијална надлежност се простирала на жички и студенички срез.¹¹ У исто време, у Краљеву је радило и 9 адвокатских канцеларија.¹²

⁸ „Присутно становништво по вероисповести”, *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931. године*, књ. II, Београд 1938, 77

⁹ Др Д. Милановић, *Краљево и његово...* 54

¹⁰ М. Митровић, *Градови и насеља у Србији...* 112

¹¹ „Закон о оснивању нових окружних и среских судова од 14. априла 1938. године”, *Службене новине Краљевине Југославије*, 89, 20. 04. 1938, 1; „Уредба о територијалној надлежности нових окружних судова на подручју Апелационог суда у Београду”, *Службене новине Краљевине Југославије*, 95, 29. 04. 1939, 1; „Прво суђење у новооснованом Окружном суду у Краљеву”, *Народна самоуправа*, 111, 10. 06. 1939, 4; „Годишњица Окружног суда у Краљеву”, *Народна самоуправа*, 163, 09. 06. 1939, 3

¹² Адвокатуром су се бавили: Др Илија Кочички, Сава Аћимовић, Тома Ивановић, Душан Ђ. Илић, Бранислав Нешић, Владимир Радичевић, Нићифор Савајски, Момчило Симић и Драгољуб М. Стефановић (*Азбучни именик адвоката и адвокатских приправника на дан 31. децембра 1938. године*, Београд 1939, 25

Општинска управа налазила се у рукама „Удружене опозиције” (УО), а дужност председника општине вршио је банкарски чиновник Душан Крстић, који је на општинским изборима 27. септембра 1936. године, добио више гласова од кандидата „Југословенске радикалне заједнице” (ЈРЗ) Велисава Томовића, трговца.¹³

Основни економски чиниоци у животу Краљева у годинама пред Априлски рат били су трговина, занатство, угоститељство и индустрија. На њихову преовлађујућу заступљеност као начина стицања прихода и стварања економске егзистенције, утицало је више околности, од којих су пресудну улогу имали општи историјски оквири и локални амбијент у којем се Краљево развијало.

Трговина као делатност, у Краљеву је имала дугу традицију. Поред 241 трговачке радње „на мало” и 21 „на велико”, колико их је било 1940. године, добар део трговачког промета обављан је пазарним даном, петком, на пијаци, и у дане тродневног годишњег панађура – од 7 – 9. јула.¹⁴ Богата пољопривредна околина и добра комуникациона повезаност са осталим деловима земље, учинили су да Краљево слони за јако извозничко место аграрних производа (стоке, млечних производа, воћа и поврћа, ракије, вуне и коже итд) који су пристизали не само из села жичког, већ и суседних срезова: студеничког, драгачевског, трстеничког и гужанског.

Упркос све израженијој конкуренцији индустријске робе и опадању своје финансијске моћи, занатство је представљало значајни део економског миљеа у граду на Ибру. Модернизацијски токови оставили су осетног трага и на ову област, па су тако многи занати попут мумџијског, терзијског, сапунџијског, чарукџијског, поткивачког и других, лагано одумирали, док су корене хватали нови као што су: аутомеханичарски, електричарски, часовничарски, штампарски, фотографски, фризерски и слично. Према подацима Удружења занатлија среза жичког, почетком фебруара 1941. године, у Краљеву су упражњаване 43 врсте заната, од којих су најзаступљенији били: абаџијски, берберски, обућарски, опанчарски и зидарски.¹⁵

¹³ Од 1.714 бирача изашлих на изборе, свој глас Крстићу је дало 898, а Томовићу 816. Према важећим изборним законима, листа УО добила је 25, а листа ЈРЗ 5 одборничких места (*У Моравској бановини јуче су обављени ојшћински избори*, „Политика”, 28. 09. 1936, 4)

¹⁴ Др Милан Матјјевић, *Организованост трговине у Краљеву између два раја*, *Наша прошлост*, 5, Краљево 1992, 179

¹⁵ ИАК, Удружење занатлија среза жичког – Краљево 1910 – 1950, кутија бр. 42, Допис Управе Удружења занатлија среза жичког Пореској управи Краљево, 5. 02. 1941.

Пораст саобраћајног значаја Краљева, појачани проток људи и роба и изражена економска имиграција, погодовали су и развоју угоститељства. Према неким сазнањима, током четврте деценије прошлог века, Краљево је имало око 120 угоститељских локала (хотела, крчми, гостионица, кафана, бифеа, ђевабџиница и народних кујни).¹⁶ Њихову клијентелу чинили су мештани свих социјалних слојева, путници „намерници”, радници – самци који су се „трбухом за крухом” насељавали у Краљево, сељаци придошли на пијацу итд.

Оно што је представљало главни замајац свеукупног развоја Краљева у периоду између два светска рата, била је индустрија. Два најкрупнија индустријска предузећа била су „Државна фабрика авиона” и Железничке радионице за оправку вагона и локомотива, у којима је почетком 1941. године било уопслено око 2.600 радника, техничара и инжењера разних професија. Осим њих, краљевачки индустријски комплекс сачињавали су још и: „Војно – технички завод”, Железничка ложионица и неколико мањих парних пилана и црепоциглана.

Ради унапређивања привредних токова, у Краљево је послувало и неколико новчаних завода који су, углавном, кредитирали трговину, занатство, мања индустријска предузећа а повремено и пољопривредну производњу.

Иако су основне контуре урбанистичког изгледа Краљева утемељене још током XIX века, варошки простор се мењао и проширивао у складу са новим потребама, тако да су се у годинама пред Априлски рат јасно уочавале три физичке целине, које су и архитектонски и функционално и по социјалној структури својих житеља биле различите: најуже градско језгро (11 пространих улица и кружни градски трг), „Стара чаршија” (између путева који су водили ка Рашки и Мрчајевцима) и Индустријска зона са „Аероколонијом” (на „Крагујевачком друму”). Највећи број улица био је поплочан каменом коцкастом калдрмом и осветљен уличном расветом. Електричну струју Краљево је добијало далеководом из електроцентрале „Електромакиша” А. Д. из Вреоца.¹⁷ Горући урбанистички проблеми били су водоснабдевање и канализација који, упркос неким покушајима и иницијативама, нису ваљано решени.¹⁸

¹⁶ др Милан М. Матијевић, *Краљевачке кафане*, Краљево 1998, 33

¹⁷ Бранко Танасијевић, *Почетак и развој електрификације на подручју “Електиросрбије” Краљево*, Краљево 1994, 79

¹⁸ „Урбанизам и проблеми Краљева”, *Краљевски гласник*, 13, 07.12. 1933, 2; „Занимљив живот најсимпатичније и најбогатије паланке из предратне Србије”, *Правда*, 11031, 16. 07. 1935, 4; „Краљево је потребан незнатан кредит да постане хигијенско место”, *Правда*, 11484, 13. 10. 1936, 16; „Краљево добија водовод”, *Правда*, 12349, 28. 03 1939, 11

Најстарија просветна институција у Краљеву била је Основна школа која се први пут помиње још крајем XVIII века. Школске 1940/41. године имала 21 одељење. У склопу ње радила су још и два помоћна одељења и два одељења забавишта, тако да је укупан број ученика који су је у то време походили износио 1072.¹⁹ Услед малих смештајних капацитета старе школске зграде смештене у центру вароши, на углу улица Рајићеве и Цара Лазара, 1939. године у улици Ђенерала Станојловића подигнут је још један школски објекат који је назван „Државна народна школа Краљ Александар I”.²⁰

Сем основне школе, Краљево је од васпитно – образовних институција имало још и: Државну непотпуну и Вишу самоуправну реалну гимназију, Средњу пољопривредну школу (од 17. 11. 1940), Женску занатску школу, Занатско – трговачку школу, Железничку занатску школу и Државну мешовиту грађанску школу занатско – индустријског правца.

Верске обреде Краљевчани православне вероисповести обављали су у храму „Силаска Светога Духа”, а римокатолици у цркви „Светог Миховила” саграђеној 1933. године.

Најважнија здравствена установа у Краљеву била је Бановинска болница, која је 1936. године имала 7 болесничких соба са 67 лежачева.²¹ Три године касније у њој су била упошљена тројица лекара, „10 стручног санитетског особља, 5 административног и троје осталог особља”.²² Осим стационарног лечења оболелих од разних заразних болести, у њој су обављане и неке операције, аутопсије, порођаји и амбулантни прегледи. У складу са одредбама Закона о здравственим општинама из 1930. године, Општина краљевачка је, из буџетских средстава, плаћала и једног лекара и бабицу који су бесплатно пружали услуге суграђанима. Социјално осигурани радници лакша обољења и мање повреде лечили су у амбуланти „Окружног уреда за осигурање радника”.

¹⁹ АЈ – 66 – 1378 – 1586, Допис Просветног одељења Краљевске банске управе Моравске бановине III Одељењу за народне школе Министарства просвете, 15. 01. 1940.

²⁰ АЈ – 66 – 1652 – 1744, „Решење” *Одељења за народне школе Министарства просвете*, 2. 05. 1939; „Освећење нове школе”, *Народна самоуправа*, 166, 23.06. 1939, 1; Душан В. Јанићијевић, *Шест учитеља основне школе „Краљ Александар I – Ујединицељ” у Краљеву*, Краљево 1977, 21

²¹ *Годишњак о народном здрављу и раду здравствених установа и органа за 1936. годину*, Београд 1937, 236

²² *Годишњак о народном здрављу и раду здравствених установа и органа за 1939. годину*, Београд 1940, 126 – 129

Неопходни лекови и санитарски материјал могли су се набавити у три апотеке: „Код Св. Ђорђа” власника Миодрага М. Марковића, апотеци „Николић” и апотеци Мирослава Пелнаржа.

Краљево је спадало у ред оних вароши у којима су спорт и такмичарски дух били јако развијени. Активно су деловала четири „спорт – клуба”, у оквиру којих је неговано више спортских дисциплина („Ибар”, „Раднички”, „Морава”, „Железничар”), Смучарски клуб, Бициклистички клуб „Ласта”, Аеро – клуб „Наша крила”, Соколско друштво, Шах – клуб, Стрељачка дружина и Ловачко друштво. Највећу популарност од свих спортова имао је фудбал („лоптање”), а овдашњи фудбалски клубови такмичили су се у „Крагујевачком лоптачком подсавезу”.

Вести о догађајима и збивањима у земљи и свету стизале су у Краљево посредством мноштва дневних листова и часописа, углавном престоничких, који су се могли купити код овдашњих колпортера. Неки од њих, попут „Времена”, „Политике”, „Правде”, „Железничког венца” и других, имали су своје дописнике из Краљева. Једина краљевачка новина била је „Народна самоуправа”, недељни лист Среског одбора Југословенске радикалне заједнице среза жичког, у коме су, поред страначких вести, објављиване и разне новости из свакодневице вароши и сеоских општина жичког среза, као и прилози из других крајева југословенске државе.²³

Друштвени живот је био врло интензиван и карактерисало га је деловање низа струковних, сталешких, хуманих, женских и других удружења, попут: „Краљевске женске подружине”, „Женског хришћанског покрета”, „Пододбора Друштва Кнегиња Љубица”, „Хуманог друштва убогих и сиротих”, „Краљевске трговачке омладине”, „Пододбора Кола госпођа за помагање железничке сирочади”, „Пододбора Удружења Југословенских националних железничара и бродара”, „Пододбора Удружења железничара трезвењачка”, „Пододбора Удружења возопратног особља”, „Пододбора четничког удружења За слободу и част Отаџбине” и „Пододбора Јадранске страже”. Печат културном животу давали су још и „Дилетантско позориште”, певачко друштво „Свети Сава” и, на специфичан начин, четири биоскопа: „Париз”, „Југославија”, „Уранија” и „Клуб аеродромаца”.

²³ Оснивач и власник *Народне самоуправе* био је Петар Богавац, а уредник Божидар Ђурић. Штампана је у штампарији *Чедомира М. Милошевића и Сина* у Краљеву

M.A. Vladan VIRIJEVIC
assistant at Department of History
Faculty of Philosophy, Kosovska Mitrovica

KRALJEVO ON THE EVE
OF THE SECOND WORLD WAR

Summary

On the eve of the Second World War, Kraljevo had a dynamic social–economic development gradually creating preconditions for its growing into a modern town. Thanks to its favourable geographic–communication position, increased industrialization and demographic growth, influences from Belgrade and Europe, before all, cultural influences, reached it more strongly, so that it was steadily losing characteristics of a typical Serbian small town. General modernization rise was interrupted by the aggression of the Tripartite Alliance on the Kingdom Yugoslavia.

Коста НИКОЛИЋ

КРАЉЕВО У УСТАНКУ 1941.

Апстракт: У овом тексту се пише о догађајима који су довели до избијања устанка у Србији 1941. године. Анализирана је укупна слика ситуација, с посебним освртом на догађаје око Краљева и учешће обе устаничке војске у борбама за ослобођење града, октобра 1941. године. Рај је написан на основу извора првог реда и релевантне литературе.

Основна питања сваког устанка против окупације земље јесу: ко су његови носиоци, какве циљеве они имају, време када се устанак подиже и која се средства примењују да би се замишљени циљеви остварили? Није тако једноставно одговорити на ова питања. У Србији делују два антифашистичка покрета, са много различитих приступа у својој стратегији и у суштини, са супротним циљевима, што је битно утицало на катактер и ток самог устанка и све последице које су из њега проистекле.

КОМУНИСТИ

Политичка и идеолошка оријентација југословенских комуниста била је доследно просовјетска: „Совјетски Савез је за њих био и поука и мера, и закон и формула, и идеал и циљ. Комунистичка пропаганда не представља комунизам као нову идеологију, него као нову религију која све сачињава. И Совјетски Савез не представља као нову државу него као нови рај, у коме се све исцрпљује. Наравно, ова религија и овај рај имају и свој Бога, који има бркове, који је свемоћан и који је од свих стварозавешних и новозавешних

*вeйних йорука и зайоведних йорука и зайовeстийи йрихвайийо и као свој закон објавио само једну: Ја сам Боџ тивој и немој имаийи дру-
гих боџова осим мене.*"²⁴

Тек после напада Немачке на Совјетски Савез, КПЈ је позвала југословенске народе у борбу за ослобођење земље и социјалну револуцију. Проглас ЦК од 22. јуна препун је класног радикализма: „*Крвожедни фашистийички злочинци и њихови саийраийи у осийалим кайийиалистийичким земљама, љуийо су се овоџ йуийа йреварили. Немају они сада йроийив себе слабе евройске државе, вођене од издајничке кайийиалистийичке клике. Хиийлеру се суийроийсийавља сложни двестийомилионски народ, херојска йарийија бољшевика, мудри вођа Сийаљин, нейобедива Црвена армија*”. Наглашено је и да је *куицуо судбоносни йренуийак*, јер је започела одсудна битка против највећег непријатеља радничке класе: „*Пролеййтери свију земаља Јуџославије на своја местийа, у борбене редове. Нейоколебљиво и дисципливанано вршиийе своју йролеййтерску дужностий*”.²⁵

У истом духу је и Проглас ПК Србије, такође из јуна месеца. Класни тонови ту су још израженији. Српски народ је позван да створи борбено јединство са осталим народима Југославије, тако што ће повести борбу против „*пљачкашке владавине великосрпске господе и империјалистричких разбојника*” Енглеске, Француске, Америке, Немачке и Италије. Српски народ је прво требало да сруши поредак „*робижашница, беде, глади и насиља*”. Српска буржоазија била је крива за незапамћени слом у априлском рату: „*Поийийо су видели да је тийо раийи за националну слободу, круийни кайийиалистийи, разни йейоколонаийи и виийи официри – сав онај олоийиийи се џодинама тийовио на леђима народа, йожурио се да оийвори врайиа нейријайийељу*”. Дакле, издају су извршили Срби, а осим тога, увели су у рат братски хрватски народ: „*Окривљиваийи хрваййски народ, йоробљен данас као и срйски, значи йродужийиийи оно сејање мржње, онај дух насиља који је тийако скуийо сийајао Србе и Хрвайийе*”.

Српски комунисти већ говоре и о домаћим издајницима, о разним „*капиталистичким кликама, четницима, и полицајцима, неким бедним официрима*”, који су се уз помоћ енглеских агената окупили да спрече раднике и сељаке да заведу своју радничко – сељачку власт „*наслањајући се на велики и братски Совјетски Савез*”. Стога народ треба да „*овим бандама које се организују да проливају његову крв, још сада пружи одлучан отпор, изолује их од се-*

²⁴ Љубомир Симовић, *Ужице са вранама*, Београд, 1996, 297

²⁵ *Зборник докуменайија и йодайијака о Народно – ослободилачком раийу народа и народностийи Јуџославије*, (Даље – *Зборник НОР – а*); Београд, 1949, 1 – 1, 11 – 17

ла и градова и ускрати им сваку потпору”. Талас мржње који су покренули српски комунисти према деловима сопственог народа, био је толики да се у овом Прогласу уопште и не говори о борби против немачке окупације. Српски народ је позван у борбу против „агената енглеског и немачког империјализма”.²⁶

На дан немачког напада на Совјетски Савез одржан је и састанак Политбироа ЦК КПЈ. Владало је ведро и оптимистичко расположење, веровало се да је крај рата близу. Милован Ђилас је, у свом стилу, упитао: „*може ли неки немачки авион да залући изнад њерийорије Совјетског Савеза и да најрави шийеиу?*” На неким партијским састанцима расправљало се о преузимању власти у Београду, одмах се раширила и вест да ће доћи руски њагодбранци, па је Окружни комитет у Ваљеву већ 27. јуна издао директиву комунистима у Љигу да организују „*њрихваијање руских њагодбранаца који ускоро њреба да се сјусије. Треба им даији сељачка одела и о њоме одмах обавесијији њарџијско руководиство*”.²⁷

Ипак, није одмах после 22. јуна руководство КПЈ кренуло у рат за ослобођење Југославије. Чекала се директива из Москве. Она је стигла 1. јула. У њој је писало: „*Оијечесивени раији који води совјетски народ ѡроиив разбојничког најада Хиџилера, јестие дивовска борба на живоији и смрџи, од чијеџ резулџиатија не зависи само судбина Совјетског Савеза, већ и слобода вашијеџ народа. Куцнуо је час када су комунистџи дужни ѡодићи народ у оиџворену борбу ѡроиив окуџаиџора. Орџанизуџије, не џубећи ниједног минуџија, ѡарџиизанске одреде и расџириџије у неџриџаџељском залеђу ѡарџиизански раији. Поџиџаљуџије раијне фабрике, складниџија џорива, униџиџаваџије и руџиџије железнице, џелеџграфску и џелеџфонску мрежу, немоџије доџуџиџаџији ѡревоз ѡруџа и муниџије. ѡоџврдџије ѡријем ових дирекџиива и саоџиџиџије чињенице које доказују (њихово) исџуњавање*”.²⁸

Тако, како сведочи М. Ђилас, на састанку од 4. јула у вили Владислава Рибникара, није донесена никаква одлука: „*Већ смо*

²⁶ Зборник НОР – а, 1 – 2, Београд, 1952, 11 – 16

Одмах по немачком нападу на Совјетски Савез, КПЈ је почела да успоставља политику националне равнотеже у отпору и стрељањима. Крајем јуна, Броз је послао општиран извештај Коминтерни у коме је говорио о отпору хрватских сељака против Павелићевог режима. (Веселин Ђуреџић, *Савезници и јуџословенска раијна драма*, Београд, 1992. I, 80)

²⁷ Наведено према: Јован Марџановић, *Усџанак и народно – ослободилачки ѡкретџи у Србији 1941*, Београд, 1963, 85 – 86

²⁸ Извори за исџиџорију СКЈ, Документџи ценџиралних орџана КПЈ, НОР и револуџија (1941 – 1945), Београд, 1985, I, 65

знали за директиву *Коминтерне*”. Било је говора о томе како да се спроведе већ прихваћени став.²⁹

Крајем јуна и почетком јула, немачки извори упозоравају на могуће ширење немира у целој Србији, наглашавајући да се не ради само о традиционалној хајдучији, већ да се припрема устанички покрет широких размера који организују комунисти и националисти. Немачка команда у Србији је појачане активности четника и комуниста регистровала приближно од 5. јула у четири основне области: 1) Околина Ваљева, Крупња, Обреновца и Шапца; 2) Област Горњег Милановца; 3) Области Ужице – Чачак и Ариље – Гуча; 4) Рејон Косовска Митровица – Лебане.

Прве устаничке акције изненадиле су немачке команданте, као и цео окупациони апарат у Србији. Општа оцена била је да после војног пораза Србија нема ни снаге ни храбрости за већи отпор окупационим трупама. Показало се, међутим, да немачке снаге нису довољно оспособљене за одржавање *реда и њоретјка*. Три посадне дивизије (704, 714. и 717. са шест пешадијских и три артиљеријска пука) била су лоше наоружане, без моторизованог транспорта и распоређене на широком простору. То су биле дивизије тзв. 15. таласа: сачињавали су их војници старијих годишта, рођени између 1907. и 1913. године, предвиђени за службу у мирним подручјима и позадини. Команданти батаљона и командири чета и батерија били су ветерани из Првог светског рата, а командири водова били су стари између 27 и 37 година. Само мали број подофицира био је са продуженим роком служења. Ове три дивизије дошле су у Србију као окупационе трупе под мирнодопским условима. Њихова борбена обука била је прилично слаба, а недостајало је и тешког наоружања. Чак се сматрало да ће за угушење правих устаничких снага бити довољно само полицијске снаге, али је Служба безбедности већ 23. јула константовала неуспех посадних трупа у герилском рату, па је у Србију требало довести велике и добро извежбане трупе, јер је свака неуспешна акција штетила угледу војске и „појачавала склоност комунистичких банди да и даље врше своја недела”.³⁰

РОЈАЛИСТИ

Када су кренуле прве партизанске акције, Михаиловићев покрет је још био у фази организовања, са плановима о подизању оп-

²⁹ Милован Ђилас, *Револуционарни рај*, Београд, 1990, стр 35 – 36

³⁰ *Зборник НОР – а, 12 – 1, 227*

штенародног устанка у *гајџом моменџу* – када се изведе организација покрета отпора, створе способне војне формације, Немачка ослаби на фронтovima и стигне значајнија савезничка помоћ или евентуално изведе инвазија Балкана. Али, почетак рата на Истоку био је знак за Михаиловићеве четнике да се и стање у Србији може веома брзо променити. Иако није постојало, као код комуниста, оно убеђење у скори крај рата, чврсто се веровало да је немачки пораз извеснији него икада.

Најважнији разлози за Михаиловићеву резервисаност према директном и отвореном сукобу са Немцима, били су егзистенцијалне природе. Немачке репресалије указивале су да ће извођење герилских акција ускоро постати немогуће и да ће врло ограничене диверзије и саботаже коштати превише живота. Такође, прве вести о страховтама усташког геноцида у НДХ указивале су на неопходност чувања српских живота и пребацавање тежишта акције у Босну, о чему је Михаиловић доста размишљао. Осим тога, иако немачка војска у Србији није била толико супериорна, она је ипак била довољно јака да спречи постизање било каквих трајних војних резултата у смислу држања ослобођене територије. Михаиловић је исправно претпостављао да ће веома брзо уследити и довлачење појачања што ће, осим ликвидације устанка, донети и нову несрећу народу. Поруке које је добијао из иностранства такође су утицале на његову стратегију. Званичници Југословенске владе, на челу са Д. Симовићем, поручивали су четницима да буду мирни, да не нападају Немце и не изазивају репресалије, све до почетка опште акције против немачких снага на том делу ратишта. Није требало водити непромишљену борбу која неће донети ништа осим нових страдања народа.

Михаиловићева филозофија егзистенцијализма била је колико оправдана толико и разумна. Лако је било подићи Србина у борбу против Немаца, али је најважније питање било – шта после? За то, решење нису имали ни комунисти, осим ако заиста нису искрено веровали у долазак руских падобранаца. Они о томе и нису много размишљали – најважније је било покренути *џошак историје*, а он ће се већ сам одвести до краја. Михаиловић није пројектовао ни обрачун са *домаћим издајницима* – спрском жандармеријом и органима комесарске власти, осим у изузецима: ликвидирању појединаца, отворених немачких сарадника, агената у првом реду. Он је желео да их придобије за сарадњу у изградњи широке мреже покрета отпора. Ни паљење општинских зграда, посебно архива, убијање „кулака и пете колоне” није био део његове стратегије. Али, прве партизанске акције почеле су постепено да ремете замишљену такти-

ку, како због устаничког елана и распаљивања мржње према Немцима и указивања могућности за освету, као и због све већег утицаја партизанских одреда на народ, што је претило сужавању простора за рад. Ритам догађаја, као што смо већ раније нагласили, намећао је пред Михаиловића одлуке и решења у која он није до краја веровао. Када се већ једном заупцало, није се могло стајати.

Средином јула, први пут се у једном немачком извештају спомиње потреба хашења „генералштабног пуковника Д. Михаиловића”. Под 18. јулом, војни центар за везу у Београду извештава да је Михаиловићев штаб смештен у околини Ваљева, да се у њему налазе и енглески инструктори.³¹ Учестале вести о Михаиловићу биле су повод да Група 20. тајне немачке војне полиције почне да прикупља податке о бившем југословенском пуковнику. Тако је 31. јула закључено да је он „заиста вођа банди”, а пошто стално мења место боравка, још није било могуће да се он ухвати.³²

Планску борбу против устаника, немачка команда у Србији почиње да води од августа месеца. Већ 4. августа, генерал Хајнрих Данкелман тражи од генерала Листа, војног заповедника Југоистока, да се у Србију, у циљу активног сузбијања српског отпора, упуте нове полицијске снаге – два батаљона полиције и најмање 200 припадника Службе безбедности Рајха.³³ И Феликс Бенцлер, опуномоћеник Министарства спољних послова, за Србију, тражи полицијска појачања, али Врховна команда Вермахта 9. августа одговара да су полицијске снаге неопходне за Источни фронт и да редовна војска треба да сузбије све покушаје отпора. Наглашено је и да је то изричито Хитлерова жеља.³⁴ Тако је Данкелман 11. августа издао наређење да се одмах предузму операције против „терористичких банди”, уз неопходну планску психолошку и наставну преорјентацију, што је значило следеће: „Сага, њод њојџуно измењеним околностџима, неђу да знам ни за какве окуџационе јединице у Србији, веђ само за јединице обучене за борбу. Поџребна је муњевџиџа уџоџреба оруђја, брзо оџкољаване и џрочешљаване салаша, насеља, шумских џарцела и кукурузних џоља. Дакле, обука за џерилски раџи”.³⁵

³¹ Архив Војноисторијског института (даље: АВИИ), НМА, 44X – 1 – 5; Податак о енглеским инструкторима је очигледно погрешан

³² Наведено према: Иван Авакумовић, *Михаиловић џрема немачким докуменџиџа*, Лондон, 1969, 20

³³ *Зборник НОР – а*, 12 – 1, 259

³⁴ *Исџо*, 12 – 1, 260

³⁵ *Исџо*, 12 – 1, 297

Да ће ројалисти бити главни носиоци устанка, први пут је указала команда Абвера у свом извештају од 8. августа. Национални (четнички) покрет оцењен је као „великосрпски борбени покрет”, са борбеном традицијом која је укорењена у народу. Војнички вођен и организован од стране бивших активних официра, од краја јула је у стању систематског организационог окупљања и припрема у пределима око Београда, Пожаревца, Обреновца, Ваљева, Аранђеловца, Рудника и Крагујевца. Покрет се полако ширио по целој Србији, па је са све већом извесношћу очекиван општи устанак и тражено да сви немачки органи у Србији морају сматрати својом дужношћу да се у најкраћем року савладају немири. Ф. Бенцлер је сматрао да би истовремена акција против комуниста и четника (*национална српска интелелигенција*) одмах довела до њиховог уједињења и ширења устанка, па је предложио да се прво изведе акција против комуниста, пошто су они покушавали да лажним паролама, понекад и присилним мерама делују на националисте: „Ако се четници здруже са комунистима, онда неће бити могућа уједињења српске жандармерије”.³⁶

У другој половини августа, напади и саботаже су учестали, па се све више спомињала „планска употреба трупе за сузбијање банди”. Немачке институције наговештавале су и могућност прелажења четника комунистима и обратно, што је захтевало појачано ангажовање потерних одреда у „овом изразито герилском рату” и веће акције, уз учешће неколико батаљона. Тражена је употреба оклопних кола и авиона. Да је развој устанка био све озбиљнији, говори и податак о немачким губицима од 1. до 21. августа – 22 мртва (један официр), 24 рањена и два нестала војника.³⁷ У истом периоду, изведена су 22 препада на железничке пруге, 10 напада на жандармеријске станице, 43 препада на општине, пет напада на аутомобиле, а пет пута су нападнуте фабрике и рудници. У следећих 10 дана ситуација се још више погоршала: 21 немачки војник је убијен, а 34 су рањена. У том периоду, забележено је 39 напада на железнице, 14 препада на жандармеријске станице, три напада на мостове, четири удара на индустријске објекте и 53 напада на јавне установе.³⁸

Најзначајнији догађај у развоју устанка у овом периоду, десио се 31. августа када је Јадарски четнички одред, под командом потпуковника Веселина Мисите ослободио Лозницу. Уочи напада, 30. ав-

³⁶ *Истѿо*, 271 – 272; 297

³⁷ *Истѿо*, 375 – 376

³⁸ *Истѿо*, 12 – 1, 344; *Извештај командног штаба Команданѿа Србије од 31. августа 1941.*

густа увече, одржан је партизанско – четнички састанак у манастиру Троноша. Партизани саопштавају своју намеру да нападну град у року од два дана. У таквој ситуацији, Мисита, без консултације са Михаиловићем, доноси одлуку да сам нападне Немце у Лозници. У току ноћи, прикупља своје јединице, а звона са лозничке цркве дају знак за почетак напада у раним јутарњим часовима. У граду се налазила XI чета 738. пешадијског пука. Борба се водила кроз град, постепено, од куће до куће. Прво су се предале посаде у зградама Гимназије и Вуковог дома. Посада у Градској кафани пружала је најјачи отпор. У једном нападу на њу, гине и сам Мисита. Борбе су окончане у рано после подне. Напад је изведен на брзину, како би се предухитрили партизани, али је био упечатљив по резултатима: ослобођен је први град у окупираној Европи и први пут је један немачки гарнизон натеран на предају – заробљена су 93 војника.³⁹

Тај догађај ће означити и даљи развој устанка: партизанско – четничка војска храбрије јуриша на немачке одреде, бележи прве веће успехе, развој ситуације све више се отима контроли и немачка команда је принуђена да предузима радикалне мере које ће прву ратну јесен привести свом трагичном крају.

Четничко – партизански јуриш ширио се све већом брзином: Немци су убрзо протерани из Лајковца, Боговађе, Мионице, Ариља; у околини Пожаревца, у многим местима Шумадије, посебно у Левачком срезу. Пламен рата се преноси и на исток Србије, нешто споријим темпом и ка југу. Лист је приморан да 8. септембра од Врховне команде Вермахта тражи поново појачање: с обзиром на размере борби, добро наоружање, умешно вођење и заједничко деловање националиста и комуниста, расположиве немачке трупе нису довољне да брзо и сигурно разбију устанички покрет. Неопходне су биле покретне и ударне јединице (*бар једна дивизија*).⁴⁰ Посебну тешкоћу за немачку војску представљао је начин рата у Србији: устаничка покретљивост (пешке, без возила, без коморе) олакшавала је повлачење; циљ није био да се држи и брани одређени простор, већ препад и немири уопште.⁴¹

Потези се вуку убрзано. Генерал Лист 13. септембра саопштава Врховној команди Вермахта да узнемиравајући развој ситуације у Србији захтева енергичне мере: *„Неојходно је да у једној руци буде сједињена сва извршна власт. Данашња организација ко-*

³⁹ И. Авакумовић, *Михаиловић*, 21; Сергије Живановић, *Михаиловић и његово дело*, Чикаго, 1962, II, 50 – 60

⁴⁰ *Зборник НОР – а*, 12 – 1, 360 – 361

⁴¹ *Истио*, 368 – 369

мандовања срачунајћа је на мирне услове. Као нарочијо поверљива личност за ово долази у обзир генерал Беме".⁴² Тражи се и најмање једна ефикасна, оперативна дивизија појачана тенковима. Адолф Хитлер 16. септембра издаје наредбу генералу Листу о покретању офанзиве како би се у „српској области осигурале саобраћајне линије и објекти важни за немачку рајну привреду, а појом да се најоштријим мерама за дуже време успостави поредак”.⁴³

Истовремено је генерал Вилхелм Кајтел, начелник Штаба Врховне команде Вермахта, издао наредбу поводом почетка офанзиве: „Да би се немири угушили у зачетку, морају се без одлагања применити најоштрије мере, да се на тај начин силом, сироведе ауторитетне окупационе силе и сиречи даље ширење. При томе имати у виду да један човечији животи у дојичним земљама често не вреди ништа и да се засиришујуће дејство може постићи само необичном свирепости”.⁴⁴ У том случају је наређено да се за једног убијеног немачког војника стеља 50 до 100 Срба. Окупациона власт је суспендована и предата у руке генералу Францу Бемеу, команданту 18. армијског корпуса. Он је у Србију дошао 19. септембра.

Упоредо са овим одлукама, стигло је и поверљиво наређење *Вође Рајха и врховног зајведника оружане силе* у коме је, као једна од мера за угушивање устанка, била предвиђена и „ујоштреба хрватских снага у хрватско – српском граничном простору која је већ одобрена од сиране хрватске владе”.⁴⁵ Све ове директиве предочене су генералу Милану Недићу већ 17. септембра. Још му је саопштено да ће бити предузета акција масовне одмазде у самом Београду: хапшење и депортовање 50.000 људи (грађана, представника јавног живота и интелектуалаца – англофила и левичара).

Тог истог 16. септембра десило се још нешто веома важно. Под необичним околностима, цео врх КПЈ, на челу са генералним секретаром, одлази из Београда на слободну територију. Одлука је уследила после Брозове оцене да је Немачка у Србији доживела пораз. Тако Политбиро ЦК КПЈ и Главни штаб НОПО Југославије одлазе из окупираног Београда, возом преко Сталаћа и Чачка; 18. септембра Броз стиже у село Робије, у штаб Колубарске партизанске чете. Броз је Београд напустио са пропусницом коју је добио од Пећанчевог војводе Драгољуба Милутиновића, када је Пећанац већ у потпуности сарађивао са Немцима. Та чињеница била

⁴² *Истио*, 12 – 1, 375 – 385

⁴³ *Истио*, 12 – 1, 400 – 403

⁴⁴ *Истио*, 1 – 1, 427

⁴⁵ *Истио*, 431 – 432

је повод за примедбе да је Броз на слободну територију отишао уз немачки пристанак, како би унео расцеп у устаничке снаге. Изводила се аналогија са доласком В. И. Лењина у Русију, фебруара 1917. године, у немачком блиндираном возилу и са великом количином новца, добијеног од Немачке. Колико у томе има истине, тешко је рећи, али је истина да су немачке институције у Србији највише страховале од устаничког јединства. Од преласка Броза на слободну територију, нагло се радикализује класни приступ ослободилачкој борби. Револуционарних затрчавања није недостајало још у раним данима јула, али се сада назире контуре једне стратегије. Такође, додатно се заоштрава курс према српским националистима и ускоро почиње крвава драма која ће трајати наредне четири године.⁴⁶

КРАЉЕВО

Крајем септембра, отвара се устанички фронт у Таковском крају и у делу Шумадије од Крагујевца до Рудника. Највеће борбе у целом устанку вођене су око Краљева. Тамо су забележене и највеће устаничке жртве, у највећем броју националних бораца. После Чачка, устанички талас померао се долином Западне Мораве, према Краљеву. Град је био веома важан стратешки центар, чвориште важних саобраћајница: повезивао је јужну и западну Србију, међусобно и појединачно са Косовом и, преко ибарске долине, са Санџаком; био је и база за долазак појачања са Источног фронта. У њему су биле стациониране јаке немачке снаге, са ескадрилом

⁴⁶ Иван Авакумовић, српски историчар из дијаспоре, професор универзитета у Торонту, на један необичан начин дотакао је тај проблем. Он је у немачкој грађи пронашао податке о агенту Гестапоа под шифром *Хрваїи који не ради за паре* који је у лето 1941. године био у Београду. Он претпоставља да се ради о Јосипу Броз. У 1983. години, преко часописа Гласник СИКД *Њеџош*, поставио је Владимиру Дедијеру више питања у вези биографије Јосипа Броза: „1) Како се звала особа која се у архивима Трећег Рајха појављује као „Хрват који не ради за паре” у окупираном Београду, у касно пролеће и током лета 1941. године; 2) Каква је улога „Хрвата који не ради за паре” у подухвату Гестапоа и Абвера против тајног центра совјетске обавештајне службе у Београду јуна 1941. године, када је ухапшен Мустафа Голубић; 3) Какава је улога „Хрвата који не ради за паре” у успешним акцијама Гестапоа против београдске организације КПЈ у лето 1941. године; 4) Средином септембра 1941. године, Броз је возом напустио Београд и преко Сталаћа и Чачка отишао на слободну територију у западној Србији. На путу га је пратила особа која ће касније постати ађутант команданта СС дивизије „Принц Еуген”. Да ли је био обичај да генерални секретари партија путују у пратњи СС официра?”. (Гласник СИКД *Њеџош*, бр. 50, јуни 1983, 81 – 82)

авиона у самом граду и на аеродрому у оближњем селу Лађевци. Његова одбрана била је императив. Стога је већ 3. октобра Беме наређивао: „*Краљево се мора безусловно држати*”. У граду се налазио штаб 749. пешадијског пука са једним батаљоном; 6. и 7. чета 2. батаљона 737. пешадијског пука; 670. артиљеријски дивизион; 522. одељење минера (из састава 714. дивизије), као и снаге које су се повукле из Ужица, Пожеге и Чачка.⁴⁷

Командант снага опсаде Краљева био је мајор Радослав Ђурић, а начелник штаба Ј. Дероко. На састанку у селу Слатини постигнут је и споразум са партизанским снагама око заједничке акције. Командно место напада на град био је положај Ружића Брдо (7 километара југозападно од Краљева). Командант свих снага на левој обали Западне Мораве и десној обали Ибра, био је Дероко, а на десној обали Мораве и левој обали Ибра Ј. Бојовић. Укупне четничке снаге предвиђене за опсаду, бројале су између 3.000 и 4.000 бораца.⁴⁸

Немачке команде региструју 5. октобра масован одлазак цивила из Краљева и обуставу рада у фабрици авиона „пошто један део радника хоће да пребегне устаницима”, па је донесена одлука да се радници сместе у један сабирни логор. Михаиловићеви одреди примећени су у селу Лађевци, одакле је изведено дизање у ваздух моста на Западној Морави, како би се прекинула копнена веза између града и аеродрома. Већ 7. октобра Михаиловић наређује да се у селима око града прогласи борбена готовост трупа. На другој страни, у селу Самаила (10 км западно од Краљева) партизани ометају саобраћај и спроводе припреме за напад. Припреме за опсаду дуго су вршене, што је уочила и команда 717. дивизије: „*Непријатељ њлански надире од зајага на исток и покушава да околи Краљево и да га кружно зајвори. Непријатељски одреди су у њактвичком погледу вођени айсолујно њравилно (срјски официри и војници). Њихова борбена снага и командовање знајно су се њојравили. За нас важни њујевеи и железнице њлански се руше на њројтору Чачак – Краљево и Краљево – Крајујевац – Крушевац*”.

Немачка команда у Краљеву посебно се прибојавала напада на најважнију саобраћајну артерију: железничку пругу Београд – Краљево – Ниш – Солун, па је предлагано да се са обе стране пруге створи безбедоносна зона у кругу од три километра, на посебно угроженим местима: „*Ово њодручје њрогласило би се за борбену зо-*

⁴⁷ Венцеслав Глишић, *Ужичка рејублика*, Београд, 1986, 109; Павле Јакшић, „Развој устанка и борбе око Краљева 1941. године”, *Војно – историјски гласник*, бр. 2 (1950) 17

⁴⁸ Станојло Плазина, *Са Јелише њлануле варнице*, Мелбурн, 1975. 93; Звонимир Вучковић, *Сећања рајца*, Београд, 1990, 129

ну и саопшћило би се грађанима да је у њиховом власћиниом интјересу да њо одручје евакуишу, да не би невини сћрадали. Таква привидно окрујна мера поћребна је с обзиром на сћтуацју”. Команда 717. дивизије предлаже хапшење и одвођење у концентрационе логоре „лутајућих младих људи који ништа не раде”, организовање службе рада и спровођење пропаганде од стране српске владе у којој би се истицало да тренутни успеси банди ништа неће изменити у крајњем исходу рата: „Целокујни срћски народ поћеће да осећа великонемачку моћ. Само од држања свих Срба сада зависи да ли ће у будућности постојати Србија или не”.⁴⁹

Прве борбе почеле су око манастира Жиче. Један четнички одред, под командом Милутина Јанковића, дошао је у манастир 8. октобра, у среду.⁵⁰ Сутрадан ка манастиру крећу Немци, а како је савременик записао, четници „сви ућоше у цркву, заћалише по свећу, пољубише икону и прекрсћивши се, изаћоше ужурбано најоље. Сћпарешина, или неко од манасћирске браћје, рече да им је гоћиво млеко за доручак, а свињче да је донетјо из села и сћављено у казан да се кува за ручак. На њо команданћ одреда Јанковић, ћребројавујући одред и полазећи журно рече: **Доћи ћемо ми одмах, само да видимо шта то хоће Шваба, мајку му његову**”. У рано пре подне, надомак манастира почела је борба: „Поче да крчи: митјраљези, ћушке, бомбе, само ћрми: неко међу нама повика: побили су се!” Убрзо је из немачких топова бомбардован и сам манастир. Борбе су трајале целог дана и Немци су били принуђени на повлачење.

Сутрадан, 10. октобра, у петак, стигла је немачка одмазда. Објекти манастира бомбардовани су из ваздуха: „Појавише се са истјочне сћране Краљева ћетј неких црних ћичурина. Гледам их како мирно и безазлено леће, не наћовешћавајући никакву рћаву сћућњу, никакву коб. Кад се ћрмакоше Краљеву, чух звук и познадох да су њо звиони. Прелетјеше Краљево и ћродужише ћраво ћрема Жичи. Ево их за неколико ћренућака и над самим манасћиром. Почеше кружћи. Наћравине неколико крућова, заћим се усћремие један за друћим, као јасћебови на свој ћлен и почесе бомбардоваћи Велику цркву. Залетјеше се свом брзином да скоро

⁴⁹ АВИИ, НМА, 44X – 1 – 4

Пре почетка борби, штаб Краљевачког НОПО затражио је 7. октобра од немачке команде да престане са хапшењем грађана и спаљивањем њихове имовине; да исплати ратну штету од милион и 800.000 динара; да ослободи све заробљене Србе и партизанима призна сва права ратујуће формације. (Зборник НОР – а, 1 – 1, 633) Од тога, наравно, није било ништа.

⁵⁰ Јован Радосављевић, *Живот и сћрадања Жиче и Сћудение поћ окућацијом 1938 – 1945*, Манастир Хиландар, 1993, 144 – 145

*додирну кубеѿа крилима, а онда испушиѿају велике бомбе. Ја сам сѿао као укоѿан, ѓушим се, исколачио очи и неѿпремице ѓледам како нам крвнички бомбама униѿиѿавају манѿтир. Сѿираина екѿилозија загрма околину. На лейом сунчаном дану Жича се, кроз оне смрѿионосне облаке, још једном и још једном зарумени, као ѿеѿишки рањеник у самрѿином роѿцу који крвари и ѿада. И крѿѿи заједно са северним кубеѿом као да несѿаде у облаку, сруѿи се на земљу или на небеса”.*⁵¹

Борбе око манстира настављене су у рано јутро 11. октобра, у суботу, на Михољске задушнице. Четници и партизани сачекали су немачку тенковску јединицу која је имала задатак да спали манастир и све зграде на путу од Краљева до Жиче. Немци пробијају заседу, спаљују манастир и стижу до Матарушке Бање. И тог дана кад је бомбардован манастир Жича, један четнички одред је лако артиљеријом тукао аеродром у Лађеѿцима, а у селу Витановцу стрељано је „70 комуниста”.⁵² У помоћ опседнутој немачкој посади у Краљеѿу, кренула је 717. дивизија из Крагујевца. Она 12. октобра стиже до Трстеника, 13. до Врњачке Бање и села у околини Краљеѿа; 15. води борбе са четничким снагама на прилазима граду.⁵³

За то време, у ноћи између 13. и 14. октобра, Јелички одред креће у напад али пратизанска помоћ изостаје, па четници долазе у веома тежак положај из кога излазе са већим губицима. На састанку у штабу одреда, одржаном 14. октобра, за неуспех су оптужени ратни савезници: „Парѿиизани нас нису ѿомођли, издали су нас. Кад су наше сѿеѿиѿалне четѿе кренуле у наѿад и борба оѿѿочела, изђубили смо везу са ѿарѿиизанским одредима. Нисмо били ѿодржани ни са једнођ крила. Немци су из својих уѿѿврђења изаѿили баѿи на ѿросѿиорима које су ѿоседали ѿарѿиизански одреди. Да ли су Немци обавешѿени о ѿом слободном и незаѿѿиѿићеном ѿросѿиору, ѿеѿишко је рећи. Ујуѿиру су се ѿарѿиизани враѿиѿили на ѿоложаје да би маскирали своје ѿаѿиѿизирање и ѿредсѿаѿили као да су у борби учесѿивовали”.⁵⁴ Одлучено је да се уместо партизанских одреда на крилима, као зашѿита, поставе четнички, али Р. Ђурић не прихвата такву аргументацију и инсистира и даље на заједничким операцијама.

Нови напад планиран је за ноћ између 15. и 16. октобра. Као претходница, у град је убачено више бомбашких тројки. Према договору, четници нападају из правца Пољопривредне школе у којој

⁵¹ Ј. Радосављеѿић, *Сѿирагања Жиче и Сѿиугенице*, 146 – 150

⁵² *Зборник НОР – а*, 1 – 1, 501

⁵³ *Иѿио*, 12 – 1, 535

⁵⁴ С. Плазина, *Са Јелице*, 95

је било јако немачко упориште. После жестоке битке, зграда школе је освојена и отворен је пут ка центру града: „*Борба се развила на животи и смрти. Немци пријиснути са свих стране. Прашине бомбе, клокоћу љушковићрљеви и љушке на све стране. Немци се предају, вајра не љоушита.*”⁵⁵ За то време партизани остају на својим положајима на левој обали Ибра: „*Правдали су се да нису имали довољно муниције*”. Четници се храбро боре, али је убрзо запретило опкољавање: „*Наша ситуација постаје више него очајна. Убрзо ћо и осетисмо. Стављени смо у унакрсну вајру. Повлачења и излаза ни на коју страну. Борци падају као снопље. Помоћи нема ни од куда. Тада се зачу команда поручника Јована Бојовића: **Напред браћо! Напред јунаци! Живео Краљ Петар! Огједном се угаси његов љоклич. Погибе. Зрно га љогоди љосред чела. Наста забуна и љометња. О љом груйном и заједничком љовлачењу ни зовора. Сташавање како ко зна и уме***”.⁵⁷

Те ноћи смрт је имала богату жетву: три независна немачка извора дају један истоветан податак – 14 погинулих (2 официра) и 10 рањених Немаца и 80 погинулих четника.⁵⁸ Четници се повлаче и оплакују своје мртве, а партизански Врховни штаб наређује, преко Мирка Томића, инструктора ПК Србије, престанак напада.⁵⁹ Од тада се четници сами боре, све до 1. новембра. Партизанска војска креће ка Чачку и Ужицу, припремајући се за један други рат.

Павле Јакшић, тадашњи партизански ратник, истиче слабо садејство између самих партизанских јединица, њихово недовољно искуство у коришћењу оружја, посебно артиљерије: пешадија се задржавала на спољним линијама одбране, а артиљерија није пратила пешадију већ је употребљавана за слободно гађање, а због малог броја оруђа и малог калибра, није имала прави ефекат.⁶⁰ Артиљеријска подршка четничкој пешадији изостала је онда када је била најпотребнија. У ноћи смрти између 15. и 16. октобра погинула су три истакнута четничка команданта: капетан Душан Лаушевић, командант *Жичког одреда*, поручник Ј. Бојовић, командант Јелићког одреда и поручник Сима Узелац, командант *Одреда смрти*.

⁵⁵ *Истио*, 97

⁵⁶ АВИИ, ЧА, 32 – 5 – 29

⁵⁷ С. Плазина, *Са Јелице*, 98

⁵⁸ АВИИ, НМА, 2А – 13 – 17; *Зборник НОР – а*, 1 – 1, 540; *Зборник НОР – а*, 12 – 1, 507

⁵⁹ В. Глишић, *Ужичка република*, 111; Како примећује В. Глишић, нико од чланова ВШ и ГШ Србије није обишао фронт око Краљева. (*Истио*, 112)

⁶⁰ П. Јакшић, *Развој усљанка*, 17

По већ добро уходаном обичају, брзо су уследиле одмазде. До 18. октобра стрелано је, по једном прецизном извештају упућеном генералу Бемеу, 1.736 мушкараца и 19 жена.⁶¹ У масовном стрелану у Краљево, убијена је једна група радника фабрике авиона која је израђивала авионске делове за немачке потребе. Према изјави Георга Кисела, начелника Управног штаба у команди Србије, то је Х. Турнеру указало на бесмисленост таквих масовних ликвидација, са чим се сложио чак и Беме.⁶²

Борбе око Краљева воде се и даље: немачки извори бележе два артиљеријска напада 17. и 19. октобра: „*Испљено преко 100 артиљеријских меткака.*”⁶³ Јединице 717. девизије акцију чишћења шире околине града према Чачку почињу 22. октобра: „*Соистивени губици – три мртва и 22 рањена; непријатељ има најмање 100 мртвих.*”⁶⁴ Без обзира на одлазак партизанских јединица, мајор Ђурић 26. октобра почиње припреме за још један општи напад на Краљево, уз употребу артиљерије и тенкова. У вечерњим часовима 28. октобра, почео је артиљеријски напад, који је поновљен и сутрадан, а 31. октобра порушена су два моста на Ибру.⁶⁵

Последње борбе вођене су 1. новембра када су четници извели тенковски напад на град. Четири немачка извора говоре о томе. У извештају генерала Бемеа команданту југоистока од 1. новембра каже се: „*Код Краљева је први пут испуњено у дејство неколико непријатељских тенкова.*”⁶⁶ У седмодневном извештају Оперативног одељења команде Србије од 10. новембра стоји: „*Борбено подручје око Краљева 1. XI непријатељ је са тенковима преузео са заједно један продор ка Краљево, при чему му је пошло за руком да, поипомоћу артиљеријском ватром, продре у град.*”⁶⁷

У изводу из дневника XVIII немачког армијског корпуса пише: „*Краљево. Извештај од контраобавештајне службе 1. XI извршен је напад са два тенка HOTCHKISS оштећена код Милановца. Противтенковска ватра није имала успеха и ови су успели да продру дубоко у град. Тенкове је праћило 50 Михаиловићевих људи који се налазе у Мајарушкој Бањи и Мусиној Реци.*”⁶⁸ И на крају, начелник штаба команде Србије 11. новембра извештава: „*Непри-*

⁶¹ Зборник НОР – а, 1 – 1, 541

⁶² АВИИ, НМА, 27 – 5 – 1

⁶³ Зборник НОР – а, 1 – 1, 554

⁶⁴ *Испљено*, 558 – 559

⁶⁵ *Испљено*, 12 – 1, 551; 556

⁶⁶ *Испљено*, 1 – 1, 585

⁶⁷ *Испљено*, 12 – 1, 611 – 612

⁶⁸ *Испљено*, 1 – 1, 634

*јатиљ предузео из зајадног правца тенковски налеј на Краљево, при чему је, појомоћну артиљеријом, успео да продре у сам град. После овог продора, непријатељ није предузео никакве напаве у овом просјору”*⁶⁹

Тенковима су управљали поручник Драгомир Топаловић и потпоручник Жарко Боришић.⁷⁰

ПОСЛЕДИЦЕ

Српски устанак угушен је у крви. Његови резултати били су минимални, никакав успех трајније вредности није постигнут, а устаничке жртве и страдање народа били су немерљиви и сасвим непотребни. Устанак је отворио и српско – српски раскол који ће оставити најдуготрајније последице по даљи развој рата и у Србији и у Југославији. Доносити неке коначне оцене о томе зашто се устанак развијао на начин на који се развијао, не би било ни историографски оправдано нити би се једно такво прецизно мишљење могло исказати уобичајеним вредносним одредницама. Српска побуна настала је као резултат времена и одашњих збивања, која су много дубља и компликованија него што то знање једног историчара може приказати.

Устаничка снага произилазила је из снаге народне војске, која није била завидна. Народни борци враћали су се кућама одмах после неког неуспеха. После их је било тешко прикупити. Стварање војске у рату никад није једноставан посао. У Србији је то било посебно тешко због многих фактора: неспремности на жртву, недостатка основног ратног материјала, слабог старешинског кадра, непречишћених појмова о смислу и циљевима борбе. Ако су партизани у почетку били у предности, то је било због младости која их је носила, одушевљења које су ширили и вере у брзи слом Немачке, али то је још брже нестајало при првим већим тешкоћама. Тај проблем партизанска војска „решила” је челичењем кроз грађански рат, за који се увек могло наћи више мотива и објашњења.

За Михаиловића и његове људе устанак је у сваком погледу био преурањен, како по времену покретања, степену изграђености и борбене готовости војних формација, тако и по припремљеној стратегији отпора и планова за будућност. У борбе се ишло по инерцији, није се могло стајати по страни док су партизани нападали

⁶⁹ Исто, 12 – 1, 620

⁷⁰ З. Вучковић, Сећања, 137

Немце, можда се у једном тренутку поверовало и да је трајнији успех могућ. Упркос свему, ројалистичка војска се храбро борила и претрпела велике жртве, посебно код Шапца и Краљева. Ионако скроман старешински кадар осетно је десеткован. После слома устанка, националисти су сматрали да резултати његових акција не оправдавају жртве и патње које су претрпели цивили – њихов циљ је био да сачувају народ, а не да га уништавају. На другој страни, партизани су, са правом комунистичком решеношћу, одбијали да их ма какве репресалије одврате од постизања задатака које су себи поставили.

После крвавог искуства, Михаиловић је акцију партизана тумачио као провокацију за нове репресалије Немаца. Њихове подухвате, без присуства савезничких снага на Балкану, сматрао је унапред осуђеним на неуспех. Због немачких одмазди, поставило се питање даљег смисла већих акција. Михаиловић и његов штаб другачије су гледали на убијање народа за сваку акцију саботаже која окупатору није наносила никакве штете. Тако је општа брига за преживљавање српског народа постала један од одлучујућих фактора за Михаиловићеву стратегију током рата, што му је у Србији обезбеђивало приврженост потиштеног становништва.

Dr Kosta NIKOLIC
scientific associate
Institute for Contemporary History Belgrade

KRALJEVO IN THE REBELLION 1941

Summary

Whether the rebellion in 1941 was necessary, and what its results are, is a question still disputed in the Serbian historiography. The heroic concept cherished by the Communist Party of Yugoslavia, on one hand, and the tactics of caution represented by the Ravnogorski movement on the other, clashed in the events around Kraljevo, in the autumn of 1941. The issue of alliance between two rebel armies was finally solved on this territory. In its fights, the national resistance movement bravely attacked the town defended by the far more dominant German garrison. In contrast to this, the partisan army hesitated several times and did not offer support to the chetniks in crucial moments, and that is why the town was not liberated.

While the chetniks bravely fought and were killed, the partisan army retreated toward Cacak from the middle of October, preparing for another war, for the final fight with the former allies. Namely, the Communist Party of Yugoslavia decided to start a civil war and carry out a social revolution. Consequences of that decision were seen in a very fast breakdown of the rebellion. Therefore, the results of the rebellion were minimum, and the victims and suffering of the nation unnecessary.

Небојша ЂОКИЋ

ФОРМИРАЊЕ ОКУПАЦИОНЕ УПРАВЕ У СРБИЈИ И КРАЉЕВУ 1941. ГОДИНЕ

Апстракт: У раду се обрађује формирање немачке окупационе управе у Србији 1941. године са посебним освртом на ситуацију у Краљеву. Дати је, украјинко, распоред немачких јединица у Србији у периоду од априла до октобра 1941. године. Такође, дата је и њихова формација као и опрема и наоружање. Посебна пажња посвећена је квалитетним њих јединица као и њиховој борбеној способности.

Немачка војска у Другом светском рату, једна је од најпопуларнијих тема у светској војној историографији задњих деценија. Публиковано је више хиљада књига и безброј текстова различитог квалитета. Интересантно је да постоје и специјализоване издавачке куће које се баве само Вермахтом а такође није ни мали број часописа који се баве само том темом. Готово свака немачка дивизија има бар једну своју монографију а исто важи и за скоро сваки гершведер немачког ваздухопловства и сваки немачки брод из времена Другог светског рата. Да о биографијама немачких генерала и не говоримо. Обрађене су и многе специјалне немачке јединице као што су: руски добровољци (РОК), муслимански добровољци (из Босне, Косова и Метохије, совјетских азијских република, Татари са Крима, Арапи), Индуси, да о СС добровољцима из осталих европских нација и не говоримо. Интересантно је да су чак и Српска државна стража и Српски добровољачки корпус боље обрађени у страниј литератури него код нас.

Немачка војска је у нашој историографији, још увек, табу тема. Додуше, нешто је мало и писано али осим књиге Воје Микића

о немачком ваздухопловству у Другом светском рату све остало је практично неупотребљиво. Овај рад треба сматрати једним малим покушајем расветљавања ове веома значајне теме у историографији Другог светског рата на нашем тлу.

НЕМАЧКЕ ЈЕДИНИЦЕ У СРБИЈИ ПРЕ ДОЛАСКА ВИШЕ КОМАНДЕ 65 ЗА НАРОЧИТУ УПОТРЕБУ

Већ 12. априла 1941. године, на дан уласка немачких трупа у Београд, Хитлер је издао „привремене смернице” за поделу Југославије.⁷¹ У складу са “Службеном инстѝрукицијом за уйрављање у Југославији” од 31. марта 1941. г.⁷² највећи део уже Србије (углавном у границама од пре 1912. године) и Баната ушао је у немачку окупациону зону. Да би одржали ред и мир Немци су у својој окупационој зони одмах увели и организовали окупациону власт. У првом периоду окупациону управу су чинили немачки трупни команданти. За све војно – управне послове у Србији био је, до 22. априла 1941. године, одговоран као најстарији командант, командант позадине 2. оклопне армије генерал Шмит Логан (Wolfgang Schmidt – Logan).⁷³ Генерала Логана је 22. априла заменио генерал авијације Хелмут Ферстер (Helmuth Förster)⁷⁴ који је први постављен на место војноуправног команданта у Србији (Militärbefehlshaber in Serbien). Команда 2. армије је 19. априла издала наређење потчињеним јединицама о организацији војне управе на територији Србије и подручјима под немачком заштитом.⁷⁵ Истог дана 1. оклопна група је наредила потчињеним јединицама да се припреме за транспорт ради нове употребе, осим 11. армијског корпуса са 60. пешадијском (моторизованом) дивизијом, 4. брдском дивизијом, 294. пешадијском дивизијом и пешадијског пука Гросдојчланд (Grossdeutschland).⁷⁶ Тру-

⁷¹ *Зборник докумената и података о Народно – ослободилачком рату народа и народности Југославије*, (Даље – *Зборник НОР – а*); том II, књ. 2, док. 14 – Прилог

⁷² АВИИ, НАВ – Т – 501, р. 245, с. 243 – 7

⁷³ Командант 2. оклопне армије је био генерал – фелдмаршал Максимилијан фон Вајкс (Maximilian von Weichs). Иначе, команда ове позадинске области се звала Korück 559, тј Kommando des rückwärtien 559; Wolf Keilig, *Das Deutsche Heer 1939 – 1945*, II, Band Nauheim, 160

⁷⁴ Генерал – потпуковник Ферстер је дужност војноуправног команданта у Србији примио 22. априла у 19.³⁰ часова. АВИИ, НАВ – Т – 501, р. 245, с. 235 – 7

⁷⁵ АВИИ, НАВ – Т – 312, р. 1122, с. 917 – 8.

⁷⁶ Командант 11. армијског корпуса је био генерал пешадије Јоаким фон Кортфлајн (Joachim von Kortfleisch). Војноисторијски институт, *Зборник НОР – а*, Том XII књига 1, Београд, 1973, 31, нап. 5

пе 11. армијског корпуса је требало да остану као посадне у зони одговорности 1. оклопне групе.⁷⁷ Сутрадан, 20. априла, Командант копнене војске⁷⁸ је потчињеним јединицама издао заповест о организацији и успостављању окупационе управе у Србији.⁷⁹ У склопу ове заповести је било и службено упутство намењено војноуправном команданту у Србији у којем су били прецизирани његови задаци као и састав његовог штаба.

Војноуправни командант у Србији, са службеним седиштем у Београду, био је потчињен команданту копнене војске. Док је Србија била операцијска зона 2. армије, командант 2. армије је имао право да захтева обавештења и извештаје о ситуацији и да издаје директиве. Војноуправни командант је обављао извршну власт у име команданта копнене војске и команданта 2. армије.

Штаб војноуправног команданта у Србији састојао се од:

1) Командног штаба (Kommando stab)⁸⁰ за војна питања и 2) Управног штаба за управна питања.

Командни штаб је био организован по ратној формацији армијског корпуса и био је одговоран за спровођење војних задатака, односно старао се о реду, безбедности и миру у Србији. Он се налазио под најнепосреднијим руководством команданта. Овоме делу штаба била су потчињена и 4 до 6 ландеспицен батаљона, намењених за обезбеђење саобраћајница, важних индустријских објеката, јавних зграда и за стражарску службу. Такође, и 64. полицијски резервни⁸¹ батаљон је био потчињен командном штабу као мање снаге војне жандармерије (Feldgendarmarie).

На челу Управног штаба налазио се државни саветник др Харолд Турнер.

⁷⁷ АВИИ, НАВ – Т – 312, р. 1122, с. 9332919 – 23. Наређењем команде 2. армије од 21. априла прецизиран је рејон одговорности 11. армијског корпуса као и његови задаци. Његов основни задатак је био да на свом подручју предузима систематско чишћење и прочешљавање терена, тражећи српске јединице, разбијене делове јединица итд. Остаци јединица је требало да буду прикупљени између комуникација чиме би се спречило образовање устаничких јединица. Против евентуалних устаника је требало иступити најоштрије и свим средствима. АВИИ, НАВ – 312, р. 1076, с. 9280037 – 8

⁷⁸ У то време, командант Копнене војске (Oberbefehlshaber des Heeres) је био генерал фелдмаршал Валтер Браухич (Walther von Brauhitsch)

⁷⁹ АВИИ, НАВ – Т – 77, р. 1295/1103 – 4

⁸⁰ На његовом челу се налазио начелник штаба војноуправног команданта у Србији генералштабни потпуковник Графенхорст (Gravenhorst).

⁸¹ Седиште овог батаљона је било у Београду. Његов командант је био мајор Адолф Јостел. Делови батаљона су често употребљавани од стране Гестапоа за асистенцију приликом блокирања појединих кућа и квартова у Београду или приликом акција Гестапоа на терену за време хапшења као и при гоњењу устаника.

Војноуправном команданту биле су потчињене фелдкомандантуре⁸² и команде места.⁸³

Задаци немачких штабова су били:

1) Војноуправни командант у Србији је руководио војном управом у Србији. Он је могао доносити све одлуке, уколико по својој природи и значају не би морале остати у надлежности команданта копнене војске или их није задржао у својој надлежности командант 2. армије. Он је могао да успостави законитост, то јест да доноси прописе. Своја права је могао пренети на команданте фелдкомандантура и команде места у сразмери према локалним потребама.

Неодложно је морао да осигура у војном погледу важне саобраћајне путеве, нарочито железничку пругу Београд – Солун и пловидбу Дунавом.

Такође је неодложно морао да извршава сва привредна наређења која је постављао рајхсмаршал.

Посебан значај је имала управа у немачком протекторату јужно од Дунава.

Управне мере на бугарској интересној територији су тако постављене да је Бугарска брзо могла да преузме управу.

Тамо где су домаће српске власти желеле да наставе свој рад, то им је допуштено, али су стављене под најстрожу контролу.

2) Командант фелдкомандантуре руководио је управом и вршио надзор над домаћим средњим органима власти у своме делокругу командне надлежности.

3) Командант места руководио је локалном управом и вршио надзор над домаћим нижим органима власти у своме делокругу командне надлежности.⁸⁴

Ферстер је 22. априла објавио обавештење становништву Србије да је преузео војноуправну команду на територији Србије, а одмах затим је објављен и његов проглас становништву Србије.⁸⁵

⁸² Фелдкомандантура (Feldkommandantura, скраћено Ф. К.), обласна војно – управна команда

⁸³ Команда места (Ortskommandantur, скраћено ОК). Овај назив су употребљавале оперативне јединице 2. армије све до 16. јуна 1941. Међутим, 2. маја 1941. војноуправни командант у Србији је издао наређење да ортскоманде, потчињене њему, убудуће носе назив Крајскомандатура (kreiskommandantur) тј окружна команда. Једино ће Ортскомандатура II/378 задржати тај назив. Ова Ортскоманда је до почетка децембра била у Шапцу а затим је прешла у Пожаревац. АВИИ, НАВ – 312, р. 463, с. 805424 – 9

⁸⁴ (АВИИ, НАВ – Т – 77, р. 1295, с. 1105 7)

⁸⁵ Овај документ, на српском језику, објављен је у *Збирци наређеби и ујуиуицава бр. 1*, издање општине града Београда, 1941. г, АВИИ, Недићева архива рег. бр. 15/2 – 1, 9, к. 53; АВИИ, Недићева архива, рег. бр. 15/2 – 1, 27 – 8, к. 53

Истовремено је сва полицијска власт у градовима предата у руке команданта места. У вези са тим војноуправни командант у Србији је, крајем априла, издао посебну наредбу.

Посебним наређењем је дата организација војне управе на територији Србији. Требало је да њу сачињавају 4 фелдкомандатуре, 10 крајскомандантура, 1 чета војне жандармерије, 3 ландеспицен батаљона, 1 група тајне војне полиције и 1 пролазног логора.⁸⁶

У својој наредби бр. 1 од 28. априла 1941 војноуправни командант у Србији је наредио да су му потчињене: Фелдкомандантура 599 у Београду (чији је командант пуковник Ernst – Moric Kajzenberg), Фелдкомандантура 610 у Смедереву (командант пуковник Кумеров), Фелдкомандантура 816 у Ужицу (командант пуковник Штокхаузен⁸⁷) и Фелдкомандантура 809 у Нишу (командант потпуковник Ботмер), као и ортскомандантуре и крајскомандантуре: I/834 у Београду, I/823 у Петровграду (Зрењанину), I/832 у Крагујевцу, I/833 у Крушевцу, I/867 у Зајечару, I/867 у Лесковцу, I/861 у Кос. Митровици, I/867 у Шапцу и I/838 у Земуну. Фелдкомандантуре су обухватале територију бивших области, а крајскомандантуре територије бивших округа. Војноуправном команданту у Србији била су потчињена и четири ландеспицен – батаљона (територијалне јединице) и два пролазна логора.⁸⁸

Генералштаб копнене војске (Hauptquartier Oberkommando des Heeres) је 23. априла издао наређење о разграничењу одговорности за сигурност и ред на подручју под командом војноуправног команданта у Србији.⁸⁹

Специјалним наређењем команде 2. армије од 23. априла су, између осталог, команданту армијске позадинске просторије 559. потчињени: 853, 562, 286, 920 и 592 ландеспицен батаљони, 3. чета 266. ландеспицен батаљона као и 160. Дулаг.⁹⁰

Истог дана је Фелдкомандант и командант Београда издао наредбу поводом напада на немачку ноћну патролу у ноћи 20 / 21. априла. У наредби је стајало да патроле имају наређење да на овакве нападе одговоре тешким оружјем и да ће задржани таоци бити стрељани ако се сличан случај понови.⁹¹

⁸⁶ АВИИ, НАВ – Т – 501, р. 245, с. 235 – 7 и 264

⁸⁷ Адалберт Ханс фон Штокхаузен (von Stockhausen), пуковник командант 816 фелдкомандантуре од 8. августа 1940. до 5. септембра 1942. Унапређен у чин генерал – мајора 1. септембра 1941 Wolf Keilig, *Das Deutsche Heer 1939 – 1945, II*, Band Nahheim, 329

⁸⁸ АВИИ, НАВ – Т – 501, р. 245, с. 279 – 81

⁸⁹ *Истио*, НАВ – Т – 501, р. 249, с. 1046 – 8

⁹⁰ *Истио*, НАВ – Т – 312, р. 1122, с. 9332959 – 61

⁹¹ *Истио*, *Негићева архива*, рег. бр. 15/2, 8, к. 53

Наређењем Врховне команде Вермахта од 22. априла формиран је Војнопривредни штаб Србије али је то наређење 28. априла стављено ван снаге па је уместо њега тог дана војноуправни командант у Србији издао наређење о формирању Штаба за војну привреду у Србији.⁹²

Распоред и организација немачких војноуправних команди и територијалних јединица у околини Краљева на дан 6. маја био је следећи⁹³:

АНГАЖОВАЊЕ ОРТСКОМАНДАНТУРА И ФЕЛДКОМАНДАНТУРА

Командант 559. армијског позадинског подручја – на дан 10. априла пристигао у Грац, стигао у Загреб 14. априла и ступио у дејство али је одмах пребачен у Београд где је на дан 18. априла ступио у дејство.

816. фелдкомандантура – ступила у дејство у Чрномелју 13. 4, потчињена војноуправном команданту у Србији 22. априла, ступила у дејство у Ужицу.

599. фелдкомандантура – пристигла у Београд 17. априла и ступила у дејство. Потчињена војноуправном команданту у Србији 22. априла.

809. фелдкомандантура – према телексу Команде, 12. Армија потчињена 18. априла Команди 2. Армије, 22. априла потчињена војноуправном команданту у Србији; ступила у дејство у Нишу.

Ортскокомандантура I / 833 – ступила у дејство у Цељу 14. априла. Потчињена војноуправном команданту у Србији 22. априла, ступила у дејство у Крушевцу.

Ортскокомандантура I / 832 – ступила у дејство у Олсницу (Олснитз) 14. априла, потчињена војноуправном команданту у Србији 22. априла и ступила у дејство у Крагујевцу.

Ортскокомандантура I / 834 – ступила у дејство у Београду 20. априла, 22. априла потчињена војноуправном команданту у Србији.

⁹² АВИИ, НАВ – Т – 510, р. 245, с. 272, НАВ – Т – 77, р. 1298, с. 3503 и р. 1295 с. 1070 – 1

⁹³ *Исџо*, НАВ – Т – 312, р. 1122, с. 9332975 – 86

УПОТРЕБА ЛАНДЕСШИЦЕН – БАТАЉОНА

853. ландесшицен – батаљон – од 1. до 11. априла употребљен за рад код Команде 571. армијске службе снабдевања, дотура и евакуације, 20. априла на маршу ка Цељу ради транспортовања у Београд, 25. априла у Београду за стражарску службу потчињен команданту – 559. армијског позадинског подручја.

286. ландесшицен – батаљон – од 2. до 11. априла употребљен за рад код Команде 571. армијске службе снабдевања, дотура и евакуације, 12. априла у рејону Марибор – Вараждин – Словенска Бистрица употребљен за стражарску службу у заробљеничким логорима, 5. маја камионима транспортован у Београд, где је потчињен команданту – 559. армијског подручја.

266. ландесшицен – батаљон – од 1. до 11. априла употребљен за рад код Команде 571. армијске службе снабдевања, дотура и евакуације, 12. априла у рејону Олсница (Олснитз), 24. априла Загреб – Цеље, употребљен за стражарску службу у заробљеничким логорима, 25. априла (без 3. чете) у Загребу, 3. чета употребљена у Београду за стражарску службу у заробљеничком логору, 4. маја потчињен војноуправном команданту у Србији.

562. ландесшицен – батаљон – употребљен за рад код Команде 571. армијске службе снабдевања, дотура и евакуације од 1. до 11. априла, 15. априла на маршу за Загреб, 20. априла у Београду (преузео задатке обезбеђења), 1. маја предат војноуправном команданту у Србији.

592. ландесшицен – батаљон – употребљен код Команде XXXXVI Армијског корпуса, 25. априла у Осијеку и Славонском Броду (извршавао задатке обезбеђења), 4. маја потчињен војноуправном команданту у Србији.

920. ландесшицен – батаљон – употребљен код Команде XXXXVI армијског корпуса до 25. априла, 25. априла 3. чете у Београду (на задацима обезбеђења), 3. чете Крагујевац, 1. маја потчињен војноуправном команданту у Србији.

АНГАЖОВАЊЕ ПОЛАЗНИХ ЛОГОРА
ЗА РАТНЕ ЗАРОБЉЕНИКЕ

Дулаг 201: 14. априла ступио у дејство у Загребу, 16. априла потчињен Команди LI Армијског корпуса, остао у Загребу. Стављен на располагање 1. маја ради даље употребе Ген. Љу.

Дулаг 160: 14. априла ступио у дејство у Цељу, 23. априла ступио у дејство у Београду.

Дулаг 191: 19. априла преузела га је Команда XXXXVI АК, био је у дејству у Новој Кањижи.

Током маја месеца је дошло до неких промена у распореду јединица, нарочито ландеспицен – батаљона па је стварни распоред јединица потчињених војноуправном команданту у Србији 28. маја 1941. г. био следећи⁹⁴:

За спровођење надзора над ратним заробљеницима генералу Јанусу и командантима Сталага била су додељена 2 штаба и 12 ландеспицен – чета и то:

Сталагу 160 у Београду⁹⁵: две чете 562. ландеспицен – батаљона (до сада подређене фелдкомандантури 599 у Београду), две чете 266. ландеспицен – батаљона (до тада подређене фелдкомандантури 816 у Ужицу).

Сталагу 191 у Крагујевцу⁹⁶: штаб и четири чете 592. ландеспицен – батаљона (до тада подређени фелдкомандантури 610 у Смедереву),

Сталагу 202 у Нишу⁹⁷: штаб и четири чете ландеспицен – батаљона 920 (до тада подређени фелдкомандантури 809 у Нишу).

Према томе, фелдкомандантима су били преостали за друге задатке (војноуправном команданту у Србији), Командни штаб: ФК 599 Београд (штаб и две чете 562. ландеспицен – батаљона), ФК 610 Смедерево (једна чета 592. ландеспицен – батаљона), ФК 809 Ниш (две чете 920. ландеспицен – батаљона), ФК 816 Ужице (штаб и две чете 266. ландеспицен – батаљона), КК 838 Земун (3. чета 592. ландеспицен – батаљона), Штаб 592. ландеспицен – батаљона налазио се у Крагујевцу, Штаб 920. ландеспицен – батаљона требало је да се смести у Нишу.

Поред њиховог подређивања командама сталага, њима су се за постављање стража ставиле на располагање и њихове чете, које су биле подређене појединим командантима. Да би се могле ослободити ландеспицен – јединице које су до тада биле употребљаване за стражарску службу, све стражарске задатке који не припадају ландеспиценјединицама требало је поверити трупи. Исто тако, све објекте, важне за немачки Вермахт, за које није било неопход-

⁹⁴ АВИИ, НАВ – Т – 501, р. 251, с. 000666 – 8

⁹⁵ Помоћни логори у Смедереву, Пожаревац и Шабац АВИИ, НАВ – Т – 501, р. 251, с.739 – 48

⁹⁶ Помоћни логори у Краљеву, Лазаревцу, Младеновцу, Паланки, Рачи, Аранђеловцу, Ужицу и Митровици

⁹⁷ Помоћни логори у Крушевцу, Приштини и Параћину

но потребно да се налазе под стражом немачких војника, требало је поверити на чување српској жандармерији, коју је, са друге стране, требало често контролисати.

Немачка армија је, у прво време, поделила своје окупационо подручје на корпусне области и дивизијске и пуковске рејоне, са трупним командантима места.

Наређењем Оперативног одељења команде 2. Армије, од 18. априла 1941. г. Србија је постала корпусна област 11. армијског корпуса генерала фон Корцфлајша (Kortzfleisch).⁹⁸ Наређењем команде 2. Армије од 20. априла 11. армијски корпус је 22. априла преузео на себе одговорност за одржавање реда и мира и на подручју које су до тада обезбеђивали 14. и 31. армијски корпус а од 28. априла и подручје 46. армијског корпуса. Због тога је корпус од 22. априла ојачан са 60. пешадијском (моторизованом) дивизијом и самосталним пешадијским пуком Гросдојчланд (већ је имао у свом саставу 4. брдску и 294. пешадијску дивизију). Командно место корпуса је од 22. априла било у Крагујевцу.⁹⁹ Дивизијски рејони су били подељени на следећи начин: дивизијски рејон 60. моторизоване дивизије, дислоциране у западној Србији, обухватао је простор :Лозница, Ваљево, Чачак, Пријепоље, Вишеград; дивизијски рејон 4. брдске дивизије, дислоциране у источној Србији, простор: Зајечар, Бор, Књажевац, Пожаревац и Деспотовац; дивизијски рејон 294. пешадијске дивизије, дислоциране у јужној Србији и делом на Косову, простор Ниш, Куршумлија, Косовска Митровица и Лесковац; 330. пешадијски пук је био на обезбеђењу Београда док су се дивизија „Das Reich” и пук „Gross Deutschland“ налазили у Банату.

Због потреба на другим ратиштима (тј. војиштима) маја месеца је почело извлачење немачких оперативних дивизија и њихова постепена замена посадним дивизијама.

НЕМАЧКЕ ЈЕДИНИЦЕ У КРАЉЕВУ ПРЕ ДОЛАСКА 717. ПОСАДНЕ ДИВИЗИЈЕ

Прву окупациону власт у Краљеву успоставиле су трупе 60. моторизоване дивизије непосредно по уласку у град. Извршну власт је преузео командант позадине ове дивизије. Одмах по склапању примирја, он је наредио, у складу са чланом 12. „*Одреби о из-*

⁹⁸ Снимак телеграма писаног на машини, АВИИ, НАВ – Т – 312, р. 1078, с. 9281757 – 9

⁹⁹ АВИИ, НАВ – Т – 312, р.1076, с. 928040

вршењу примирја између немачке и југословенске оружане силе” да се припадници жандармерије и полиције одмах јаве немачким посадним трупима и да се сместа упуте у своју редовну дужност.¹⁰⁰

Крајем априла је дошло до новог размештаја јединица немачког 11. армијског корпуса, па су тако трупе 60. моторизоване дивизије, до тада дислоциране у Краљево замењене јединицама 294. пешадијске дивизије.¹⁰¹ У Краљево је, тако, привремено био гарнизон 3. батаљона 514. пешадијског пука, 294. пешадијске дивизије.¹⁰² Управо у то време у ширем рејону Краљево и Крагујевца прикупљали су се делови немачке 11. оклопне дивизије, док се главнина 60. пешадијске (моторизоване) дивизије концентрисала у рејону Митровица – Пећ.¹⁰³

Јединице и установе потчињене штабу војног команданта Србије почеле су да пристижу у Краљево почетком маја. Краљево је припадало Ортскокомандатури (касније Крајскокомандатури) I / 833 Крушевац, а ова опет Фелдкомандатури 609 Ниш. (види карту 1). Као што смо већ навели, Фелдкомандатури 609 био је потчињен 920. ландеспицен–батаљон, од 6 чета. Све чете су се током маја и јуна месеца налазиле у Нишу. Најближе ландеспицен јединице су биле у Крагујевцу (штаб и 4 чете 592. ландеспицен–батаљона) и Ужицу (штаб и две чете 266. ландеспицен–батаљона). Постојала су и мања одељења фелдјандармерије при фелдкомандатурама и ортскокомандатурама (крајскокомандатурама). Није немогуће да је при месној команди у Краљево постојало и одељење фелдјандармерији, премда о томе за сада немамо потврде у немачким изворима. Много спомињани 64. резервни полицијски батаљон је по доласку био смештен у Београду и тек средином јула месеца биће једна његова чета ангажована на простору Фелдкомандатуре 816, Ужице.¹⁰⁴ По наређењу ортскокомандатуре I/833 започела је рад и општинска управа са дотадашњим председником општине Крстићем.¹⁰⁵

Поред ових јединица и установа налазиле су се и друге јединице и установе:

¹⁰⁰ Љубивоје Пајовић, *Прељед немачких, издајничких и устаничких јединица у околини Краљево, у Устјанак и борбе око Краљево 1941*, Београд, 1985, с. 501

¹⁰¹ АВИИ, НАВ – Н – Т – 315, т. 2262, с. 000003 – 352

¹⁰² Команда 514. пешадијског пука је била у Крагујевцу а 513. пешадијског пука, исте 294. пешадијске дивизије у Косовској Митровици, АВИИ, НАВ – Т – 312, р. 1122, с. 9333207 – 12

¹⁰³ АВИИ, НАВ – Т – 78, р. 334, с. 6291186 – 7; Кроз Краљево су током маја и почетка јуна пролазиле и друге немачке јединице али нема потребе да их овде набрајамо пошто се нису дуже задржавале у њему.

¹⁰⁴ АВИИ, НАВ – Т – 501, р. 245, с. 570

¹⁰⁵ 834. Крајскокомандатура је била потчињена 816. Фелдкомандатури са седиштем у Ужицу. АВИИ, К 27, рег. бр. 10, 11 и 13/5

- обавештајни пункт (Meldekopf – скраћено МК), војно обавештајне управе Београд (Abwehrstelle Belgrade – скраћено АСТ Белграде); ово се обично писало скраћено МК АСТ Belgrade;
- експозитура Гестапо (Geheime Statspolizei);
- једна јединица за осигурање индустријских објеката и рудника (Werkschutz);
- разне техничке јединице копнене војске и ратног ваздухопловства;
- и вероватно, одељење војне жандармерије (фелдјанадармерије).¹⁰⁶

У Краљеву су у априлу формиран и помоћни сабирни логор за ратне заробљенике (при Stalag – у 191 у Крагујевцу), складиште ратног плена као и центар за прихват избеглица.

ЖАНДАРМЕРИЈСКЕ ЈЕДИНИЦЕ САВЕТА КОМЕСАРА И ВЛАДЕ НАРОДНОГ СПАСА

У акту о капитулацији Војске Краљевине Југославије од 17. априла 1941. године унет је и немачки захтев да се жандарми и полицајци што пре врате на дужност. Сви они требало је да се јаве у своја места службовања где су имали да се пријаве немачким посадним јединицама. Напоменимо да се пријављивање жандарма и полицајаца вршило само на оном делу окупиране Србије на коме је нешто касније, 1. маја 1941. године, успостављена власт „*Саветѝа комесара*” Милана Аћимовића¹⁰⁷ тј, још касније, августа исте године, „*Влада народноѝ сѝаса*” генерала Милана Недића.

Немачки војноуправни командант је крајем априла поставио комесаре за обављање појединих послова. Почетком маја била су формирана сва потребна министарства, међу којима и Министарство унутрашњих послова. У админитративно – територијалном погледу постојале су бановине у Нишу, Смедереву и Ваљеву и среска начелства у преко 110 срезова (број срезова је касније нешто смањен).

Најзначајнији елементи Министарства унутрашњих послова су били жандармерија и полиција. Жандармерија је ушла у састав Министарства као посебно IV одељење које се делило на шест одсека: ађутантски, за јавну безбедност, интендантски, наставни, судски и преводилачки. До прве половине маја на дужност су се јави-

¹⁰⁶ АВИИ, К 27, рег. бр. 10, 11 и 13/5

¹⁰⁷ *Министѝарсѝиво и министѝири ѝолициѝе у Србији 1811 – 2001*, Београд, 2002, с. 320. Иначе, састав комесаријата је званично објављен 16. маја 1941. године. *Зборник НОР – а*, Београд, 1973, 85 – 86

ла 153 активна жандармеријска официра и 1779 жандарма. Међутим, нису сви жандарми били распоређени на дужност па је тако њих 230 остало нераспоређено а 39 је, на свој захтев, стављено на располагање да би тако, евентуално, сачекали пензију. По изразитој жељи 122 жандарма послати су на службу у место рођења. Од укупног броја официра, њих 23 упућена су на редовну дужност.¹⁰⁸ Крајем јуна 1941. године образована је и Команда српске жандармерије.¹⁰⁹

Одсек за јавну безбедност IV одељења формирао је и привремене штабове Дунавског и Дринског жандармеријског пука. Ови пукови су даље били подељени на жандармеријске чете и самосталне водове. Премда је командант немачке 60. моторизоване дивизије већ 17. маја известио вишу команду да је у Србији поново формирана жандармерија,¹¹⁰ са формирањем је настављено све до јула месеца када је тај посао коначно завршен. До тада су формиране жандармеријске чете у Горњем Милановцу, Јагодини, Краљеву, Лозници и Новом Пазару а жандармеријски водови у Крушевцу, Убу и многим другим местима.¹¹¹

Један од првих команданата жандармерије у Краљеву је био капетан Терзић који је рањен у атентату 7. септембра 1941. године.

ДОЛАЗАК ПОСАДНИХ ДИВИЗИЈА

Заповешћу¹¹² команданта 2. армије од 2. маја 1941. г. ради смењивања дивизија Команде 11. Армијског корпуса и Команде 51. Армијског корпуса било је предвиђено довођење дивизија 15. таласа, (премда тада време није, још било, коначно утврђено):

704. п. д. Е – транспортом, искрцавање западно од Београда 9. 5 – 16. 5. 41;

714. п. д. Е – транспортом, искрцавање западно од Београда 22. 5 – 29. 5. 41

717. п. д. Е – транспортом, искрцавањц у околини Темишваи 19. 5 – 27. 5. 41.

718. п. д. копненим путем за Хрватску од 15. 5 – 30. 5.

¹⁰⁸ Архив Војноисторијског института (даље: АВИИ), Недићева архива, кутија 19, фасцикла 1, докуменат 5

¹⁰⁹ *Министарство и министри полиције у Србији 1811 – 2001*, Београд, 2002, с. 152

¹¹⁰ АВИИ, Немачка архива, кутија 9 – II, рег. бр.1/17

¹¹¹ *Истио*, Недићева архива, кутија 19, р. бр. 2/1

¹¹² *Истио*, НАВ – Т – 312, 1122, с. 9333117

Од тих дивизија, за употребу на старој српској територији под немачком окупацијом предвиђене су биле: 704, 714, и 717. пешадијска дивизија а 718. пешадијска дивизија на територији НДХ.

Пешадијски пук Гросдојчланд је већ од 16. маја требало да се евакуише у циљу одмора и попуне. Због тога је 51. армијски корпус требало да, до 14. маја, организује његову смену јединицама из 183. пешадијске дивизије. Истовремено, 11. армијски корпус је требало да смени његове делове у Банату.

У допуни ове заповести, у новој заповести од 4. маја 1941. г. је стајало да ће смењивање делова пешадијског пука Гросдојчланд извршити 714. п. д. према упуствима 11. Армијског корпуса.¹¹³ Међутим, док не стиге 714. п. д. делове пешадијског пука Гросдојчланд који се налазио у Београду требало је да смени 1. пук 183. п.д.и који је требало да у њему остане до 14. маја 1941. г.¹¹⁴

Време искрцавања дивизија 15. таласа утврђено је допуном заповести од 2. маја и новом заповешћу од 4. маја 1941. г. у којој се каже да се 704. пешадијска дивизија искрцава од 7 – 10. 5. западно од Београда, 714. пешадијска дивизија искрцаће се од 16 – 21. 5. у Темишвару, 717. пешадијска дивизија искрцаће се од 20 – 24. 5. западно од Београда. У томе смислу је армијску заповест бр. 12 требало изменити. Пешадијски пук Гросдојчланд је добио ново укрцно време од 16. до 21. маја 1941. г. западно од Београда.¹¹⁵

Наређењем војноуправног команданта у Србији од 31. маја 1941.г. био је предвиђен следећи распоред посадних дивизија у Србији:

Из Кемница је стигла 704. посадна дивизија која је дислоцирана на следећи начин: Штаб дивизије, 654. артиљеријски дивизион и чета везе у Ваљево. Штаб 724. пешадијског пука и 1. батаљон у Ужицу а остали батаљони пука: 2. батаљон у Вишеграду и 3. батаљон у Чачку. Штаб 734. пешадијског пука ове дивизије, са 2. батаљоном је требало да буде стациониран у Лешници. У Шапцу је требао да буде 3. а у Ваљево 1. батаљон овог пука. Инжињеријска чета дивизије је добила гарнизон у Љубовији.¹¹⁶

¹¹³ АВИИ, НАВ – Т – 501, р. 249, с. 1044 – 5

¹¹⁴ *Исџо*, НАВ – Т – 312, р.1122, с. 93331879

¹¹⁵ *Исџо*, НАВ – Т – 501, р. 249, с. 1044 – 5

¹¹⁶ Командант дивизије од 17. маја до 1. новембра 1941. био је генерал мајор Паул Хофман (Hofmann). Од 17. новембра 1941. до 31. јула 1942. био је командант 342. пешадијске дивизије. АВИИ, кутија 74 А, бр. док. 29/4; АВИИ, НАВ – Т – 501, р. 249, с. 1035; Према формацији од 21. децембра 1941, бројно стање борбеног дела 704. пешадијске дивизије било је следеће: 112 официра, 17 службеника, 650 подофицира и 3771 војником, а располагала са 1578 коња. Укупно, на снабдевању у овој дивизији било је тада: 170 официра, 39 службеника, 981 подофицир и 6403 војника, а располагала је са 2447 коња. Командант ове дивизије био је Хајнрих Боровски (Heinrich Borowski), генерал – мајор. АВИИ, НАВ – Т – 315, р. 2240, с. 190 – 2

Из Чехословачке је стигла 714. посадна дивизија и требало је да буде размештена на следећи начин: Штаб дивизије и чета везе у Тополи, Штаб 741. пешадијског пука и 1. батаљон у Ђуприји, 2. батаљон у Младеновцу и 3. батаљон (без једне чете у Текији) у Зајечару. Штаб и 1. батаљон 721. пешадијског пука у Петровграду, 3. батаљон у Великој Кикинди и 2. батаљон у Вршцу, 661. артиљеријски дивизион у Смедеревској паланци, чета везе у Тополи и инжењеријска чета у Лапову.¹¹⁷

За нас је најинтересантнија 717. посадна дивизија која је стигла са подручја Брук на Лајти (Bruck an der Leitha) – Порнодорф у Аустрији. Она је формирана од 1. до 14. маја 1941. г. на територији 17. војног округа у Аустрији. Њено транспортовање за Србију је започело 15. маја 1941. г. Ова дивизија је требало да буде дислоцирана на простору: Штаб 749. пешадијског пука и 1. батаљон у Краљеву, 2. батаљон у Крушевцу и 3. батаљон у Крагујевцу. Штаб 737. пешадијског пука и 3. батаљон, Косовска Митровица, 2. батаљон Рашка и 1. батаљон Нови Пазар. Штаб дивизије, 670. артиљеријски дивизион, чета везе и инжењеријска чета у Нишу,¹¹⁸ 717. пешадијска дивизија је од 16. маја до 10. јуна била потчињена Штабу 11. армијског корпуса а од 11. јуна па даље Вишој команди 65. Дивизија је до 24. маја превезена и искрцана у Земуну. Непосредно потом, дивизија је поново укрцана у возове и у времену од 26. до 30. маја превезена железницом у своје нове гарнизоне. Додуше, у неке гарнизоне су њени делови стизали и после 1. јуна.

Касније, са развојем устанка, ове јединице ће вршити и постепено промену места дислокације.¹¹⁹

Заповешћу оперативног одељења 2. армије од 2. јуна 1941. г. наређено је да 11. јуна 1941. г. Виша команда 65 смени 11. армијски корпус на његовим дотадашњим задацима. Све три посадне дивизије (704, 714 и 7171) су стављене под команду 65. Више команде за нарочиту употребу (Höhereskommando zur besonderen Verwendung LXV скраћено Нöh. Кдо. LXV) са генералом артиљерије Паулом Бадером на челу.¹²⁰

¹¹⁷ АВИИ, НАВ – Т – 501, р. 249, с. 1035; АВИИ, кутија 74 А, бр. док. 30/4

¹¹⁸ АВИИ, НАВ – Т – 501, р. 249, с. 1035; АВИИ, кутија 74 А, бр. док. 31/4

¹¹⁹ Истовремено је из Немачке стигла и четврта посадна дивизија 718. која је размештена на територији Независне Државе Хрватске и то углавном у источној Босни, тј. ближе Србији, на простору са претежно српским живљем. И ова дивизија је са делом својих снага узимала учешће у борбама са устаничким снагама у западној Србији.

¹²⁰ Ова команда је била у рангу штаба армијског корпуса. Иначе, и 294. п. д. 4. брдска дивизија и 46. пешадијска дивизија су стављене под њену команду до одласка са територије Србије. Привремено, од свог доласка, до одласка стављена је и 73. пешадијска дивизија као и 5. оклопна дивизија (додуше само у погледу регулисања маршевања). Било је предвиђено да касније, и 718. дивизија дође под команду Више команде 65. АВИИ, НАВ – 312, р. 1531, с. 15 – 24

Команда је имала штаб, најпре у Крагујевцу а затим у Београду и била је потчињена Команди немачких оружаних снага у југоисточној Европи, односно 12. армији са штабом, најпре у Атини а потом у Солуну.

Премда смо већ нешто рекли о посадним дивизијама, овде ћемо нешто од тога поновити. Посадне дивизије су биле попуњене људством средњих година (годишта 1907 – 1913), са малим бројем из активног кадра. Већина војника није служила редовни војни рок већ су завршили, по мобилисању, индивидуалну обуку. Одељенску, водну, четну и батаљонску обуку практично нису ни имали. Официри и подофицири су скоро искључиво били резервни. Само су команданти пукова (и виши од њих официри), штабни официри, као и неки команданти батаљона били активни официри. У артиљерији су само команданти дивизиона били активни официри. Дивизије су имале два пука, од по три батаљона. Батаљони су се састојали од три пешадијске и једне митраљеске чете¹²¹ а постојао је и ешалон везе и коњички ешалон. Чете су имале три стрелачка вода (по три одељења), четну групу и комору. Бројно стање је износило од 140 до 200 људи. Војници су били наоружани разним моделима Маузерових карабина калибра 7,9 мм. Подофицири су носили аутомате, углавном МП 38 или МП 40 Шмајсер, калибра 9 мм али је било и других као Бергман, Ерма и још неки из плена. Као основно аутоматско оруђе кориштени су пушкомитраљеци Збројовка В3 30 и универзални митраљеци МГ 34 Шарац. Оба у калибру 7,9 мм. Митраљеска чета је имала 2 до 3 митраљеска вода са по 4 универзална митраљеза МГ 38 на митраљеском постољу, као и један минобацачки вод са 4 до 6 минобацача калибра 81 мм. Када су дошле у Србију дивизије нису имале артиљерију али су убрзо добиле по једну батерију од заплених артиљеријских оруђа. После кратког времена батерије су прерасле у дивизионе од по три до четири батерије (у том случају обично једна моторизована а остале са коњском вучом).¹²² Артиљеријско наоружање посадних дивизија је било врло шаролико. Кад је реч о немачкој артиљерији код Краљева, батерија која је ту употребљена била је наоружана Шкодиним польским хаубицама 10 цм М 14/19.

Вратимо се догађањима у Србији.

Команда 11. армијског корпуса је 3. јуна 1941. г. издала наређење за обезбеђење границе (који гранични прелази се обезбеђују,

¹²¹ Чете са бројевима 1, 2, 3 (у 1. батаљону), 5, 6, 7 (у 2. батаљону) 9, 10 и 11 (у 3. батаљону) су биле стрелачке. Митраљеске чете су биле 4. (у 1. батаљону), 8. (у 2. батаљону) и 12. (у 3. батаљону).

¹²² АВИИ, кутија 9, бр. док. 30/4, 31/4 и 32/4.

јачина снага и време када може отпочети обезбеђење границе). Тако је наређено да 704. п. д. обезбеђује прелазе у Шапцу, Ковиљачи, Љубовији, Вишеграду и Пријеполу, са по једним водом; 714. п. д. обезбеђује прелазе Зајечар – Видин и Неготин – Видин са по једним водом и 717. п. д. обезбеђује прелазе од Новог Пазара ка западу, Косовска Митровица – Пећ, Косовска Митровица – Приштина, Куршумлија – Приштина, Ниш – Софија и Лесковац – Врање са по једном четом.¹²³

Премда је до смене јединица 11. армијског корпуса јединицама Више команде 65 дошло још 11. јуна, до примопредаје је дошло тек 17. јуна у 18.00 часова. Тада је, поред раније споменутих јединица и 718. посадна дивизија дошла под команде Више команде 65, премда је задржала већ раније добијене задатке. Поред тога Пз. Кп. з. Б. В. 12 (12. тенковска чета за специјална дејства, од 6 тенковских водова по 5 тенкова Рено Р – 35) која је требало да буде придодата 2. армији по новом распореду, распоређена је код Више команде 65. Такође, привремено до одласка, задатке команданта 559. армијског позадинског подручја, уколико се тичу Београда, преузео је пуковски штаб 72. пешадијског пука из 46. пешадијске дивизије који је ангажован у Београду.¹²⁴

Ферстера је 4. јуна заменио генерал артиљерије Лудвиг фон Шредер (Ludwig von Schröder)¹²⁵. Међутим, Шредер је 18. јула страдао у авионској несрећи над Београдом.¹²⁶ Заменио га је, званично, од 29. јула генерал авијације Данкелман.¹²⁷

Седиште команданта армијске позадинске области 559 било је у Београду. На њега је била, до тада, пренета сигурност града Београда. За ове циљеве били су му потчињени¹²⁸:

¹²³ АВИИ, НАВ – Т – 501, р. 254, с. 582 – 3

¹²⁴ *Исѝо*, НАВ – Т – 501, р. 249, с. 1019 – 20 и НАВ – Т – 501, р. 251, с. 739 – 48

¹²⁵ Генерал противавионске артиљерије Лудвиг фон Шредер је стигао у Београд 2. јуна када му је представљен његов штаб. Дужност је преузео 4. јуна 1941. АВИИ, НАВ – Т – 501, р. 245, с. 417 – 27

¹²⁶ Шредер је, у пратњи саветника Грацера, био предузео инспекционо путовање у Ужице, где се налазила Фелдкомандантура 816, ради упознавања са тамошњом ситуацијом. У повратку, 18. јула, приликом атерирања у Београду, авион Рода у коме је летео је при удару јаког ветра набачен на вод високог напона, при чему се запалио. Шредер је, приликом пада, сломио бутну кост и задобио тешке унутрашње повреде од којих је 27. јула умро у Берлину. АВИИ, НАВ – Т – 501, р. 245, с. 530 – 34

¹²⁷ По наређењу команданта оружаних снага на Југоистоку, од 19. јула 1941. генерал артиљерије Паул Бадер, командант Више команде 65 за специјалну намену, преузео је послове у својству заменика команданта Србије. Генерал авијације Хајнрих Данкелман (Heinrich Dankelman) је, незванично, преузео команду у Србији 23. јула а званично 29. јула 1941. године. Опозван је 9. октобра 1941. АВИИ, НАВ – Т – 501, р. 245, с. 530 – 34 и НАВ – Т – 501, р. 246, с. 86

¹²⁸ АВИИ, НАВ – Т – 501, р. 251, с. 739 – 48

72. пешадијски пук (без 1. батаљона, 13. и 14. чете).

Осим тога, за задатке стражарске службе били су му потчињени:

853. ландесшицен – батаљон у Београду,

286. ландесшицен – батаљон, без 4. чете, у Београду, 4. чета у

Панчеву.

Командант армијске позадинске области 559 од 15. 6. 1941. ставља се на располагање ОКН/Gen. St. d. Н./Gen.Qu.

853. и 286. ландесшицен – батаљон од 20. 6. 1941. стоје на располагању ОКН/Gen. St. d. Н./Gen. Qu;

Установе које су до сада припадале армији:

Фелдкомандантура 725 остаје и даље у Загребу, према депешама ОКН/Gen. St. d. Н./ Gen. Qu/ – одељ. војне управе (Qu 4/А) бр. II / 7447 / 41 од 7. 6. 1941. За време трајања овог ангажовања, она ће носити обележје „Фелдкомандантура Загреб”. Од 15. 6. 1941. она се потчињава војноуправном команданту у Србији. Упутства за своју делатност она ће примати од немачког генерала у Загребу, као установа најстаријег у гарнизону.

Фелдкомандантура 611, постављена у Петроварадину, ставља се од 20. 6. 1941. на располагање ОКН (Gen. St. d.Н./Gen. Qu).

Команда гарнизона. II/666 у Београду од 15. 6. 1941. ставља се на располагање ОКН (Gen. St. d. Н.) Gen. Qu.

Под Војноуправним командантом у Србији су (предате су му још 22. 4. 1941. од стране команданта армијске позадинске области 559):

фелдкомандантура 610 Смедерево, 816 Ужице, 599 Београд и 809 Ниш;

команда гарнизона (крајскомандатура); I/838 Земун, I/833 Крушевац, I/847 Шабац, I/832 Крагујевац, I/834 Београд, I/857 Зајечар, I/867 Лесковац, I/823 Петровград и I/861 Митровица.

Војноуправном команданту у Србији, за задатке стражарске службе били су потчињене и: 266, 562, 592 и 920. ландесшицен– батаљони.

Подручје војноуправног команданта може се видети на карти бр. 2 (прилог уз допис ОКН/Gen. Qu одељ. војне управе бр. 11/2146/41; пов. Kda 2. А. О. Qu. бр. 966/41, пов.). Гарнизони фелдкомандантуре и команди гарнизона били су одређени од стране ОКН.

Хитлеровом директивом бр. 31 од 9. јуна 1941. г. промењена је функција војноуправног команданта у Србији (Militarbefehlshaber in Serbien) у функцију командант Србије (Befehlshaber Serbien). Међутим, овим се ништа није битно променило, осим што се управа у Србији, руковођена војнички донекле разликовала од војне управе у Француској и Белгији. Истом директивом постављен је генерал –

фелдмаршал Вилхелм Лист за команданта оружаних снага на Југоистоку (Wehrmachtbefehlshaber im Südosten скраћено W. В. Südost). Лист је био непосредно потчињен Хитлеру и Врховном команданту Вермахта. Овим је Команда копнене војске (ОКХ) била искључена од издавања директних наређења изузев у неким персоналним питањима.¹²⁹ Лист је 21. јуна званично преузео команду а потчињени су му били: командант Србије (генерал противавионске артиљерије Лудвиг фон Шредер), командант Солуна и Егеја (генерал – потпуковник Курт фон Кренцки – Curt von Krenzki), командант јужне Грчке (генерал авијације Фелми – Felmy) и адмирал Егеја.¹³⁰ У складу са тим променама командант оружаних снага на Југоистоку је 25. јуна издао заповест којом је регулисао командне односе са својим потчињенима. Он је и даље остао командант 12. армије а штаб ове армије истовремено је био и штаб команданта оружаних снага на Југоистоку. Исто тако, он је овом својом заповешћу променио назив функције војноуправног команданта Србије у назив командант Србије. Ово је у даљој преписци спроведено, са ретким изузецима, све до укидања ове функције 9. октобра 1941. године.¹³¹

Дислокација немачких војних установа, команди, штабова и јединица у широј околини Краљева 19. августа 1941. г. је била следећа¹³²:

Ваљево: штаб 704. пд, Чета везе 704. пд, Интендантска управа 704. пд, Ветеринарска чета 704. пд, Војна болница 704. пд, штаб начелника транспорта 704, 1. и 2. транспортна колона с коњском вучом 704, Мала аутоколона 704. пд, Месарска чета 704, Пекарска чета 704, Управа војне поште 704, штаб III батаљона 724. пука, 9, 11. и 12. чета 724. пп, штаб 654. артиљеријског дивизиона, 2. и 3. батерија 654. артиљеријског дивизиона, Команда места Ваљево, 2. чета III батаљона 724. пп¹³³

Ужице: штаб 724. пп, штаб I батаљона 724. пп, 1, 2. и 3. чета 724. пп, 1. батерија 654. артиљеријског дивизиона, штаб 592. ландеспицен – батаљона за специјалну намену, 2. и 4. чета 592. ландеспицен – батаљона за специјалну намену, Управа за војни смештај Ужице, Управа војне поште 709/620 б (огранак), Војна управа за експлоатацију железница 3, Команда места, Фелдкомандантура

¹²⁹ АВИИ, НАВ – Т – 501, р. 245, с. 196 – 420

¹³⁰ *Исто*, НАВ – Т – 501, р. 245, с. 417 – 27

¹³¹ *Исто*, НАВ – Т – 312, р. 445, с. 8041048 – 68

¹³² *Исто*, НАВ – Т – 501, р. 246, с. 119 – 120; дате су оне јединице чије је ангажовање у борбама око Краљева било могуће.

¹³³ Ово је проблематичан податак, III батаљон има чете са редним бројевима од 9 до 12. Ова чета би требала да припада I батаљону.

816 (са Војноуправном групом, Војном жандармеријом, Тајном војном полицијом и Среским царинским комесаром Г), Команда везе 37 (телефонска чета „С”) Надлештво службе безбедности:

Вишеград: штаб II батаљона 724. пп, 6. и 8. чета 724 пп, Команда места;

Прибој: 7. чета 724. пп, Команда места;

Пријеполје: 5. чета 724. пп, Команда места;

Пожега: 4. чета 724. пп, Команда места, штаб војнотехничког снабдевања 26 (складиште трофејног материјала);

Крупањ: 10. чета 724. пп, Команда места;

Ковиљача: Пионирска чета 704. пд, Команда места;

Шабац: Крајскокомандантура 847, 1. чета 592. ландеспицен – батаљона, штаб војнотехничког снабдевања за специјалну намену 41, Војна телефонска централа;

Паланка: Артиљеријски дивизион 661, Команда места;

В. Плана: Интендантска управа 714. пд, Месарски полувод 714., пд Команда места;

Младеновац: 2. транспортна колона с коњском вучом 714. пд, Мала аутоколона 714. пд, Управа војне поште 714. пд, Команда места, станица за прикупљање трофејног материјала, Начелник дивизијског дотура;

Ђуприја: Штаб 741. пп, I батаљон 741. пп, Војна болница 714. пд, Управа војне поште 714. пд (огранак), Станица за издавање хране 714. пд, Команда места;

Параћин: 3. чета 741. пп, Складиште трофејног материјала, Команда места;

Јагодина: 1. вод 2. чете 741. пп, Команда места;

Крагујевац: Пекарска получета 714. пд, Крајскокомандантура, Команда места, III батаљон 749. пп (Штаб, 9 – 12. чете), Ауто – парк 533, 18. батаљон војнотехн. снабдевања – 1. чета, Оперативна група тенковске чете при Вишој команди LXV, Метеоролошка станица аеродрома Загреб, Месна телефонска централа, Одељење за ометање веза, Тајна војна полиција – група 20 (комесаријат Крагујевац), Опуномоћеник Управе за наоружање ОКХ при државном заводу у Крагујевцу;

Топола: Штаб 714. пд, Команда места, чета везе 714. пд;

Ниш: Штаб и вод везе 670. арт. дивизиона, 1, 2. и 3. батерија 670. арт. дивизиона, Штаб начелника за дотур 717. пд, Транспортна колона с коњском вучом 1/717 и 2/717, Мала ауто – колона 717. пд, Пионирска чета 717. пд, чета везе 717. пд, Месарска получета 717. пд, Пекарска получета 717. пд, Ветеринарска чета 717. пд, Интен-

дантска управа 717. пд са благајном и кантином, Управа војне поште 717. пд, 5. чета 521. пука везе, 2. чета 18. батаљона војнотехн. снабдевања, Официр при органима железница на станици 211, Управа за експлоатацију железница 10, Ауто – парк 533/Ниш, Управа за војни смештај, Војна болница Ниш;

Краљево: Штаб 749. пп, 717. извиђачки батаљон (од 11. 8. 41), Ваздухопловнотехнички штаб 10, Управа за експлоатацију железница 3, 18. батаљон војнотехничког снабдевања, Колона за извлачење онеспособљених возила 333, Војна железничка радионица, Управа војних пошта Краљево, Одељење за ометање веза 4. чете 521. пука везе, Команда места Краљево;

Чачак: I батаљон 749. пп (штаб, 1 – 4. чете), 18. батаљон војнотехн. снабдевања, Команда места Чачак, Штаб војнотехничког снабдевања 5 (огранак);

Крушевац: II батаљон 749. пп (Штаб, 5 – 8. чета), 5. чета 920. ландеспицен – батаљона, Одељење за извлачење онеспособљених возила I и II ОКВ, Команда места Крушевац

Прокупље: Штаб I. батаљона 737. пп, 1 – 4. чете

Митровица: Штаб 737. пп, Штаб III батаљона 737. пп, 9 – 12. чета, Војна болница 717. дивизије, Штаб 750. пп, II батаљон 750. пп, Крајскокомандантура 861, Дивизијска телефонска централа Звечан, 5. чета 592. ландеспицен – батаљона, Одељење за ометање веза 4. чете 521. арм. пука везе, Месна телефонска станица, Радио – одељење батаљона везе 717. пд, Интендантска управа 717. пд (станица за издавање хране – Митровица), Тајна војна полиција – група 20 (Комесаријат Митровица), Управа за експлоатацију железница „Б”, Српски царински комесаријат Митровица (поред испостава);

Нови Пазар: Штаб II батаљона 737. пп, 5. и 6. чета;

Рашка: 7. и 8. чета 737. пп;

Врњачка Бања: Штаб војнотехн. снабдевања 26 са ауто – колоном 1, 18. батаљон војнотехн. снабдевања;

Јемничка Стена¹³⁴: Складиште бензина (стражу чува 4. чета 724. пп);

Лозница: Једна чета 724. пп;

Милановац: 1 вод 6. чете 920. ландеспицен – батаљона;

Аранђеловац: 1 вод 6. чете 920. ландеспицен – батаљона;

Лазаревац: 1 вод 6. чете 920. ландеспицен – батаљона;

Рудник: 1 вод 6. чете 920. ландеспицен – батаљона;

Од појачања немачке јединице су добиле 220. противтенков-

¹³⁴ Код Ужичке Пожеге

ски дивизион, који је кренуо из Грчке 10. августа и стигао је у рејон Лазаревац – Аранђеловац 15. августа 1941. г. Овај дивизион као моторизована јединица био је веома погодан за борбу са устаницима. Поред тога, 562. ландесшпицен батаљон је, сходно наређењу, формиран 5. и 6. чету за које је официре и подофицире одредио батаљон. Друга појачања, иако су више пута тражена, нису додељена. Тако је, на пример, командант Србије 4. августа затражио хитно појачање од 2 полицијска батаљона и најмање 200 људи службе безбедности. Он је нагласио и да не долази у обзир ангажовање фолксдојчера због њихове непоузданости и необучености. Разлог негативном ставу по питању појачања је у процени команданта оружаних снага на Југоистоку да постојеће немачке јединице у Србији нису потпуно и ефикасно искоришћене. Поред тога, постојеће јединице су, у међувремену добиле моторизована транспортна средства, што је знатно повећало њихову ефикасност. Уз то, све снаге су биле неопходне на источном фронту.¹³⁵

Због многобројних напада на сразмерно мале српске жандармеријске станице наређено је њихово спајање у јаче жандармеријске станице јачине 50 до 100 људи, а поред тога, јачим жандармеријским станицама придруживане су немачке трупе у јачини око вода. Ове жандармеријске јединице су потчињене командантима немачких батаљона, односно командантима одсека на чијим су се рејонима налазиле а све у циљу активног садејства немачким потерним одредима тј. јагд – командама.¹³⁶

НЕМАЧКЕ ЈЕДИНИЦЕ У КРАЉЕВУ

ОД ЈУНА ДО КРАЈА СЕПТЕМБРА 1941. Г.

У Краљеву су 31. маја 1941. године били штаб 749. пука, чији је командант био мајор Деш (Desch), 1. батаљон (1, 2, 3. и 4. чета) 749. пука и вод везе пука. Одмах затим, 3. батаљон 514. пука 294. пешадијске дивизије (са још неким ситнијим јединицама дивизије) је између 6. и 8. јуна 1941. г. напустио Краљево.

Краљево у време дизања устанка није имало јачи гарнизон. Осим шаба 749. пука, био је ту 1. батаљон тог пука као и неке друге мање јединице сумњиве борбене вредности. Међутим, и овако слаб гарнизон је ослабљен када је на основу наређења Више ко-

¹³⁵ АВИИ, НАВ – Т – 501, р. 246, с. 211 – 3; АВИИ, НАВ – Т – 501, р. 246, с. 4 – 14; АВИИ, НАВ – Т – 501, р. 246, с. 21; АВИИ, НАВ – Т – 501, р. 249, с. 925

¹³⁶ АВИИ, НАВ – Т – 501, р. 246, с. 78 – 80

манде 65 од 12. јула 1941. г. упућен 1. батаљон у Чачак. Додуше, истим наређењем био је предвиђен долазак 2. батаљона из Крушевца.¹³⁷ Пошто се 2. батаљон врло брзо вратио у Крушевац, у Краљеву једно време готово није ни било оперативних јединица. Због тога је у Краљево 11. августа стигао 717. извиђачки батаљон.¹³⁸ Тако су се у Краљеву 19. августа налазиле следеће јединице: Штаб 749. пш, 717. извиђачки батаљон (од 11. 8. 41.), Ваздухопловнотехнички штаб 10, Управа за експлоатацију железница 3, 18. батаљон војнотехничког снабдевања, Колона за извлачење онеспособљених возила 333, Војна железничка радионица, Управа војних пошта Краљево, Одељење за ометање веза 4. чете 521. пука везе и Команда места Краљево. Из Новог Пазара су 4. септембра привремено прекомандовани штаб 2. батаљона 737. пешадијског пука и његове 6. и 7. чета. Тај 2. батаљон је комплетиран са 4 чете (9. чета која дошла из Косовске Митровице припада у ствари 3. батаљону) и то 5, 6, 7. и 9. Већ следећих дана 5. и 9. чета учествују у борбама око Крушевца одакле се 26. септембра враћа само 5. чета.¹³⁹ Ускоро та 5. чета поново одлази за Крушевац, где се налази 2. октобра али је већ сутрадан у Краљево. Обруч око Краљева устаници су затворили 4. октобра.¹⁴⁰

У међувремену, из Ужица¹⁴¹ су се преко Чачка повукли у Краљево Фелдкомандантура 816, Крајскомандатура 847, 2. и 4. чета 592. ландеспицен – батаљона, штаб 724. пешадијског пука 704. посадне дивизије, штаб 1. батаљона овог пука и његове 1. и 4. чета. Њима се, током повлачења придружила и 3. чета тог батаљона која се налазила у Пожези. Из Чачка су се повукли штаб 3. батаљона 724. пешадијског пука и његова 9, 10, 11. и 12. чета као и неке друге мање јединице.¹⁴²

Врло значајно појачање за одбрану града је долазак оклопног воза 24 као и израда помоћних оклопних возова Ц – 106 (за

¹³⁷ АВИИ, НАВ – Т – 315, р. 2262, с. 130

¹³⁸ Интересантно је да оваква јединица не постоји по формацији у 717. посадној дивизији (ни у било којој другој посадној дивизији у то време). Вероватно је реч о некој ад хок формацији.

¹³⁹ Пар дана касније, 29. септембра, враћа се и 9. чета али већ 30. септембра продужује преко Лапова и Ниша за Косовску Митровицу, АВИИ, НАВ – Т – 501, р. 245, с. 287 – 300 и НАВ – Т – 315, р. 2262, с. 3 – 342

¹⁴⁰ АВИИ, НАВ – Т – 315, р. 2262, с. 3 – 325

¹⁴¹ Из Ужица је Фелдкомандантура 816 кренула 21. септембра а из Чачка 27. септембра 1941. г. АВИИ, НАВ – Т – 501, р. 246, с. 444 – 5

¹⁴² АВИИ, НАВ – Т – 501, р. 249, с. 755 – 8; Венцеслав Глишић, *Борбе за проширење и одбрану Ужичке рејублике, Народни устаник и борбе за Краљево 1941. године*, Београд, 1985, 460, 466

уски колосек) и Ц – 201 (за широки колосек). Ова два помоћна воза је, до 13. септембра сатавило Одељење за позадину 717. посадне дивизије.¹⁴³ Касније је саставило и помоћни воз Ц – 202, такође за широки колосек. Додуше, помоћни воз Ц – 106 је избачен из строја када је, приликом партизанске заседе, 6. октобра искочио из шина.¹⁴⁴ Друго значајно појачање су представљали тенкови. У саставу краљевачког гарнизона налазио се 6. вод 12. тенковске чете за специјална дејства, наоружан са 5 француских тенкова Рено Р – 35.¹⁴⁵

Премда су неке немачке јединице одмах напустиле Краљево и продужиле за Крагујевац, гарнизон у Краљеву је био далеко јачи него било кад од почетка немачке окупације.

Тако су Немци у Краљеву 6. октобра имали следеће јединице¹⁴⁶: Штаб 749. пешадијског пука са водом за везу, комплетан 1. батаљон 749. пешадијског пука (штаб, 1, 2, 3. и 4. чету), штаб и 5, 6. и 7. чету из 2. батаљона 737. пешадијског пука, делови 717. извиђачког батаљона, једна батерија 670. артиљеријског дивизиона (вероватно 1. батерија), 6. тенковски вод Пз. Кп. з. Б. В. 12, 2. и 4. чета 592. ландеспицен– батаљона, Фелдкомандатура 816, Крајскомандатура I / 838, оклопни воз 24, један помоћни оклопни воз Ц – 106 – на узаном колосеку (уништен тог дана), два помоћна оклопна воза Ц – 201 и Ц – 202 на широком колосеку, Обавештајни пункт (Meldekorf) Обавештајне управе (АСТ), експозитура Гестапоа, Група тајне војне полиције (ГПФ), оперативни центар везе, Виши артиљеријско– технички штаб 5, Ваздухопловно технички штаб 10, Управа ваздухопловног складишта 15, Командна војно – транспортне службе (Zugleitung), 1. чета артиљеријско – техничког штаба 18, једна радна чета, једна (Werkschutz) чета за обезбеђење индустријских објеката, једно одељење жандармери-

¹⁴³ Антун Милетић, *Хронолоџија важнијих догађаја у Краљеву и околини из докумената немачких окупајора, Народни усјанак и борбе за Краљево 1941. године*, Београд, 1985, 645

¹⁴⁴ Антун Милетић, *Хронолоџија важнијих догађаја у Краљеву и околини из докумената немачких окупајора, Народни усјанак и борбе за Краљево 1941. године*, Београд, 1985, 645

¹⁴⁵ Антун Милетић први пут помиње тенкове тек 11. новембра премда су они око Краљева ангажовани бар од средине септембра, само што се у другим нама доступним изворима не помиње о ком воду је реч. Антун Милетић, *Хронолоџија важнијих догађаја у Краљеву и околини из докумената немачких окупајора, Народни усјанак и борбе за Краљево 1941. године*, Београд, 1985, 655

¹⁴⁶ АВИИ, НАВ – Т – 501, р. 249, с. 775 – 8, НАВ – Т – 312, р. 463, с. 8050361 – 2; АВИИ, НАВ – Т – 315, р. 2262, с. 130; АВИИ, НАВ – Т – 501, р. 245, с. 287 – 300 и НАВ – Т – 315, р. 2262, с. 3 – 342; АВИИ, НАВ – Т – 501, р. 246, с. 444 – 5

је при Фелдскомандатури 816 (10 до 15 људи), складиште ратног плена, гарнизона интендатура и гарнизона амбуланта.

Половином октобра, тачније 14. октобра, из Крушевца су се у Краљево пробали, у саставу „Борбене групе Вилдермут”: 1. и 4. чета из 1. батаљона 737. пука, 2. чета 2. батаљона 749. пешадијског пука, 8. чета из 2. батаљона 737. пешадијског пука, 717. инжењеријска чета, 3. батерија 670. артиљеријског дивизиона, један вод (два топа) брдских топова (моторизовани) 4. батерије 670. артиљеријског дивизиона и 717. мала транспортна колона.¹⁴⁷

Овим је завршен период формирања окупационог система у Србији. Већ су ушле у борбу и немачке оперативне дивизије и то је једна сасвим друга прича.

ПРЕД НЕМАЧКУ ОФАНЗИВУ

Сходно Хитлеровом наређењу фелдмаршалу Листу, од 16. септембра, овај је својим наређењем¹⁴⁸ од 18. септембра 1941. г. ставио команданту 18. армијског корпуса, генералу пешадије Францу Бемеу у задатак угушивање устаничког покрета у Србији (закључно са хрватским приграничним простором).

У томе циљу потчињене су му биле све команде и јединице које су се налазиле у Србији или је требало да се доведу у њу. На њега је пренето вршење извршне власти у Србији и уколико хрватски пригранични простор буде зона дејства, онда и на томе простору. Све мере у Хрватској је морао спроводити у споразуму са хрватском владом (преко немачког генерала у Загребу). Као једини носилац извршне власти, Беме је одговарајућим Хитлеровим наређењем овлашћен да издаје обавезна упутства свим војним и цивилним властима.

Његов задатак је био:

Брзо и потпуно угушење устанка у Србији и у хрватском приграничном простору; поновно успостављање неоспорне немачке власти, реда, мира и безбедности у земљи, као предуслов за неометан ток привреде а тиме и за успешно извршење четворогодишњег плана.

Ради садејства 718. дивизије и хрватских трупа – само оних на територији под његовом управом – неопходно је било да хитно успостави везе са немачким генералом у Загребу.

Специјална овлашћења команданта свих немачких трупа у

¹⁴⁷ АВИИ, НАВ – Т – 315, р. 2262, с. 3 – 325

¹⁴⁸ *Истио*, НАВ – Т – 312, р. 452, с. 8036911 – 2

Немачки тенкови у дејству,
околина Краљева

Србији и НДХ за вођење војних операција и носиоца извршне власти, пренета су на команданта 18. армијског корпуса, генерала пешадије Франца Бемеа који је у Београд стигао 19. септембра 1941.г. Он је том приликом добио званичну функцију *Der Bevollmächtigte Komandierender General in Serbien* (опуномоћени командант у Србији или опуномоћени командујући генерал у Србији)¹⁴⁹. Штаб 18. АК је 22. септембра 1941. г. имао следећи састав: начелник Штаба генералштабни пуковник Пемсел, начелник Оперативног одељења генералштабни мајор Јаис, 1. официр мајор Јегер (*Jäger*), нач. перс. одељ. за офицере мајор Сидов (*Sydow*), нач. перс. одељ. за подофицире мајор фон Ватек (*Wattek*), нач. Обавоштајног одељ. капцтан Бергер, 3. официр мајор Тиц (*Tietz*), нач. Позадине генералштабни капетан Фаулмилер (*Faulmüller*), нач. Инт. одељ. др Мај (*May*), нач. Санитетског одељ. виши лекар др Рихтер (*Richter*), нач. Ветеринарског одељ. виши ветеринар Раух (*Rauch*), нач. Правног одељ. проф. др Гербер (*Görber*) и нач. Одељ. за наоружање и технику капетан Леш (*Lösch*)¹⁵⁰. Све ове промене су наступиле због устанка на територији Југославије, а на изричит захтев Хитлера да се устанак угуши. Хитлеровом наредбом, од 16. септембра 1941, команданту

¹⁴⁹ АВИИ, НАВ – Т – 501, р. 246, с. 371, Т – 311, р. 190, с. 50, Т – 501, р. 246, с. 220 – 43

¹⁵⁰ АВИИ, НАВ – Т – 501, р. 246, с. 390

оружаних снага на Југоистоку, команданту 18. армијског корпуса поверено је јединствено командовање трупима и на устанничким подручјима ван Србије. Од тада датира његова горе поменута функција. По наредби команданта оружаних снага на Југоистоку он је, поред извршне власти, имао право наређивања свим војним и цивилним установама, па и команданту Србије. Ради упрошћавања командних односа, а и због неслагања с командантом Србије, 9. октобра 1941. преузео је и његове послове. Од тада његова функција гласи: *Der Bevollmächtigte Kommandierender General und Befelshaber in Serbien.* (Опуномоћени командант и командант у Србији или Опуномоћени командујући генерал и командант у Србији). Ова функција би се могла означити и као: Опуномоћени командант немачких трупа у НДХ и Србији и војноуправни командант у Србији.¹⁵¹

У вези с потчињавањем команданта Србије генерала авијације Данкелмана опуномоћеном команданту у Србији, овај му је упутио један допис у којем каже, да се његово потчињавање команданту 18. армијског корпуса и опуномоћеном команданту у Србији не слаже, ни по слову ни по духу, ни с једним досад издатим наређењем, да командант Србије није командни орган, већ војноуправна установа и да је маршал Рајха њега молио да генералу пешадије Бемеу пружи сваку подршку и помоћ у спровођењу његових задатака.¹⁵²

Међутим, немачка офанзива у циљу уништењу устанка у Србији у јесен 1941. г. излази из теме овог рада јер су овај задатак одрадиле немачке оперативне јединице знатно веће борбне вредности од оних ангажованих за окупацију Србије премда су и оне биле испод просека Вермахта.

FELDGENDARMERIA – ПОЉСКА ЖАНДАРМЕРИЈА ТЈ ЖАНДАРМЕРИЈА ПРИДОДАТА ВОЈСЦИ

За време Априлског рата и непосредно након њега, на простору Србије је био ангажован 683. фелдјандармеријски (моторизовани) батаљон. Његови последњи делови су напустили Југославију 14. јуна 1941. г. Пошто ни 2. армија ни дивизије 15. таласа нису имале у свом саставу фелдјандармерију, наређено је 7. јуна да се хитно једна чета 501. фелдјандармеријског батаљона пребаци у Србију.¹⁵³

¹⁵¹ АВИИ, НАВ – Т – 501, р. 264, с. 196 – 420

¹⁵² *Истио*, НАВ – Т – 501, р. 246, с. 409 – 10

¹⁵³ Овај батаљон је био под непосредном командом 12. армије. АВИИ, НАВ – Т – 501, р. 251, с. 747

Иначе, 1. чета овог батаљона је по доласку у Србију била потчињена Фелдкомандатури 599 у Београду.¹⁵⁴

НЕМАЧКИ ТЕНКОВИ У СРБИЈИ 1941.

Фебруара 1941. г издато је наређење о формирању Пз. Ргт. 202 која је са Пз. Ргт. 201. и Пз. Абт. 301 ушао у састав Пз. Бриг. Стаб 100.¹⁵⁵ Јуна 1941. започело се са формирањем Пз. Бриг. 101 а Пз. Рег. 203 и 204. Пз. Ргт. (Panzer Regimentern – оклопни пук) се састојала од два Абтајлунга (Abteilungen) од по три чете. Чета (Kompanie) је имала две тенка Сомуа С – 35¹⁵⁶ у команди чете (Kompanietrupp) и три вода (zug) са једном Сомуом и четири Хочкиса Х – 35¹⁵⁷ или Х – 38¹⁵⁸. У штабу и штабној чети налазиле су се три Сомуе и пет Хочкиса; I abteilungen Пз. Рег. 202 је септембра 1941. г. пребачен у Србију, II abteilungen. и новоформирани III abt. су септембра 1942. г. формирали 26. Пз. Див (Panzer Divisionen).¹⁵⁹

Немци су од заплених француских тенкова Рено Р – 35 формирали Пз. Кп.з. Б. В. 12 (Panzer Kompanien Zur besondere Verwendung 12 – 12. тенковска чета за нарочиту употребу). Ова је јединица била предвиђена за наоружавање 2. армије али је јуна 1941. г. одлучено да се придода Вишој команди 65. Ова чета је 19. августа била овако распоређена: штаб и један део водова (од 6 вода) 12. тенковске чете за нарочиту употребу у Београду а у Крагујевцу

¹⁵⁴ Јединице Фелдјандармерије су улазиле у формацијски састав дивизија и крупнијих формација. Фелдјандармерија је била одговорна за контролу саобраћаја на окупираним територијама, за контролу у лукама и аеродромима, административну контролу странаца, па чак и привредних делатности на окупираној територији. За време наступања Фелдјандармерија се кретала одмах иза борбених јединица и служила је за обезбеђење и контролу насељених места и значајних војних објеката, присмотру избеглица и ратних заробљеника. Један од приоритетних задатака им је био и прикупљање оружја од становништва. Били су одговорни и за огањацију цивилног живота и рада на окупираним подручјима непосредно иза линије фронта. Сви припадници војне полиције, без обзира на чин, пролазили су комлетну пешадијску обуку и сви су носили униформу са посебном ознаком. Били су изузетно непопуларни не само међу окупираним становништвом него и међу другим немачким војницима који су их звали “пси на ланцу”. Фелдјандармерија је била организована у батаљоне од по три чете од по три вода. У чети је обично било 4 официра, 90 подофицира и 22 војника, са 22 лака и 7 тешких камиона као и 28 моторикала. Фелдјандармерија је била способна да дејствује и у малим јединицама које су биле потпуно способне за самостална дејства. Иначе, радила је у тесној сарадњи са тајном војном полицијом (Geheime Feldpolizei), Фелдкомандатурама и Крајскокомандатурама. Бриан Л. Давис, *German army uniforms and insignia*, Лондон, 1998, 132 – 3.

Оперативна група тенковске чете. Чета је била наоружана са 30 француских тенкова Рено Р – 35.¹⁶⁰ Чета је априла 1942.г. постала Абтајлунг тј. Пз. Абт. 3. б. В. 12 и том приликом је добила још 8 водова (укупно 14 водова тј око 70 тенкова), а I абт/202 пз. Рег. је јануара 1943. г. постао Пз. Абт. 202.¹⁶¹

Јуна 1941. г. је за потребе безбедности у Србији формирано 6 оклопних водова из плена (Beute – Panzerkampfwagenzüge) по 5 тенкова ФТ 17/18.¹⁶² Ови тенкови су искоришћени за формирање помоћних возова (Behelfs – Eisenbahnpanzerzügen) са по два тенка.¹⁶³

ОКЛОПНИ ВОЗОВИ

Вероватно најмоћније немачко ватрено средство у борбама око Краљева су била три помоћна и један стандардни оклопни воз (Panzerzuge 23).

Немачки оклопни возови 23 и 24, који су учествовали у борбама у Србији 1941. године, припадају типу „Оклопни возови 23 – 25” (Panzerzuge 23 – 25) и у ствари су нешто преправљени чехословачки оклопни возови Модел 1919. Немци су их запленили приликом окупације Чехословачке и ставили их у резерву. Реактивирани су у пролеће 1940. г. за кампању на западу. После тога су поново повучени у резерву да би два (23. и 24) од њих три била реактивирана непосредно пре отпочињању рата у Русији и послата у Србију.¹⁶⁴ Основно наоружање су чинила два брдска Шкодина топа 75 мм М 15 Л / 28.

¹⁵⁵ Werner Regenberg, Horst Scheibert, *Beutepanzer unterm Balkenkreuz – Französische Kampfpfpanzer*, Friedberg/H, (без године), 3

¹⁵⁶ С 35 је добила ознаку Кампфпанзер 35 С 739 (ф). Добијали су их командири водова и чета као и Komandeurpanzer eingesetzt.

¹⁵⁷ Кампфпанзер 35 Х 734 (ф). је ознака за Хочкис Х 35

¹⁵⁸ Кампфпанзер 38 Х 735 (ф). је ознака за Хочкис Х 38

¹⁵⁹ Werner Regenberg, Horst Scheibert, *Beutepanzer unterm Balkenkreuz – Französische Kampfpfpanzer*, Friedberg / H, (без године), 4

¹⁶⁰ Panzerkampfwagen 35 R 731 (f) Werner Regenberg, Horst Scheibert, *Beutepanzer unterm Balkenkreuz – Französische Kampfpfpanzer*, Friedberg/H, (без године), 5

¹⁶¹ Panzerkampfwagen 35 R 731 (f) Werner Regenberg, Horst Scheibert, *Beutepanzer unterm Balkenkreuz – Französische Kampfpfpanzer*, Friedberg/H, (без године), 4

¹⁶² Panzerkampfwagen 17 R 730 (f) ili 18 R 730 (f), ova druga oznaka za vozila sa Berliet kupolama. Werner Regenberg, Horst Scheibert, *Beutepanzer unterm Balkenkreuz – Französische Kampfpfpanzer*, Friedberg/H (без године), 5

¹⁶³ Werner Regenberg, Horst Scheibert, *Beutepanzer unterm Balkenkreuz – Französische Kampfpfpanzer*, Friedberg/H (без године), 5

¹⁶⁴ Wolfgang Sawodnoy, *Panzerzüge im einsatz auf Deutscher seite 1939 – 1945, Waffen – Arsenal S – 13, Wölfersheim – Berstadt*, без године, 7

Оклопни воз 23 (Panzerzüge 23) је реактивиран 1. марта 1940. г. и учествовао у кампањи у Француској а после је пребачен у резерву. Поново је реактивиран 19. јуна 1941. г. Поред стандардних оклопних вагона са наоружањем имао је и вагоне за превоз људства. Посаду су чинили војници – пешадинци 68. Inf. Ers. Battalion¹⁶⁵, артиљерци 23. Artillerie Ersatz Abteilung¹⁶⁶ и 104. Flak Ersatz Kompanie¹⁶⁷. Извиђачи су били из 3. Nachrichten Ersatz Abteilung¹⁶⁸ а пионери из 4. Eisenbahn Pioniere Ersatz Batallion¹⁶⁹. У јануару 1942. г. посаду Оклопног воза 23 су чинила 7 официра, 34 подофицира и 125 војника¹⁷⁰. Иначе, посада је у просеку бројала 158 људи, официра 8 а наоружање се састојало од 4 тешка митраљеза, 16 лаких митраљеза, 15 аутомата, 99 карабина и 67 пиштоља, 2 топа 7, 5 цм Гн. Кан. 15 (ö / t)¹⁷¹ Л / 28 и два топа 20 мм.¹⁷²

Schweren Spahzug Nr. 202 је формиран тек 10. јануара 1944. г. и јесте дејствовао на Балкану али тек 1944. и 1945. године. Код Краљева је употребљен помоћни воз Ц – 202 а не овај тешки оклопни воз.¹⁷³

Помоћни оклопни возови су прављени у локалним радионицама тако што су локомотиве и вагони добијали додатне оклопне плоче а на оба краја воза био је по један вагон на коме се налазио тенк Рено ФТ – 17. Интересантно је да је помоћни оклопни воз Ц – 106 имао само један тенк Рено ФТ – 17.¹⁷⁴

¹⁶⁵ 68. пешадијски допунски батаљон

¹⁶⁶ 23. артиљеријски допунски дивизион

¹⁶⁷ 104. ПА допунска чета

¹⁶⁸ 3. извиђачки допунски батаљон. Није немогуће да је реч, у ствари о везистима из 3. допунског батаљона за везу, јер 3. Nachrichten Ersatz Abteilung би требало превести као 3. допунски батаљон за везу. 3. извиђачки допунски батаљон би требало да пише 3. Nachrichtendienst Ersatz Abteilung. Није немогуће да су аутори погрешно прочитали немачки докуменат.

¹⁶⁹ 4. железнички пионирски допунски батаљон

¹⁷⁰ Halina i Waldemar Trojca, Panzerzüge 1, Warszawa, 1995, 25

¹⁷¹ Били су то у ствари Шкодини брдски топови 75 мм М 15 л/28

¹⁷² Halina i Waldemar Trojca, Panzerzüge 1, Warszawa, 1995, 36

¹⁷³ Halina i Waldemar Trojca, Panzerzüge 1, Warszawa, 1995, 33

¹⁷⁴ Antun Miletić, „Prilog proučavanju nemačkog sistema komandovanja i okupacionih snaga na jugoslovenskom ratištu u 1942. godini”, *Vojnoistorijski glasnik* br. 1/ 1974, 202 i 208

M.A. Nebojsa DJOKIC
professional associate
Cultural–Research Centre, Belgrade

ESTABLISHING OF THE OCCUPATION ADMINISTRATION
IN SERBIA AND KRALJEVO IN 1941

Summary

The first occupation administration in Kraljevo was established by the troops of the 60th motorized division immediately upon their arrival at the town. The executive power was taken over by the commander of the rear of this division. Immediately after the truce, he ordered that the members of the gendarmerie and the police should immediately get in touch with the German garrison troops and be directed to perform their regular duties. By the order of the Ortskommandatur I/833, the municipal administration started its work.

On 6 October, the Germans had the following units in Kraljevo: the headquarters of the 749th infantry regiment (whose commander was Major Desch) with a signal corps platoon, the complete 1st battalion of the 749th infantry regiment, the headquarters and the 5th, 6th and 7th companies from the 2nd battalion of the 737th infantry regiment, parts of the 717th reconnaissance battalion, a battery of the 670th artillery battalion, the 6th tank platoon and the 4th company of the 592nd landesschützen battalion, Feldkommandatur 816, Kreiskommandatur I/838, an armoured train 24, an auxiliary armoured train on the narrow gauge track, two auxiliary armoured trains on the broad gauge track, an information point, a Gestapo branch, a group of the secret military police, an operational signal corps centre, a senior artillery–technical headquarters 5, an aviation–technical headquarters 10, the administration of the aviation store 15, the commanding military transport services of the 1st company of the artillery–technical headquarters 18, a working company, a company for securing industrial facilities, a gendarmerie squad with Feldskommandatur 816, a store for captured equipment, a garrison supply service and a garrison out–patient department. In the middle of October, the 1st and the 4th company of the first battalion of the 737th regiment, two companies of the 2nd battalion of the 749th infantry regiment, the 8th company from the 2nd battalion of the 737th regiment, the 717th engineering company, the 3rd battery of the 670th artillery battalion, a platoon of mountain cannons, four batteries of the 670th artillery battalion and a small transport car fought their way from Krusevac to Kraljevo.

The largest part of the German units engaged in Serbia in 1941 was of low class both according to their forces and arms and according to their skill. Until the beginning of 1943, the German garrison divisions were far below any average both in quantity and quality. While normal German infantry divisions had three infantry regiments with three battalions each, the garrison divisions had two regiments with three battalions each. Moreover, the average number of soldiers in normal infantry battalions was 500 to 600, and the average garrison battalion had about 200 people. On the other hand, the armament of garrison battalions was not much worse than that of regular battalions. That difference was noticeable only at the level of regiment or division. During the first years of the war, while the regiment artillery of garrison divisions consisted mostly of captured infantry cannons 37 mm Pito and old mortars, the regiment artillery of regular regiments had weapons with calibre 75 mm and more.

Силвија КРЕЈАКОВИЋ

ИЗБЕГЛИЦЕ У КРАЉЕВУ 1941. ГОДИНЕ

Апстракт: *Радове о избеглицима у Другом светском рату, пројектованим из свих крајева раскомадане Југославије у Краљево и околину, потписивали су углавном социолози и публицисти. Овај рад имао је за циљ да, испитивањем извора сачуваних у Народном музеју у Краљеву, служећи се анализом садржаја Сјиска избеглица у 1941., из провенијенције Среског одбора за збрињавање избеглица и пресељеника, поређењем података са актуелним дневно – политичким списом Ново време, али и Сисковима сирељаних насталим у раду Окружног начелства током 1942, дође до података о приближно тачном броју пројектованих у Краљево у првој ратној години, као и о сирељаним избеглицима. Рад је покушао да пружи експлицитне податке о броју избеглица, одакле су избегли, о сирељанима, њиховој старосној, социјалној структури. Циљ овог рада био је и да за поуздан број од 139 сирељаних избеглица у логору утврди податке о имену, пореклу, уослењу, деци која су остала иза њиховог сирељања, у покушају да се идеолошки айсург о хиљадама жртва којим се надомештала разлика између научних (2000 људи) и прокламованих (6000 људи) тврдњи, аргументовано руши. Како због опште несигурности многе избеглице нису били евидентирани при Комесаријату, треба да уследи испитивања нових извора у ширем просјорном, али и временском контексту.*

Општи исказ о цикличности историје, или понављању матрице догађаја, појам избеглиштва свакако потврђује. Сlike актуелног стања у бити су зумиран приказ колоне избеглица потеклих из

свих крајева распарчане Југославије у II светском рату у окупирану Србију, како би се зарад стварања Нове Европе и новог поретка у њој, а позивањем на тзв. историјско право, или прокламоване законске одредбе, остварио јасан циљ – уклањање непожељних елемената са жељене територије.

Усуд покренутог народа обрађен је у истраживачким радовима историчара углавном у општем контексту догађаја у окупираној Југославији и ретким монографијама посвећеним овој теми. Радове који на микро – плану – Краљеву са околином третирају тему избеглиштва, потписују углавном социјални радници или публицисти. Ови други – најчешће користећи грађу која се налази у завичајним установама у којима раде историчари, без уважавања музеолошке или архивске методологије у њеној обради и презентацији. За списак избеглица настањених у Краљеву 1941, што је назив документа, забележен на корицама, као основном извору о избеглицама на овом подручју, постоје само површни трагови о његовом доспећу у Народни музеј у Краљеву. Коча Јончић у раду из 1971. године наводи „према сада пронађеном списку”, или „према накнадно пронађеном списку”, односно „према списку избеглица који се налази у Народном музеју”.¹⁷⁵ На овај начин, као и непостојањем музејске документације о предмету, остале смо ускраћени за податак где је то списак пронађен – одакле је преузет, и да ли је иза рада Среског одбора за збрињавање избеглица који га је начинио, преостала негде и друга документација.

Садржај списка има форму детаљне евиденције о избеглицама на подручју Краљева и само два села: Грдица и Адрани. Прво и једино датовање документа је у закључивању списка испод 795. избегличког домаћинства, односно 2.285 лица, где стоји: 9. септембар 1942, уписано мастилом на печату Среског одбора за збрињавање избеглица и пресељеника. Списак је настављен у истој форми закључно са бројем од 996 избегличких домаћинстава, или 2852 особе, без накнадног датовања. Садржај списка чине подаци за сваког избеглицу: име и презиме, година и место рођења, место боравка у окупираним крајевима, сродство са старешином домаћинства, док се за старешине домаћинства наводе и: број избегличке и личне карте, садашње пребивалиште, занимање, способност за привређивање, имовно стање, подаци о осуђивању, уписани у установљене рубрике. Редни бројеви уписани су поред сваког домаћинства, не и поред сваке особе појединачно, при чему је долазило до грешки, тако да се под два броја бележи иста породица /222 – 243, 584 – 796, 638 – 730, 803 – 51, 815 – 876, 820 – 209, 884 – 288, 891 – 781, поновљен број 675/, или одступају од низа,

¹⁷⁵ Коча Јончић, *Краљевачки октобар 1941*, Београд, 1971, 162, 282

Писани задатак из Српског језика, рађен
на ~~ра~~ историчној теми.

Једно моје путовање

Моје најдраже путовање је било из Словеније
у Србију.

Било је првог јуна у јунију; зросту =
дано ме је пуцање на брањи. Одмах сам се вео-
ма омишљао да отворим врати. Капољу су
били два немачка војника. Им сам хит
забедао, зато сам имао прева да ради мо
за једног сати морали смо се сретити војско-
моће сваки да понесе. Кроз сати и по вет
мо се ~~својим~~ ишамо према Ма-
рибору. У сати смо вет-били у Марибор-
ском лоду. Тамо смо остали 4 дана.

Келерини јуна постојале су две камионе-
на, одишани у Вижевбург? ~~А~~ тамо је био
мој отац. Тамо смо преноћили а други дан
поштом смо возом отишли за Србију
У Загребу смо дошли у ноћи у сати. Та-
мо смо код прве станице, добили ваки по
штољу која. Кошито је била мала писам, осми
ушаме, који су малим ситишћу писиша
други видео у Славонској Броду су нас
Бродом прелевали према Табу. У Славон-
ском Броду је Таба вет вео велика и била
ме је вео шира и кад сам се возом према
тамо велике рие. Из Босанској Бродом
смо остали отишли возом на Србију.

Непознавање језика Мревље Јошко
смета у раду. Фукајно
чишћено. Мила Грмица и ~~пробојне~~
Рад као ушаме је судор ~~у~~ ~~предмет~~ ~~о~~ ~~у~~ ~~раз~~
Зодар (?) М. ~~А~~

Јошко Мревље, избеглица из Словеније – писани задатак из српског језика
на тему „Моје најдраже путовање”, у Гимназији у Врњачкој Бањи

1905 40000
 1906 40005
 1907 40001
 1908 40010
 1909 40011
 1910 40014
 1911 40015
 1912 40017

Треснуе и Миле
 Сопелене вогонито и
 мухова трава

1905 40000
 1906 40005
 1907 40001
 1908 40010
 1909 40011
 1910 40014
 1911 40015
 1912 40017

№	Име	Година	Место	Име
1	со Мараут с Мараут	1909	Душопол	Брангур
	✓ Мараут	1931	0 0 0 11	
	✓ Мараут	1934		
	✓ Мараут	1936		
	✓ Мараут	1938		
	со Мараут и Мараут	1913	Торану	Тиб
	✓ Мараут	1934	0 0 0 11	
	✓ Мараут	1934		
	✓ Мараут	1939		
	со Мараут и Мараут	1914	Душопол	Тарап
	Мараут	1934		
	Мараут	1941		
	со Мараут с Мараут	1912	Торану	Тарап
	✓ Мараут	1935	0 0 0 11	
	✓ Мараут	1934		
	со Мараут и Мараут	1910	Торану	Торану
	со Мараут и Мараут	1911	Душопол	Торану
	✓ Мараут	1931	0 0 0 11	
	✓ Мараут	1934		
	✓ Мараут	1938		
	со Мараут и Мараут	1917	Душопол	Торану
	✓ Мараут	1934	0 0 0 11	
	со Мараут и Мараут	1891	Торану	Торану
	со Мараут и Мараут	1888	Торану	Торану
	Торану	1898		
	Торану	1924		
	Торану	1930		

1905
 1906
 1907
 1908
 1909
 1910
 1911
 1912

1905
 1906
 1907
 1908
 1909
 1910
 1911
 1912

Име	Заштита	Својство	Место	Датум	Други подаци	Забелешка
Милиска Сабантара	Заштита	Својство	Милиска 13489 8043	1941		Тиммегда
Досага 40	државна	својство	Милиска 13489 8043	1941		Т. и Рендинокс
Брифтолица 40	државна	својство	Милиска 13489 8043	1941	2. део у Доли Рамар Тарна	Т. и Рендинокс
Дармита 1	државна	својство	Милиска 3909ми	1941		Рендинокс
Милаша 26	државна	својство	Милиска 3909ми	1941		Т. и Рендинокс
Султана 58	државна	својство	Милиска 3909ми	1941		Рендинокс
Својство	државна	својство	Милиска 3909ми	1941		Рендинокс
Својство Буркавак	државна	својство	Милиска 3909ми	1941		Рендинокс
Милаша 25	државна	својство	Милиска 3909ми	1941		Рендинокс
Богдана 52	државна	својство	Милиска 3909ми	1941		Рендинокс

Списак избеглица настањених у Краљеву, Грдици и Адранима 1941. (факсимил)

тако да су различите породице уписане под истим бројем /240 – 240/1 – 241, 521 – 521/a, 541 – 541/a/. Изостављени су бројеви 467 – 486. Све ово умањује укупно убележен број избегличких домаћинстава за 3 и своди га на 993, а индивидуалан број избеглица за 15 особа, односно у укупном броју списак је евидентирао 2837 изгнанника који су под теретом понижења, денационализације долазили преко Дрине, Саве и Ибра ишчекујући спас у Краљеву.

Иако је назив списка забележен на самом документу – Избеглице у Краљеву 1941, њихов тачан број у првој години рата је непоуздан, јер се датум доласка у Краљево нигде не бележи. Анализом садржаја списка, укупан број смањује се за још тридесеторо деце рођене 1942, 1943. године, чиме је коначан број од 2.807 избеглица по овом документу, могао да буде у Краљеву и само два оближња села 1941. године.

Јула 1941. уведена је установа Изванредног опуномоћеног комесара којој се од октобра на челу налазио Тома Максимовић, енергични реформатор Српских избегличких домова.¹⁷⁶ На инспекционом путу у посети домовима, у Врњачкој Бањи на пример, истиче неопходност повезаности дома и школе „да се на интернат не гледа као на баука већ као на добро ради њих створено.”¹⁷⁷ Избеглички спискови и извештаји које Окружни и Срески одбори достављају Комесаријату за збрињавање избеглица и пресељеника, који огромним напорима покушава да ублажи невоље изгнанства у окупирану и економски ослабљену Србију, представљају најверодостојније изворе о броју, социјалној и старосној структури, условима смештаја, могућностима исхране или упослења избеглица. На основу Правилника о организацији и раду одбора, издатим при Комесаријату почетком 1942. године, регулисано је да Окружни начелници буду и председници Окружних одбора за збрињавање избеглица у који постављају још 10 чланова и секретара. По истом принципу створени су и срески одбори од 6 чланова са секретаром и председником који је и срески начелник. У потпису списка за Краљево, поред печата и датума је име Драгутина Велимировића, начелника среза Жичког. О осталим члановима среског одбора који је радио на евидентирању избеглица ради њиховог лакшег размештаја, прехране, помоћи у новцу, одећи, огреву, обавештава „Ново време” од 18. фебруара 1942. (година II, бр. 245, стр. 4): „ових дана изабран је срески одбор за избеглице и пресељенике у Краљеву. На челу одбора је Драгутин

¹⁷⁶ Бранко Петрановић, *Србија у другом светском рату 1939 - 1945*, Београд, Војноиздавачки и новински центар, 1992, 124

¹⁷⁷ *Ново време*, 9. децембар 1942, 3

Велимировић, а чланови су: инг. Бранислав Протић, Загорка Поповић – лекар Дома народног здравља, Васа Васовић, Драгиша Ђуровић, Милисав Годоровић и Мика Илић. За секретара постављен је г. Вукомановић”. У истом чланку наведен је податак о 2230 избеглица до сада (фебруар 1942 – нап) у Жичком срезу, којима је „Срески одбор јесенас поделио помоћ од 45 000 динара, а на име зимске помоћи још 102.200 динара, 4930 кг брашна, 90 м³ дрва.”

У „Новом времену” од 27. јула 1941. године (година I, бр. 71, стр. 6) наведен је број од 1.500 избеглица у Краљеву. Иза овог датума уследио је нови прилив избеглица из свих окупираних крајева, али је тешко доћи до њиховог тачног броја у октобру 1941. Први подаци иза трагичних октобарских догађаја, наведени су из списка избеглица, али њиме нису обухваћена сва села око Краљева, као и цитирани податак из Новог времена о 2230 избеглица у фебруару 1942. Драгоцени подаци о стрељаним избеглицама налазе се накнадно забележени од стране Среског одбора у напоменама поред регуларних рубрика у списку избеглица. Поређењем забележених напомена које експлицитно говоре о стрељаном, одведеном у заробљеништво, или убијеном члану домаћинства, са списковима стрељаних насталим при општинским службама, фабрикама и начелству у априлу и мају 1942, као и сачуваним архивалијама стрељаних, поуздан је податак о 139 стрељаних избеглица.

И у суженом контексту града и само два оближња села, тешко је утврдити тачан број избеглица и сходно томе, број стрељаних, јер се многи, станујући код рођака, или из других разлога, нису ни уписивали у избегличке евиденције. Циљ овог рада био је да за поуздан број од 139 стрељаних избеглица, утврди аналитичке податке о имену, месту одакле су избегли, могућности упослења као најбољој психичкој помоћи, деци која су остала иза њиховог страдања.

По подручјима из којих су дошли, највећи број изгнаника био је са Косова и из Метохије (272 домаћинства), из којих је одведено у лагер и стрељано 30 особа од којих 11 избеглих из немачке окупационе зоне Косовске Митровице, Вучитрна. Из Приштине и области у италијанској зони, било је 6 стрељаних, из Пећи 8. Највећи број стрељаних избеглица потицао је из Македоније (52 особе), од којих је чак 36 било из скопске области, што је реципрочно и великом броју домаћинстава са југа настањених у Краљеву у првој ратној години – 227. Исељавање Словенаца које је сходно Химлеровим смерницама од 18. априла 1941. практично остваривано у ве-

ликим таласима, почев од депортације 7. јуна из сабирног логора у Марибору, повећало је број домаћинстава у Краљеву за 41.¹⁷⁸ Међутим, само за троје људи из Марибора поуздан је податак о стрељању. Од усташког терора из НДХ у Краљеву је уточиште нашло (110) породица, а највећи број међу стрељанима био је из загребачке области 8, затим Славоније и Срема седморо, као и 6 људи из Лике, у укупном поузданом податку од 20 стрељаних особа. У лагеру је стрељано осморо људи избеглих из осталих делова Војводине, а у списку избеглица убележено је (95) домаћинства из овог подручја. Евидентирано је (135) изгнаних породица из Босне и Херцеговине, из којих је међу стрељанима највише људи било из Сарајева (8), двоје из Мостара и још 5 из других крајева. Из Санцака је досељено 46 подица, из Црне Горе – 18, из других подручја уже Србије, где се окупациона власт осећала јаче, а услови за живот били тежи – 10 домаћинстава. По социјалној структури, уједно и старосној, од 139 стрељаних избеглица 4 су били ђаци, 4 пензионери, док су остали били запослени у Фабрици авиона – 22, Жел. Радионици – 25, Жел. Ложионици – 32, на станици – 26, троје људи су били учитељи, исто толико жандарми, два човека службеници Поште и телеграфа, IV у XIV ој секцији за одржавање пруге, 2 у техничком одељку, 2 у Окружном суду, по 1 у Државом тужилаштву и шумској Управи док за остале нема података о упослењу. Иза себе, оставили су породице са по двоје деце – њих 34, са једним дететом – двадесетдеветоро, по троје – 9 стрељаних, по четворо – 12 стрељаних, док је њих 11 имало петоро и више деце, чиме индивидуална, али и колективна трагедија добијају још ширу димензију.

Списак избеглица настањених у Краљеву није обухватио прогнанике у Врњачкој и Матарушкој бањи, где је сурова стварност окупације пружала још језивију слику због великог броја ратне сирочади у Домовима за српску избегличку децу.¹⁷⁹

Тема прогонства или напуштања пребивалишта, рођака, пријатеља, навика и сигурности и кретање ка ситуацији која је несигурна и неизвесна, треба да буде обрађена за шире подручје Краљева у току ратних и првих послератних година које су уследиле.

¹⁷⁸ Слободан Д. Милошевић, *Избеглице и пресељеници на територији окупиране Југославије 1941 - 1945*, Београд, 1981, 21, 22

¹⁷⁹ О деци - избеглицама у СИД - у Матарушкој Бањи постоји комплетна студија настала при Центру за социјални рад - Краљево: Др Милорад Ђ. Панић, *Дом за збрињавање избегличке деце у Матарушкој бањи 1942-1947*, Центар за социјални рад, Краљево, 1994.

Табеларни преглед избеглица стрељаних у лагери

СПИСАК / ПОД БРОЈЕМ ЖИЧКОГ / ОСТАЛИ СРЕЗА СПИСКОВИ	ИМЕ И ПРЕЗИМЕ	год.	Место рођења	занимање	Бр. члан. домаћ.	Број у списку избеглих	Последње место боравка
679	Жел. Раднон./203	1905	Петров град	ливац	4 / 3 деце	4 19	Врбовско Загреб
186	Жел. Лож. 88	38 год.	Грачаница	радник	4 / 3 деце	306	Пећ
14	Жанд. Чета / 14	34 год.	Бранешница / Златиборски срез	жандарм	2 / 1 дете	280	Скопље
31	Жанд. Чета / 31	-	-	жандарм	2 / 1 дете	299	Призрен
32	Шум. Управа / 1	45 год.	Опаци	чувар држ. шума	1 / супр.	464	Вишеград
34	Техн. одељак / 2	30 год.	Пожаревац	инг. - приправник	3 / 2 деце	584	Штип
35	Техн. одељак / 4	34 год.	Приштина	наз.држ. пута	4 / 3 деце	512	Приштина
45	Птт / 4	35 год.	Миттар Алексић	чиновник	2 / 1 дете	616	Колашин / Кос. Митровица
54	Птт / 13	39 год.	Благаје Миловић	службеник	8 / 7 деце	916	Кос. Митровица
72	Окружни суд / 3	-	-	судија	1 / супр.	301	Куманово
76	Окружни суд / 7	-	-	гл. архивар	6 / 5 деце	7	Битољ
95	Нар. Школа / 8	42 год.	Литва, Галиција Пољска	учитељ	4 / 3 деце	294	Штип
99	Нар. Школа / 12	49 год.	Лебане	школ. надзорник	1 / супр.	41	Приштина
100	Жел. Лож. 1	41 год.	Харков, Русија	чиновник	2 / 1 дете	10	Скопље
117	Жел. Лож. 18	38 год.	Припоље	чиновник	1 / супр.	66	Скопље
118	Жел. Лож. 19	23 год.	Мазин, Грачац	ложач	4 / 2 деце	54	Винковци
119	Жел. Станица 20	42 год.	Мелница, Оточац	возовођа	3 / 2 деце	74	Грачац
126	Жел. Лож. 27	47 год.	Врбовско	машиновођа	1 / супр.	62	Врбовско, Моравички срез
130	Жел. Лож. 31	26 год.	Негославци	чиновник	1 / супр.	661	Винковци
133	Жел. Лож.	34 год	Дарувар	ложач	4 / 3 деце	137	Нови Сад
139	Жел. Лож. 40	47 год.	Вина Морава	машиновођа	2 / 1 дете	148	Скопље
142	Жел. Лож. 43	31 год.	Љубић, Чачак	чиновник	3 / 2 деце	165	Скопље
144	Жел. Лож. 45	32 год.	Огулин / Дубрава	бравар	3 / 2 деце	172	Пећ
145	Жел. Лож.	46 год	Озориште, Полог	ложач	5 / 4 деце	168	Скопље
146	Жел. Лож. 47	42 год.	Скопље	ложач	7 / 6 деце	167	Скопље
164	Жел. Лож. 66	37 год.	Думановићи	преглед	3 / 2 деце	229	Мостар
165	Жел. Лож. 67	42 год.	Сувоје, Доња Лапац	радник	5 / 3 деце	256	Бач. Топола
167	Жел. Лож. 69	42 год.	Кореница	ложач	4 / 3 деце	284	Винковци

Табеларни преглед избеглица стиреваних у лагери

СПИСАК ПОД БРОЈЕМ ЖИЧКОГ СРЕЗА	ИМЕ И ПРЕЗИМЕ / ОСТАЦИ СПИСКОВИ	год.	Место рођења	занимање	Бр. члан. домаћ.	Број у списку избеглих	Последње место боравка
171	Жел.Лож. 73 Милова Југовац	44 год.	Беране	служит.	1 / супр.	276	Пех
174	Жел.Лож. 76 Тодор Мамула	32 год.	Гомрије, Огулин	машиновођа	2 / 1 дете	311	Огулин, Грачац
172	Жел.Лож. 74 Бранко Љубојевић	33 год.	Бресник, Ужице	ложач	3 / 2 деце	290	Скопље
190	Жел.Лож. 92 Милутин Миленковић	39 год.	Љубић	радник	1 / супр.	309	Кочане
198	Жел.Лож. 100 Илија Милутиновић	46 год.	Багдан	чиновник	5 / 4 деце	298	Прилеп
202	Жел.Лож. 104 Љубомир Марковић	32 год.	Курумџија	бравар	3 / 2 деце	363	Вучитрн
203	Жел.Лож. 105 Ђорђе Митровић	40 год.	Краљево Поље	тех. чин.	4 / 3 деце	328	Скопље
206	Жел.Лож. 108 Гојко Михајловић	39 год.	Столац	машиновођа	2 / 1 дете	345	Скопље
208	Жел.Лож. 110 Рајко Мрдаковић	24 год.	Сјеница	техн. чин.	1 / супр.	312	Скопље
226	Жел.Лож. 128 Михајло Пиривагрић	29 год.	Селевац, Смедер.	машиновођа	2 / 2 деце	410	Скопље
228	Жел.Лож. 130 Никола Попадић	28 год.	Слав. Пожега	ложач	3 / 2 деце	414	Граднице, Осијек
238	Жел.Лож. 135 Георгије Рајновић	34 год.	Срп. Моравице	радник	3 / 2 деце	455	Срп. Моравице
260	Жел.Лож. 162 Никола Хајдиновић	36 год.	Чајевац, Бјеловар	машиновођа	2 / 1 дете	565	Бјеловар
273	Жел. Станица 7 Јагош Булатовић	1912.	Требиње	саобр. чиновник	5 / 4 деце	13	Нови Сад
278	Жел. Станица 12 Борисав Бујак	1901.	Славон. Пожега	кочничар	6 / 5 деце	14	Високо, Сарајево
279	Жел. Станица 13 Ђуро Вишњић	1904.	Горња Дубрава	кочничар	6 / 5 деце	50	Загреб
314	Жел. Станица 13 Драгољуб Илић	-	Оријовац	кочничар	3 / 2 деце	186	Скопље
329	Жел. Станица 67 Остоје Касабашић	1904.	Бања Лука	кондуктер	5 / 4 деце	240	Скопље
330	Жел. Станица 68 Миливоје Крнић	1903.	Доња Вратари	кочничар	3 / 2 деце	240 / 1	Скопље
334	Жел. Станица 72 Милош Косић	1899.	Примињаг	возовођа	2 / 1 дете	234	Винковци
335	Жел. Станица 73 Драгољуб Куручев	1987.	Меленци, Банат	возовођа	2 / 1 дете	272	Сомбор
339	Жел. Станица 77 Лука Кукић	1905.	Случ, Хрватска	возовођа	5 / 4 деце	230	Охрид
350	Жел. Станица 89 Добривоје Мирковић	1899.	Крагујевац	кондуктер	3 / 2 деце	323	Скопље
359	Жел. Станица 98 Тимотије Мачковић	-		маневриста	2 / 1 дете	341	Суботица
360	Жел. Станица 99 Милан Марковић	1900.	Љутовница	кондуктер	3 / 2 деце	339	Скопље
362	Жел. Станица 101 Михајло Младеновић	1901.	Бадњевац	кочничар	2 / 1 дете	355	Скопље
366	Жел. Станица 110 Мане Муњас	1905.	Огулин	кочничар	3 / 2 деце	307	Загреб
372	Жел. Станица 111 Милорад Марковић	1896.	Лаптово	кондуктер	3 / 2 деце	840	Скопље
380	Жел. Станица 119 Милан Наранђић	-		кочничар	4 / 3 деце	375	Огулин
381	Жел. Станица 120 Осмокровић Петар	-		возовођа	2 / 1 дете	391	Скопље
401	Жел. Станица 140 Михајло Рајчић	-		машиновођа	4 / 3 деце	836	Скопље
409	Жел. Станица 148 Радисав Ранчић	1910.	В. Паланка	кочничар	2 / 1 дете	446	Скопље
441	XIV секц./2 Александар Дишковић	1906.	Трнова	чиновник	1 / супр.	132	Дреновац
444	XIV секц./5 Миле Маравић	1903.		чиновник	4 / 3 деце	310	Огулин, Перушић
453	XIV секц./14 Ђуро Косановић	1901.	Личка Јасеница, Огулин	диспетер пруге	8 / 7 деце	244	Огулин / Загреб
455	XIV секц./16 Настас Бићанин	1893.	Стопања	чиновник	4 / 3 деце	15	Харријево, Скопље

Табеларни преглед избеглица стирљаних у лагери

СПИСАК/ПОД БРОЈЕМ ЖИЧКОГ / ОСТАЛИ СРЕЗА СПИСКОВИ	ИМЕ И ПРЕЗИМЕ	год.	Место рођења	занимање	Бр. члан. домаћ.	Број у списку избеглих	Последње место боравка
477	Жел. Раднон./1	1897	Лукавица	пом. секрет.	3/2 дече	625	Сарајево
478	Жел. Раднон./2	1916	Лиле, Крагујевац	бравар	1/ супр.	832	Скопље
491	Жел. Раднон./5	1910	Босан. Корбаш	чиновник	3/2 дече	29	Сарајево
514	Жел. Раднон./39	1904	Платичево	прист. 7 групе	3/2 дече	750	Марибор
539	Жел. Раднон./64	1898	Доњи крај	столар	5/4 дече	133	Пећ
547	Жел. Раднон./52	1905	Врање	бравар	5/4 дече	145	Врање
549	Жел. Раднон./74	-		колар	5/4 дече	143	Сарајево
558	Жел. Чета./25	32	Доња комора-	жандарм	2/1 дече	170	Ново Храсно / Босна
559	Жел. Раднон./84	год.	Двор на Уни				
584	Жел. Раднон./108	1909	Огешћ	служ.	1/ супр.	847	Ливно
589	Жел. Раднон./113	1912	Вел. Кикинда	бравар	1/ супр.	857	Вања Лука
601	Жел. Раднон./125	1915	Рупни До	чинов. припр.	2/1 дече	241	Сарајево
617	Жел. Раднон./125	-	-	бравар	3/2 дече	619	Сарајево
635	Жел. Раднон./141	1910	-	седлар	4/3 дече	343	Сарајево
643	Жел. Раднон./139	-	-	седлар	4/3 дече	343	Сарајево
664	Жел. Раднон./188	1910	Заовина	бравар	3/2 дече	308	Сарајево
665	Жел. Раднон./189	-	-	колар	2/1 дече	388	Сарајево
674	Жел. Раднон./198	1894	Меленци	зван. 2 к. т. г.	2/1 дече	381	Скопље
715	Жел. Лож./132	1920	Зворник	бравар	3/ мајка, два брата	392	Битољ
738	Жел. Раднон./262	30 год.	Брешиће, Осјек	ложач	3/2 дече	132	Клина
755	Жел. Раднон./279	1909	Чачак	бравар	2/1 дече	501	Сарајево
761	Жел. Раднон./253	1908	Српски Арадац	ливац	3/2 дече	487	Рајловац/Сарајево
778	Жел. Раднон./60	1895	Сологуша	тапестар	3/2 дече	514	Сарајево
802	Ф. Авнона/1	1904	Трет	послов.	2/1 дече	562	Марибор
867	Ф. Авнона/64	1913	Скопље	зидар	4/3 дече	8	Скопље
887	Ф. Авнона/84	1921	Марибор	техничар	1/ супр.	105	Марибор
897	Ф. Авнона/94	1912	Скопље	електричар	2/1 дече	149	Скопље
898	Ф. Авнона/95	1917	Лијева Река	ковач	1/ супр.	176	Дрвар
903	Ф. Авнона/100	1913	Мајни	зидар	1/ супр.	646	Вучитрн
927	Ф. Авнона/124	1900	Русија	бравар	2/1 дече	180	Кочане
		1903	Вел. Шења	механичар	1/ супр. (2 сина стрљана.	213	Прилеп

Табеларни преглед избеглица стиреваних у лагери

СПИСАК / ПОДБРОЈЕМ ЖИЧКОГ / ОСТАЛИ СРЕЗА СПИСКОВИ	ИМЕ И ПРЕЗИМЕ	год.	место рођења	занимање	Бр. члан. домаћ.	Број у Списку избеглих	Последње место боравка
952	Петар Лаковић	1901	Црница	зидар	6 / 4 деце	286	Вучитрн
957	Блажо Лекић	1912	Никшић	бравар	5 / 4 деце	287	Вучитрн
1013	Александар Настић	1919	Скопље	бравар	1 / мајка	376	Скопље
1014	Мирко Нешковић	1888	-	бравар	2 / 1 дете	385	Скопље
1019	Слободан Настић	1920	Краљево	бравар	2 / супр., свастика	383	Штип
1022	Раде Николић	1915	Високо	радник	2 / 1 дете	611	Сарајево
1027	Павле Павлаковић		Скопље	фарбоар	4 / 3 деце	416	Тетово / Скопље
1046	Славко Петрић	1921	Кос. Митровица	ковач	1 / супр.	636	Кос. Митровица
1052	Пауновић Владимир	1916	Рогаче/ Подгорица	лимар	2 / супр. сваст.	436	Подгорички срез / даље: Вучитрн
1060	Витомир Петровић	1913	Скопље	чиновник	1 / отац	406	Скопље
1108	Ђорђе (Живко) Стојановић	1917	Приштина	радник	2 / мајка брат	511	Приштина
1116	Чедомир Трајић	1910	Ѓвилане	радник	3 / 2 деце	546	Тетово / Скопље
1134	Војислав Трајић	1921	Ѓвилане	ковач	2 / родит.	843	Ѓвилане
1176	Сава Ераковић	1890	Бугојно	радник	4 / 3 деце	155	Скопље
1207	Милосав Поповић	1911	Тамник	чиновник	1 / супр.	429	Приштина
1259	Лазар Јанковић	-	-	пензионер	1 / супр.	218	Кос. Митровица
46	Љубомир Марковић	40 год.	Сјеница	чиновник	3 / 2 деце	363	Вучитрн
1262	Радомир Лишанин	1893	Обрва, Краљево	земљорадник	4	277	Прилеп
1306	Мирослав Живковић	1922.	Битољ	ђак	3/мајка, брат сестра	160	Битољ
1307	Станислав Живковић	1924.	Битољ	ђак	види претходно	160	Битољ
1332	Младен Николић	1898	Лесковац	кондуктер	2 / 1 дете	382	Битољ
1357	Витомир Ковачевић	1903	Ужице	лекар	3 / 2 деце	627	Јасеновац, Новоска
1366	Милодраг Јовановић	-	Свилајнац	наставник	3 / 2 деце	245	Високо
1368	Милован Вујшевић	-	Дољани	зидар	3 / 2 деце	71	Будисавци-Метохија
1396	Петар Вукотић		Бачи/Подгорица		5 / 4 деце	82	
1455	Акса Аксовић	-	-	пензионер	2	6	Призрен
1507	Ђорђе Јанићијевић			ђак	1 / мајка (отац и брат стрелани)	213	Прилеп
1508	Слободан Јанићијевић			ђак	1 / мајка (отац и брат)		Прилеп

Табеларни преглед избеглица стирељаних у лагери

СПИСАК ПОД БРОЈЕМ ЖИЧКОГ СРЕЗА	ИМЕ И ПРЕЗИМЕ	год.	Место рођења	занимање	Бр. члан. домаћ.	Број у списку избеглих	Последње место боравка
1508	Драгослав Антонијевић	1897	Лукавица	ђак	1/ мајка (отац и браћ стрељани)		Сарајево
азб./1249	Стеван Михаљковић	1903	Рума	чиновник	3/2 деце	614	Рума
азб./1630	Милосав Радуновић	1895	Грачаница	пенз. радник ЗОП-а	5/ син, снаја 3 уучади	452	Пећ
69	Станмир Сојовић	-	Приштина	служитељ- днев.	6/5 деце	520	Приштина
азб./1803	Свегозар Спахић	-	-	столар	2/1 дете	467	Загреб
азб./1876	Живко Стојановић	1887	Приштина	пензионер	2/супр., син /други син Ђорђе син Ђорђе стрељан	511	Приштина
94	Бранко Скенђић	40 год.	Глина	учитељ	4/дете, суп р. ташта, браћ	795	Савски Мост/Загреб
азб. 1359	Осмокровић (Петра) Никола	1914.	Зрмана, Лика	војни наредник		391	Скопље
396	Благота Радоњић	1911.	Комане	маневриста	3/2 деце	801	Нови Сад
395	Стојан Рајновић	-	-	возовођа	4/3 деце	450	Српске Моравице
416	Драгомир Стефаовић	-	-	кондуктер	7/6 деце	821	Скопље
414	Сазда Станојковић	1905.	Прешево	возовођа	7/6 деце	495	Скопље
243	Живојин Стефановић	37 год.	Парић. Сењ	возовођа	6/5 деце	496	Пећ
265	Спасоје Шкоро	38 год.	Сливчић, Мостар	машиновођа	5/4 деце	589	Мостар
азб. 298	Божо Вучелић	1902.	-	возовођа	4/3 деце	739	Загреб
азб. 525	Илија Жугић	33 год.	Штикада, Грачац	чиновник	3/2 деце	161	Грачац

Објашњења за наведене спискове стрељаних из упоредне анализе са списком избеглица:

СПИСАК СТРЕЉАНИХ / У ПРВОЈ РУБРИЦИ / :

Списак лица са територије среза Жичког која су изгинула за време комунистичких нереда / рубрика – стрељан у лагеру настао у провенијенцији Начелства краљевачког округа – 28. маја 1942.

Азбучни списак срељаних и погинулих 1941 – 1945 . у Краљеву, настао у Народном музеју у Краљеву на основу документације из Спомен – парка.

**СПИСКОВИ СТРЕЉАНИХ ИЗ ФАБРИКА И УСТАНОВА
/ У ДРУГОЈ РУБРИЦИ /
ДОСТАВЉАНИ ОКРУЖНОМ НАЧЕЛСТВУ,
НА ОСНОВУ ЧЕГА ЈЕ НАСТАО СПИСАК У 1. РУБРИЦИ:**

Жандармеријске чете

Датовање списка: 9. април 1942.

Шумске управе – Краљево

Датовање списка: 11. април 1942.

Техничког одељка

Датовање списка: 10. април 1942.

Службеника Поште и телеграфа

Датовање списка: 13 април 1942.

Шумско – индустријског предузећа Миљка Петровића

Датовање списка: 13 април 1942.

Жичког црквеног суда

Датовање списка: 13 април 1942.

Среског Начелства

Датовање списка: 18. април 1942.

Државног тужилаштва

Датовање списка: 10. април 1942.

Окружног суда

Датовање списка: 9. април 1942.

Службеника финансијске контроле

Датовање списка: 10. април 1942.

Наставника и службеника Пољопривредне школе

Датовање списка: 10. април 1942.

Учитеља Народних школа и школских надзорника

Датовање списка: 12. април 1942.

Железничке ложионице

Датовање списка: 12. април 1942.

Железничке станице

Железничке дирекције – XIV секције за одржавање пруга

Датовање списка: 18. април 1942.

Железничке радионице – Краљево (Фабрика вагона)

Фабрике авиона – Краљево

Ватрогасне чете

Датовање списка : 9. април 1942.

Silvija KREJAKOVIC
curator - historian
National Museum Kraljevo

REFUGEES IN KRALJEVO 1941

Summary

The National Museum in Kraljevo has kept the List of Refugees in 1941 on the territory of the town and only two neighbouring villages – Grdica and Adrani. This document was made by the District Board for Sheltering Refugees and Displaced Persons in the form of records of basic data, employment, property, accommodation of each member of a refugee household, registered at the Commissariat. The list was dated only below the 795th refugee household, or 2852 persons, but the listing does not end with 9 September 1942. A total of 993 households, i.e. 2837 refugees from all parts of disintegrated Yugoslavia (272 households from Kosovo, 227 from Macedonia, 110 from NDH, 135 from Bosnia and Herzegovina, 41 from Slovenia, 95 from Vojvodina, 46 from Sandzak) was registered, but there were also households from some other regions or with an unknown origin. By comparing the notes accompanying the regular forms which explicitly describes a person shot, or taken away captive, a killed member of a household, with the lists of those shot made by municipal services, factories and the Head Office in April and May 1942, as well as the documents of those shot in October 1941, one can come to a reliable figure of 139 refugees killed in the camp. „Novo vreme” (“New Time”, daily newspaper) speaks about 1500 refugees in July 1941 and 2230 in February 1942, which is similar to the official list, although the number of non-registered refugees in the war situation was considerably greater. Out of 139 refugees killed in the camp, which is a reliable figure, most were from Macedonia, then from Kosovo and NDH. According to the social and at the same time age structure, only 4 were pensioners, 4 were pupils, all others were able to work at full strength, employed with the Railway Locomotive Repair Shop – 32, the Railway Workshop – 25, the station – 26, the Airplane Factory – 22 and other services. After their death, there remained unemployed wives with mostly two children – 34, one child – 29, three children – 9, four children – 12, five and more children – 11, which accounts for an even broader dimension of the tragedy. This paper represents the beginning of research on the topic of refuge, which, being of current interest again, just confirms repetition of the matrix of events from the past.

Драган ДРАШКОВИЋ

СТАЊЕ У КРАЉЕВУ ОКТОБРА 1941. – ПОКУШАЈИ ДА СЕ СПРЕЧИ И ПРЕКИНЕ СТРЕЉАЊЕ ТАЛАЦА

Апстракт: У периоду њкз. договорног писања историје, идеолошка ноћа у тумачењу и представљању прошлости, није мимошла ни највиражнији догађај у прошлости Краљева – Стрељање талаца у октобру 1941. године. Услед њаквог пристиуа, организованог заборава прошлости – методом скривања, кривоиво-рења или унишњавања историјских извора, овај догађај још увек није у пошњуности расветљен.

Кључна шњања на која до сада није изражен одговор су: ситуација у самом граду у време блокаде, покушаји да се спречи, застави или прекине стрељање; судбина оних који су покушавали да спрече израдеију?

О борбама за Краљево у октобру 1941. године, писано је доста. О последицама тих борби, примени претње да се за убијеног Немца стреља 100, а за рањеног 50 Срба, писано је такође доста. Нажалост, и поред свег тог писања, обимног и опширног, сазнања су још увек непотпуна, нереална, са елементима злоупотребе, пре свега оне, везане за идеолошке потребе.

Укратко: када је у питању заједничка борба четника и партизана у октобру 1941. г. на Краљеву, четници су увек представљани као непријатељи народа, неборбени, пијани, масни, прљави, издајници. Њихова борба је изједначавана са усташама и њиховим злоделима. Најтрагичнији дани у историји Краљева, од 15 – 20. октобра 1941, одмазда Немаца за претрпљене губитке и стрељање талаца прикупљаних у локомотивску халу Железничке радионице (Фа-

брике вагона), претрпели су читаву идеолошку тортуру. Тумачење и представљање тих догађаја после рата, поред увећања броја стрељањих на преко 6000, достигли су врхунац у узвицима који су жртвама приписани непосредно у ишчекивању митраљеских рафала: Живео друг Тито!? Живели партизани и друг Тито! Живела комунистичка партија Југославије!¹⁸⁰

О најтрагичнијем догађају у прошлости Краљева, историографија још није дала рад на тему: ситуација у самом граду пре, у време и после опсаде и стрељања. Како је локално становништво у самом граду живело, како преживљавало, шта су локални органи предузимали да се становништво заштити, шта су предузимале утицајније личности, а шта виђенији Краљевчани? Здравствено стање народа, економско стање и исхрана, морал, држање непријатеља према народу, локалним органима итд? Недовољно истражену тему представља и прича о покушајима спречавања стрељања талаци у лагеру. Непотпуно је писано о делегацији са Радославом Веснићем на челу, која је упућена из Краљева да спречи, односно заустави стрељање, о доласку Владике Николаја Велимировића из Љубостиње у Краљево и његовом напорима да заустави трагедију, потом, о конференцији одржаној 19. октобра 1941. г. у хотелу Југославија на захтев Краљевчана (на којој су говорили Душан Крстић, председник општине, Драгутин Булић, професор из Чачка и свештеник Драгослав Обућина) о томе како да грађани Краљева обезбеде свој живот. О резолуцији, усвојеној на том скупу, са молбом грађана да се прекине стрељање, није досад написано ништа.

Без намере да се упуштам у дискусију о томе, због чега је то тако, покушаћу да укажем на потребу опсежнијег истраживања и интересовања за наведене теме.

СТАЊЕ У КРАЉЕВУ ПРЕ, У ТОКУ И ПОСЛЕ БЛОКАДЕ ОКТОБРА 1941

До блокаде, почетком октобра 1941. г. од стране партизанско – четничких снага, Краљево је било релативно миран град са проблемима које су наметнули услови окупације. Решавањем тих проблема, од оних свакодневних животних, као што су исхрана, помоћ, заштита, чување града, безбедност становника, рад школа, болнице, судова, трговине итд. до оних ванредних, насталих услед захтева немачке команде, бавили су се окружни, срески и у највећој мери локални општински органи, до половине децембра 1941, на че-

¹⁸⁰ Др Коча Јончић, *Краљевачки октобар 1941*, Београд 1971. г, 176 и 181

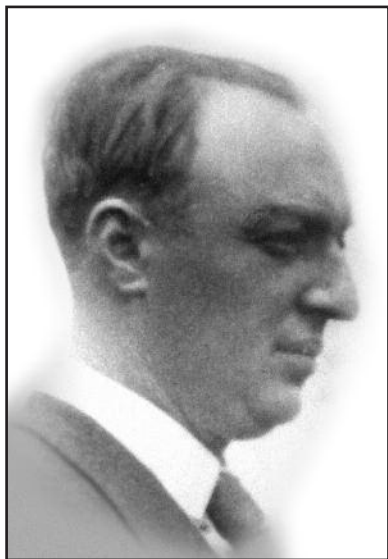
лу са председником Душаном Крстићем.

Од априла до октобра у Краљеву је прикупљана помоћ: за заробљене официре и војнике југословенске војске, за прве пристигле ратне избеглице из свих крајева бивше Југославије, за сиротињу среза Жичког. Одбор за збрињавање избеглица у Краљеву формиран је већ 15. маја 1941. и у њему су били највиђенији Краљевчани: Петар Буњак, Миљко Петровић – Рижа, и други.

У мају је са радом у Краљеву почео Срески суд, Фабрика авиона је тражила жандарме за чување фабричке имовине. У Гимназији је током лета најављивано полагање испита, а у основној школи припрема деце за упис у први разред. Због констатације да живот у Краљеву, у срезу Жичком тече нормално, немачка команда је продужила полицијски час до 9 часова увече.

Немачки официри, њихове војне команде и војска, смештани су делом у државне зграде, школске, као што је зграда Гимназије, а највише у приватне домове. Заузимане су целе куће. Команда места била је у згради Белог двора, командант места Деш, био је у згради Петра Богавца итд. Чак и зграде епископије су узели Немци.

По вестима у *Новом времену* у Краљеву је:

Душан Крстић,
председник општине Краљево
(1938 – децембар 1941)

– 14. јула објављено да ће се приступити упису деце у први разред основне школе: сваки грађанин је дужан да упише своје дете у школу;

– г. Миљко Петровић – Мартић приложио је 23000 динара за сиротињу у Жичком срезу и 10000 динара за обнову Смедерева; сем тога, г. Петровић је дао пет вагона кукуруза да се подели сиромашном становништву; овај хумани гест наишао је у грађанству на најлепши пријем,¹⁸¹

– 19. августа, у сали хотела „Југославија” на позив председника општине, г. Душана Крстића, 18. августа одржана је конференција Краљевчана, којој је присуствовало око пет стотина највиђе-

¹⁸¹ *Ново Време*, Година I, бр. 59, Београд, 15. јули 1941. г, 4

нијих грађана; говорници су осудили дела саботаже и терора комуниста и неодговорних елемената, често поздрављани одобравањем свих присутних;

...због великог града и олује који су половином августа пре неки дан беснели у околини Краљева, чупајући стогодишње храстове из корена кукуруз је претрпео приличну штету;¹⁸²

– 5. септембра: други транспорт радника из Краљева отпутовао је за Немачку; до сада је у Немачку отпутовало 117 радника, а кроз 10 дана отпутоваће и трећа партија;

– због примећеног избегавања и нерасположења грађана Краљева за издавање станова избеглицама приступило се реквизирању станова у Краљеву; учињен је и апел грађанству да оно избеглицама у том погледу излази у сусрет;

– издато је наређење избеглицама којих у Краљеву има 3650 да се морају пријавити Одбору ради добијања избегличких легитимација; немачка команда продужила је полицијски час, а Општинска управа сваког дана одређује групу грађана која у току ноћи чува ред и мир;

– пред већем петорице Окружног суда у Краљеву одржано је суђење Новици Корићанину, земљораднику из села Прогорелице за убиство своје таште;¹⁸³

Сазнања о Краљеву октобра 1941. г. су оскудна, са наговештајима о ономе о чему ће се тек касније нешто више сазнати.

У *Новостима* од 16. октобра објављено је: У самом граду ситуација постаје све тежа. У свом неизмерном страху од живља, Немци све више тероришу становништво. Већина мушкараца налази се затворена. Хитлеров страх од радништва неизмеран је... Око 1400–1500 краљевачких радника налази се у једној фабрици.¹⁸⁴

После ослобођења Чачка, прве вести из опседнутог Краљева говоре о последицама октобра и премештању дејстава устаничких снага према Краљеву; очекивани немири успоставили су нова правила понашања и другачију ситуацију у самом граду. Бојна немачка команда предузимала је мере на сузбијању могућих дејстава и организовања акција разарања унутар града. Прве индиције могућих немира дали су све учесталији недоласци на посао радника из сеоских подручја због њихове немогућности да прођу поред устаничких снага које су се груписале и припре-

¹⁸² *Ново Време*, Година I, бр. 92, Београд, 20. август 1941. г, 3

¹⁸³ *Ново Време*, Година I, бр. 107, Београд, 6. септембар 1941г, 4

¹⁸⁴ *Новостии*, штаб народно - ослободилачког (партизанског) одреда „Др Драгиша Мишовић” број 2, Чачак, 16. октобар, 3

мале за опсаду.

У самом граду брзо су се прочуле вести о могућим немирима па је у фабричким уредима уочена пракса да се у једном дану по више десетина радника пријављује за одсуство наводећи за разлог своју болест или болест у породици.

Већ 4. октобра око 150 радника Фабрике авиона није се јавило на посао, а у истом извештају констатовано је да се велика нервоза може приметити и код намештеника фабрике. У матичним књигама Железничке радионице и списковима радника који се нису јавили на посао у току и после опсаде, сагледавају се исте појаве.

После првог затварања радника Фабрике авиона, 4. октобра, забринутост породица за своје ближње умиривана је уверавањем да ће затвор кратко трајати и да својима могу доставити храну и постељину. Да не би дошло до сакупљања мноштва народа на једном месту није дозвољено директно ношење ствари у лагер већ су се ствари предавале Општини која ће даље организовати доставу. У тим данима, Општина је добијала свакодневно нова наређења од немачке команде места, почев од изградње пољских нужника у лагеру и проветравања просторија па до преузимања исхране затворених. Ове послове, као и сахрањивање после стрељања, обављали су у највећој мери чланови Добровољне ватрогасне чете.¹⁸⁵

Прве вести из опседнутог Краљева које говоре о последицама завођења ванредног стања и преког суда објављене су 26. октобра у новинама *Слобода или смрт*:

„Из кућа су извођени очеви са три, два или јединцем сином и одвођени у логор Фабрике вагона, где је већ од заузећа Чачка затворено 1600 радника Фабрике авиона и вагона. Тога дана (16. октобра) по подне Немци су стрељали 1000 радника и 700 грађана, међу којима је било жена и деце.

Данас Краљево личи на мртав град. Од 16. ов. м. грађани су затворени у своје куће. Забрањено је кретање у двориштима. Ако би се неко трогодишње дете појавило у дворишту на капији, дивљи хуни пуцају на невину децу из митрељеза.”¹⁸⁶

После скидања блокаде прве вести и појединости из Краљева сазнају се почетком децембра 1941. Од 4. октобра радње су биле затворене, надлештва нису радила. Устаничке снаге су заузеле све околне положаје и град потпуно опколиле остављајући га без везе са осталим светом. Неколико пута су топовима гађа-

¹⁸⁵ Др Коча Јончић, *нав. дело*, 307 - 311

¹⁸⁶ *Слобода или смрт*, бр. 3, 25. октобар 1941, 2

ли саму варош. Погођено је неколико зграда, а од многобројних детонација сви прозори у Краљево су поразбијани. Краљево је у црнини. Ретка је кућа у којој неко није погинуо. На лицима грађана јасно се оцртава трагедија коју су преживели. За време блокаде Краљево је остало готово без хране. Последњи пазарни дан у Краљевоу био је 3. октобар. После тога сељаци нису имали могућност да долазе у варош. Кома се шта затекло у кући од тога је и живео. Пијаца је прорадила тек почетком децембра 1941. г. када је забележена живост и куповина свега јер су све залихе биле истрошене.¹⁸⁷

После извршене одмазде Немаца, у граду су настали ванредни услови администрација. Због решавања неких практичних животних питања, уследиле су појединачне пријаве и уписивање у црквене књиге умрлих, прикупљање документације за регулисање законских надлежности за оне који су радили, ради регулисања породичних пензија, за остале регулисање неке помоћи или имовинских права. Настала је читава писана активност у којој су установама, радионицама и фабрикама, по законским обавезама или због настале ситуације, упућивани захтеви или молбе из којих се најдиректније сагледавају услови живота у време и непосредно после немилых догађаја блокаде и стрељања. Из тих молби, захтева или обраћања удовица страдалих, надлежним министрима или државном савету, могу се уочити недостајући подаци попут: да су стрељане жртве одведене са редовне дужности у лагер, биле невинне, лојалне и пожртвоване државном послу до последњег часа. Примера је доста. У већини су овог типа:

„Наши мужеве – очеви, који бејаху позвани на редовну дужност, дана 16. 10. 1941. г. падоше као невинне жртве и оставише нас да ми као мајке будемо њихови очеви старајући се у данашњим тешким приликама само за њихов голи живот”¹⁸⁸, или:

„Мој покојни муж, који нас троје остави, да ја као жена будем и мајка и муж у времену када су најтежи дани, а стандард живота такав, да је тешко са оваквим материјалним средствима очувати мали и голи живот, погинуо је невино на државном послу, радећи лојално и пожртвовано до последњег часа свога намученог живота... Господину Министру саобраћаја и свима осталим меродавним позната је смрт наших мужева и сада наша породична беда у Краљевоу јер је смрт (погибија на редовној дужности) и комисијски утврђена од стране меродавних – надлежних фактора Дирекције српских државних железница на

¹⁸⁷ *Ново Време*, Година I, бр. 189, Београд, 10. децембар 1941. г, 3

¹⁸⁸ Народни музеј Краљево, Историјска збирка - архивалије (копија - молба групе удовица упућена 1. марта 1942. Министру саобраћаја,

основу чега сам ја и остала удова добила умрлицу, да је мој покојни муж Дилкић Ч. Живота, погинуо дана 16. 10. 1941. г. на својој редовној дужности.”¹⁸⁹

Управа Железничке радионице упутила је Генералној Дирекцији српских државних железница у Београду већ 13. новембра 1941.г. Извештај о последицама које је претрпела железничка радионица са предлогом како да се помогне породицама страдалих железничара и железничком особљу у Краљеву. Део извештаја гласи:

„Услед насталих догађаја у Краљеву, настрадао је већи број службеника ове радионице. Стрельано је око 300 службеника од којих је и осам инжењера. Од магацинске и економске службе скоро је сво особље стрельано. Остао је врло мали број. Поред тога још за 350 службеника не знамо где су, тако да је остало особља на лицу места 181. Списак тога особља достављамо у прилогу. Из ових разлога, али због немања кола за оправку радионица не може да ради нормално, већ сада ради искључиво по наређењима немачких војних власти, тј. за Немачку војску и за оправку Железничких мостова који су порушени.

Железничка занатска школа почела је рад 1. X 1941. г. и радила до 10. X 1941. г, када су сви присутни службеници похапшени. Ученици су сви сем двојице пуштени. Од те двојице изгледа да је један стрельан, док за судбину оног другог не знамо ништа. После тога на рад су се јавила само 15 ученика, а како је зграда школе као и остале просторије радионице била заузета од стране Немачке војске, то смо били принуђени да школу распустимо, давши ученицима неплаћено отсуство до опозива.

Особље које је сада на послу претрпело је толико, да су свима живци заморени и при крају моћи. Поред овог несташица најосновнијих животних намирница руинира ове живце још и даље бригом за опстанак и аветом глади која се помаља, а животна снага слаби услед слабе исхране. Животне намирнице и ако се негде нађу ужасно су скупе. Сви живе од резерве намирница што су их спремили за зиму у колико и тога има и од случајних проналазака понеких животних намирница. Резерве намирница су пак врло мале, јер је ово стање настало баш у време када је почела набавка намирница за зиму, те је иста прекинута и нико се није довољно снабдео. Сличан је случај са огревом пошто угаљ за особље није стигао, а вероватно неће ни стићи. Према томе изгледу за зиму су врло јадни и страшни”.¹⁹⁰

¹⁸⁹ НМК, Историјска збирка - архивалије (копија - молба удове Мирославе Дилкић од 13. марта 1942. упућена Државном савету,

¹⁹⁰ НМК, Историјска збирка - архивалије (копија - Извештај Железничке радионице у Краљеву Генералној Дирекцији Српских државних железница, Машинско одељење у Београду, 13. новембар 1941. г)

Због новонасталих прилика из Краљева је размештено око 3000 избеглица у друге, богатије градове.

ПОКУШАЈИ ДА СЕ СПРЕЧИ, ИЗБЕГНЕ ИЛИ ЗАУСТАВИ КРАЉЕВАЧКА ТРАГЕДИЈА

За што потпуније сагледавање догађаја из октобра 1941. потребно је потражити одговор на најлогичније питање које се намеће у ситуацији у којој се тада нашло Краљево: да ли је било покушаја да се спречи, избегне или заустави стрељање талаца прикупљених за одмазду?

Покушаја је било више, али о њима није довољно писано и тек предстоји истраживачки рад на прикупљању нових чињеница ради расветљавања питања и пружања одговора. Пре свега, ради се о покушајима и напорима које су предузели општинска управа и појединци.

После рата, актери ових покушаја проглашени су за народне непријатеље, осуђени и као такви су завршили. Све што је везано за њихов рад скривано је или минимизирано, тумачено у духу потреба победничког писања историје и учвршћивања нове власти и идеологије.

У покушајима и раду на спречавању и заустављању стрељања октобра 1941. године, посебно су активни били владика Николај Велимировић и председник општине Душан Крстић.

Хронолошко ређање покушаја са до сада познатим чињеницама најбољи је начин за усмеравање будућих истраживања.

ПРВИ ПОКУШАЈ

После немачког повлачења из Западне Србије, жестина борби, по заузимању Чачка 1. октобра 1941. године од стране устаничких снага, пренета је ка Краљеву. Немци су одступали ка Краљеву са намером да га бране свим средствима, као виталну саобраћајно – стратешку тачку. Поред војно – техничке премоћи, у систем одбране упланирали су раније најављиване мере репресије, да се за сваког убијеног немачког војника стреља 100 Срба, а за сваког рањеног 50.

Хронолошким праћењем првих хашпења талаца у Краљеву и првих устаничких напада на град, од 4. до 15. октобра, може се за-

кључити да су Немци сталним повећавањем броја талаца покушавали да зауставе нападе устаника и отклоне блокаду града. Хапшене прве групе талаца, од око 600 радника Фабрике авиона 4. октобра, пре успостављања партизанско – четничке блокаде града, објављене артиљеријским хицима са Ружића брда 7. октобра, може се сматрати као мера опомене устаничким снагама да ће у случају напада и губитака прибећи примени најављених мера репресије. У том светлу се могу тумачити и следећа два хапшења радника, која су уследила управо пред нове устаничке нападе.

Око 800 радника Железничке радионице (Фабрике вагона) ухапшено је 10. октобра непосредно пред напад партизанско – четничких снага, у ноћи између 10. и 11. октобра. Хапшење следеће групе, око 360 железничара, уследило је 14. октобра непосредно пред нови ноћни напад устаника на град између 14. и 15. октобра. После овог напада, у граду је 15. октобра уведено ванредно стање са преким судом. Одмазда је вршена за претрпљене губитке у последњем нападу.

У немачким извештајима о тим догађајима стоји:

„16. X 1941

717 пешадиска дивизија: Напади на Краљево одбијени.

1 батаљон 737 пеш. пука у Краљеву.

Губици код Краљева: сопствени: 14 погинулих (два официра), 10 рањених; непријатељски: 80 мртвих”.¹⁹¹

„16. X. За губитке од 15. X досад је стрељано 1736 људи и 19 жена – комуниста. Од 13.00 до 18 часова био прекид струје. Сопствени губици у Краљеву: 2 мртва, 1 рањен...”¹⁹²

ДРУГИ ПОКУШАЈ

У штабу партизанског одреда „Јован Курсула” прва мера заштите становништва од могуће одмазде, због опсаде града, предузета је путем једног ултиматума упућеног Немцима 7. октобра 1941. године.

У својим мемоарима, састављачи и потписници ултиматума, Гојко Николиш и Павле Јакшић, имају о томе забелешке.

Гојко Николиш – Медико: „Оцењујући ситуацију, штаб одреда је закључио да читава динамика појединачних акција говори да ће устаничке снаге ускоро кренути у општи напад на само Краљево. С друге стране, предвиђало се да ће Нијемци предузимати све

¹⁹¹ *Зборник докумената и података о Народно – ослободилачком рату народа и народности Југославије*; Том I, документ 221, 540

¹⁹² *Истио*, Том I, 667

обимније и све драстичније рапресалије. Зато је штаб сматрао да би у интересу заштите становништва од будућих мјера одмазде, имало смисла да се команданту Краљева упути нека врста „ултиматума” имајући у рукама осморицу њемачких војника као монету за уцјену. „Ултиматум” смо саставили Павле Јакшић и ја. У писму смо захтјевали:

1. да се престане са паљењем села;
2. да се надокнади учињена штета;
3. да се ослободе сви ухапшеници и престане с хапшењем;
4. да се ослободилачкој војсци призна право ратујуће стране.

Уколико се не испуне наши захтјеви, написали смо, стријељаћемо заробљенике.

Писмо је стигло до ортскокоманданта и регистровано је у њемачкој документацији. Одговора, разумије се, није било. Нити су Њемци могли да испуне наше захтјеве, нити смо ми хтјели, а могли смо, да стријељамо заробљенике. То се догодило 7. октобра 1941¹⁹³.

Павле Јакшић: „О борбеном духу југословенских партизана уопште, па и у јесен 1941. око Краљева, говори на свој начин и необичан документ – ултиматум Немцима у име Краљевачког одреда „Јован Курсула” са потписом мојим и др Гојка Николиша, регистрован код Немаца са констатацијом „непријатељ је тукао артиљеријом западни део и центар града... непријатељска артиљерија целог дана туче градску област” у дневнику Штаба Осамнаестог немачког корпуса, достављеном Немачкој команди за Србију.

„Виша команда 65: Народноослободилачка група „Јован Курсула” захтева 7. Х од Ортскокомандатуре Краљево следеће:

1. Престанак хапшења,
2. Престанак паљења српске имовине,
3. 1.800.000 динара за накнаду штете,
4. Ослобођење свих ухапшених,
5. Признање свих права ратујуће формације.

У случају неиспуњења биће стрељано 8 заробљених немачких војника”.

Како смо Николиш и ја документ потписали правим именима и презименима, Немци су вероватно уложили доста труда да би се докопали наших породица. Али оне су биле у илегали и на устаничком Кордуну, изван дохвата немачке власти¹⁹⁴.

¹⁹³ Гојко Николић, *Коријен, сјабло, џавеџина, мемоари, прва књига*, Нолит, Београд, 1988, 479

¹⁹⁴ Павле Јакшић, *Над усјоменама, књига I*, Рад, Београд 1990, стр 157 - 158

О борбеном духу устаничких снага на Краљеву, октобра 1941, о коме говори генерал Јакшић, сведочи и заповест команданта Драгачевског, партизанског батаљона, Богдана Капелана, издата у ноћи између 13. и 14. октобра:

„Другови партизани,

Знам да сви горите од жеље да град Краљево, које је до овога тренутка у рукама крвавих фашистичких бандита постане што пре наше српско, слободно партизанско Краљево.

Ноћас ми крећемо напред, да га освојимо нашим челичним партизанским мишицама, пушкама, бомбама, а изнад свега да га освојимо нашом дисциплином коју прати наша стаљиновска храброст, одважност, мудрост и савесност.

Ви сте самном и ја са вама. До виђења другови у слободном партизанском Краљеву. Живела партизанска борба. Живео друг Стаљин.¹⁹⁵

ТРЕЋИ ПОКУШАЈ

Покушај да се заустави трагедија учинила је и једна делегација упућена из града у партизанско – четнички штаб који се налазио у селу Дракчићи. О томе, када је делегација упућена из града, о току преговора и ближим појединостима њеног деловања, нема много података.

Основни и најсажетији подаци о делегацији налазе се у књизи Чачански крај у НОБ – хронологија догађаја 1941 – 1945:

„пол. октобра – Краљево, Дракчићи. Општинска управа и немачка команда у Краљеву упутила делегацију грађана у партизанско – четнички штаб са захтевом да се обустави борба на Краљеву и повуче опсада устаника. Немачки командант је делегацији пре поласка рекао да пренесу „бандитима” да уколико не повуку своје снаге са Краљева истребиће становништво и запалити град. Делегација у саставу: професор Радослав Веснић, општински кмет Миле Радовановић, један службеник и један радник, дошла је најпре у село Дракчиће у Оперативни штаб и водила разговоре са политичким комесаром Чачанског НОП одреда Ратком Митровићем и четничким командантом Радославом Ђурићем. О доласку делегације одмах је обавештен Врховни штаб НОП одреда Југославије у Ужицу и четничка врховна команда на Равној Гори. Веснић и Радовановић упућени су

¹⁹⁵ Народни музеј Краљево, Историјска збирка - архивалије

сутрадан на Равну Гору ради вођења разговора. Блокада и напади устаника на Краљево су и даље настављени.¹⁹⁶

О постојању више варијаната у тумачењу једног истог догађаја, зависно од политичке провенијенције тумача, на најбољи начин сведоче следећа два примера. Први је, IN MEMORIAM Радославу Веснићу од Коче Јончића:

„Немачки командант гарнизона је приморао Веснића, заједно са кметом Милом Радовановићем, као старе ратнике и угледне грађане да са још једним радником и чиновником оду у устанички штаб и пренесу претњу Немаца – да ће наставити са масовним стрељањем грађана ако не престану нападање града. Они су пренели ту поруку штабу опсаде Краљева, говорећи и успут борцима о злочинима окупатора у граду. Четнички командант мајор Ђурић послао је Радовановића и Веснића на саслушање Дражи Михаиловићу на Равну Гору.

Као одговор, устаници су Немцима поставили ултиматум да положе оружје и да ослободе све грађане затворене у логор.¹⁹⁷

Пример другачијег угла тумачења налазимо у књизи Истина о крагујевачкој трагедији 21. октобра 1941:

„На хиљаде похватаних Краљевчана одведено је у хале фабрике вагона, знајући да ће бити стрељани по већ утврђеном кључу 100:1. Међутим, двојици довитљивих и паметних људи синула је идеја, да предложи немачкој команди одлагање стрељања, понудивши се да као посредници издејствују код партизана скидање блокаде, да би Немци за узврат ослободили све похапшене Србе. Чудо је било, да су на то Немци пристали! Али, друга страна није. Никакви аргументи нису могли да умилостиве партизане (Немци су се већ били умилостивили). Ево партизанских одговора, веровали или не: „Шта ви мислите да смо ми људи да напуштамо опсаду сада када се Немци налазе пред сигурном пропашћу?! (Ово је било крајем октобра 1941. године).

На ово двојица Срба – преговарача напомињу: „Али ће пре тога стрељати хиљаде наших људи.”

Партизани одговарају:

„Нека их стрељају. И вас с њима. Да су ваљали, да су били родољуби, они би се придружили нама и тукли се против окупатора а

¹⁹⁶ Чачански крај у НОБ - хронологија догађаја 1941 - 1944, Историјски архив Чачак, Чачак 1968, стр 124

¹⁹⁷ Др Коча Јончић, Радослав Веснић (In memoriam), „15. септембар 1918“, *Гласило Савеза рајњаника ослободилачких рајњова Србије 1912 - 1918. године*, година IV, број 21, септембар 1980, Београд, 5

не би остали у граду да раде за њега. Нека их побију све, неће бити велике штете, јер су то све петоколонаши.”

„Има хиљаде радника међу њима” – покушали су да умило-стиве комунистичког вођу ова два Краљевчанина.

Партизани дефинитивно запечаћују судбину безнадежних Краљевчана: „Да су то прави радници, марксисти, они би били са нама, а не са вама и окупатором. Нека и њих побију, јер то заслужује свако ко се не бори против непријатеља. И тако би вас ми морали да побијемо када уђемо у Краљево. Нека то сврше Немци.”¹⁹⁸

Наведени примери тумачења догађаја око делегације не доприносе потребној објективности којој тежи историјска критика извора. Најаутентичније податке за проширење сазнања о раду делегације пружа сећање Радослава Веснића, члана делегације, које је оставио у писму од 12. 12. 1967. године, као одговор на упитник Историјског архива из Чачка.

Део тог писма гласи:

„...У општини сам затекао поред кмета Мила Радовановића још неке општинске функционере, једног мени непознатог општинског службеника и једног радника. Одмах су ми рекли да су на предлог грађана и општинске управе Немци пристали да се упуте као парламентарци Радовановић, онај службеник, радник и ја, са задатком да ступимо у везу са борцима, који опкољавају Краљево, и да их обавестимо, да ће Немци стрељати за сваког погинулог Немца сто наших грађана све док се не дигне блокада. Рекли су ми да је до тог тренутка стрељано преко 1.500 грађана и радника, а да је затворено још толико и да се рација наставља. То саопштење ме је поразило и потресло. Одмах сам им изјавио да пристајем, макар успут погинуо, да идемо да обавестимо наше о стању у граду и већ сам решио да се не враћам у Краљево, пошто ми је жена са децом била склоњена у Опланићима у планини.

Општински функционери су нас онда повели у немачку команду места, где нас је примо неки побеснели нацистички командант, који је сиктао, претио и рекао нам да идемо „бандитима” и да им саопштите да ће Краљево бити истребљено и запаљено ако не обуставе блокаду.

Та претња је била страшна, нико од нас није проговорио ни речи, само на питања тог бесомучника, да ли пристајемо да идемо, ја сам на немачком одговорио да пристајемо и да можемо одмах кренути.

¹⁹⁸ *Историја о Краљевачкој бригадији 21. октобра 1941*, уредио Боривоје М. Карапанчић, Нова искра, Београд 1991, 25 - 26

Општинари су нам дали једну белу заставу и ми смо кренули чачанском улицом и кад смо избили на врх имања Ратарске школе, већ смо чули „Стој”, репетирање пушака и позив да дигнутих руку кренемо према шумарку на ивици Јарчујака.

Ту су били поједини, који су неке од нас познавали. Били су сви запрепашћени и огорчени вестима о стрељању и претњом о истребљењу Краљевчана и спаљивању Краљева. Старешина те јединице на претстражи спровео нас је даље, од јединице до јединице и тако смо стигли у Драгчиће, где су нас већ очекивали.

Не могу да не споменем да наш пут до Драгчића није био лак. Многи, чувши разне интерпретације наше мисије, пресретали су нас грдњама, претњама и напереним пушкама, док су многи обраћањем за своје у Краљеву хтели да чују што више података.

У Драгчићима поред једног рова примили су нас комесар, народни херој Митровић и артиљеријски мајор Ђурић, који су мене знали по чувењу. Пошто смо изложили зашто смо дошли, они су обавестили Врховни штаб и штаб Драже на Равној Гори. Сви су били огорчени поступцима фашиста, али из свега је било јасно, да нико и не помишља да се блокада дигне, јер су сви хтели и очекивали ослобођење Краљева.

Преноћили смо у близини штаба. Ујутру је мајор Ђурић саопштио у присуству комесара Митровића, да Радовановић и ја треба да кренемо на Равну Гору ради реферисања, а наша два сапутника ће остати у Драгчићима, док не оду у Краљевачки батаљон. С Радовановићем и са мном су отишли на Равну гору два партизана, од који је један био опанчарски радник, а други сељак из Мрчајеваца.

На Равној гори су нас чекали Дража и његови штабни официри. Било их је више, али ја се не сећам њихових имена. Саслушали су нас, узбуђивали се, претили, па је Дража онда наредио да се за одмазду пострељају заробљени Немци. Поделили су се на две групе, једни су били за, други против стрељања, јер су сматрали да би то Немце раздражило и да би дошло до масовног стрељања грађана. Мишљење друге групе је победило.

О одлукама Врховног штаба и Драже није нам ништа саопштено, али блокада и напади су настављени....²¹⁹⁹

¹⁹⁹ НМК, Историјска збирка – архивалије

ЧЕТВРТИ ПОКУШАЈ

Још један покушај спречавања краљевачке трагедије од стране устаника, учињен је штампањем летака. Неке анализе упућују на то да је аутор летка Ратко Митровић. Време штампања и растурања летка по Краљеву још увек је неодређено. Летак је штампан на немачком језику и у преводу гласи:

„Хитлерове слуге!

Судбина Краљева је већ предвиђена.

Ви ћете сви постати ратни заробљеници као ваши другови из Милановца, Крупња, Лознице, Крушевца, Ниша и многих других гарнизона.

Грозна дела која сте ви у Краљеву и његовој околини извршили, неће нам допустити да вас узмемо у заштиту од освете становништва и других.

Једини спас је да се ви сами добровољно предате трупама које су блокирале Краљево. Учините то одмах, иначе биће то касно. Вас који старите, жене и деца већ дуго година очекују. „Желите ли да их опет видите или хоћете да ваша тела у српској земљи заувек остану?

Размислите добро и не чините то сувише касно.

Ко се сам преда пре нашег напада неће му се ништа догодити и тај долази под нашу заштиту”.²⁰⁰

ПЕТИ ПОКУШАЈ

Причу о петом покушају почећемо легендом испод фотографије коју је др Коча Јончић објавио на 33. страни књиге Краљевачки октобар 1941: „Епископ Николај Велимировић, идејни покровитељ Пећанца и Љотића пре рата, у разговору с немачким официри-ма 1941. у Жичи. Није ничим осудио злочине окупатора над становништвом Краљева и Србије.”²⁰¹

²⁰⁰ Милета Станић, *Хитлерове слуге - леђак намењен ојкољеном немачком гарнизону у Краљеву - октобра 1941 године*, Народни устанак и борбе за Краљево 1941. године, Зборник радова научног скупа, Народна књига, Београд 1985, 620

²⁰¹ Др Коча Јончић, *Краљевачки октобар 1941*, 33;

Владика Николај је на Петровдан, 12. јула 1941. године ухапшен у Жичи и заточен у манастир Љубостиња одакле је децембра 1942. интерниран у Војловицу, а потом 15. септембра 1944. депортован у концентрациони логор Дахау. И пре хап-

Владика Николај Велимировић у манастиру Жича
(снимак пре хапшења 12. јула 1941)

Покушаје спречавања и заустављања краљевачке трагедије налазимо у активности владике Николаја Велимировића. Писмо које је епископ Николај упутио из Љубостиње Дражи Михаиловићу, у време блокаде и борби на Краљеву, документује прву фазу учешћа у спречавању крвавих догађаја. Писмо гласи:

„Шта ће нам користити земља ако се истреби народ? А истребљење народа српског сада се врши са неколико страна. Бог и народ – треба се Бога бојати и Богу се молити, а народ свој волети и жалити.

Али, на жалост, има пуно безбожника који нити се Бога боје нити народ воле и жале. Многи су од њих благовремено извукли своје породице из градова па онда почели немилосрдно да их руше, туђу имовину и убијају туђе мајке, синове и кћери. Авај, погибија српска од безбожника!

Неизмерно боли и мене и многе дуге Србе, што се у последње време почело ово рушење приписивати и Вама. Свет је у неизвесности, односно Ваших планова. Да ли заиста и Ви учествујете у борбама око Краљева или то неко злонамерно, а у своју корист ставља под Вашу фирму? Тако и по другим вестима: и ова неизвесност помрачава мисли и леди срце сваког српског родољуба.

Ја се каменим у манастиру и само се молим Богу за српску слогу. Ако икад она четири слова С треба да имају неки практичан и спасоносни значај, то треба у овом времену.

Војвода Б. Г. (Богдан Гордић) причао ми је много о Вама. Са дивљењем говори о Вашој мисаоности и храбрости. Али, жалим што не долазите с њим у везу, као и са другим чисто националним јединицама. Учините у овом правцу све што можете и то хитно. Чувајте се свих оних ортака који у Бога не верују. **Никад у историји ниједан Србин без вере у Бога није учинио ниједно велико дело, од Немање до Карађорђа и војводе Мишића. Без Бога ни преко прага – говоре Срби одувек. Зар могу радити на добру свог Божијег народа они људи који немају дубоку душу Србинову нераскидиво**

потом 15. септембра 1944. депортован у концентрациони логор Дахау. И пре хапшења био је под сталном присмотром Немаца. Потврду за то, на пример, налазимо у делу писма Симеона-Синише Оцокољића „Пазарца“ владици Николају од 25. фебруара 1952 : „... Зар се не сећате 1941. године у месецу априлу (крајем) кад Вас оно обучен у селачком гуњу, нађох пред министарским вратима у Жичи и упитах: Можете ли ме примити под скут ове светиње, мене и неколико јунака, док не ојачамо и не добијемо крила и окриље. А Ви ми тада рекосте: „Сине мој! Жича ти је на нишану. Ето, синоћ, уђе Гестапо, претресе ми Манастир и ко копци уграбише једног калуђера, не знам ништа шта је с њим... Него, гледај да нађеш неко скровитије место...” Поред наведеног намере аутора објашњења у легенди открива и наставак текста.

везану с Богом и свецима – крсним славама? Партијаштво нас је страшно упропастило и осрамотило. Па зар да још партијашимо? И то данас и то у Шумадији? **Патриотска Босна данас може да послужи примером партијашкој Шумадији. Ако.** Пођимо за неким примером. Ујединимо ово мало свежих народних снага, не да се с неким далеко јачим од себе, боримо сада, него само да очувамо што више робља српског у животу до бољих дана и за боље дане. **Као кроз тунел путујемо. Али, моја је непоколебљива нада да ће Бог благи опростити нам многе и премноге грехе наше и да ће нас извести на велику светлост. У осталом, тако је прорекао и онај чудни кремански пророк, чија су се сва прорицања до сада збила и с невероватном математичком тачношћу испунила. То није био неки гатар него прави Божји човек и визионар.**

Молим Вас, наредите Вашим људима да нипошто не псују Светиње, да се посведневно Богу моле и своје крсне славе како могу дуже. Тешко је бити прави Србин. Само прави човек може бити прави Србин.

С поздравом и благословом одани Вам
+ Е. Николај.²⁰²

О овом писму било је речи на суђењу Драгољубу – Дражи Михаиловићу.

„На питање тужиоца да ли си добијао од свештених лица писма, оптужени је одговорио: Добио сам једно једино од Николаја.

Тужилац: А кад?

Оптужени: Добио сам док је био у Љубостињи.

Тужилац: А шта вам је Николај поручивао:

Оптужени: Николај је био против комуниста.

Тужилац: Какву вам је поруку слао? Да ли је благосиљао вашу борбу против партизана?

Оптужени: Јесте.’’²⁰³

Писмо није спречило учешће четничких снага у опсади Краљева. Када је започела масовна одмазда, епископ Николај је доласком у Краљево директно учествовао у покушају заустављања краљевачке трагедије. О томе се нешто података налази у књизи *Живої и сїрадања Жиче и Сїуденице ѿод окуїаїором (1938 – 1945):*

²⁰² Драгомир Митровић, *Однос свешћенствa ђрема НОП - у и усїанку на ѿдручју Краљева 1941. г.*, Зборник радова научног скупа, Народна књига, Београд 1985. г, стр 718 - 719; АВИИ 10/1-12 (делови који су затамњени били су изостављени од стране Митровића)

²⁰³ *Издајник и раїни злочинац Дража Михаиловић ѿред судом*, стенографске белешке и документа о Драгољубу - Дражи Михаиловићу, Београд, 1946, 321 - 322

„Кад је владика Николај сазнао за масовна стрељања Краљевчана, октобра 1941. одмах се одлучио да оде у Краљево и ставио свој живот на ризик, на коцку живота и смрти. Без продомисљања је пошао у Краљево са једним пратиоцем, др Василијем Костићем, малим аутомобилом, који је возио неки ветеринар из Крушевца. Осећао се обавезним да покуша што може да учини за спасење свога града и његових грађана.

У то доба главни, врховни команданти масовног покоља и стрељања по Србији, у Крагујевцу и Краљеву 1941. године, били су виши немачки официри Кениг и Цимерман, од којих је један, на жалост, био и професор теологије на Западу. Међутим, војни командант Краљева тада је био немачки мајор Ото Деш, на чији је захтев и предлог одобрио наредбу за масовно стрељање Краљевчана војни заповедник Србије Шредер, Фелбер и већ поменути Кениг и Цимерман. Но од свих њих био је најгрубљи и најсвирепији, као извршилац овог масовног покоља и стрељања, заменик Деша, в.д. командант места у Краљеву, Мацијеовић (Мацијевић или Мацијевиц) Алфонс.

Владика Николај у тим најтежим приликама долази у командатуру у Краљево и тражи пријем баш код њега. У то време, када је почело половином октобра стрељање Краљевчана, Милан Недић, „председник српске владе”, био је обавештен, да је немачка команда издала наређење за потпуно уништење Краљева и Краљевчана. Зато он хитно шаље Шошкића, ваљда свог повереника, у Краљево, да провери тачност тамошњих догађаја. Шошкић је то наређење одмах и извршио. Видећи да су Краљевчани у великој животној опасности, одлази у Крушевац код немачког команданта Клефла са тако провереним вестима и са молбом Недића да се узме за Краљево и Краљевчане да не буду уништени. Немачки командант града Крушевца, Клефл, који је био толерантнији према Србима од других својих колега, и то, веле, зато што је његов отац, у првом светском рату, био командант једног града у Србији и упозорио га говорећи му: „Сине, ако икад будеш у Србији, знај да је то добар народ...” Зато командант Клефл тада одлази у Љубостињу и захтева од владике Николаја да пође у Краљево и покуша да се, вероватно уз његову препоруку команданту Краљева, обустави уништавање града и грађана, што је Владика, навикнут да се жртвује за свој народ још у првом светском рату, одмах прихватио. Пошао је колима поменутог ветеринара из Крушевца, с протосинђелом др Василијем Костићем, и срећно дошао у Краљево код немачког команданта Мацијеовића. Он их је примио доста грубо. Владика, по-

низивши се као роб пред господарем, свестан да постаје жртва за свој народ, стао је забринут пред команданта, по тадашњим вестима, које су нам стигле из Љубостиње у Вилово. Владика се, веле, поклониио пред командантом и клечећи га молио, да не муче и не стрељају краљевачки народ, који он добро познаје и зна да невино страда, а, вели, они који су им криви, они су у шуми. Причало се да га је тада немачки командант понудио да седне, и да је Владика одбио говорећи: да роб пред господарем не седи, поготову не онда кад његов народ као робље масовно и невино страда.

Особито је владика Николај изразио чуђење пред командантом, како он као Словен (Пољак) може тако уништавати цео један словенски град, говорећи му: „Не верујем да сте могли тако нешто да учините јер сте ви Словен”.

– Ја сам пољски Немац – одговорио је командант Мацијеовић.

– Ваше презиме је словенско. Германи су се у том поднебљу стопили са Словенима. Прву културу су добили од њих... и ви сте хришћанин. Не верујем да сте могли да стрељате миран народ, али, ви сте ипак, овде у Краљеву, направили „Вартоломејску ноћ” – рекао је Владика. Командант Мацијеовић био је бесан и груб. Како је било стрељање у току, то он као командант није хтео одређено говорити, али је обећао да ће са стрељањем умањити број стрељаних. До тада, од страдања Жиче, чак до Столова, и дању и ноћу су се чули немачки митраљежи са источне стране Краљева како штекћу. А од тада су се чули ређе и претежно само ноћу, што сведочи, о чему се тада говорило, да је владика Николај ипак успео и спасао своје Краљевчане, колико је у том злом времену било највише могуће. Тако су Краљевчани у владици Николају тада имали највећег спасиоца, пријатеља и истинског архипастира и духовног оца”.²⁰⁴

ШЕСТИ ПОКУШАЈ

О конференцији грађана Краљева одржаној 19. октобра 1941. г. у хотелу Југославија, са темом *Како обезбедити животи*, до данас није било ни помена. Најпотпунији подаци налазе се у сведочењу Драгослава Обућине, свештеника из Краљева, 17. марта 1945. године, пред Среским повереништвом земаљске комисије за утврђивање ратних злочина окупатора и њихових помагача у Србији.

²⁰⁴ Архимандрит Јован Радосављевић, *Животи и страдања Жиче и Свугенише пог окујайором (1938 - 1945)*, Манастир Хиландар, 1993, 166 - 168

На питање комисије, „да ли Вам је познато по чијем су наређењу вршена ова масована стрељања?“, Обућина је одговорио:

„Ја тачно не знам ко је донео одлуку о овом масовном стрељању, али претпостављам, да је исту донела немачка команда места у Краљеву. Једном приликом, тј. 19. октобра гдине, после једне конференције у „Југославији“ која је заказана ради одлуке Краљевчана, како и на коју руку, да обезбеде свој живот а на којој су говорили: Душан Крстић, тадањи претседник општ. Драгутин Булић, проф. из Чачка и ја Драгослав Обућина, свешт. из Краљева, која је завршена у 6 часова по подне, са донетом резолуцијом, посетили смо команданта мајора Деша у стану, који је становао у кући Петра Богавца и предавши му резолуцију са молбом грађана да прекине стрељање, он је одговорио: „наређење за стрељање није моје, већ команданта армије на челу са генералом Бемом, који се налазио у Шапцу, са задатком од Хитлера, да са својом армијом угуши устанак у Србији. У овој посети учествовали су: Душан Крстић, као председник општине, Раде Вукотић, као п.председник, Драгутин Булић, проф. из Чачка и ја.

Иницијативу за ову конференцију дао је проф.Булић, који ме је писмом позвао и између осталог писао овако: „Друже Обућина, шаљеш ми списак и молиш за људе које ја не познајем. Изађи из подрума, стави своју главу у торбу и јамчи. Лепо је то седети у подруму поред своје жене и деце, као и остали свештеници перући руке као Понтије Пилат, а народ нека страда. Дођи одмах!“ Ово писмо донела ми је г – да Зора Петровић, супруга свештеника Саве Петровића, које и однела од мене писмо Булићу са молбом да се он заузме за људе, јер ми је рекао 18.октобра – после пријављивања код општине, да ће да иде да моли немачке власти да прекину стрељање.

Ово писмо нагнало ме је да напустим подрум и породицу и да одем. И ако су гранате са свих страна зујале и падале, пошао сам а на уласку у Цар Душана улицу срео ме је Анатолије Ритиков, рус емигрант, кога је био Булић упутио за мене, мислећи да нећу доћи по писму. С њим сам отишао до канцеларије команданта Деша, где сам затекао Булића у канцеларији. Пошто ме је Булић представио Дешу преко тумача – Хофмана, и то као секретара „Збора“ у Краљеву, но како ја нисам био секретар „Збора“ – то сам почео да одричем, но Булић ме је гурнуо руком и рекао: „Овде су у питању главе а не твој положај, него реци да јеси“, после чега сам се под овом сугестијом Булића и представио као секретар „Збора“ да би на тај начин допринео спасавању похапшених.

После овога на мој захтев одобрено је да се одржи конференција о којој је напред било речи.

Показало се је – мислим, да је конференција и предата резолуција имала успеха, јер је после предате резолуције одмах прекинуто са даљим масовним стрељањем а то је било 20.октобра у 9.часова пре подне, ма да је и после погинуло још б.немачких војника, од којих је један погинуо баш и у дворишту гимназије у Краљеву од топовске гранате.²⁰⁵

Део текста који је на конференцији усвојен касније је у виду летка растурен по устаничкој територији. „Браћо Срби! Обраћамо се Вама браћо наша, која се налазите у шуми натерани силом и обманути од плаћеника Москве и Лондона, са братском жељом да Вас упознамо са правом истином и прикажемо Вам ваше вође... Ову молбу упућују вам хиљаде ваше браће и сестара који су били на састанку одржаном 19.октобра 1941.године у Краљеву.²⁰⁶

*

Завршити поглавље о покушајима спречавања и заустављања краљевачке трагедије, а не осврнути се на улогу и рад Душана Крстића, тадашњег председника општине, био би нов злочин над њим као када му је 1945. године, у родном Краљеву, суђено као ратном злочинцу и сараднику окупатора.

Душан Крстић потиче из угледне трговачке породице која је почетком 20. века у време царинског рата са Аустро – Угарском престиж и богатство стекла трговином на новом источном тржишту, све до Египта. Образовање између два рата је стицао у Бечу, где је студирао економију. По завршетку факултета у Краљеву је постигао значајан привредни и политички углед.

Рат 1941. г. га је затекао на функцији председника општине. У ратним данима трудио се да у границама могућег заштити становништво Краљева, пружи помоћ избеглицама и сиротињи, омогући функционисање основних потреба у исхрани, здравству, школству, судству, безбедности становништва и града. У циљу очувања реда и мира, ради заштите становништва и имовине, као званичник локалне самоуправе и државне власти, организовао је конференције на којима су учествовали највиђенији грађани Краљева осуђујући дела

²⁰⁵ НМК, Историјска збирка – архивалије (копија *Записника о исцјепу сведока Драгослава Обућине пред Среским поверенишћем земаљске комисије за ујиврађивање ратних злочина окупијора и њихових помагача у Србији, 17.марта 1945.*)

²⁰⁶ Горан Давидовић, *Југословенски народни покрет „Збор” у Чачанском крају, 1935 – 1945*, Зборник радова НМК, XXX, Чачак, 2000, 175

саботаже и терора комуниста и неодговорних елементата.

По речима Добриле, супруге Душана Крстића, у ратно време, за снабдевање радника и сиротиње, отворио је општинску пекару и месару. У октобарским данима краљевачке трагедије Немци су га хапсили и малтретирали. По наредби немачког команданта чистио је запушен WC.²⁰⁷

У наведеним покушајима спречавања краљевачке трагедије, име Душана Крстића поменуто је при организовању делегације коју је предводио Радослав Веснић и учешћу на конференцији грађана Краљева одржаној 19. октобра у хотелу „Југославија” са темом

Суђење Марку Липици, Фериду Азабагићу, Драгославу Обућини, Миодрагу Наумовићу и Душану Крстићу, 1945. године у сали хотела „Париз”

„Како обезбедити живот”, на којој је усвојена Резолуција са молбом да се прекине са стрелјањем, која је истог дана уручена команданту града.

Душан Крстић је био председник општине Краљево до почетка децембра 1941. г. Половином децембра 1941. г. за председника општине изабран је Мирослав Дугалић, грађевински инжењер. Нова општинска управа на челу са председником Николом Димитријевићем, изабрана је већ 2. јануара 1942. г. Од децембра 1941. г. Крстић је једино учествовао на предавањима која су организована ради одржавања реда, рада и мира у Србији.

Ослобођење је Душан Крстић дочекао на оптуженичкој клупи. Пред Војним судом, на суђењу ратним злочинцима и сарадници-

²⁰⁷ Белешка Д. Драшковића после посете Добрили Крстић 8. 04. 1993.

Пре- станак запо- слења	Погине послодавца (жиг фирме)	Овера принудног удружења
	Тешико је србин биџи пошџен. Хиџлер разбојник срџсџва и мноџих друџих завади браћу. Њеџово зверсџиво уби ми оџа и два браџиџа и моџ живоџи ниџиџа није да сам мрџиџав или да се родио нисам боље би било. Боже велики си умири овај народ џвој молиџи се народ џвој од како сам се родио среће нисам имао увек из беде у беду џа и саг али Боџ је и на мене мислио Велики је он с'нагом и с'вером у Боџа борим се и борићу се за краља и оџаџбину за срџсџиво ово.	Тешико је србин биџи пошџен. Хиџлер разбојник срџсџва и мноџих друџих завади браћу. Њеџово зверсџиво уби ми оџа и два браџиџа и моџ живоџи ниџиџа није да сам мрџиџав или да се родио нисам боље би било. Боже велики си умири овај народ џвој молиџи се народ џвој од како сам се родио среће нисам имао увек из беде у беду џа и саг али Боџ је и на мене мислио Велики је он с'нагом и с'вером у Боџа борим се и борићу се за краља и оџаџбину за срџсџиво ово.
	се родити одоје с'мисли ми увек из беде у беду џа и саг али Боџ је и на мене мислио Велики је он с'нагом и с'вером у Боџа борим се и борићу се за краља и оџаџбину за срџсџиво ово. Живан. Јануар Београд, 17. марта 1920.	се родити одоје с'мисли ми увек из беде у беду џа и саг али Боџ је и на мене мислио Велики је он с'нагом и с'вером у Боџа борим се и борићу се за краља и оџаџбину за срџсџиво ово. Живан. Јануар Београд, 17. марта 1920.
	Живан Обрадовић-Ковачевић, рођен 17. марта 1920. у Милавчићу. У Првој жичкој бригади био од 1941-1945. Погинуо је 1947. у борби са припадницима ОЗН-е. Октобра 1941. стрељани су му: отац Василије и два брата. У пословној књиџници забележио је:	Живан Обрадовић-Ковачевић, рођен 17. марта 1920. у Милавчићу. У Првој жичкој бригади био од 1941-1945. Погинуо је 1947. у борби са припадницима ОЗН-е. Октобра 1941. стрељани су му: отац Василије и два брата. У пословној књиџници забележио је:
	Живан	Живан
	Живан	Живан

Попуњава послодавац.

Живан Обрадовић-Ковачевић,
рођен 17. марта 1920. у
Милавчићу. У Првој жичкој
бригади био од 1941-1945.
Погинуо је 1947. у борби са
припадницима ОЗН-е. Октобра
1941. стрељани су му: отац
Василије и два брата. У
пословној књиџници
забележио је:

Тешико је Србин биџи
пошџен Хиџлер разбојник
срџсџва и мноџих друџих завади
браћу. Њеџово зверсџиво уби ми
оџа и два браџиџа и моџ живоџи
ниџиџа није да сам мрџиџав
или да се родио нисам боље би
било. Боже велики си умири овај
народ џвој молиџи се народ џвој
од како сам се родио среће нисам
имао увек из беде у беду џа и саг
али Боџ је и на мене мислио
Велики је он с'нагом и с'вером
у Боџа борим се и борићу се за
краља и оџаџбину за срџсџиво
ово.

Живан

ма окупатора, одржаном у сали хотела „Париз”, у Краљеву, марта 1945. г, са Марком Липицом, Леополдом Жупником, Феридом Азабагићем, нашли су се и свештеник Драгослав Обућина и Душан Крстић. Пресуда је била једино могућа у то време, најомиљенија и најпопуларнија – смрт.

Предмет са суђења и пресуда Душану Крстићу још увек су недоступни и непознати. Ипак, и без њих знак питања добија одговор.

Dragan DRASKOVIC
museum advisor
National Museum Kraljevo

SITUATION IN KRALJEVO IN OCTOBER 1941,
ATTEMPTS TO PREVENT AND STOP SHOOTING OF HOSTAGES

Summary

The ideological approach in presentation of events in Kraljevo, in October 1941, has left us without key answers for their understanding and complete highlighting. The ideologically presented and interpreted most tragic event in the past of Kraljevo, shooting of hostages, besides the groundlessly increased number of those killed, got the peak of irony in shouts attributed to the victims while they were expecting machine gun burst: “Long live Comrade Tito! Long live partisans and Comrade Tito! Long live the Communist Party of Yugoslavia!”

In order to have a complete understanding of the events during the blockade of Kraljevo: cooperation between partisans and chetniks expressed in the joint quarters; reprisal of the Germans for their losses by shooting 100 Serbs for a killed German, and 50 for a wounded one; definite breakup between partisans and chetniks in Kraljevo at the beginning of November and beginning of the civil war, it is necessary to look for answers to the questions which have not been posed till nowadays:

How did the inhabitants of the town live during the blockade? How were basic life problems concerning food, health, economy, morale... solved? How did occupiers behave toward people, local administration bodies, etc.? In addition to the mentioned key questions waiting to be answered, there is a question: were there any attempts to prevent or stop shooting of hostages and what was the fate of those individuals, such as Mayor Dusan Krstic or Archbishop Nikolaj Velimirovic, who tried to stop the Kraljevo tragedy?

Until the blockade of the partisan–chetnik forces in October 1941, Kraljevo had been a relatively quiet town with problems imposed by occupation conditions. With the introduction of the blockade and the emergency state, the court martial and shooting of hostages, the town was left without supplies, cut off from the outside world, full of fear and terror. The consequence was – the town wrapped in black.

In the town faced with such a danger, it was normal that somebody should take steps in preventing and stopping the tragedy. There were many such steps, but the major ones, whose participants were brought to court and sentenced after the war, have not even been mentioned. The arrival of Archbishop Nikolaj from Qubostiwa to Kraljevo and the plea he uttered kneeling in front of the German commander to stop shooting, then the conference in the Hotel “Yugoslavia” on 19 October 1941 with the Resolution of Participants adopted, have been hidden and falsely presented so far.

These questions surely deserve more comprehensive research and final clarification.

Горан ДАВИДОВИЋ

ЧАЧАНИ НА ОПСАДИ КРАЉЕВА ОКТОБРА 1941. ГОДИНЕ

– Хронолоџија догађаја –
(војна дејствија, узроци и почетак сукоба две устаничке формације)

Апстракт: Рад пружа дојуну досадашњеџ виђења опсаде Краљева, која је мноџо љуџа била предмет сиручних и ненаучних распрва. Кроз хронолоџију догађаја (дају на основу архивске грађе, режимске и емигрантске литературе) приказана је постиприлска ситуација у чачанском крају, насипанак два антифашистичка покретна опшора, њихова сарадња, прзавице, неиповерење, допринос у борбама и наипушпање опсаде Краљева, са додапком који се односи на неке кључне дајуме и догађаје на заједничкој ослобођеној територији.

УВОД

У склопу свеопштих преиспитивања у којима се налази српски народ на почетку XXI века, посебно се ставља акценат на претходну историографију. Постепеном либерализацијом друштва, на светлост дана излазе многе чињенице које пружају нови поглед на историју тродимензионалног грађанског рата у Србији 1941–1945. Из тог трагичног и погубног сукоба, српски народ је изашао подељен на победнике и поражене – комунисте „хероје” и четнике „издајнике”, „квинслиге”. Јавност је до сада слику тих догађаја могла да стекне само из литературе писане од стране победника – комуниста. „Дух” сукоба и поделе српског народа из Другог светског рата на три завађене групације (равногорци, партизани, љотићевци) и данас лебди међу народом. Свака страна има своје виђење опсаде Краљева, октобра 1941. године, свакако најзначајније битке у устанку.

Овакво двојство, ако се може рећи историографије, „узрочник” је многих проучених проблема, јер ниједна од сукобљених страна не одустаје од свог виђења грађанског рата у Србији и верује у безгрешност и оправданост својих акција. И један и други покрет отпора кренули су у акцију против окупатора са најбољим намерама. Равногорци су се такође, као и партизани, у борбама против окупатора показали као прави јунаци. То није признавано од стране победника, већ су их етикетирали бројним погрдним називима: „србијанска реакција”, „чизмаши”, „кољашни”, „великосрпска клика”, „окорели злочинци”, „разбојници”, „непријатељи брајтсхва и јединсхва”, „представници дражино–кољачке демократије” итд.

Последице грађанског рата који „нигде у Србији није био *тако* заострен као у чачанском крају”²⁰⁸ захтева објашњење и научну критику многих догађаја, личности, као и стратегије два антифашистичка покрета отпора, њихове акције, споразуме, међусобне трзавице, а посебно заједничку опсаду Краљева. Генерације локалних историографа и „оних који су са „маском” историчара на лицу а идеологијом марксизма – лењинизма у мислима и срцу настојали да се баве историјом”²⁰⁹, нису разрешили нека битна питања везана за опсаду. Углавном је дата црно – бела слика, партизани „*пацирије*” а четници „*издајници*”. Многе ствари су прећуткиване, неке преувеличаване, а учешће четничких снага је минимизирано и омаловажавано, све у име „*виших циљева*”. Пола века словило је да су четници главни издајници и кривци за неуспех и скидање опсаде на Краљеву. Међутим, да би се разумели и разрешили догађаји током опсаде, морају се коначно разрешити и подвргнути новом научном, непристрасном, преиспитивању догађаји на осталим деловима устаничке територије, унутрашњи сукоби устаника, а посебно догађаји око Чачка, Пожеге и Ужица, који су и главни узроци напуштања опсаде Краљева.

Распламсавање устанка у лето 1941. године, приморало је две групације на споразум. У почетку, иако не задуго, ова два покрета отпора покушала су да иду заједно и да урасту у један јединствени покрет за истеривање окупатора. Међутим, њихови циљеви су били дијаметрално супротни. Идеолошко – политичке разлике које су постојале између њих, као и немогућност уједначавања циљева и начина борбе, довеле су до разлаза и на крају, до грађанског рата. Тиме је српском народу, поред борбе са окупатором, наметнута

²⁰⁸ Др Драгољуб Јовановић, *Људи, Људи ...* књига 1, Београд, 1973, 251

²⁰⁹ Ђорђе Станковић, Љубодрог Димић, *Историографија под надзором - прилози историји историографије*, Београд, 1986, 159

и међусобна борба, која је апсорбовала скоро сву снагу оба покрета отпора.

Четнички покрет се борио против окупатора, али и за одбрану легитимитета и континуитета Краљевине Југославије, без политизације борбе. Основна линија борбе КПЈ у ратним условима је била линија партије. Она није одвајала борбу за ослобођење од борбе за рушење предратног друштвеног уређења. Циљ је био постављен знатно пре устанка, а устанак је послужио за извођење револуције. Стога се може рећи да је њихова заједничка сарадња била само разговор глувих. Све акције које су комунисти спроводили у позадини слободне територије, не умањујући њихов допринос у борби против фашизма, на основу садашег стања грађе, закључујемо да су вођене, пре свега, са циљем КПЈ да изведе социјалну револуцију те је самим тим иницирала и провоцирала грађански рат.²¹⁰

ОПСАДА КРАЉЕВА

Текст који следи има намеру да пружи допуну већ постојећег виђења теме која је често била предмет стручних и ненаучних расправа. Кроз хронологију догађаја приказана је постаприлска ситуација у чачанском крају, настанак два антифашистичка покрета отпора, њихова сарадња, трзавице, неповерење, допринос у борбама и напуштање опсаде Краљева, са додатком који се односи на неке кључне датуме и остале догађаје на заједничко ослобођеној територији.

Опсада Краљева има специфичан развој и посебну улогу у устанку. Упоредивањем бројних извора, као и литературе писане од стране припадника оба покрета, дневника, мемоарске грађе, може се закључити да још увек постоје нека отворена и спорна питања у вези са опсадом. Несагласност у оценама појединаца, очевидца, селективност грађе, сусреће се на сваком кораку. Када се конфронтирају два опречна става о опсади, онда се уочавају контроверзна мишљења са присутним међусобним оптуживањима. Изјаве, сећања, оскудни извори наше провенијенције веома мало говоре о опсади, да би се досадашња слика о опсади могла прихватити као сасвим тачна. У недостатку веродостојних података истраживач је принуђен да крене у сферу претпоставки.

Разлоге за неуспешну опсаду, велике губитке устаника, као и напуштање опсаде, треба тражити пре свега у односима између устаника, не само на опсади, већ и шире. Заједничка сарадња и бор-

²¹⁰ Коста Николић, *Прилози проучавању карактиера устаника у Србији 1941. године*, Историја XX века, бр. 1-2, 90-127

бена дејства праћена су бројним неспоразумима војно – политичке природе: питање старешинства, извођење акција, однос према „кулацима” и „*летијој колони*”, подела власти на слободној територији, подела оружја, начин мобилизације, обострано неповерење, недовољна премоћ у људству, наоружању, недисциплина, неискуство у борбама за насељена места, непостојање заједничке искрене координације, неусклађеност садејства суседних јединица. Све је то ограничавало борбена дејства устаника. Питање узрока неуспеха и напуштања опсаде неће се решити док се коначно не реше питања везана за Пожегу, разлоге напуштања опсаде чачанских партизанских јединица 22 – 24. октобра и одлазак за Ужице, где је у другој половини октобра извршена велика концентрација партизанских снага.

Међусобна трвења устаника, која су на крају довела до грађанског рата, као најзначајнију последицу имала су убрзање слома устанка, масовне репресалије окупатора и рат до истребљења некадашњих савезника у устанку, чије последице осећамо до данашњих дана.

Коришћењем резултата режимске историографије, емигрантске литературе, бројних сећања, оскудне архивске грађе – наилазимо на праву конфузију у вези са опсадом Краљева. Углавном је постављена једна црно – бела слика, где су јединице пуковника Михаиловића дежурни кривци и издајници. На сваки могући начин су се умањивале и минимизирале акције четничких јединица и њихове жртве. Исти је случај и са емигрантском литературом, која оптужује партизанске снаге. Упоредивањем два опречна виђења опсаде, као и праћењем догађаја на слободној територији, може се направити једна приближна, али не и коначна слика, док се нека друга питања везана за устанак не разреше.

ЧАЧАНИ НА ОПСАДИ КРАЉЕВА²¹¹

После евакуације немачких снага из Чачка ка Краљеву, устаничке снаге улазе у Чачак 1. октобра 1941. године. У Чачку је формирана заједничка команда места али је већ по уласку у град дошло до конфликта између две устаничке војске, који је могао имати теже последице. Наиме, партизани су хтели, одмах по уласку у град, да изврше стрељање њихових противника, али су се четници томе успротивили. Почетком октобра, у Чачку се формиран *Ойеративни штиаб* за руковођење операцијама на Краљеву. Од четника, у штаб улазе мајор Радослав Ђурић и капетан Јован Дерок, а од партизана, Ратко Митровић, политички комесар Чачанског НОП од-

²¹¹ Слика опсаде је дата на основу хронологије, која је у прилогу овог рада

реда *Др Драгиша Мишовић* и командант тог одреда Момчило Моле Радосављевић. Оперативни штаб 5. октобра доноси одлуку о упућивању партизанских и четничких јединица према Краљеву.

Прва гочка четиа Краљевачког НОП одреда са једним минерским одељењем, 4. октобра, стиже у логор на Црни Врх. Из логора се спуштају у Метикош, заузимајући положај према Краљеву. Са четом *Ибарског четничког одреда* праве обруч са југоисточне стране, пут према Крушевцу.

У ноћи 4/5. октобар *Друга Чибуковачка четиа* Краљевачког НОП одреда руши мост у Ибарској клисури, врши демонстративни напад на складишта и пребацује се ка тунелу Лакат. Сутрадан, 5/6. октобар, заробљавају једну немачку локомотиву, покретну радионицу. Истог дана Немци у Краљеву хапсе 600 радника. После ове акције, *Друга чибуковачка четиа* креће ка Чибуковцу, одакле се хитно пребацује на Ружића брдо (падина на Мусиној реци) где прави заседу немачким јединицама које долазе из правца Мрсаћа. Уништавају 1 немачки камион, али у целини, заседа није успела. Сутрадан, 7. октобра, праве нову заседу на Таровића потоку (село Јарчујак) немачким јединицама из Мрсаћа. Том приликом су срушили мост на Мусиној реци, али су Немци убрзо направили импровизовани мост. Због ових борби, из Краљева долази помоћ немачким јединицама код Мрсаћа, 1 вод бициклиста потпомогнут тенковима. *Друга чибуковачка четиа* ступа у борбу са њима. Наводно им тада, као заштиту од Немаца из Мрсаћа, пружају четници на Ружића брду, који су са наиласком Немаца побегли. Ту се сусрећемо са првим проблемом због наводне издаје и бекства четничке јединице, која се у изворима не може потврдити. Због наводног бекства четника, *Друга чибуковачка четиа* је приморана на повлачење чиме је омогућено спајање две немачке колоне и извлачење немачких снага из Мрсаћа. У исто време, дигнуто је у ваздух војно складиште у Мрсаћу, чиме је током два дана заустављено кретање устаничких трупа из Чачка.

Покрети устаничких трупа из Чачка почињу 6. октобра, правцем Чачак, Слатина, Самаила (десна обала Мораве), Прелина, Мрчајевци, Лађевци (лева обала Мораве). *Трнавски бајталон* Чачанског НОП одреда је 7. октобра стигао у Слатину, а *Драгачевски бајталон* Чачанског НОП одреда у Самаилу. Један део *Јеличког четничког одреда* је кренуо из Чачка, а други део из Каоне и заузео положај Каона – Рођевићи – Врдила – Дракчићи. Истог дана, оријентационо време 6/7. октобар, немачке снаге из Краљева врше испаде ка Ратини и Врби (југоисток), ка Жичи (југозапад) где се сукобљавају са партизанима и драгачевским четницима.

Генералштабни пуковник Драгољуб Михаиловић 7. октобра 1941. године наређује увођење борбене готовости трупа у околним селима. Тог дана ка Краљевоу креће и артиљерија устаника. Партизанска батерија стиже до Мусине реке, а 8. октобра заузима положај на Ружића Брду. Четничка батерија се налазила у Слатини, али је због продора Немаца код Горњег Милановца добила наређење да крене као испомоћ устаничким снагама у правцу Горњег Милановца. Пошто су немачке јединице код Горњег Милановца успешно одбијене, четничка артиљерија се враћа и заузима положај Сирча – мост Камиџора.

Љубићки батаљон Чачанског НОП одреда преко Прелине и Мрчајеваца стиже у Лађевоце 7. октобра, а 8. октобра заузима положај Опланићи, Сирча, Адрани (2, 4 љубићка чета положај Опланићи – Сирча, 1. чета мост Камиџора–Шумарице).²¹² Љубићки батаљон је имао задатак да спречава евентуално надирање Немаца из правца Крагујевца. Штаб Љубићког партизанског батаљона је био у Шумарицама.

Прекоморавска или *Чукојевачка четва* Краљевачког НОП одреда врши обезбеђење од Трстеника, левом обалом Мораве, и од Крагујевца. *Койленички четнички одред* је држао положај Сирча – Фабрика олова (7–9. октобар).

Од 7. до 9. октобра немачке јединице из Краљева врше испаде ка Витановцу и Витковцу. На том простору (североисток) налази се *Чукојевачка* или *Прекоморавска* партизанска чета, *Койленички четнички одред* и *Четнички одред Исидора Живковића*. Ове устаничке јединице имале су задатак да врше блокаду пута ка Крагујевцу. За овај неометани испад Немаца, када је убијено 70 комуниста, опет су окривљени четници. Будући да је положај на правцу испада, преко Камиџорског моста, добио и Љубићки партизански батаљон који се у то време ту размешта, остаје отворено питање, ко је крив за овај неометани испад Немаца?. Из самог распореда устаничких јединица може се видети да нису криви само четници.

Драгачевски четници, 8. октобра воде борбу са немачким снагама код манастира Жиче. Покушај продора немачких снага на овом сектору завршио се неуспехом и оне се повлаче у Краљево.

Устаничка артиљерија 9. октобра први пут дејствује. Правац дејства – са Ружића брда ка Краљевоу, и из Сирче на аеродром и

²¹² Трећа љубићка партизанска чета је распоређена у таковском срезу, а на Краљевачки фронт долази после снажног немачког напада 21. октобра на део Љубићког батаљона на Ружића брду, који је тада у бекству напустио положај.

мост Камиџора. Дејства артиљерије са Ружића Брда у режимској историографији су увек обележавана као партизанска артиљерија, а из Сирче као устаничка, а не четничка. Истог дана, 9. октобра, *Трнавски батаљон* Чачанског НОП одреда креће из Мрсаћа према Матарушкој Бањи и око 16 часова форсира Ибар и заузима положај ка Метикошу и Рибници, одатле ка Кованлуку и Јовцу, са задатком да штити пут Краљево – Крушевац. *Прва ђочка чети* Краљевачког НОП одреда пребацује се на положај северно и источно од Кованлука, према железничком мосту на прузи Краљево – Крушевац, успостављајући везу са Прекоморавском или Чукујевачком четом Краљевачког НОП одреда.

Сутрадан, 10. октобра, положаје Трнавског батаљона Чачанског НОП одреда, *Прве ђочке чети* Краљевачког НОП одреда драгачевских четника, бомбардују „*шћуке*” у Жичи, Богутовцу и Рибници. У режимској историографији се наводило да су Немци бомбардовали само положаје партизана, али се из распореда јединица види другачије. У исто време, устаничка артиљерија дејствује по аеродрому и Ратарској школи. Може се рећи да су 10. октобра устаничке снаге извршиле потпуно окружење града, и да од тог дана почиње права опсада Краљева.

Први већи напад устаничких снага на Краљево извршен је ноћу, 10 / 11. октобар, али су устаници снажним дејством немачких снага задржани на периферији града. У овом нападу Љубићки партизански батаљон не учествује већ врши само демонстративни напад, а *Прекоморавска чети* Краљевачког НОП одреда са *Првом љубићком четом* врши неуспешан напад на мост Камиџора. У противнападу, Немци врше испад из Краљева ка Рибници и Жичи, потискујући *Крушевичку чети* Краљевачког НОП одреда и четнике на овом правцу. *Прва ђочка чети* Краљевачког НОП одреда врши напад на бокове Немаца да би ослабила притисак .

Нови напад устаника извршен је 11. октобра, али без већих резултата. Немачке снаге из Краљева врше испаде ка манастиру Жичи и Матарушкој Бањи.

Устаници понављају напад у ноћи 11/12. октобар. Љубићки батаљон Чачанског НОП одреда (2, 4. чета) врши демонстративни напад, а 1. чета неуспешно дејствује на мост Камиџора.

После два неуспешна напада, 12. октобра, *Ојерајивни шћаб* разрађује нови план напада и одлучује да главни правац напада буде са југа и запада, а са севера и истока само демонстративна дејства. Напад је требало да почне у ноћи 12/13. октобар у 01 час, уз претходну артиљеријску припрему. *Јелички четнички одред*, као

најјачи, нападао би Ратарску школу. Штаб *Јеличког четничког одреда* се налазио у Јарчују.

Устаничка артиљерија је 12. октобра дејствовала од 17 до 17³⁰ часова и имала 3 поготка на Ратарску школу. Предвиђени напад није извршен по плану, „*због неактивности неких јединица, лошег времена, неорганизованости, неовезаности, неуклађености дејства између суседних јединица*”. Јединице су биле партизанске, али у досадашњим истраживањима није никад наведено које су то биле партизанске јединице.²¹³ По немачким изворима, напад је био у ноћи 12/13. октобар једино из правца Мрсаћа од 02 до 06 часова у јачини 200 људи.

Истог дана су биле борбе на Попинској реци – партизанска *Драгосињачка чета* Краљевачког НОП одреда је готово цела уништена у борби код тзв. Заклопачког теснаца, између Трстеника и Врњачке Бање, остаци се повлаче у Драгосиње, а *Кованлучка партизанска чета* је изненађена у Кованлуку, у кућама, и већи део је заробљен.²¹⁴

Следећи већи напад устаници су планирали за ноћ 14/15. октобар, са почетком у 01 час, уз 45 минута артиљеријске припреме. Јелички четнички одред је нападао на правцу – северозападни део Ратарске школе, десним крилом се наслањао на Ружића брдо, а левим на Љубићки батаљон Чачанског НОП одреда. Борбе су биле жестоке, до 03 часа. Ратарска школа је заузета. Један вод драгачевских партизана упада у Краљево, са пута Краљево – Рашка. Устаници стижу до зграде суда, цркве. Немци одбијају десно крило устаничког напада вршећи противудар чиме *Јелички четнички одред* бива опкољен и готово уништен. У овом нападу гине командант Јеличког четничког одреда, поручник Јован Бојовић.

Койленички четнички одред се 14. октобра налази на положају Сирча – Фабрика олова. Штаб одреда се из Милочаја премешта у Опланиће. Увече, устаничка артиљерија гађа аеродром, Ратарску школу од 19 до 19³⁰ часова. Немци врше испаде ка Кованлуку, Метикошу и Чибуковцу са тенковима, али се убрзо и повлаче. Јединице Трнавског батаљона Чачанског НОП одреда су под притиском Немаца напустиле положај на Метикошу. У овом нападу Љубићки батаљон Чачанског НОП одреда (2, 4. чета) врши само демонстративна дејства, а *Прва љубићка чета* врши напад на Ка-

²¹³ Просек старости партизанских јединица је био између 16 и 22 године, и већина је била без одслуженог војног рока у БЈВ

²¹⁴Продор мајора Вилдермута 13–16. октобар, спајање немачких снага из Краљева и Крушевца

миџорски мост. Напад на мост је био неуспешан због несугласица између командира чете Секуле Кујунџића и његовог заменика Слободана Бјелића, који је самовољно кренуо у акцију, при чему је изгубио 5 бораца, које су Немци ухватили и стрељали (рани јутарњи часови, 15. октобар). По немачким изворима, Немци су све нападе устаника одбили у 05 часова, а ситуације је по њих била повољна око 10 часова.

Тог дана, они у Краљевоу стрељају 300 Срба. Половином октобра Немци из града шаљу делегацију у штаб устаника, са обавештењем и упозорењем да обуставе дејства иначе ће град уништити. У Краљевоу је 19. октобра одржана конференција са које је упућен проглас („*Браћо, Срби!*”) у коме се позивају устаници да обуставе дејства.

После задњег неуспешног напада на Краљево, инструктор партизанског Врховног штаба НОП-а, Мирко Томић, преноси наређење из Ужица да се одустане од опсаде. Командант Љубићког батаљона Чачанског НОП одреда, Средоје Урошевић, наређује повлачење. Међутим, због притиска представника четника из Оперативног штаба, они мењају одлуку па се врши рокирање партизанских снага.²¹⁵ Партизанске снаге се премештају у захват комуникација Чачак – Краљево, 2. и 4. чета Љубићког батаљона Чачанског НОП одреда. Штаб Љубићког батаљона је био у селу Дракчићи. На правцу Крагујевца остаје *Прва љубићка чета*, а *Прекоморавска чета* Краљевачког НОП одреда остаје у Чукојевцу.

Немачка артиљерија из Краљева 15. октобра гранатира Сирчу. У периоду од 13. до 16. октобра извршен је пробој устаничког обруча. Пробој је извршио мајор Вилдермут преко реке Попине ка Краљевоу. На том делу где је извршен пробој, партизанске јединице су биле разбијене, чиме су омогућили спајање ове немачке борбене групе са јединицама из Краљева. Овим продором је привремено била пробијена блокада.

Устаничка артиљерија 16. октобра дејствује по немачким положајима код Ратарске школе, на аеродрому и мосту Камиџора.

Немачке снаге осокољене претходним успесима, 17. октобра покушавају продор ка Рибници, где их Трнавски батаљон Чачанског НОП одреда успешно одбија. У исто време, Немци врше испад ка Ружића брду где се Љубићки батаљон Чачанског НОП одреда повлачи.

---

²¹⁵ Остаје отворено питање да ли су партизанске снаге прво напустиле положај (чиме су тај део фронта оставили незаштићен) па се на инсистирање четника вратили, али сада на други положај?

Од 18. октобра партизански Врховни штаб (ВШ) из Ужица тражи помоћ од својих снага из Чачка у људству.

Нови напад на Краљево устаници покушавају у ноћи 18/19. октобар. Напад је извршен на источни део града, али су одбијени.

Командант Пријеворског четничког одреда, поручник Предраг Раковић, са положаја код Краљева, 19. октобра извештава четничког команданта у Чачку, капетана Богдана Марјановића, да је стање код људства алармантно због вести које стижу из љубићког среза, због партизанског насиља у позадини. Људство прети повлачењем са положаја ако се не престане са партизанским насиљима у позадини.

Устаничка артиљерија је дејствовала по западном делу и центру града 19. и 20. октобра.

Два немачка батаљона, потпомогнута тенковима, 21. октобра врше испад ка Ружића Брду, где су били положаји партизана. Партизани беже, остављају своја два топа. Немци су на Ружића брдо избили у 07 часова и пошто су пробали партизанске редове крећу ка Мусиној реци. Ту наилазе на Мрсаћки четнички одред. Борбе се воде на путу Краљево – Чачак и Краљево – Адрани – Мрсаћ. Четници се повлаче ка Морави напуштајући положаје, а неки делови прелазе Мораву код моста Морава – Милочај. У овим борбама је погинуло доста четника. Немачки испад је трајао до 14 часова, када су се повукли у Краљево.

Командант *Јеличког четничког одреда*, Милоје Мојсиловић²¹⁶ 22. октобра издаје наредбу да се убудуће бегунци из јединица стрељају. Истог дана Драгачевски партизански батаљон се повлачи у свој рејон (драгачевски срез) а после два дана одмора креће за Ужице на захтев Врховног штаба. Уместо њих, односно уместо целог батаљона на положаје долази само једна чета, *Трећа љубићка чета* која је до тада била у таковском срезу. Повлачење је извршено без знања четничке команде

Од 22. октобра врше се интезивне припреме устаника за нови напад. Капетан Јован Дерок је на извиђању терена Сирча – Врба, Ратина – Краљево. Али од тог дана приметно је делимично извлачење партизанских снага, као и све већа узнемиреност у њиховим редовима. Почињу и све веће несугласице у позадини. У том периоду велики број чачанских партизана прелази у четничке јединице.

Командант Јеличког четничког одреда, Милоје Мојсиловић, извештава четничку команду у Чачку да је до 24. октобра

²¹⁶ После погибје поручника Јована Бојовића, команду над Јеличким четничким одредом је преузео Милоје Мојсиловић, водник III класе–војни пилот.

Четира смрти Јеличког четничког одреда имала 105 губитака. Начелник Горског штаба Југословенске војске, потпуковник Драгослав Павловић, 24. октобра одобрава употребу једног тенка за фронт на Краљеву.

Партизанска артиљерија, пошто је један топ изгубила у једном немачком испаду премешта се (са 1 топом) 25. октобра, на положај лево од четничке артиљерије. Тог дана су биле борбе у Рибници.

Сутрадан, 26. октобра, Немци гранатирају Сирчу, а два дана касније положаје код Камидоре, а 29. октобра поново Сирчу. Устаничка артиљерија је на ова немачке гранатирања одговорила.

Од 24. до 29. октобра у позадини фронта устаници врше припреме за нови напад. У том периоду на Краљевачком фронту нема већих борби сем повремених чарки патрола и артиљерије. У Самаилицама се врши обука тенковских посада за борбу уз садејство пешадије.

Освежен и попуњен новим снагама Јелички четнички одред 30. октобра заузима положај на 300 метара од Ратарске школе. У позадини фронта, на слободној устаничкој територији, приметне су све веће несугласице између два устаничка покрета отпора...

Последњи напад и покушај ослобађања Краљева, устаници су извели ноћу, 31. октобра на 1. новембар, са почетком у 01 час. У току напада устаници су покушали да форсирају Ибар код села Ратине и Рибнице. У нападу су по први пут коришћена и два устаничка тенка, која су дејствовала са пешадијом и групом бомбаша. Тенкови су успели да продру у град до саме Гимназије, а један чак и до трга. Међутим, Немци су снажном ватром зауставили пешадију и бомбаше, чиме су тенкови били изоловани и приморани на повлачење. *Прва гочка четира* Краљевачког НОП одреда у овом нападу је имала задатак да спречи пребацивање појачања немачким снагама у Краљеву из правца Крушевца. Из правца Краљева, *Гочку четиру* је изненадила једна немачка чета и приморала је на повлачење. Четврти краљевачки партизански батаљон успео је у нападу да стигне до Лазовића кафане, али су услед снажног дејства немачких снага приморани на повлачење. Одступају у правцу Матарушке Бање, и око 21 час стижу у Каменицу. И за овај неуспели напад устаника, режимска историографија је окривила четничке снаге, јер наводно, тенкови нису дали уговорени сигнал.²¹⁷

Ноћу, 1/2. новембар избија отворени сукоб између две устаничке војске код Ужица. Због почетка сукоба са партизанским сна-

²¹⁷ У режимској историографији се углавном наводило да су та два устаничка тенка била партизанска

гама пуковник Драгољуб Михаиловић 2. новембра издаје наређење својим јединицама код Краљева да се делимично скине опсада – две трећине људства упутити за Чачак а једну трећину оставити на опсади Краљева.

У Чачку почиње непријатељство дојучерашњих савезника. Ноћу 2/3. новембар – партизани у Чачку разоружавају четничку посаду и нападају четничку стражу код аеродрома у Прелини. Партизанске јединице 3. новембра преотимају Пожегу од четника.

Увече, 3. новембра, командант опсаде Краљева, четнички мајор Радослав Ђурић, наређује повлачење 2/3 четничких снага, а 1/3 оставља на опсади Краљева. У исто време, политички комесар Драгачевског батаљона Чачанског НОП одреда, Милојко Ђирјаковић, доноси наређење партизанске команде из Чачка политичком комесару Чачанског НОП одреда, Ратку Митровићу, за повлачење партизанских снага са Краљева,.

Ноћу, 3/4. новембар почиње повлачење и концетрација партизанских и четничких снага ка Чачку.²¹⁸

²¹⁸ Спорни датуми : 1) 7. октобар - заседа Друге Чибуковачке чете Краљевачког НОП одреда на Таровића потоку и „издаја“ четника на Ружића Брду; 2) 7 – 9. октобар – неометан испад немачких снага из Краљева ка Витановцу и Витковцу „идаја“ четника; 3) 12 / 13. октобар – напад на Краљево, није извршен по плану „због неактивности неких јединица“, не наводи се којих; 4) 13 – 16. октобар – продор мајора Вилдермута; 5) 14 / 15. октобар – напад на Краљево ; Јелички четнички одред је у овом нападу десеткован, погибија команданта Јеличког четничког одред поручника Јована Бојовића; 6) око 15 – 16. октобра – наређење партизанског Врховног Штаба из Ужица партизанским јединицама на опсади Краљева, које је пренео инструктор ВШ НОП Мирко Томић, да се одустане од опсаде. Наређење Средоја Урошевића, команданта Љубићког батаљона Чачанског НОП одреда, за повлачење; 7) 21. октобар – продор два немачка батаљона из Краљева ка Ружића Брду и Мусиној реци; 8) 22. октобар - повлачење са опсаде Драгачевског батаљона Чачанског НОП одреда, одлазак за Ужице; 9) 31. октобар / 1. новембар – последњи напад на Краљево, неуспешан због наводне „издаје“ четника; 10) 2. новембар – наређење пуковника Драгољуба Михаиловића о делимичном скидању опсаде и повлачењу четничких снага са опсаде Краљева; 11) 3 / 4. новембар – наређење и повлачење партизанских и четничких снага са опсаде Краљева и одлазак за Чачак;

ХРОНОЛОГИЈА ДОГАЂАЈА

17 – 18. април: немачке трупе улазе у Чачак (*Чачански крај у НОБ-у – хронологија догађаја*, Чачак, 1968, стр. 27– 28);

1. мај: комунисти из Чачка прослављају празник рада на планини Јелици (Вук Петронијевић, Димитрије Јањић, Непокорени, Чачак, 1981, стр. 157); прослави присуствовало преко 400 лица (*Чачански крај у НОБ-у – хронологија догађаја*, Чачак, 1968, стр. 30);

почетак маја: првих дана маја на планину Јелицу стигла је већа група официра и војника бивше јуословенске војске и зауставила се у шуми на месту званом Врела вода, на самом врху Јездине. У с. Јездини се тада брзо рашчуло о присуству људи у униформама, који су себе називали „комитама”. Ту су били неколико дана па су преко Драгачева кренули у правцу Равне Горе. Мало касније, почело се у Јездини говорити о групи од двадесетак „комита” која се била окупила у суседном селу Граб око три активна поручника: Јована Бојовића из Ртара, Давида Симовића из Трнаве и Душана Ђорића из Крушевца (Недељко Јешић, *Хроника Јездине*, Чачак, 1974, стр. 70);

4. мај: Влада Краљевине Југославије у избеглиштву издала проглас о наставку борбе против окупатора (Велимир Терзић, *Слом Краљевине Југославије 1941*, књига 2, Београд, 1982, стр. 439);

9. мај: СССР прекида дипломатске односе са Краљевином Југославијом, чиме су признали акт комадања Југославије (Јован Марјановић, *Устџанак и народно-ослободилачки покрети у Србији 1941*, Београд, 1963, стр. 53);

11. мај: долазак групе која се повлачила са пуковником Драгољубом Михаиловићем на Равну Гору (Бојан Димитријевић, Коста Николић, *Бенерал Михаиловић – биографија*, Београд, 2000, стр. 138);

половина маја: поручник Давид Симовић у селу Јездини, трнавски срез, врбује људе за комитске јединице (Недељко Јешић, *Хроника Јездине*, Чачак, 1974, стр. 70);

19. мај: Штаб 60. немачке дивизије у окупираној Србији плакатира наредбу по којој ће за 1 убијеног Немца бити стрељано или обешено 100 Срба (Јован Марјановић, *Дража Михаиловић између Бриџанаца и Немаца*, Београд, 1979, стр. 61);

21– 25. мај: активни пешадијски капетан I класе Милојко Обренић и наредник Станојло Плазина из села Котража (драгачевски срез) одлазе на Равну Гору (21. мај). Са легитимацијама и

овлашћењима пуковника Драгољуба Михаиловића за рад на организацији покрета отпора враћају се у Котражу 25. маја (Станојло С. Плазина, *Са Јелице ѿлануле варнице. Прилоџ за историју народноџ устѿанка равноџорскоџ ѿокреѿа у Драџачеву*, Мелбурн, Аустралија, 1974, стр. 59);

26. мај: у селу Котража (драгачевски срез), у кући банског већника Миодрага Милосављевића, одржана је седница коју су сазвали капетан Милојко Обренић и наредник Станојло Плазина са најпозванијим и најодговорнијим представницима из драгачевског среза (Доње Драгачево; у Горњем Драгачеву организацију отпора по упуству пуковника Михаиловића спроводили су поручници Јован Бојовић и Душан Ђорић). Скупу је присуствовало око 15 – 20 официра, 30 – 35 угледнијих грађана, трговаца, председници општина, предстваници цркве, бивши посланици, сенатори, солунски ратници. Разматрана је ситуација за подизање устанка, као и могућем последице устанка. Одлучено је да се одмах почне са организацијом и наоружавањем активних чета. Убрзо је у срезу драгачевском, у 15 општина организовано 30 чета, од којих су 15 биле потпуно наоружане, а остале делимично. Чете су бројале од 50 до 100 људи (Станојло С. Плазина, *Са Јелице ѿлануле варнице. Прилоџ за историју народноџ устѿанка равноџорскоџ ѿокреѿа у Драџачеву*, Мелбурн, Аустралија, 1974, стр. 60–66);

крај маја: у селу Атеница (трнавски срез) пронела се вест да четници планирају да дигну устанак (Вук Петронијевић, Димитрије Јањић, *Нејокорени*, Чачак, 1981, стр. 164);

током маја – комунисти у Чачку добили директиву да ступе у контакт са немачким војницима (ИАЧ, Мемоарска грађа:–Чачак, К–1, рег. бр. 16, Сећање Радмиле Лале Ивковић)

1. јун: пуковник Драгољуб Михаиловић издаје Упут за извршење задатака четничких одреда југословенске војске (Милан Весовић, Коста Николић, Бојан Б. Димитријевић, *Рајѿ и мир Бенерала – изабрани рајѿни сѿиси*, књ. 1, Београд, 1998, стр. 93);

6. јун: свештеник Драгутин Булић, старешина организационог подручја ЈНП ЗБОР у Чачку, у писму Димитрију Љотићу, напомиње да су комунисти у Чачку једино друштво немачким војницима (ИАЧ, Архивалије ЈНП ЗБОР, К – 1, рег. бр. 17);

6/7. јун: у Чачку одржан састанак Округног комитета КПЈ за Чачак, коме су присуствовали Благоје Нешковић и Милан Мијалковић, чланови Покрајинског комитета КПЈ за Србију. На састанку су разматране одлуке мајског саветовања у Загребу (*Чачански крај у НОБ-у – хронологија доџађаја 1941–1944*, Ча-

чак, 1968, стр. 34);

почетак јуна: пуковник Драгољуб Михаиловић са Равне Горе шаље један број официра у Чачански округ, у циљу организације четничког покрета (*Чачански крај у НОБ-у – хронологија догађаја 1941–1944*, Чачак, 1968, стр. 35);

прва пол. јуна: у планински део села Атенице (трнавски срез) спушта се група од 30 четника, коју предводи поручник Јован Бојовић. Ту су логоровали неко време па се повлаче због обавештења да ће их Немци напасти (Вук Петронијевић, Димитрије Јањић, *Непокорени*, Чачак, 1981, стр. 165);

22. јун: напад немачког Вермахта на СССР; истог дана ЦК КПЈ издаје проглас поводом напада на СССР: „...*Куинуо је судбоносни ѿренуѿиак ... Драгоцена крв херојскоѿ совјеѿскоѿ народа ѿролива се не само ради одбране земље социјализма, него и ради коначноѿ социјалноѿ и националноѿ ослобођења чииѿавоѿ радноѿ човечансѿива. Према ѿоѿме, ѿо је и наша борба, коју смо ми дужни ѿодуѿираѿи свим снагама ѿа и својим животиѿима*”. (*Зборник докуменатиѿа и ѿодаѿиѿака о народноослободилачком раѿиу народа Јуѿославије*, том 1, св. 1, Београд 1949, стр. 11–17);

22/23. јун: рација на комунисте у Чачку; већина истакнутих чачанских комуниста успела је да избегне хашпење, осим адвоката Александра Ђурчића и професора Давида Нафталија (*Чачански крај у НОБ-у – хронологија догађаја*, Чачак, 1968, стр. 37–38);

27. јун: немачки војни заповедник Србије, објавио Обзнану о увођењу немачког казног права и казнених одредаба на окупираној Србији (ВИИ, *Хронологија ослободилачке борбе народа Јуѿославије 1941–1945*, Београд, 1964, стр. 50); на седници Политбироа ЦК КПЈ образован Главни штаб НОП одреда Југославије и за команданта је одређен Јосип Броз Тито; на састанку је оцењено да треба да се борба против окупатора у Југославији повеже са борбом СССР-а (*Чачански крај у НОБ-у – хронологија догађаја*, Чачак, 1968, стр. 39);

27–28 јун: Начелство среза трнавског доставља општинама наређење немачке Команде места по коме 28. јун (Видовдан) није празник и тога се дана мора радити (*Чачански крај у НОБ-у – хронологија догађаја*, Чачак, 1968, стр. 39); по чачанском крају се шире вести да ће четници дићи устанак на Видовдан (Ратко Властелица, *О ѿрвом сѿоразуму између ѿарѿиизана и чеѿиѿника*, Зборник радова народног музеја у Чачку, бр. 1, Чачак, 1969, стр. 169–189);

почетак јула: четници одржали састанак у селу Граб (драгачевски срез), на коме је одлучено да се крене у акцију (Станојло С. Плазина, *Са Јелице ѿлануле варнице. Прилоџ за историју народноџ устѿанка равноџорскоџ џокреѿиѿ у Драгачеву*, Мелбурн, Аустралија, 1974, стр. 68 – 69);

2. јул: Окружни комитет КПЈ за Чачак издаје проглас у коме се нападају домаћи издајници, немачки окупатор и прети брзом победом СССР-а (*Чачански крај у НОБ-у – хронологија доџађаја*, Чачак, 1968, стр. 41);

4. јул: у Београду одржан састанак Политбироа ЦК КПЈ на коме је одлучено да партизански одреди одмах започну акције. Формиран ГШ ПО Србије (*Чачански крај у НОБ-у – хронологија доџађаја*, Чачак, 1968, стр. 41);

5. јул: два свештеника из Гуче траже од Феликса Чехона, протераног Словенца из Марибора, да се придружи комитама јер су се његови сународници пријавили у великом броју. Феликс Чехон наводи да су комите вршиле припреме за удар који је требао да уследи за 10 дана (ИАЧ, Немачка документа – препис из АВИИ, К-1, извештај 3. батаљона 724. немачког пешадијског пука за 10. јул 1941);

6. јул: састанак Окружног комитета КПЈ за Чачак у Кулиновцима на коме је именован састав Штаба Чачанског НОП одреда „Др Драгиша Мишовић”. За команданта одреда одређен је Момчило Моле Радосављевић, политички комесар Ратко Митровић (*Чачански крај у НОБ-у – хронологија доџађаја*, Чачак, 1968, стр. 42);

11. јул: формирана партизанска чета у љубићком срезу; зборно место висораван Рожањ, атар села Милићевци, на месту зв. Проковина; присутно око 40 комуниста и ванпартијаца (Др Миливоје Урошевић, *Трећа четиѿа*, Чачак, 1984, стр. 118);

12. јул: извештај фелдкоманданта пуковника Штокхаузена да у Чачку већи део становништва на улицама очекује руске падобранце и да у околним шумама има око 3000 устаника (ИАЧ, Немачка документа – препис из АВИИ, К – 1, бб); одржан четнички збор у селу Вичи (драгачевски срез), на коме је окупљеним мештанима говорио поручник Душан Ђорић; поред осталог, осврнуо се и на стање у земљи и позвао народ у борбу против окупатора (Радован Маринковић, Томислав Протић, Јован Радовановић, *Драгачево*, Чачак – Лучани, 1981, стр. 134); на Стјенику формиране две трнавске партизанске чете Чачанског НОП одреда; у Брезни формирана Таковска чета Чачанског НОП одреда (32 борца); (*Чачански крај у НОБ-у – хронологија доџађаја*, Чачак, 1968, стр. 45– 47);

13. јул: после сазнања да се у околини Гуче скривају четници и комунисти, и да два свештеника врбују људе у Гучи за четнике, Немци спроводе рацију у којој хапсе 10 лица, међу њима и помену-та два свештеника (ИАЧ, немачка документа – препис из АВИИ, К-1, бб); на Здрављаку формирана Драгачевска партизанска чета Чачанског НОП одреда (*Чачански крај у НОБ-у – хронологија до-џађаја*, Чачак, 1968, стр. 48);

18– јул: напад немачких снага на Штаб Чачанског партизанског одреда у Горњој Горевници. Том приликом је заробљен члан штаба др Момчило Катанић (*Чачански крај у НОБ-у – хронологија доџађаја*, Чачак, 1968, стр. 50);

18–19. јул: директива о оружаним десетинама; све партизанске чете формиране у чачанском крају се распале сем Љубићке (*Чачански крај у НОБ-у – хронологија доџађаја*, Чачак, 1968, стр. 50); ИАЧ, Архивска збирка Ратко Властелице из Липнице, К-1, бб);

19. јул: политички комесар Чачанског НОП одреда „Др Драгиша Мишовић”, Ратко Митровић, водио преговоре са четницима ради заједничке сарадње у борби против окупатора (Ратко Властелица, *О њрвом сїоразуму између ѡарїїизана и чеїїника*, Зборник радова народног музеја у Чачку, бр. 1, Чачак, 1969, стр. 169–189);

20. јул: немачки окупатор, због напада на генерала Лончара, извршио прва стрељања у Чачку; стрељано је 12 лица, а међу њима су били и комунистички прваци др Момчило Катанић, адвокат Александар Ђурчић и професор Давид Нафтали (*Чачански крај у НОБ-у – хронологија доџађаја*, Чачак, 1968, стр. 52); у 11³⁰ часова код школе у општини Горачићкој (драгачевски срез) обављено свечано освећење четничких застава (Станојло С. Плазина, *Са Јелице ѡлануле варнице. Прилоџ за исїорију народноџ усїїанка равноџорскоџ ѡокреїїа у Драџачеву*, Мелбурн, Аустралија, 1974, стр. 68–69);

21. јул: у селу Губеревци одржани преговори представника четника и партизана у вези са потписивањем споразума о заједничкој сарадњи у борби против окупатора. На преговорима су учествовали, у име четника, мајор Д. Игњатовић, поручници Урош Катанић, Марко Музикравић и Предраг Раковић, и око 15–ак непознатих официра. Испред партизана на преговорима је учествовао само Ратко Властелица. После дугих преговора потписан је споразум у 11 тачака, на обострано задовољство. Споразум је у име партизана потписао Ратко Властелица, у име четника мајор Игњатовић. Истог дана, увече, око 19 часова, у Липници, Ратко Властелица је реферисао свом руководству о постигнутом споразуму са чет-

ницима. Састанку су присуствовали, поред представника чачанског руководства, и представници Крагујевца, Ваљева као и члан ГШ НОП одреда Србије, Милан Мијалковић Чича. Присутни на састанку, били су подељени око прихватања потписаног споразума са четницима. На крају су споразум прихватили, али као могућност куповине времена и обавештајног рада кроз инфилтрирање у четничке редове и касније разбијање ове организације. Доцнији догађаји и неспоразуми који су избијали између две устаничке војске, говоре нам да се партизани нису држали овог споразума (Ратко Властелица, *О првом споразуму између партизана и четника, Зборник радова народног музеја у Чачку*, бр. 1, Чачак, 1969, стр. 169 – 189);

3. август: напад немачких војника на Трнавску партизанску чету на Стјенику, убијена два партизана (*Чачански крај у НОБ-у – хронологија догађаја*, Чачак, 1968, стр. 61);

8. август: извештај команде Абвера о развоју устанка команди Југоистока; устанак у већем замаху, све већи број акција; у односу на порекло и циљеве разликују 3 групе: четнике, комунисте са политичким циљем, пљачкаше без политичког циља. За четнички покрет кажу да је чисто национални, великосрпски, са борбеном традицијом која је укореењена у народу, војнички вођен од стране официра БЈВ, и да је од краја јула у стању систематског организационог окупљања и припремљања (ЗДНОР, том 12, књ. 1, Београд, 1973, стр. 271– 275);

14 – 15. август: успешна акција комуниста на краљевачкој железничкој станици: отета 2 вагона са пушчаном муницијом и бомбама, 35 пушака, 1 лаки митраљез, 1 пушкомитраљез, 80 сандука муниције и ручних бомби. Чачански партизански одред је од овог плена добио двоја кола муниције и бомби (*Народни устанак и борбе за Краљево 1941*, Зборник радова научног скупа, Београд 1985, стр. 143 –144);

17. август: неуспешан напад трнавских и драгачевских партизана на Гучу и жандармеријску станицу (*Чачански крај у НОБ-у – хронологија догађаја*, Чачак, 1968, стр. 69); Милутин Стојић, командант *Трнавске четне* која је учествовала у нападу на Гучу, био је против напада на жандарме који може имати за последицу братоубилачки рат (ИАЧ, Ратни дневници из НОБ-а, К–1, Ратни дневник Милутина Стојића);

23. август: напад трнавских партизана на немачке камионе који су се кретали из Краљева ка Чачку, код Липничке реке (*Чачански крај у НОБ-у – хронологија догађаја*, Чачак, 1968, стр. 72);

август 1941: један од организатора четничког покрета у љубићком срезу, поручник Живорад Лукић, руши мост између Милочаја и Краљева (ИАЧ, Четнички покрет ДМ – препис из АВИИ, К-1,Ф-1, рег. бр. 9); став британске СОЕ* (о устанку у Србији – да се створи илегална организација, а устанак да се дигне кад се за то створе услови – усваја и избегличка влада, 12. августа (Бојан Димитријевић, Коста Николић, *Генерал Михаиловић – биографија*, Београд, 2000);

2. септембар: око 23. часа трнавски партизани минирали мост на речици Карач (Балуга Трнавска); воз који је после тога ту да наишао, сурвао се (*Чачански крај у НОБ-у – хронологија дођађаја*, Чачак, 1968, стр. 79);

5. септембар: на путу Брђани – Милићевци (љубићки срез), на месту зв. Прокоп, љубићки партизани напали немачки камион и убили 8 немачких војника (*Чачански крај у НОБ-у – хронологија дођађаја*, Чачак, 1968, стр. 81); због ове акције партизана Немци су хтели да изврше одмазду у Чачку, али је интервенцијом свештеника Драгутина Булића, збораша, то спречено (ИАЧ, Архивалије ЈНП ЗБОР, К-1, рег. бр. 44);

6. септембар: четници на планинским висовима у Драгачеву паљењем ватри прославили Краљев рођендан; истог дана је одржан састанак у с. Живици (драгачевски срез) свих активних и резервних официра и подофицира – командира првих активних четничких чета, са политичким личностима из краја. Састанку су присуствовали и командант *Лајвничког одреда*, поручник Момир Марковић, и *Трнавског*, Радојица Страњанац. На састанку је одлучено да се цео драгачевски срез подели на 4 батаљона, а истовремено су и изабрани команданти: 1. батаљон – командант Милојко Обренић, 2. батаљон – командант Јовица Царевић, 3. батаљон – командант рез. капетан Драгољуб Недељковић, 4. батаљон – командант рез. капетан Милић Милићевић. За команданта Ударне групе одређен је Милутин Јанковић. *Лајвнички* и *Трнавски* одред улазе у састав *Јеличког четничког одреда*, чији је командант поручник Јован Бојовић, заменик, наредник пилот Милоје Мојсиловић, ађутант, рез. поручник Бранко Плазинић. Бројно стање одреда је: 1200 наоружаних људи. Одред је распоређен од Овчарско-Кабларске клисуре, венцем, до планине Чемерна. Штаб одреда је био на Здрављаку, планина Јелица (Станојло С. Плазина, *Са Јелице ѿлануле варнице. Прилог за историју народног устанка равногорског покрета у Драгачеву*, Мелбурн, Аустралија, 1974, стр. 75 – 76);

* Special Operations Executive (Управа за специјалне операције у Великој Британији)

7. септембар: драгачевски партизани и четници улазе у Гучу око 18³⁰ часова; после краћег задржавања се повлаче (*Чачански крај у НОБ-у – хронологија догађаја*, Чачак, 1968, стр. 83);

8. септембар: устаници, четници и партизани, коначно ослобађају Гучу (*Чачански крај у НОБ-у – хронологија догађаја*, Чачак, 1968, стр. 83 – 84);

9. септембар: у ослобођеној Гучи формирана заједничка команда места (*Чачански крај у НОБ-у – хронологија догађаја*, Чачак, 1968, стр. 83 – 84);

прва пол. септембра: формиран Буковички четнички одред са седиштем у Остри, командант поручник Душан Ђорић; покушај Средоја Урошевића, команданта 3. љубићке чете, да ухапси Драгишу Васића у Горњој Трпчи (Др Миливоје Урошевић, *Трећа четиа*, Чачак, 1984, стр. 146, 149 – 151);

16. септембар: обавештење немачког команданта у Србији о развоју устанка у Србији; процена је да има око 15 000 устаника (ЗДНОР, том 12, књ. 1, Београд, 1973, стр. 400 – 403); сукоб на планини Јелици, на Караули, драгачевских партизана са Немцима; у помоћ им дошли четници (*Чачански крај у НОБ-у – хронологија догађаја*, Чачак, 1968, стр. 88 – 89; Станојло С. Плазина, *Са Јелице ѿлануле варнице. Прилоџ за историју народноџ устѿанка равноџорскоџ ѿкреѿиа у Драџачеву*, Мелбурн, Аустралија, 1974);

19. септембар: први састанак вођа два покрета отпора, Драгољуб Михаиловић – Јосип Броз Тито, одржан у Струганику; по најновијим подацима руске историографије, састанак је одржан посредовањем Москве (Бојан Димитријевић, Коста Николић, *Бенерал Михаиловић – биоџрафија*, Београд, 2000, стр. 153);

20. септембар: командант немачког 18. армијског корпуса доноси одлуку о повлачењу јединица из Ужица и Чачка ка Краљеву. Повлачење немачких јединица почело 22. септембра 1941. (ЗДНОР, том 12, књ 1, стр. 429 – 430);

20 – 21. септембар: Адам Василијевић, судија у Гучи, по налогу поручника Јована Бојовића, команданта *Јеличкоџ четѿничкоџ одреџа*, односи ултиматум Немцима у Чачак. По предавању ултиматума Немци га хапсе (Сећање Адама Василијевића, *Чачански глас*, 21. март 1997, стр. 11);

21. (22) септембар: ослобођена Ужичка Пожега (*Народни устѿанак и борбе за Краљеву 1941*, Зборник радова научног скупа, Београд 1985, стр. 117); *Пожешки четѿнички одред* под командом капетана Милоша Глишића, улази у Пожегу; Штаб Пожешког партизанског одреда доноси одлуку да се Пожега блокира и уђе у По-

жегу. У исто време, пожешки партизани разоружавају два камиона четника који су ишли путем Косјерић – Пожега. Приликом уласка у Пожегу, партизани заробљавају већи део четника, као и њиховог команданта капетана Глишића. Капетан Глишић успева да из партизанског затвора у Пожеги дотури писмо Дражи Михаиловићу. На интервенцију Драже Михаиловића, код партизанског руководства, заробљени четници су ослобођени, 28. септембра (Др Милован Лукић, *Пожешки четнички одред*, Ужички зборник, бр. 25 – 26, Ужице, 1996 / 97, стр. 97 ; Др Миливоје Урошевић, *Трећа чети*, Чачак, 1984, стр. 154);

22. септембар: командант Југословенских трупа за Чачак и околину, капетан Богдан Марјановић, према достављеном Упуту команданта четничких одреда Југословенске војске, пуковника Драгољуба Михаиловића, од 21. септембра, наређује да се „*по свим селима и засеоцима*” изврши општа мобилизација свих обвезника „*наших ђиситалица и симџајизера*”. Мобилисано људство разврстати у три групе према годинама старости и способности. У 1. чету људство од 50 – 60 година, у 2. чету, од 40 – 50 година, у 3. чету од 18 – 40 година (ИАЧ, Архивалије Четничког покрета Драже Михаиловића, К–1, бб);

23. септембар: у ноћи 23/24. извршена општа мобилизација припадника обе устаничке групације у чачанском крају (Радован Маринковић, Томислав Протић, Јован Радовановић, *Драгачево*, Чачак – Лучани, 1981, стр. 174);

24 – 29. септембар: контакти партизанских и четничких представника из чачанског краја ради координације акција за напад на Чачак; састанци одржани у Атеници и на Здрављаку (Вук Петронијевић, Димитрије Јањић, *Нејокоറെни Чачак*, 1981, стр. 202);

24. септембар: сукоб *Јеличког четничког одреда* са Немцима на Јелици. У овој борби четници су имали око 10 рањених бораца (ИАЧ, Амбулантни дневник Бановинске болнице у Гучи);

25. септембар: на планини Јелици одржан састанак и постигнут договор четника и партизана о заједничкој борби (*Чачански крај у НОБ-у – хронологија гођађаја*, Чачак, 1968, стр. 95);

26. септембар: капетан Богдан Марјановић, командант четничких трупа за Чачак и околину, наређује поручнику Јовану Бојовићу да подели *Јелички одред* на два дела и један део пошаље за Ужице јер су партизани после преузимања Ужица ставили четничке снаге у неповољан положај и тражили помоћ. Истовремено, обавештава Бојовића да се Немци евакуишу из Чачка, али већи део њихових снага ипак остављају у Чачку тако да и даље нема изгле-

да за акцију, као ни опасности да партизани уђу у град; управљање према директивама које стигну са Златибора (ИАЧ, Архивалије Четничког покрета Драже Михаиловића, К-1, бр. 1301/32);

26/27. септембар: четничко – партизански сукоб у Косјерићу (Др Милован Лукић, *Пожешки четнички одред*, Ужички зборник, бр. 25 – 26, Ужице, 1996/97, стр. 97);

27. септембар: група трнавских партизана напала немачку колону која је ишла из Краљева ка Чачку на месту зв. Косовски бунар. У овој акцији, партизани су имали 1 погинулог борца, а запленили су 1 камион и нешто оружја, заробили 3 Немца која су касније стрељана (*Чачански крај у НОБ-у – хронологија догађаја*, Чачак, 1968, стр. 97);

27/28. септембар: устаничке снаге у заједничкој акцији ослобађају Горњи Милановац (Звонко Вучковић, *Сећања из рата*, Београд, 1990, стр. 111 – 117; Јелена Поповић, *Таковици у НОБ-у и револуцији*, књ. 1, Г. Милановац, 1986, стр. 302 – 312, 321, 323; *Чачански крај у НОБ 1941–1944 – хронологија догађаја*, Чачак, 1968, стр. 100); у Горњем Милановцу заробљена је 6. чета 920. ландеспицен пука са око 70 војника, после четворочасовне борбе; губици – 7 војника (ИАЧ, Немачка документа – препис из АВИИ, К-1);

28. септембар: Штаб пуковника Драгољуба Михаиловића издаје наређење за напад на Чачак. Командант напада са десне обале Западне Мораве је поручник Јован Бојовић, командант леве обале капатан Јован Дерок. Напад је предвиђен за 30. септембар. Капетан Јован Дерок и поручник Душан Ђорић (*Буковички четнички одред*) нападају Арсенал – ВТЗ (Станојло С. Плазина, *Са Јелице њлануле варнице. Прилоз за историју народног устаника равногорског покрета у Драгачеву*, Мелбурн, Аустралија, 1974, стр. 88–89);

28. септембар: генерал Беме даје сагласност да се немачке трупе из Чачка евакуишу за Краљево 30. септембра;

29. септембар: сукоб *Јеличког четничког одреда* са Немцима. У тој борби одред је имао 2 рањена борца, а 1 је преминуо од последица рањавања (ИАЧ, Амбулантни дневник Бановинске болнице у Гучи);

30. септембар: Немци врше напад на лево крило *Јеличког четничког одреда*, односно на *Четиу смрти* и *Гучку четиу*. У овој борби је већи број четника рањен, па је одред приморан на повлачење (Вук Петронијевић, Димитрије Јањић, *Непокорени*, Чачак, 1981, стр. 202); на планини Јелици, на месту зв. Бело брдо, партизани и четници чачанског краја одржали заједнички збор, пред напад на Чачак (*Чачански крај у НОБ-у – хронологија догађаја*, Чачак,

1968, стр. 101); писмо поручника Звонка Вучковића капетану Богдану Марјановићу, од кога тражи да ступи у контакт са немачким командантом у Чачку и да му понуди да преда немачке јединице у граду четницима (ИАЧ, Архивалије четничког покрета ДМ, К-1);

1. октобар: Немци евакуисали Чачак: „1. батаљон 749. пеш. пука се упркос жестоке борбе 1. 10. пре подне без губитака извукао из Чачка, на маршу ка Краљево (увече стигао у Краљево без додира са непријатељем)” (дневник 717. пеш. дивизије) (ИАЧ, Немачка документа – препис из АВИИ, К-1); у раним јутарњим часовима Немци се повлаче из Чачка ка Краљево; Проглас *Јеличко̄ чеї̄ничко̄ одрега* обавештава Чачане да је ушао у град у 6³⁰ часова и да је за време опсаде, у борби за Чачак, погинуло 8 а рањено 9 српских четника; позива се народ да помогне четничку акцију (ИАЧ, Архивалије четничког покрета ДМ, К-1); Проглас Драже Михаиловића наводи да су четници град ослободили у 7⁴⁵ часова: „... *Нисам још имао намеру да силазим из ѓорских висина. Али ваи лелек сїиїгао је до мене.....Правда мора да ѓобеди! А ѓобедићемо ако будемо разумни и сложни.*” (ИАЧ, Архивалије четничког покрета ДМ, К-1); четници у Чачак ушли у раним јутарњим часовима, партизани поподне и одмах почињу са хапшењем људи (Друга страна историје: Како је ослобођен Чачак 1. октобра 1941? „Чачански глас”, бр. 40, Чачак, 1. 10. 1993, стр. 5); поручник Душан Ђорић, организатор *Буковичко̄ чеї̄ничко̄ одрега*, наводи да су борбе за Чачак почеле 30. 9. у 23 часа, а да је ушао у град у 6³⁰ часова (ИАЧ, Четнички покрет ДМ–преписи из АВИИ, К-1, Ф-3, рег. бр. 95); у Чачак ушли прво четници, око 09 часова, а партизани око 11 часова (Сећање Адама Василијевића, „Чачански глас”, 21. март 1997, стр. 11);

2. октобар: у Чачку на помолу сукоб четника и партизана; Општина блокирана од обеју страна, разлог: партизанско хапшење жандарма и покушај стрељања; томе се успротивио Милутин Јанковић (Сећање Адама Василијевића, „Чачански глас”, 21. март 1997, стр. 11); образована заједничка команда места у Чачку; командант партизанске команде био је Миленко Никшић, а четничке, капетан Богдан Марјановић (Чачански крај у НОБ-у – хронологија догађаја, Чачак, 1968, стр. 104); партизани формирали Одељење за борбу против пете колоне, на чијем челу је био 21– шњи Милан Бата Јанковић; формирана Народна милиција, командант Раденко Мандић (*Чачански крај у НОБ-у – хронологија догађаја*, Чачак, 1968, стр. 106–107);

3. октобар: пре поласка на фронт према Краљеву и четници Драже Михаиловића су формирали батерију од два топа. У прво време, на челу батерије био је артиљеријски поднаредник и борац из Првог светског рат, Милорад Кувекаловић. Он је у батерију укључио и своја два сина. У састав батерије су у почетку ушли: Јаков Вукосављевић, активни артиљеријски наредник, Светислав Симовић, Милија Томић, Милан Вуловић, Десимир Томашевић, Љубан Перишић, Добривоје Вучковић, Милорад Михаиловић, Милош Кувекаловић, Милутин Кувекаловић и други. При поласку на Краљево, у батерију је ступио активни артиљеријски потпоручник Миленко Радуловић (*Чачански крај у НОБ-у 1941–1944 – хронологија догађаја*, Чачак, 1968, стр. 108 – 109);

почетак октобра: у Чачку формиран Оперативни штаб за руковођење борбама на Краљеву. Овај штаб је формиран на основу споразума између Врховног штаба НОП одреда Југославије и Врховне четничке команде Драже Михаиловића. Чланови Оперативног штаба су били: Момчило Моле Радосављевић, резервни потпоручник, и Ратко Митровић испред партизана, а Радослав Ђурић, мајор БЈВ, и Јован Дерок, капетан 1. класе БЈВ, испред четника (*Чачански крај у НОБ-у 1941–1944 – хронологија догађаја*, Чачак, 1968, стр. 110); командант свих операционих трупа био је мајор Радослав Ђурић, заменик, капетан Јован Дерок. У штабу су били, испред партизана: Ратко Митровић и Момчило Моле Радосављевић. Мајор Ђурић је поставио капетана Дурока за команданта на левој обали Западне Мораве и десној страни Ибра, а за команданта на десној страни З. Мораве и левој страни Ибра, поручника Јована Бојовића. За команданта артиљерије одређен је капетан Казаковић. *Јелички четнички одред* је био један од најјачих и због тога је имао главну улогу. Заузимао је положај: Мусина река, Врдила, Рођевићи, насланујући се десним крилом на Каону, а левим крилом на Ружића брдо.* (Станојло С. Плазина, *Са Јелише њлануле варнице. Прилоџ за историју народног устјанка равногорског њокрећја у Драгачеву*, Мелбурн, Аустралија, 1974, стр. 92 –94);

4. октобар: после договора са партизанима, четници улазе у Пожегу. Међутим, 5. октобра су поново имали сукоб са партизанима, који је изглађен 8. октобра (Др. Милован Лукић, *Пожешки четнички одред*, Ужички зборник, бр. 25 – 26, Ужице, 1996/97, стр.97–98); У Чачку формиране две чачанске партизанске чете. Одмах по формирању послате у Ужице да врше гарнизонску слу-

* На положај одлази после одлуке Оперативног штаба о упућивању јединица према Краљеву, 5. октобра 1941.

жбу. Не учествују ни у каквим акцијама, све до 1/2 новембра када учествују у нападу на четнике. (Александар Хаџипоповић, Радован М. Маринковић, *У име слободе и правде*, Чачак, 1984, стр. 85–86)

око 4. октобра: пробој *Прве гоцке чеџе* Краљевачког НОП одреда са минерским одељењем у логор на Црни Врх; одатле се спушта у Метикош и заузима положаје према Краљеву, изнад војних магацина у Белимарковцу и Јовцу, затварајући обруч око немачког гарнизона у Краљеву са југоисточне стране, према Крушевцу, у садејству са четом *Ибарског чеџиничког одреда* (*Народни устџанак и борбе за Краљево 1941*, Зборник радова научног скупа, Београд 1985, стр. 197–199);

4/5. октобар: *Друџа чибуковачка чеџа* Краљевачког НОП одреда руши мост у Ибарској клисури и врши демонстративан напад на стражу код складишта (*Народни устџанак и борбе за Краљево 1941*, Зборник радова научног скупа, Београд 1985, стр. 207);

5. октобар: одлуком Оперативног штаба почело упућивање јединица Чачанског НОП одреда и четника Драже Михаиловића према Краљеву ради даљег гоњења непријатеља и ослобађање земље од окупатора (*Чачански крај у НОБ-у 1941–1944 – хронологија доџађаја*, Чачак, 1968, стр. 112); *Друџа чибуковачка чеџа* Краљевачког НОП одреда врши напад на складишта у долини реке Лопатнице. У тунелу Лакат – заплењена локомотива и 4 вагона, са покретном радионицом; демолирана железничка станица Матарушка Бања (*Народни устџанак и борбе за Краљево 1941*, Зборник радова научног скупа, Београд 1985, стр. 207–210); Немци извршили рацију у Фабрици авиона и затворили 600 радника (ЗДНОР, том 1, св. 1, Београд, 1949, стр. 665);

5/6. октобар: *Друџа чибуковачка чеџа* Краљевачког НОП одреда уништава оклопни воз, локомотиву, вагоне, тенк и тиме спречава паљење складишта у Богutowцу (*Народни устџанак и борбе за Краљево 1941*, Зборник радова научног скупа, Београд 1985, стр. 210)

6. октобар 1941: на путу за Краљево борци Трнавског батаљона Чачанског НОП одреда заноћили у основној школи у Слатини и ту положили заклетву, а борци Драгачевског батаљона Чачанског НОП одреда заноћили у Самаили (*Чачански крај у НОБ-у 1941–1944 – хронологија доџађаја*, Чачак, 1968, стр. 115);

6–7. октобар: немачке снаге из Краљева врше испаде ка Ратини и Врби; 2 мртва и 2 нестала војника; испад Немаца у правцу Жиче; жестоке борбе са партизанском *Крушевичком чеџом* и драгачевским четницима; борбе вођене цео дан, Немци се увече повукли

(*Народни устџанак и борбе за Краљево 1941*, Зборник радова научног скупа, Београд 1985, стр. 197–199, 428);

6. октобар: Немци се повлаче из Мрсаћа; Ружића брдо, пади-на на Мусиној реци, око 3 км северозападно од Краљева, сукоб *Друге чибуквачке партизанске четџе* са Немцима; уништен један камион (*Народни устџанак и борбе за Краљево 1941*, Зборник радова научног скупа, Београд 1985, стр. 210);

7. октобар: *Друга чибуквачка четџа* Краљевачког НОП одреда прави заседу на Таровића потоку (с. Јарчујак); срушен мост на Мусиној реци, али Немци израђују провизорни мост; око 13 – 14 часова експлозија складишта у Мрсаћу; Немци уништавају складиште у Мрсаћу због опасности да устаници из Чачка нападну складиште; сукоб у Јарчујаку са немачким бициклистима; Немци имали 18 мртвих, 4 рањена; заплџено 10 пушака, 1 пушкомитраљез „шарац”, 2 пиштоља, 26 бомби; четници на Ружића брду спречавају излазак немачке групе која је застала у Мусиној реци; *Друга чибуквачка четџа* се са Таровића потока, повлачи ка Ружића брду, и ступа у борбу са немачком групом из Мрсаћа (*Народни устџанак и борбе за Краљево 1941*, Зборник радова научног скупа, Београд 1985, стр. 210 – 214); одлазак партизанске артиљеријске батерије ка Краљеву, преко Заблаћа, Слатине, Самаила и Мусине реке; марш је изведен ноћу, 7/8. октобар; стигли су до села Буковица, а 8. октобра посели положај на Ружића брду (Љубивоје Пајовић, *Артиљерија чачанског и ужичког НОП одреда у устџанку 1941*, Зборник радова народног музеја у Чачку, бр. 4, 1973, стр. 121 – 148); партизански топови упућени су још 6. октобра, преко Заблаћа и Слатине, за Буковицу, а четнички су враћени од Слатине, због наглог продора Немаца код Горњег Милановца. Пошто су Немци успешно одбијени, ова два топа су поново упућена преко Западне Мораве ка Мрчајевцима и Катрги, одакле су левом обалом Мораве пребачени на положај село Сирча – Камиџора код Краљева (*Чачански крај у НОБ-у 1941– 1944 – хронологија догађаја*, Чачак, 1968, стр. 116); пуковник Драгољуб Михаиловић наређује да се у селима око Краљева прогласи борбена готовост трупа (Коста Николић, *Истџорија Равногорског џокреџа*, књ. 1, Београд, 1999, стр. 136.); борци Љубићког партизанског батаљона кренули са комором из Ракове на положаје код Краљева; преко Прељине, око 16 часова дошли у Мрчајевце, одакле су после краћег одмора наставили пут и стигли исте вечери у Лађевце, где су преноћили у основној школи (*Чачански крај у НОБ-у 1941 – 1944 – хронологија догађаја*, Чачак, 1968, стр. 116);

7–9. октобар: неометани немачки испади из Краљева ка Витановцу и Витковцу; на том простору дејствује *Чукојевачка четиа* Краљевачког НОП одреда, у садејству са Љубићким батаљоном Чачанског НОП одреда, са ослонцем на село Чукојевац, иза села Река, потом *Коџленички четинички одред*; заједнички Оперативни штаб за опсаду Краљева одређује да у Прекоморављу и доњој Грузи делују Љубићки батаљон Чачанског НОП одреда (1, 2, 4. чета, око 400 бораца); *Прекоморавска* или *Чукујевачка четиа* Краљевачког НОП одреда (130 бораца), *Коџленички четинички одред* и *Четинички одред Исидора Живковића* (са око 120 – 140 четника); помињу се и неки делови четничких јединица капетана Јована Дерока који је 7. октобра је био у Лађевцима; задатак ових снага је да блокирају Краљево на комуникацији Краљево – Крагујевац (*Народни устџанак и борбе за Краљево 1941*, Зборник радова научног скупа, Београд 1985, стр. 216 – 230); немачки испади ка Витановцу и Виткову; устаници не дејствују; Љубићки батаљон стиже у Лађевце 7. октобра (*Народни устџанак и борбе за Краљево 1941*, Зборник радова научног скупа, Београд 1985, стр. 230); Љубићки батаљон на положај стиже 8. октобра увече; (*Народни устџанак и борбе за Краљево 1941*, Зборник радова научног скупа, Београд 1985, стр. 230); положај Љубићког батаљона: 4. чета – Опланићи, Сирча, 1. чета – мост Камиџора, Шумарице, 2. чета – село Витковац (затвара правац од Крагујевца), Штаб батаљона у Шумарицама, санитарски станица, село Милавчићи, у Лађевцима батаљонска позадина; *Прекоморавска четиа* Краљевачког НОП одреда у с. Чукојевац врши обезбеђење од Трстеника левом обалом Мораве и од Крагујевца; Котленички четнички одред држи положај Сирча – Фабрика олова, *Четинички одред Исидора Живковића* држи положај око Шумарица и Витановца (*Народни устџанак и борбе за Краљево 1941*, Зборник радова научног скупа, Београд 1985, стр. 230–231)

7. октобар: партизани из Самаила (50 пушака, 2 – 3 митраље-за) ометају саобраћај од Краљева према западу (ИАЧ, немачка документа – препис из АВИИ, К-1);

8. октобар: складиште муниције у Мрсаћу дигнуто у ваздух; на радну јединицу и немачку стражу која се враћала из Мрсаћа отворена ватра од јачих снага, 5 км западно од Краљева; немачка јединица ослобођена уз помоћ тенкова; погинуо један подофицер (ИАЧ, Немачка документа – препис из АВИИ, К-1); борбе драгачевских четника у близини манастира Жиче са Немцима; борбе вођене цео дан, а Немци се повлаче, 8 – 9. октобар (Коста Николић,

Историја Равногорског покрета, књ. 1, Београд, 1999, стр. 136 – 137); одсупајући према Краљеви, Немци су у селу Мрсаћу оставили једну чету својих војника да врши обезбеђење магацина и складишта муниције; борци Трнавског и Драгачевског батаљона прогонећи непријатеља, имали су главни и непосредни задатак да ликвидирају ово непријатељско упориште. Пре почетка напада одржани су по четима партијски састанци на којима је борцима указано на значај предстојеће акције. Када су партизанске јединице извршиле покрет према магацинима, Немци су активирали mine и сва складишта муниције дигли у ваздух (*Чачански крај у НОБ-у 1941 – 1944 – хронологија догађаја*, Чачак, 1968, стр. 117);

9. октобар: партизанска артиљеријска батерија заузима нови положај у северном делу села Чибуковца и отвара ватру на колону немачких тенкова који се крећу од Краљева ка манастиру Жичи; припреме за напад на Краљево уз подршку артиљерије; партизанска батерија у селу Дракчићи (5 км западно од Краљева) има задатак да гађа циљеве између реке Ибра и Ратарске школе, а батерија четника у селу Сирчи (4 км северно од Краљева) има задатак да гађа циљеве између села Грдице и моста на реци Морави код Камиџоре (пут Краљево – Крагујевац); (Љубивоје Пајовић, *Артиљерија чачанског и ужичког НОП одреда у усџанку 1941*, Зборник радова народног музеја у Чачку, бр. 4, 1973, стр. 121–148); борци Драгачевског партизанског батаљона, после повлачења немачких војника од магацина у Мрсаћу, посели положаје Ружића брдо – Чибуковац (*Чачански крај у НОБ-у 1941 – 1944 – хронологија догађаја*, Чачак, 1968, стр. 117); устаничка артиљерија са положаја Сирча – Камиџора* испалила прве гранате на опседнуто Краљево; артиљеријском ватром тучени аеродром и мост Камиџора на Западној Морави; борци Трнавског партизанског батаљона изјутра извршили покрет из Мрсаћа према Матарушкој бањи и око 16 часова, и поред извиђања немачке авијације, помоћу сплавова форсирани Ибар затим се упутили северним падинама Гојника, преко села Трешњара, ка Метикошима и Рибници и зауставили се на око један и по километар јужно од Краљева; Прва, Друга, Четврта и Пета чета Љубићког партизанског батаљона, дејствовале су са подручја села Опланића, Сирче, Адрана и Јарчујка и спречавале продор непријатеља од Крагујевца ка Краљеви; Оперативни штаб, који је руководио свим акцијама у борбама на опседнутом Краљеви, налазио се у селу Дракчићама (*Чачански крај у НОБ-у 1941 – 1944 – хронологија догађаја*, Чачак, 1968, стр. 118) ;

* На овом положају је била четничка артиљерија.

око 9. октобра: на положаје југоисточно од Краљева долази Трнавски батаљон Чачанског НОП одред „Др Драгиша Мишовић”, заузима положај на Берановцу и ка Кованлуку и Јовцу; Прва гочка чета Краљевачког НОП одреда пребацује се на положај северно и источно од Кованлука, према железничком мосту на прузи Краљево – Крушевац, од Совљака до ушћа Ибра у Мораву, успостављајући везу са Прекоморавском четом и Љубићким батаљоном Чачанског НОП одреда на десној обали Мораве, испод Камидоре (*Народни устџанак и борбе за Краљево 1941*, Зборник радова научног скупа, Београд 1985, стр. 197–199);

10. октобар 1941: капетан II класе Јован Дерок са положаја Ружино брдо код Краљева извештава команду четничких одреда југословенске војске да је успоставио везу са Љубљаном (ИАЧ, Архивалије Четничког покрета ДМ, К-1, 1301/14); Немци извештавају да је устаничка артиљерија гранатирала (15 граната) аеродром у Краљеву из југоисточног правца (ИАЧ, Немачка документа – препис из АВИИ, К-1); у Витановцу (источно од Краљева), 2. батаљон 737. пешадијског пука стрељао 70 комуниста (ЗДНОР, том 1, св. 1, Београд, 1949, извештај немачког војног заповедника у Србији од 10. октобра 1941, стр. 501); положаје *Прве гочке чете* Краљевачког НОП одреда и Трнавског батаљона бомбардују „штуке” (*Народни устџанак и борбе за Краљево 1941*, Зборник радова научног скупа, Београд 1985, стр. 197–199); Немци бомбардују Жичу, Богутовац (Исто, стр. 428; Коста Николић, *Историја Равногорског покрета*, књ. 1, Београд, 1999, стр. 137; ЗДНОР, том 1, св. 1, Београд, 1949, стр. 666); око 10 часова, шест немачких авиона „штука” бомбардовало је и митраљирало положаје устаничких снага између села Рибнице и Жиче; устаничка артиљерија са положаја на Ружића брду тукла непријатеља у граду; главна ватра била је усредсређена на немачке положаје код Ратарске школе (*Чачански крај у НОБ-у 1941 – 1944 – хронологија догађаја*, Чачак, 1968, стр. 118–119);

ноћ 10/11. октобар: напад на Краљево; Љубићки батаљон не учествује у нападу (*Народни устџанак и борбе за Краљево 1941*, Зборник радова научног скупа, Београд 1985, стр. 230); у ноћи између 10. и 11. октобра борци Чачанског НОП одреда, у садејству са осталим јединицама, извршили први већи напад у циљу освајања града, али су јаком и организованом одбраном непријатеља задржани на периферији града (*Чачански крај у НОБ-у 1941 – 1944 – хронологија догађаја*, Чачак, 1968, стр. 120); Љубићки батаљон Чачанског НОП одреда не учествује у овом нападу, већ само врши де-

монстративни напад, као и у поновљеном 10/11 октобра (2. и 4. чета), а *Прекоморавска четџа* Краљевачког НОП одреда и *Прва љубићка четџа* дејствују на мост на Камиџори (*Народни устџанак и борбе за Краљево 1941*, Зборник радова научног скупа, Београд 1985, стр. 231); Немци врше снажан продор из Краљева у правцу Рибнице и Жиче потискујући *Крушевичку џарџизанску четџу* и четнике на том правцу; Прва гочка чета врши напад на немачке бокове, да би ослабила притисак (*Народни устџанак и борбе за Краљево 1941*, Зборник радова научног скупа, Београд 1985, стр. 197–199);

11. октобар: борци Чачанског НОП одреда, у садејству са осталим једницама, поново извршили напад на град, али нису постигли неке веће резултате (*Чачански крај у НОБ-у 1941 – 1944 – хронологија догађаја*, Чачак, 1968, стр. 120); Немци врше испад ка манастиру Жичи и Матарушкој Бањи (*Народни устџанак и борбе за Краљево 1941*, Зборник радова научног скупа, Београд 1985, стр. 428);

ноћ 11/12. октобар: поновљени напад устаника на Краљево; 1. и 4. чета Љубићког батаљона Чачанског НОП одреда у овом нападу врши демонстративно дејство; *Прекоморавска четџа* Краљевачког НОП одреда са *Првом љубићком четџом* неуспешно дејствује на мост (покушај минирања моста); (*Народни устџанак и борбе за Краљево 1941*, Зборник радова научног скупа, Београд 1985, стр. 230);

12. октобар: заједнички Оперативни штаб за опсаду Краљева, разрађује нови план напада на град; напад треба да се изврши у ноћи између 12. и 13. октобра; четници и партизани са југа и запада, а јединице северно и источно вршиле би само демонстративне нападе. Напад би почео 01 час, уз артиљеријску припрему од 45 минута (Љубивоје Пајовић, *Артиљерија чачанског и ужичког НОП одреда у устџанку 1941*, Зборник радова народног музеја у Чачку, бр. 4, 1973, стр. 121 – 148); *Јелички четџнички одред*, чији се штаб налазио у Јарчујаку, у нападу би дејствовао на Ратарску школу (Станојло С. Плазина, *Са Јелице џлануле варнице*, Мелбурн, Аустралија, 1974, стр. 94);

13. октобар: немачка наредба за извршење одмазде, уколико немачке трупе у Краљеву буду имале губитака, 100:1, за убијеног и 50:1, за рањеног немачког војника (ЗДНОР, том 1, св. 1, Београд, 1949, стр. 666); устаничка артиљерија са својих положаја на Ружића брду тукла немачке положаје у близини Ратарске школе; три гранате су директно погодиле школу у којој су били утврђени не-

мачки војници; устаничке снаге порушиле железнички мост на Ибру, на прузи Краљево – Сталаћ (*Чачански крај у НОБ-у 1941 – 1944 – хронологија дођаја*, Чачак, 1968, стр. 121); командант артиљерије г. Правдић, у Сирчи, тражи да му се достави 5 литара глицерина и 1 пумпа са манометром (ИАЧ, Архивалије Четничког покрета ДМ, К-1); Наредба бр. 2, заједничке команде места у Чачку којом се, поред осталог, прописује и слободан прелазак из једне устаничке формације у другу, спречава хапшење без дозволе команде, итд (Александар Хаџипоповић, Радован М. Маринковић, *У име слободе и правде*, Чачак, 1984, стр. 49 – 52); у току октобра велики број бораца из партизанских јединица прелази у четнике: (ИАЧ, Архивалије Четничког покрета ДМ, К-1, бб); од 02 – 06 часова покушај напада на Краљево из Мрсаћа (9 км северозападно од Краљева) у јачини од 200 људи; устаничка артиљерија из околине Адрана (5км северозападно од Краљева), 12. октобра од 17⁰⁰ – 17³⁰ имала 3 поготка у Ратарску школу за време напада 13. октобра (ИАЧ, Немачка документа – препис из АВИИ, К-1); предвиђени напад није извршен по плану, због неактивности неких јединица, лошег времена, неорганизованости, неповезаности, неусклађености дејстава између суседних јединица (Љубивоје Пајовић, *Артиљерија чачанског и ужичког НОП одреда у усџанку 1941*, Зборник радова народног музеја у Чачку, бр. 4, 1973, стр. 121– 148); борбе на Попинској реци (*Ужичка република*, књ. 2, Београд, 1978, стр. 14); *Драгосињачка партизанска чета* је била опкољена и скоро уништена у борби против Немаца на реци Попини између Трстеника и железничке станице Врњачка Бања, код тзв. Заклопачког теснаца (готово цела изгинула, остаци се повукли у Драгосиње), а *Кованлучка чета* изненађена у кућама у Кованлуку, већи део заробљен од Немаца (*Народни усџанак и борбе за Краљево 1941*, Зборник радова научног скупа, Београд 1985, стр. 155, 247– 250);

пол. октобра: формирана 3. чачанска партизанска чета, која је одмах упућена у Ужице ради обезбеђења ВШ НОП (*Чачански крај у НОБ-у 1941 – 1944 – хронологија дођаја*, Чачак, 1968, стр. 125) ;

13/14. октобар: напад на Краљево требало је да почне у 1 час по поноћи; *Јелички четнички одред* има правац напада – северозападни део Ратарске школе, десним крилом наслања се на Ружића брдо, а левим затвора пут Краљево – Чачак; на десном крилу Драгачевски, а левом крилу Љубићки партизански батаљон; борбе жестоке око 03 часа; Немци врше противнапад, потискују лево и десно крило, чиме је Јелички одред био опкољен; за неуспех у напа-

ду четници криве партизане јер нису давали подршку са крила, већ су се повукли; у овом нападу помоћник команданта Јеличког четничког одреда, Мојсиловић, имао је задатак да се што ближе прикраде и привуче аеродрому, да га заузме, авионе уништи; поручник Јован Бојовић са *Четном смрти*, под командом рез. поручника Момира Марковића, у нападу заузима место у средини, првој борбеној линији, правац Ратарска школа; у нападу устаника Немци напуштају ровове, Новица Цогољевић са Јуришним одељењем упада и осваја Ратарску школу; главна тачка напада је била десна обала З. Мораве и лева обала Ибра; Немци врше противнапад на бокове, где су били партизани, залазе *Јеличком четничком одреду* иза леђа, и тиме настаје покољ Јеличког одреда, који је том приликом десеткован; у овој борби гине командант Јеличког четничког одреда поручник Јован Бојовић; (Станојло С. Плазина, *Са Јелице њлануле варнице*, Мелбурн, Аустралија, 1974, стр. 94 –98); *Јелички одред* креће у напад, али партизанска помоћ изостаје, четници у тешком положају, излазе са великим губицима (Коста Николић, *Историја Равногорског њокреџа*, књ. 1, Београд, 1999, стр. 137); напад у 01 час са артиљеријском припремом од 45 минута; *Котленички четнички одред* на положају Сирча – Фабрика олова; Штаб се из Милочаја сели у Опланиће код Милорада Бисенића куће (ИАЧ, Ратни дневници из НОБ, К-1, Четнички дневници из 1941, Дневник војводе Котленичког, шпук. Радојка Јовандарића из Обрве);

14. октобар: устаничка артиљерија од 19 часова тукла Ратарску школу, аеродром и друге немачке положаје у граду (*Чачански крај у НОБ-у 1941 – 1944– хронологија догађаја*, Чачак, 1968, стр. 121); састанак у Оперативном штабу, четници критикују партизане зато што их нису помогли у нападу (Коста Николић, *Историја Равногорског њокреџа*, књ. 1, Београд, 1999, стр. 137); ноћне борбе без успеха; Немци продиру са тенком дуж друма према Конареву па се повлаче; увече канонада Ратарске школе (ИАЧ, Ратни дневници из НОБ, К-1, Четнички дневници из 1941, Дневник војводе Котленичког, шпук. Радојка Јовандарића из Обрве); од 19 – 1930 часова устаници отварају артиљеријску ватру на Ратарску школу и аеродром у Краљеву (ИАЧ, Немачка документа – препис из АВИИ, К-1); у поподневим часовима Немци врше испад ка селу Чибуковац, устаничка артиљерија дејствује, Немци се повлаче (Љубивоје Пајовић, *Артиљерија чачанског и ужичког НОП одреда у устјанку 1941*, Зборник радова народног музеја у Чачку, бр. 4, 1973, стр. 121 – 148); борбе код Метикоша (*Ужичка република*, књ. 2, Београд, 1978, стр. 14 – 15); Љубићки партизански батаљон не

учествује у нападу, врши демонстративна дејства; *Прва љубићка партизанска чета* имала је задатак да нападне мост на Камиџори; неуспех (*Народни устџанак и борбе за Краљево 1941*, Зборник радова научног скупа, Београд 1985, стр. 231); у овом нападу на Камиџорски мост долази до несугласица код партизана, тј. између Секуле Кујунџића и његовог заменика Слободана Белића; напад је требало да почне у 23 часа, али је Белић самовољно кренуо у акцију у којој је изгубљено 5 бораца, због чега је стрељан; после те битке добијају наређење од Средоја Урошевића да се повуку и крену за Чачак (ИАЧ, Ратни дневници из НОБ-а, К-1, дневник Секуле Кујунџића);

15. октобар: резервни пешадијски потпуковник Радојко С. Јовандарић извештава да његов Котленички одред има 2000 људи али мало оружја; ради и на организацији у Грузи (ИАЧ, Ратни дневници из НОБ К-1, Четнички дневници); у 05 часова Немци одбили напад који је вршен са јаким снагама, углавном на Пољопривредну школу; губици устаника око 100; око 10 часова, боља ситуација за немачке трупе у опседнутом Краљеву; стрељали су 5 комуниста код моста 5 км источно од Краљева; у Краљеву стрељали 300 Срба (ЗДНОР, том 1, св. 1, Београд, 1949, стр. 667); после неуспелог напада устаника извршено премештање снага Љубићког партизанског батаљона – у захват комуникације Чачак – Краљево; пребачене су 2. и 4. чета; Штаб батаљона се сели у Дракчиће, а на правцу Крагујевца остала 1. љубићка чета; ово рокирање је извршено упркос наређењу ВШ НОПОЈ да се одустане од даљих напада на Краљево; због противљења и отпора четника из Оперативног штаба који су инсистирали да се напади наставе, партизани остају на фронту; Прекоморавска чета Краљевачког НОП одреда је остала у с. Чукојевац (*Народни устџанак и борбе за Краљево 1941*, Зборник радова научног скупа, Београд 1985, стр. 232); Немци артиљеријом гађају школу у Сирчи, наши узвраћају. „16, 17 и 18. октобра Немци стрељали преко 2000 наших.” (ИАЧ, Ратни дневници из НОБ, К-1, Четнички дневници из 1941, Дневник војводе Котленичког, пшук. Радојка Јовандарића из Обрве);

ноћ, 14/15 октобар: напад на Краљево; Љубићки партизански батаљон има исти задатак, исти положај, као и код претходног напада; свежу 5. љубићку чету употребио је Оперативни штаб за напад на Пољопривредну школу; *Прва љубићка чета* напада Камиџорски мост; пред зору, 15. октобра, 5 бораца се пребацује преко Мораве да нападне бункер из кога је брањен мост; неуспех (*Народни устџанак и борбе за Краљево 1941*, Зборник радова научног ску-

па, Београд 1985, стр. 231); партизанска артиљерија подржава напад *Јеличког четничког одреда, 5. чибуквачке четје* на Ратарску школу и Драгачевског партизанског батаљона ка центру града; *Петиа љубићка четиа* овладала приземљем Ратарске школе; *Јелички четнички одред* има велике губитке – погинуо и командант одреда, поручник Јован Бојовић; Драгачевски батаљон и *Чибуквачка четиа* стижу до зграде Гимназије и Окружног суда; неуспех, због недостатка свежих снага (Љубивоје Пајовић, *Артљерија чачанског и ужичког НОП одреда у усјанку 1941*, Зборник радова народног музеја у Чачку, бр. 4, 1973, стр. 121 – 148); јединице Трнавског партизанског батаљона под притском Немаца напуштају положај на Метикошу (А. Хаџипоповић, Р. М. Маринковић, *У име слободе и ѿравде*, Чачак, 1984, стр. 39 - 40); напад на Ратарску школу почео у 3 часа; после 6. часа школа је била опкољена; у Краљеву проглашено ванредно стање, преки суд; спроводе се одмазде 100:1 (ИАЧ, Немачка документа – препис из АВИИ, К-1); у ноћи између 14. и 15. октобра, после врло брижљивих припрема, устаничке снаге су извршиле други већи напад на град коме је претходила снажна артиљеријска ватра са Ружића брда и Сирче; устаници су успели да, дуж комуникација од Рашке, Чачка и Г. Милановца продру у град и стигну близу цркве и суда; у огорченим борбама обе стране су претрпеле велике губитке; група бораца из *Прве љубићке ѿртизанске четје* у раним јутарњим часовима, користећи још недовољну видљивост, прешла је Западну Мораву испод моста Камиџоре, и Ибар, и дошла близу немачких гнезда у намери да их уништи ручним бомбама; али, Немци су заробили читаву групу бораца и стрељајли; један вод бораца Драгачевског партизанског батаљона, предвођених Вучићем Митровићем и Душаном Јечменицом, упао је у опседнуто Краљево; у току ове борбе погинуо је командант Јеличког четничког одреда Јован Бојовић (*Чачански крај у НОБ-у 1941 – 1944 – хронологија догађаја*, Чачак, 1968, стр. 121 – 123);

пол. октобра: општинска управа и немачка команда у Краљеву упутиле делегацију грађана у партизанско – четнички штаб са захтевом да се обустави борба на Краљеву и повуче опсада устаника; пре поласка, немачки командант је делегацији рекао да прене-су „бандитима” да ће, уколико не повуку своје снаге са Краљева, истребити становништво и запалити град; делегација у саставу: професор Радослав Веснић, општински кмет Миле Радовановић, један службеник и један радник, дошла је најпре у село Дракчиће, у Оперативни штаб и водила разговоре са политичким комесаром Чачанског НОП одреда Ратком Митровићем и четничким коман-

дантом Радославом Ђурићем; о доласку делегације одмах је обавештен Врховни штаб НОП одреда Југославије у Ужицу и четничка Врховна команда на Равној Гори; Веснић и Радовановић упућени су сутрадан на Равну Гору ради вођења разговора; блокада и напади устаника на Краљево су настављени (*Чачански крај у НОБ-у 1941 – 1944 – хронологија догађаја*, Чачак, 1968, стр. 124);

16. октобар: капетан Јован Дерок извештава из Сирче команду места Чачак да лекар Моравског одсека опсаде Краљева, капетан др Златић, тражи да му се хитно упути санитарски материјал јер се свакодневно воде борбе на опсади; тражи да се нешто узме од партизана, пошто они имају више (ИАЧ, Архивалије Четничког покрета ДМ, К-1, бб);

15/16. октобар: нови напад устаничких снага на Краљево; четници нападају из правца Ратарске школе, коју заузимају; упадају у град; за то време, партизани остају на својим положајима, правдајући то недостатком муниције. Четници бивају опкољени, и тада гине поручник Јован Бојовић (Коста Николић, *Историја Равногорског покрета*, књ. 1, Београд, 1999, стр. 138); по немачким изворима, те ноћи је погинуло 14 Немаца, 10 рањено; устаничке снаге – 80 погинулих четника (ЗДНОР, том 1, св. 1, Београд, 1949, стр. 540; Коста Николић, *Историја Равногорског покрета*, књ. 1, Београд, 1999, стр. 137); ВШ НОП - а преко инструктора Мирка Томића наређује својим јединицама престанак напада и опсаде Краљева (Венцеслав Глишић, *Ужичка република*, стр. 111); тада су погинула 3 истакнута четничка команданта: кап. Душан Лаушевић (*Жички одрег*), пор. Ј. Бојовић, пор. Сима Узелац (*Одрег смрти*); (Коста Николић, *Историја Равногорског покрета*, књ. 1, Београд, 1999, стр. 138 – 139);

16. октобар: Краљево – у 16¹⁰ часова отворена артиљеријска ватра, у 16¹⁵ часова пало 10 граната на аеродром, у 16³⁰ часова пало 20 граната на аеродром и мост на Морави (3 км источно од Краљева); од 10 до 18³⁰ часова пало 70 граната на Ратарску школу, око 30 погодака (ИАЧ, Немачка документа – препис из АВИИ, К-1); за губитке од 15. октобра стрељано 1736 људи и 19 жена – комуниста устаници: 25 погинулих, од тога 1 српски поручник (ЗДНОР, том 1, св. 1, Београд, 1949, стр. 667); у Чачку формирана 4. чета Трнавског батаљона, која је пребачена на положаје код манастира Жиче; устаничка артиљерија тукла аеродром, мост на Западној Морави и немачке положаје код Ратарске школе; испалено је око 100 граната; непријатељу су нанети озбиљни губици у људству и материјалу (*Чачански крај у НОБ-у 1941 – 1944 – хронологија догађаја*, Чачак, 1968, стр. 127 – 129);

13 – 16. октобар: продор 737. пеш. пука мајора Вилдермута, преко Попине ка Краљевоу; огорчене борбе 14, 15, 16. октобра и нусео покушај спречавања тог немачког продора у Краљево (*Народни устјанак и борбе за Краљево 1941*, Зборник радова научног скупа, Београд 1985, стр. 197 – 199);

17. октобар: потпуковник Драгослав Павловић тражи од капетана Богдана Марјановића да се хитно обезбеди октански безин, првенствено за аеродром у Пожеги, 6000 литара, а остатак за Прељину; тражи свакодневне метеоролошке извештаје, за аеродроме обезбедити потребно људство, чувати у тајности, обезбедити кола за превоз евентуално примљених ствари (ИАЧ, Архивалије Четничког покрета ДМ, К-1, 1301/111); у циљу паљења села, Немци покушали да продру из Краљевоа у правцу села Рибнице, али су им јединице *Трнавског партизанског батљона* пружиле јак отпор и нанеле осетне губитке у људству и материјалу; партизани су имали три рањена; истог дана, Немци су извршили продор ка Ружића брду у намери да заплене или униште партизанске топове, али у томе нису успели јер су им јединице Чачанског НОП одреда пружале јак отпор (*Чачански крај у НОБ-у 1941 – 1944 – хронологија дођађаја*, Чачак, 1968, стр. 129); Немци су потиснули са положаја борце *Трнавског партизанског батљона* (ИАЧ, Дневник Милутина Стојића; А. Хаџипоповић, Р. М. Маринковић, *У име слободе и правде*, Чачак, 1984, стр. 81);

18. октобар: у 23 часа Бата Јанковић тражи од партизанског штаба у Г. Милановцу да *Љубићки одред* пође за Чачак, са пушкoмитраљезима; стигао бензин на железничку станицу; са станице јављено да су четници разоружали једаног партизана у Пожези јер је спроводио неке људе; Ужице тражи хитну помоћ од 200 људи, од партизана у Чачку, који је одмах шаљу; Ужице им говори да не трпе никакав терор него да дају одмазду; ујутру, око 3 сата, партизани се узвртели, траже две дресине; једна одлази за Милановац, а друга за Ужице; Стана Градинска, из телефонске централе у Чачку, јавља капетану Богдану Марјановићу да се партизани за нешто спремају, свуда траже појачања под лозинком „кромпире шаљемо”; јавља и то да су партизани у Чачку одржали седницу на којој су решили да стрељају још 50 грађана и да их од тога неће нико одвратити; критиковали су четнике и њихове офицере; дознала је да су из Мрсаћа пренели експлозив за Ужице и Пожегу (ИАЧ, Архивалије Четничког покрета ДМ, К-1, 1301/24; извештаји и записник ТТ саобраћај Стане Градински); ноћу између 18. и 19. октобра устаничке снаге извршиле напад на источни део града, али су биле од-

бијене од знатно јачих непријатељских снага (*Чачански крај у НОБ-у 1941 – 1944 – хронологија догађаја*, Чачак, 1968, стр. 131); устаници тукли артиљеријом западни део и центар града (ЗДНОР, том 1, св. 1, Београд, 1949, стр. 634);

19. октобар: командант Пријеворског четничког одреда поручник Предраг Раковић, са Краљевачког фронта, пише команданту Чачка, да се људство жали да у срезу љубићком влада анархија, да партизани заводе власт, врше реквизицију, врше присилну мобилизацију, због чега је код људства приметан велики револт, што представља опасност за опстанак одреда: „*Јер док њарџизани бегају са ѡложаја са оружјем и чине ѡирансѡива, доѡле ниједан чеѡѡник не сме да мрдне са ѡложаја ни без оружја а камоли са овим.*” Раковић истовремено тражи помоћ у санитарском материјалу, јер има у одреду велики број рањених (ИАЧ, Архивалије Четничког покрета ДМ, К-1, 1301/73); после конференције у Краљеву одштампан је летак „Браћо – Срби!” у коме се позивају устаници да прекину акције (ИАЧ, Непријатељске брошуре, плакате и леци, К-1);

Краљево: устаничка артиљерија тукла непријатељске објекте у централном и западном делу града (*Чачански крај у НОБ - у 1941 – 1944 – хронологија догађаја*, Чачак, 1968, стр. 131);

19 – 20. октобар: пошиљка авионских бомби за Витановац (ИАЧ, Ратни дневници из НОБ, К-1, Четнички дневници из 1941, Дневник војводе Котленичког, шпук. Радојка Јовандарића из Обрве);

20. октобар: устаничка артиљерија целог дана тукла градско подручје и нанела непријатељу осетне губитке (*Чачански крај у НОБ-у 1941 – 1944 – хронологија догађаја*, Чачак, 1968, стр. 131); писмо ВШ НОПОЈ- а пуковнику Д. Михаиловићу у коме износи предлог за смиривање ситуације: заједничке операције, заједнички оперативни штаб, заједничка опрема, исхрана, организовање привремене власти преко НОО и укидање старе, добровољна мобилизација, немилосрдна борба против шпијуна, петоколонаша; поводом овог писма пуковник Д. Михаиловић је између 20 - 22. октобра одржао састанак са својим командантима због све неискреније сарадње комуниста, а 22. октобра је послао писмо Титу; резултат ове преписке вођа два устаничка покрета отпора је састанак у Брајићима (Б. Димитријевић, К. Николић, *Ђенерал Михаиловић – биографска фија*, Београд, 2000, стр. 157); командант Јеличког четничког одреда М. Мојсиловић тражи од команде у Чачку 8 официра за командире чета, батаљона, који треба да се јаве 21. октобра на сектор Краљево - Јастреб (ИАЧ, Архивалије Четничког покрета ДМ, К-1, бр. 98);

21. октобар: два батаљона немачких војника са неколико тенкова извршили су силовит противнапад на устаничке снаге; један батаљон Немаца се упутио према Ружића брду у намери да уништи партизанску артиљерију; и поред осетних губитака Немци су успели да заплене један партизански топ; делови Другог немачког батаљона изненадили су четнике и нанели им врло тешке губитке; (*Чачански крај у НОБ-у 1941 – 1944 – хронологија догађаја*, Чачак, 1968, стр. 131 – 132); у раним југарњим часовима из Краљево је кренуо у напад одред мајора Вилдермута и мајора Деша; главни удар дуж пута Краљево – Мусина река – Чачак, са 1 тенковским и 2 пеш. батаљона, уз подршку артиљерије и авијације; помоћни удар дуж пута Краљево – Рашка, Краљево – Адрани; противудар брз и изненадан, отпор партизана и четника брзо сломљен; Немци већ у 07 часова избили пред положај партизанске батерије на Ружића брду; Немци стигли до првих кућа у селу Дракчићи, устаничка пешадија (четници и партизани) напустили положаје, као и батерију топова, остављају без затварача; од 08 часова Немци продиру ка Мусиној реци, наносе тешке губитке четницима; око 09 часова Немци стижу до порушеног моста у Мусиној реци; око 12 часова Немци се повлаче, а у 14 часова су у Краљеву; партизани се враћају на Ружића брдо и затичу само један топ, пошто су Немци други открили (Љубивоје Пајовић, *Артиљерија чачанског и ужичког НОП одреда у устанику 1941*, Зборник радова народног музеја у Чачку, бр. 4, 1973, стр. 121 – 148); *Мрсаћки четнички одред* водио борбу на путу Краљево – Чачак и Краљево – Адрани – Мрсаћ; неки делови одреда прешли су Мораву, напуштајући положај, и код моста на Морави – Милочај, разоружани су и спроведени за Чачак (ИАЧ, Ратни дневници из НОБ, К-1, Четнички дневници из 1941, Дневник војводе Котленичког, шпук. Радојка Јовандарића из Обрве); у Краљеву стрељано око 40 Љотићевих присталица (ЗДНОР, том 1, св. 1, Београд, 1949, стр. 634); Немци врше напад, пале куће по Грдици, Јарчујку, Конареву, Адранима, партизани побегли (ИАЧ, Ратни дневници из НОБ, К-1, Четнички дневници из 1941, Дневник војводе Котленичког, шпук. Радојка Јовандарића из Обрве);

22. октобар: наредба бр. 7 команданта *Јеличког четничког одреда*, М. Мојсиловића, да ће казнити стрељањем сваког ко побегне са фронта са оружјем или ко шенлучи по селима; капетан Јован Дерок, из Сирче, тражи од капетана Богдана Марјановића, да се на Краљево пошаље још људи, јер их у позадини има доста са оружјем (ИАЧ, Архивалије Четничког покрета ДМ, К-1, 1301/7); командант четничких трупа југословенске војске за Чачак и околину, капетан

Богдан Марјановић, извештава да је после споразума са партизанима донета наредба бр. 2, о слободном преласку партизана у четнике или обратно; будући да велики број партизана прелази у четнике, партизани то спречавају примењујући строге казне, чак и смртне те наређује да се такви људи заштите (ИАЧ, Архивалије Четничког покрета ДМ, К-1, 1301 / 20); борци Драгачевског партизанског батаљона пре напуштања положаја код Краљева водили своју последњу борбу против Немаца код Ружића брда; Немци успели да направе продор из Краљева; у тој борби батаљон имао око 15 мртвих и рањених бораца; у Ужице стижу 24. октобра (А. Хаџипоповић, Р. М. Маринковић, *У име слободе и правде*, Чачак, 1984, стр. 93; *Чачански крај у НОБ-у 1941 – 1944 – хронологија догађаја*, Чачак, 1968, стр. 132); на Краљевачки фронт долази 3. љубићка партизанска чета која је до тада била у Горњем Милановцу; на овом положају остаје до 4. новембра; на положај долази после снажног немачког напада 21. октобра на део Љубићког батаљона, који је у том немачком испаду разбијен и потиснут са положаја; Трећа чета заузима положај на Ружића брду, до Адрана, односно Јарчујака; њена комора се налази у Мусиној реци; до 31. октобра није имала никакве борбе (Др Миливоје Урошевић, *Трећа чета*, Чачак, 1984, стр. 180–183); враћање јединица које су побегле са положаја; капетан Дерок на извићању Сирча – Врба, Ратина – Краљево (ИАЧ, Ратни дневници из НОБ, К-1, Четнички дневници из 1941, Дневник војводе Котленичког, шпук. Радојка Јовандарића из Обрве);

23. октобар: забелешка капетана Б. Марјановића, да се партизани шећу улицама наоружани: „ако неће у борбу да нама да(ју) оружје”; (ИАЧ, Архивалије Четничког покрета ДМ, К-1, бб, забелешка капетан Богдана Марјановића); Сухопутна станица Матаруге извештава да ће се сви одреди који се налазе на опсади Краљева снабдевати преко складишта у Самаили (ИАЧ, Архивалије Четничког покрета ДМ, К-1, бб); Штаб Чачанског НОП одреда донео одлуку да се партизанска батерија (1 топ) са Ружића брда, премести у Сирчу и да буде уз четничку батерију; на положај у Сирчу стиже 25. октобра, поседају положај десно од четничке батерије која је била под командом кап. Жике Казаковића; ту остају до 4/5. новембра (Љубивоје Пајовић, *Армиљерија чачанског и ужичког НОП одреда у усипанку 1941*, Зборник радова народног музеја у Чачку, бр. 4, 1973, стр. 121 – 148); на захтев Врховног штаба НОП одреда Југославије, Чачански НОП одред упутио у Ужице Драгачевски батаљон правцем: Мусина река – Самаила – Качулице – Чачак – Гуча – Ужице; група бораца – минера Љубићког партизан-

ског батаљона покушала да минира мост на Западној Морави – Камиџора, али у томе није успела; минери су прикачили четири авионске бомбе на један вагон па га замахнули према мосту; вагон је стигао до моста, али када се очекивала експлозија, чуо се само пуцањ каписла тако да је мост остао неопштећен (*Чачански крај у НОБ-у 1941 – 1944 – хронологија догађаја*, Чачак, 1968, стр. 133); Драгачевски партизански батаљон упућен у Ужице ради *одбране* (Народни устанак и борбе за Краљево 1941, Зборник радова научног скупа, Београд 1985, стр. 291);

24. октобар: начелник штаба четничких одреда Југословенске војске, потпуковник Драгослав Павловић, даје дозволу за употребу тенка на Краљево и ставља ван снаге раније наређење за употребу код Вардишта: „... и лично командант и ја настојимо и радимо свим силама да брајска сарадња буде засиуљена у пуној мери. Истио тако саопштијије да овако не може да иде једни други-ма командујемо или да поствављамо услове, јер се тиме не постиже циљ, већ служба кочи а рад доводи у забуну. Наши рад несме бити на нејоверењу заснован. Људи вајију код Вишеграда, за помоћ њенковима. У Пожези имам бензина и појовођу. Тенк немођу да ујујим у Вишеград, јер постоји нејоверење. Тога нејреба и несме бити. Партизани за нас нису нејријатељи, а ми се бијемо пројив Немаца. Ми за партизане нисмо Немци, а они се бију пројиву Немаца, према томе откуда то нејоверење.” (ИАЧ, Архивалије Четничког покрета ДМ, К-1, 1301/56); командант *Јеличког четничког одреда*, М. Мојсиловић, извештава капетана Б. Марјановића да Чета смрти има 105 погинулих бораца у досадашњим борбама (ИАЧ, Архивалије четничког покрета ДМ, К-1, 1301/2); капетан Б. Марјановић извештава пуковника Драгољуба Михаиловића да шаље на Равну Гору неколико бораца који су прешли из партизана у четнике и тражи „да се сместе на сигурно место пошто им прети опасност” (ИАЧ, Архивалије четничког покрета ДМ, К-1, бб);

24 – 30. октобар: припрема устаника за нови напад на Краљево; у Самаили обука четничке и партизанске пешадије за борбу у садејству са 2 тенка;

25. октобар: борбе у Рибници (Ужичка република, књ. 2, Београд, 1978, стр. 14 –15);

26. октобар: немачка артиљерија из града тукла положаје устаничких снага у селима Сирчи и Борчи (*Чачански крај у НОБ-у 1941 – 1944 – хронологија догађаја*, Чачак, 1968, стр. 134); због све већих неспоразума између устаничких формација одржан саста-нак: Дража – Тито, у Брајићима; Драгољуб Михаиловић тражи да

се партизанске снаге ставе под његову команду, а Тито, да се у четничке јединице убаце политички комесари; Тито одбија да призна стару власт, а Дража Михаиловић НОО, поставља се питање послератног уређења; разговори безуспешни – чиме је могао да отпочне међусобни сукоб; главни камен спотицања Пожега; Тито је тражио од Драже Михаиловића да се одрекне неких својих команданата: Вучка Игњатовића, Филипа Ајдачића (Б. Димитријевић, К. Николић, *Бенерал Михаиловић – биографија*, Београд, 2000, стр. 157 – 159);

27. октобар: у 2 часа партизани траже хитно појачање за Ужице од својих из Чачка (ИАЧ, Архивалије Четничког покрета ДМ, К-1, 1301/24);

27/28. октобар: у Пожеги четници убијају команданта Првог шумадијског НОП одреда, Милана Благојевића (*Чачански крај у НОБ-у – хронологија догађаја*, Чачак, 1968, стр. 134);

28. октобар: у Пожеги избегнут сукоб четника и драгачевских партизана; партизани су пропуштени на путу за Ужице, али без оружја (*Чачански крај у НОБ-у – хронологија догађаја*, Чачак, 1968, стр. 134); положаје устаничких снага око моста Камиџоре Немци тукли из топова и митраљеза (*Чачански крај у НОБ-у 1941 – 1944– хронологија догађаја*, Чачак, 1968, стр. 134); *Мрчајевачки четнички одред* налази се у близини манастира Жиче; у току дана затишје на фронту (ИАЧ, Ратни дневници из НОБ, К-1, Четнички дневници из 1941, Дневник Непознатог четника);

29. октобар: писмо кап. Милуна Петровића Ботура, Богдану Марјановићу: „Дознао сам да је се Кајеланов бајталџон повукао са положаја са Краљева. Један његов командир са којим се познајем, рекао ми је да су им се људи добрим делом разбегли. Примећује се код њих нека узнемиреност, изгледа ми да је то због ситуације у околини Пожеге.” (ИАЧ, Архивалије Четничког покрета ДМ, К-1, 1301/17); партизанска и четничка команда места у Чачку, издале наредбу о снабдевању за животне потребе бораца који су водили борбу на Краљеву (*Чачански крај у НОБ-у 1941 – 1944– хронологија догађаја*, Чачак, 1968, стр. 135); Немци бомбардују Сирчу, устаничка артиљерија узвраћа по Краљеву; 10 четника, са поднаредником Петровићем, одлази у чаркање Немаца код Ратарске школе (ИАЧ, Ратни дневници из НОБ, К-1, Четнички дневници из 1941, Дневник непознатог четника); партизани нападају четнике код Ужица; почетак грађанског рата (Бојан Димитријевић, Коста Николић, *Бенерал Михаиловић – биографија*, Београд, 2000, стр. 481); сукоб у селу Ка-

ран (К. Николић, *Историја Равногорског покрета*, књ. 2, Београд, 1999, стр. 26);

30. октобар: Бољевачка партизанска чета упућена за Ужице (*Народни устаник и борбе за Краљево 1941*, Зборник радова научног скупа, Београд 1985, стр. 516); *Јелички четнички одред* држи положај на 300 метара од Ратарске школе; Немци бомбардују Сирчу, Жичу (ИАЧ, Ратни дневници из НОБ, К-1, Четнички дневници из 1941, Дневник непознатог четника); капетан Богдан Марјановић, у вези са последњим догађајима, упућује писмо команданту свих четничких одреда Југословенске војске, указује на опасност, и поред бројних преговора које је водио са њима, указује да се „сада јасно оцртава сва слабост веза и неискреност извршења тачака споразума, нарочито наредбе бр. 2 која се односи на слободни прелазак из једних јединица у друге; примећује покрете њихових јединица из правца Краљева ка Пожези и Ужицу, и већу концентracију њихових трупа у Ивањици; имају велике посадне трупе док су четничке све на опсади; врше свакодневна хапшења људи, све под изговором да су петоколонaши који су се увукли у четничке редове; одржавају нон- стоп митинге и игранке, на шта је он партизанском команданту, Миленку Никшићу, рекао да је то незгодно, када борци гину на фронту; на основу свега горе изложеног, капетан Богдан Марјановић извео је следећи закључак: *1/ да партизани са својом дволичном политиком имају чврсту намеру и одлуку да у најкраћем времену крену против нас да би преузели сву власт у своје руке; 2/ да се са партизанима, практично под оваквим приликама и околностима не може уопште сарађивати* (ИАЧ, Архивалије Четничког покрета ДМ, К-1 1301/61);

октобар–новембар: Штаб *Мрсаћког четничког одреда* Југословенске војске доставља четничкој команди у Чачку жалбе народа општине адранске, мрсаћке, самаилске, лазачке, горичанске, врдилске, роћевачке и конаревске да поједини партизани врше пљачку и насилно одузимају све што им падне под руке; Штаб тражи да се скрене пажња партизанима да ово не чине, пошто по свим општинама постоје одбори за снабдевање, јер то што раде, лоше утиче на борце на положају (ИАЧ, Архивалије Четничког покрета ДМ, К-1, 1301/18);

октобар–новембар 1941: капетан Вучко Игњатовић извештава четничког команданта Чачка, капетана Богдана Марјановића, да је постигнут споразум са партизанима по коме ће они да напусте Пожегу, а четници остају. Заробљеници ће бити пуштени

кућама, а биће задржани само они који су „кривци за отиварање ва-
тире на нас” (ИАЧ, Архивалије Четничког покрета ДМ, К-1, 66);

крај октобра: у магацинима муниције у Лопатници код Кра-
љева пронађене тромблонске бомбе; борци минери из 3. љубићке
партизанске чете настојали да направе прототип тромблona; про-
тотип је направио партизански борац Недељко Бојовић и заједно
са четничким капетаном, који је био командант магацина у Лопат-
ници, однео у Ужице; на основу овог модела у Ужицу је направљено
око 200 тромблona за потребе партизанских јединица код Кра-
лева (*Чачански крај у НОБ-у 1941 – 1944 – хронологија догађаја*,
Чачак, 1968, стр. 137);

31. октобар: устаничке снаге извршиле трећи већи напад на
непријатеља у граду; у току напада устаници су покушали да фор-
сирају Ибар, код села Ратине, и Рибнице; у овом нападу су први пут
учествовала и два партизанска тенка** које је пратила тенковска
пешадија и група бомбаша; командир Тенковске чете био је Срећ-
ко Николић, земљорадник из Доње Трепче; партизанским тенком
је управљао избеглица, Словенац, Фрањо Черпиншек, тенковски
официр БЈВ; тенкови су успели да продру у град до саме Гимнази-
је, а један чак до трга; пошто су Немци успели да зауставе тенков-
ску пешадију и бомбаше, тенкови су остали изоловани, те су се по-
вукли из града (*Чачански крај у НОБ-у 1941 – 1944 – хронологија*
догађаја, Чачак, 1968, стр. 135);

31. октобар /1. новембар: последњи напад на Краљево; Прва
гочка чета Краљевачког НОП одреда (око 80 бораца) има задатак
да спречи пребацивање немачког појачања из Крушевца; из Кра-
лева их изненађује немачка чета од 70 војника и приморава на по-
влачење (*Народни устанак и борбе за Краљево 1941*, Зборник ра-
дова научног скупа, Београд 1985, стр. 198-199); напад на Краљево
је почео у 01 час; Четврти краљевачки батаљон стиже до Лазовића
кафане, али план је покварен јер „Тенкови не дају уговорени сиг-
нал” па партизани одступају ка Матарушкој Бањи, јер се од „наших
тенкова прави паника и ми бежимо”; стижу у Каменицу у 21 час
(ИАЧ, Ратни дневници из НОБ, К-1, Дневник Милосава Спасоје-
вића „Деве”);

1. новембар: код Кралева први пут у дејство ступили устанич-
ки тенкови (ИАЧ, Немачка документа – препис из АБИИ, К-1);

** Режимска историографија је наводила да су оба тенка била партизанска, што
је нетачно, а то се може видети и из наређења потпуковника Драгослава Павло-
вића од 24. октобра, када је одобрио употребу четничког тенка за Краљевачки
фронт.

борбе у Рибници (*Ужичка република*, књ. 2, Београд, 1978, стр. 14-15); извршен напад са 2 тенка отета код Горњег Милановца; противтенковска ватра није имала успеха, успели да продру дубоко у град. Тенкове је пратило 50 Михаиловићевих људи који се налазе у Матарушкој Бањи и Мусиној реци (ЗДНОР, том 1, св. 1, Београд, 1949, стр. 634); Драгачевски батаљон Чачанског НОП одреда, који је 24. октобра напустио опсаду Краљева, у Ужицу разоружава четничку команду места, као и њихове посаде; истог дана учествују у борбама против четника на подручју Стапара, Врутака, Биоске, Кремне (*Чачански крај у НОБ-у – хронологија догађаја*, Чачак, 1968, стр. 138);

ноћ, 1/2. новембар: избија отворени сукоб између четничких и партизанских јединица у околини Ужица (Радоје и Живан Л. Кнежевић, Слобода или смрт, Сиетл, САД, 1981, стр. 27); партизани напали и поразили четнике на Трешњици, око 10 км од Ужица (*Народни устџанак и борбе за Краљево 1941*, Зборник радова научног скупа, Београд 1985, стр. 470);

2. новембар 1941: предвече, са Ратарске школе, Немци гађају митраљезима четничке патроле које их чаркају (ИАЧ, Ратни дневници из НОБ, К-1, Четнички дневници из 1941, Дневник непознатог четника); наредба пуковника Драгољуба Михаиловића да се напусти опсада Краљева и крене за Чачак (*Чачански крај у НОБ-у – хронологија догађаја*, Чачак, 1968, стр. 138); заповест потпуковника Драгослав Павловића, мајору Радославу Ђурићу да, због напада комуниста на четничке посаде у Каранима, Рибашевини и Чајетини, одмах напусти опсаду са главнином људства, остављајући најнужније ради прикривања одсуства трупа пред непријатељем; правац кретања: Чачак; заузети га, обезбедити правац ка Ужицу, партизане разоружати; други део посаде скинути следеће ноћи; наређење је послато Ђурићу по куриру који га налази на путу, у аутомобилу са партизанским политкомесаром Ратком Митровићем; ту наредбу мајор Ђурић показује Ратку Митровићу, који одмах обавештава свој штаб; тиме су партизани добили 3 дана предности да се припреме за одбрану Чачка (Радоје и Живан Кнежевић, *Слобода или смрт*, Сиетл, САД, 1981, стр. 32-33); партизански штаб одлучује да повуче трупе са Краљева; Милојко Ђирјаковић доноси Ратку Митровићу наређење о повлачењу са Краљева (ИАЧ, Архивска збирка Милојка Ђирјаковића, К-2, бб);

ноћ 2/3. новембар: партизани отварају ватру на четничко осигурање аеродрома у Прељини (ИАЧ, Архивалије Четничког покрета ДМ, К-1,1301/13);

3. новембар: око 11 часова командант железничке станице у Љубићу извештава да партизани поседају железничку станицу, терају народ који је наклоњен четницима; извештен командант опсаде Краљева, мајор Радослав Ђурић телефоном (ИАЧ, Архивалије Четничког покрета ДМ, К-1, 1301/13); наредба четничке команде за одбрану Чачка (ИАЧ, Архивалије Четничког покрета ДМ, К-1,бб); партизани напали и преотели Пожегу од четничких јединица (Радоје Л. Кнежевић, *Књига о Дражи*, књ. 1, Виндзор, Канада, 1956, стр. 164; *Народни усџанак и борбе за Краљево 1941*, Зборник радова научног скупа, Београд 1985, стр. 470); партизани разоружали четничку посадну јединицу у Чачку (Паковраћски одред); Штаб Чачанског НОП одреда издаје проглас у коме се Дража Михаиловић назива немачким агентом и издајником српског народа (А. Хаципоповић, Р. М. Маринковић, *У име слободе и ѿравде*, Чачак, 1984, стр. 95), поручник Марко Музикравић у Сирчи као заштитница топова; увече пушкарање око Штаба, тада, „*ѿага наређење да се сви ѿовучемо*”; ујутру стигли у Самаилу (ИАЧ, Ратни дневници из НОБ, К-1, Четнички дневници из 1941, Дневник непознатог четника); партизанска артиљерија у Обрви; од свог ордонанса који долази из четничког штаба, командант партизанске артиљерије, Ђоко Миловановић, сазнаје да су „...због разоружавања четника у Чачку од сѿране ѿарѿизана, четници разбјешињени и јуриће нас где нас буду сѿиѿгли” (ИАЧ, Ратни дневници из НОБ, К-1, Дневника Ђока Миловановића); увече, мајор Радослав Ђурић позвао све команданте одреда у свој штаб на Ружића брду; извештава их да су партизани узели Пожегу од четника и да концентришу трупе за напад на четнике у Чачку, да су 4 чете са опсаде повукли ка Чачку; по наређењу Драже Михаиловића, Чачак да се брани, а партизани да се разоружају милом или силом; окупљене команданте питао је, који би одреди пошли ка Чачку; *Котленички одред* остаје, положај Сирча – Поповићи (ИАЧ, Ратни дневници из НОБ, К-1, Четнички дневници из 1941, Дневник војводе Котленичког, шпук. Радојка Јовандарића из Обрве); четнички командант мајор Радосав Ђурић позвао у свој Штаб на Ружића брду све четничке официре чије су јединице учествовале у опсади Краљева и пренео им наређење Драже Михаиловића о напуштању опсаде и повлачењу ка Чачку у циљу претимања Чачка и других места од партизана; у заједничком оперативном штабу у селу Дракчићима код Краљева, представник четничке команде, мајор Радослав Ђурић, обавестио је партизанску команду о одлуци четника да се повуку са Краљева; у току ноћи између 3. и 4. новембра, четничке јединице напустиле су

положаје на Краљеву; одмах пошто су се повукле четничке јединице, Штаб Чачанског НОП одреда наредио је да за њима одмах крену борци Љубићког и Трнавског партизанског батаљона, ради пружања помоћи при одбрани Чачка од четничког напада; Трнавски батаљон је кренуо десном обалом Западне Мораве, дуж комуникације Краљево – Чачак, а Љубићки батаљон левом страном Западне Мораве у правцу Мрчајеваца (*Чачански крај у НОБ-у 1941 – 1944– хронологија догађаја*, Чачак, 1968, стр. 139–140);

почетак новембра: Краљевачки НОП одред се пребацује на леву обалу Ибра (*Народни устџанак и борбе за Краљево 1941*, Зборник радова научног скупа, Београд 1985, стр. 254);

4. новембар: Трнавски батаљон се повлачи десном обалом З. Мораве, а Љубићки, левом; снаге Трнавског батаљона, које су се кретале према Чачку, пресретали су четници и отварали ватру из заседа; у близини магацина у Мрсаћу, четници су, предвођени капетаном II класе, Радоњом Ђорђевићем, напали из заседе, али су у борби били опкољени и већином заробљени, заједно са Радоњом Ђорђевићем; четници извршили напад на тенковску јединицу у циљу одузимања партизанског тенка; њима се супротставио командир тенковске јединице Срећко Николић, због чега су га они одмах убили; истовремено су убили Стевана Јаковљевића из Кукића и још једног борца, ранили курира (*Чачански крај у НОБ-у 1941 – 1944– хронологија догађаја*, Чачак, 1968, стр. 140-142); партизани и четници одлазе, слој по слој, ка Чачку; три топа са одсека Котленичког одреда, повлаче се да не би пали Немцима у руке (ИАЧ, Ратни дневници из НОБ, К-1, Четнички дневници из 1941, Дневник војводе Котленичког, шпук. Радојка Јовандарића из Обрве); Прва чета Љубићког батаљона креће за Чачак у 15⁴⁵ часова; прелазе Камиџорски мост, стижу увече у Сирчу; током вечери, срели се са четницима пор. Душана Ђорића у Милочају; није дошло до сукоба, већ су после преговора добили пролаз (ИАЧ, Ратни дневници из НОБ-а, К-1, Ратни дневник Средоја Ковачевића); четничка артиљеријска батерија напушта положај у Сирчи (Љубивоје Пајовић, Артиљерија чачанског и ужичког НОП одреда у устанку 1941, Зборник радова народног музеја у Чачку, бр. 4, 1973, стр. 121 – 148); око 21 час из Краљева у доњи део Атенице стижу четници из Каоне, врше блокаду потеса Обреж (Вук Петронијевић, Димитрије Јањић, *Нејокопени*, Чачак, 1981, стр. 223);

4/5. новембар: са положаја у Сирчи креће партизанска артиљерија (1 топ); у Обрву, од курира батерије, Уроша Лазовића – Корчагина стиже наређење од команде Одред, да се што пре стиг-

не у Чачак, јер су избили сукоби са четницима, код Катрге, који покушавају да пређу на десну обалу Мораве, јер су леву страну држали четници; четници су их ту, 5. новембра, око 20 часова, изненадили, узели топ, разоружали, спровели у Мрчајевце (Љубивоје Пајовић, *Арђиљерија чачанског и ужичког НОП одреда у устјанку 1941*, Зборник радова народног музеја у Чачку, бр. 4, 1973, стр. 121-148); Чукојевачка партизанска чета, после повлачења 1. љубићке чете за Чачак, остаје сама јер није обавештена о другим повлачењима; четници Исидора Живковића их не нападају; самостално се повлаче ка Милочају; у селу Поповићи нападају мањи део Котленичког одреда (заробили 30 четника); 4 четничке чете повукле се за Чачак; котленички четнички одред остао на положају Сирча – Поповићи; Адрански четнички одред капетана Бранка Здравковића, пребацио се у Г. Грузу; Прекоморавска чета их напада (*Народни устјанак и борбе за Краљево 1941*, Зборник радова научног скупа, Београд 1985, стр. 233-234);

5. новембар: почињу борбе, трају наизменично (ИАЧ, Ратни дневници из НОБ, К-1, Четнички дневници из 1941, Дневник војводе Котленичког, потпуковника Радојка Јовандарића из Обрве);

око 7. новембра: оријентационо време укидања опсаде Краљева; почетак осипања, деобе (*Народни устјанак и борбе за Краљево 1941*, Зборник радова научног скупа, Београд 1985, стр. 252);

7. новембар увече: Немци пале магацине у Бели Марковцу и Јововцу, шаљу патроле у Грдицу (ИАЧ, Ратни дневници из НОБ, К-1, Четнички дневници из 1941, Дневник војводе Котленичког, потпуковника Радојка Јовандарића из Обрве);

ноћ, 7/8 новембар: „у борби са њарђизанима у Книћу одред кајетјана Ристјовића њослај њо Дероковом налогу губи 1 мрђиво и 4 рањена, а њојом је уђућен на Мрчајевце њо тјражењу њор. Луковића и М. Ристјовића за њојачање. У 15 часова добивам извешјтај од кајетј. Борђевића да је он са одредом њосео њоложај на Чачанском њуђу, лево од њега до Мораве Здравковићев Адрански одред а десно нема везе јер је Анђелковић расјустјино свој Комарчевски одред. Вуле се њовукао на лакај. Долазе ми арђиљерици са извешјтајем да су тји њарђизани узели тјојове - неznam шјта ми је са одељењем Јова Вишињића који је био у зашјишји тјојова. Где је Дерок, Бурић не зна се...”

„На Камиџорском мостју лево њарђизански одред око 120 људи - 1 мјџраљез. Десно којл. одред 72 њушке доцркве. Код мостја 34. Код зробља 16. Цркве 9. Код главне скеле овјави(3 скеле) до Подгорске воденице /73. Саобраћај: Бисенића куће – Миленковићи,

Равни Гај. У кући Бурмаза Милоша – Гајчани – Сирча.” (ИАЧ, Ратни дневници из НОБ, К-1, Четнички дневници из 1941, Дневник војводе Котленичког, ппук. Радојка Јовандарића из Обрве);

8. новембар: Немци покушавају продор ка Камиџори и Сирчи, пале два сена, једну кућу, али су одбијени; „*Цео дан неизвесности иша се гођаћа*” (ИАЧ, Ратни дневници из НОБ, К-1, Четнички дневници из 1941, Дневник војводе Котленичког, потпуковника Радојка Јовандарића из Обрве);

12. новембар: немачка 717. пешадијска дивизија извршила препад, 10 км југозападно од Краљева; устаници имали 20 погинулих, а Немци 1 погинулог, 1 рањеног војника (ЗДНОР, том 1, св. 1, Београд, 1949, стр. 598);

Goran DAVIDOVIC
archivist - historian
Historical Archive Cacak

PEOPLE FROM CACAK IN THE SIEGE OF KRALJEVO
IN OCTOBER 1941
- Chronology of events-
(military actions, causes and beginning of fight
between two rebellion formations)

Summary

The biggest and bloodiest fights in the whole rebellion 1941 were around Kraljevo. The siege of Kraljevo had a specific development and a special role in the rebellion. Using of the results of regime historiography, emigrant literature, numerous memories and scarce archive material results in a real confusion regarding the siege of Kraljevo. Mostly a black and white image has been established referring to the units of colonel Mihailovic as main guilty persons and traitors. Chetnik units, their actions and victims have been minimized in every possible way. Many facts have not been revealed, some have been exaggerated, and the participation of chetnik forces has been belittled, everything in the name of "higher goals". For half a century, chetniks have been considered to be main traitors and those who should be blamed for the failure and removal of the siege of Kraljevo.

It has been similar with emigrant literature, which has been accusing partisan forces.

By comparing two opposite views of the siege, as well as by tracing the events on the free territory, an approximately precise image can be created. However, in order to understand and solve the events during the siege, events on the other parts of the rebel territory and internal conflicts of rebels have to be finally solved and subjected to new scientific and impartial research; this particularly refers to the events around Cacak, Pozega and Uzice, which were the main reasons for leaving the siege of Kraljevo.

By comparing numerous sources and the literature written by members of both movements, diaries and memoir material, it can be concluded that there are still some open and questionable issues concerning the siege. Disagreement of individual opinions, witnesses and selectiveness of material are met at every step. When two opposite views of the siege are confronted, then controversial opinions with mutual accusations are noted. Statements, memories, scarce sources of our provenance speak very little about the siege so that the image built so far cannot be accepted as completely exact.

Reasons for the unsuccessful siege, great losses on rebels and leaving of the siege should be looked for, before all, in relationships between rebels not only in the siege but in a broader aspect as well. Cooperation and common military actions were followed by numerous misunderstandings of military-political nature: issue of seniority, execution of actions, relationship toward "kulaks" and "fifth column", division of power on the free territory, distribution of arms, way of mobilisation, mutual distrust, insufficient superiority in forces and arms, indiscipline, lack of experience in fights for settled places, non-existence of common sincere coordination, uncoordinated joint actions of neighbouring units. All this restricted military actions of rebels. The issue of failure and leaving of the siege will not be solved until there is a final solution of issues regarding Pozega and Uzice and reasons for Cacak partisan units to leave the siege and go to Uzice from 22 to 24 October.

The most significant consequence of mutual discords of rebels, which eventually resulted in the civil war, was quickened breakdown of the rebellion, mass reprisals by the occupiers and the war to annihilation of the former allies in the rebellion, whose consequences have been felt till nowadays.

Радојица С. ЂИРИЋ

КОТЛЕНИЧКИ ЧЕТНИЧКИ ОДРЕД
У ОПСАДИ КРАЉЕВА
ПРЕМА СЕЋАЊУ
РАДОЈКА С. ЈОВАНДАРИЋА
(2. X - 15. XI 1941)

Апстракт: Део бивше југословенске војске којој је припадао и Радојко С. Јовандарић, најпре се „самозвано” организовао, па пришао Равногорском покрету Драже Михаиловића. То су биле патриотске снаге, по традицији из Првог светског рата, које су биле за монархију и династију Карађорђевића, али су у себи имале нечега пошитоног, родољубивог, не по линији светског антифашистичког покрета, него по линији одбране слободе свог народа. Били су против брајоубилачке борбе, али су после неуспеле описе Краљева, приуштени сами себи, бринући за свој животи, ступили у добровољне одреде Димитрија Љојића а затим од 21. XI 1941. године, под команду Милана Негића.

УВОД

На научном скупу „Народни устанак и борбе за Краљево” (Краљево, 5–7 XI 1981) већ је приказан Дневник Радојка С. Јовандарића²¹⁹, али је у међувремену пронађен други, можда и први, део сећања Радојка С. Јовандарића²²⁰. Сачувана је и Биографија Сава Гвозденовића од 5. VII 1946. године²²¹ која допуњује празнину у сећању Радојка С. Јовандарића, и зато их презентујем нашој јавности.

²¹⁹ Милутин Јаковљевић, „Опсада Краљева у ратним дневницима”, *Народни устанак и борбе за Краљево 1941. године*, Зборник радова са научног скупа, Београд 1985, 556–568

²²⁰ Захваљујем се породици Јовандарић, која ми је омогућила у периоду од 13 – 31 X 2001. да заједнички оживимо успомену на њиховог Радојка С. Јовандарића.

²²¹ *Биографија Сава Гвозденовића*, учитеља из Сирче, 5. VII 1946.

Радојко С. Јовандарић
(1883 – 1978)

Радојко Светозара Јовандарић, рођен је у селу Обрви 1883. године. Завршио је Ратарску школу у Краљеву. Као војник служи у ђачкој чети и у чину потпоручника завршио је школу – војску. Као поручник ступио је у балканске ратове а као капетан II класе учествовао је у Првом светском рату и рањен као командир чете у борби у Јунковцима „на Ваведење” (14. XII 1914). Као рањеник, био је заробљен 1915. године и депортиран у аустријски логор. Почетком 1916. године, приликом размене тешких рањеника, преко Швајцарске, превезен је у Француску. По завршетку рата вратио се кући, 1920. године. За учешће у рату одликован је Медаљом за храброст

Милош Обилић и Орденом Карађорђевог звезде.

Као ратни војни инвалид – резервни официр, живео је у Обрви.

После немачког напада на Југославију 1941. године, мобилисан је и постављен за команданта места у Мостару. После априлског слома, вратио се кући и ту дочекао почетак устанка.

Као команданту Котленичког четничког одреда и припаднику равногорског покрета, после рата суђено му је али је Председништво Президијума Народне скупштине ФНРЈ, укинуло правне последице осуде и он се сматра неосуђиваним лицем.

Умро је 1978. године у кругу своје породице и сахрањен у Обрви.²²²

Сећање Радојка С. Јовандарића, сачувано је у деловима а откуцано у два дела. Има 18 (2+16) страна читко куцаног текста. Хронологија несигурна. Приликом навођења имена и презимена има техничких грешака (поручник Лукић, Кондовић М, Дерок и сл.) па је интервенција била неопходна. Радојко С. Јовандарић је добро уочио која ће питања остати неразјашњена у будућности, изазвати истраживачку знатижељу па их је у овом сећању сачувао.

²²² Податке дао аутору рада, син Радојков, Милан Јовандарић пензионер из Краљева (30. X 2001)

ФОРМИРАЊЕ КОТЛЕНИЧКОГ ЧЕТНИЧКОГ ОДРЕДА

... Још од половине лета 1941. год. долазе ми људи - официри, подофицири, из мог и околних села да ме питају шта ја мислим о устанку ... у августу све чешће о томе водимо разговоре и договоре ...

НАРЕЂЕЊЕ ИЗ ВРХОВНЕ КОМАНДЕ ИЛИ „САМОЗВАНИ КОМАНДАНТ”

... поручник Лукић²²³ извештава ме из Мрчајеваца да ми је наређено из Врховног штаба да поступим по наређењу бр. 2²²⁴ истог штаба и организујем обавезнике мога краја да устанак а пошто четници и партизани сарађују то се сваки обвезник мора определити за једну од те две организације куда хоће ...

ОРГАНИЗОВАЊЕ ЗБОРОВА

... Сутра дан то исто изврших у Тавнику а следећег у Лађевицима и Цветкама. Потпоручника Душана Лазаревића сам послао да у исто време изврши организацију у Милочају, Поповићима, Опланићу и Сирчи. На овом терену се у четнике јавило око 1.500 људи међу којима 16 официра и доста подофицира али са врло мало оружја ...²²⁵

ИМЕНОВАЊЕ КОМАНДАНАТА СЕЛА

... За одржавање реда и прикупљање потреба за војску поставих у сваком селу по једног официра за команданта села ...

НАЗИВ ОДРЕДА

... Мој одред назвах „Котленички четнички одред” и ставих га под команду опсаде Краљева 02. октобра 1941. године...²²⁶

... Објавих да се сваки придржава предратних закона до даље наредбе ...

²²³ У борбама за Краљево октобра 1941. у устаничким формацијама није идентификован “поручник Лукић” зато је то пре био Драгољуб Луквић

²²⁴ Штаб Драже Михаиловића на Равној Гори, *Наредба бр. 2*

²²⁵ *Биографија Сава Гвозденовића*, од 5. VII 1946, „Пред блокаду Краљева једне ноћи дошао је у мој стан активни официр Душан Лазаревић са једним разбојником из Милочаја (Пешовићем) и наредио ми да у току исте ноћи зајем по селу у заједници са Митром Луковићем, учитељом и извршим упис сељана у четнике ДМ за које се тада говорило да су против окупатора ...”

²²⁶ Сергије Живановић, *Трећи српски устанак*, 288 „... 8. XI 1941. капетан Дероко је известио мајора Ђурића да му се јавио командант Котленичког четничког одреда резервни потпуковник Јовандарић са једним одредом и да му је одгдио распоред према заповести ...”

КОМАНДА

...

Командно особље

Котленичког четничког одреда на опсади Краљева 1941. године

Рез. пеш. Ппуковник Јовандарић С. Радојко из Обрве

Рез. пеш. Ппуковник Веснић М. Радослав из Краљева²²⁷

Рез. пеш. Мајор Радовановић Милорад из Краљева

Актив. капет. II класе Коларевић М. Миломир из Грдице²²⁸

Рез. капетан I класе Коларевић М. Милутин из Грдице

Акт. капетан II класе Ристовић Д. Обрен из Катрге

Акт. капетан II класе Матковић Јевта

Рез. поручник Николић Р. Ђорђе из Обрве

Рез. поручник Терзић Живко из Опланића

Активни потпоручник Јовановић Ј. Радојко из Тавника

Активни потпоручник Гашић Јевта

Активни потпоручник Лазаревић М. Душан из Поповића

Резервни потпоручник Человић Станимир из Цветака

Активни потпоручник Гвозденовић Сава из Сирче²²⁹Активни потпоручник Луковић Митар из Сирче²³⁰

Активни поручник Поповић Љубивоје из Обрве

Резервни наредник Вишњић Јован из Милочаја

Резервни наредник Сретовић Радич из Милочаја

Резервни наредник Симовић Петар из Лађеваца

Резервни наредник Радојковић О. Љубомир из Лађеваца

Од ових у штабу одреда били су: бр. 1. - командант, бр. 2. - његов помоћник, бр. 16. - ађутант, бр. 9. - иследник.

У оперативној чети: бр. 4. - командир и бр: 6, 7, 10, 12, 13, 17, 18, 19, 20...

... Остали у позадинској служби.

... Сви људи без оружја организовано одељење за диверзантску акцију под командом поручника Јефте Гашића упућено одмах на рушење комуникација: путева, мостова, ПТТ стубова и др...

... Наоружах „оперативну чету” и ставих је под команду капетана Миломира М. Кондевића (Коларевића) и упутих је у Милочај за обезбеђење овог краја.

²²⁷ Биографија С. Гвозденовића

²²⁸ Исио

²²⁹ Исио

²³⁰ Исио

... Штаб одреда из куће Милорада Бисенића премештен је у кућу Тиосава Николића - чешљара у Опланићу...

... Штаб преместих у кућу Младена Николића у Опланићу. Моји се људи без губитака вратише на своја места ...

СНАБДЕВАЊЕ

... Од санитетског материјала нисмо имали ништа па ни лекара. Рањенике би слали у болницу у Чачку²³¹. Оружја и муниције недовољно. Са храном смо добро стајали. Команданти села имали су за дужност да поред одржавања реда и безбедности у свом селу прикупљају и намирнице за оперативну чету која је била на положају. Села су добровољно давала и више хране него што нам је било потребно па је убрзо наш магацин хране у Милочају био добро снабдевен житом и поврћем. Жито смо млели и по потреби слали у Лађевце пекару Срећковићу Милуну који га је месио и хлеб издавао за чету, преко магацина у Милочају. масти и сланине било је такође довољно као и зачина (со, алева паприка и др.) прикупљених добровољно од трговаца. Месом је свако село снабдевало своје борце на положају а командант села је одређивао по неколико домаћинстава у групе (по 5 - 15) кад која група треба и колико меса да пошаље а домаћини би се договорили ко од њих да да или плати (ако купују брава), али би они скоро увек поред сировог меса послали и неко печено бравче за своје борце који су на положају имали и своју кујну...

... Од одела и обуће имали смо оно шта је ко понео од куће...

... Оружје наше већином је чувано по влажним местима па га је требало очистити и пропале делове заменити. Немамо професионалног пушкара али у неколико села има аматера пушкара, шлосера који крпе. Њих прикупих у пушкарску радионицу коју образовах у Обрви код Тодосија Симовића²³² шлосера, нешто алата донеше мајстори а нешто додадох и од мог алата кога имадох код куће, те снабдесмо радионицу најнужнијом опремом. И ако нестручни њих 4-5 мајстора у овој радионици брзо су отклањали сваки квар нашег оружја па чак и топова: мењали кундаке, извлакаче, из ра-

²³¹ Чачански крај у Народноослободилачкој борби 1941 – 1944, хронологија догађаја, (даље: Чачански крај у ...) Чачак 1968, 120-121. Одмах после ослобођења (1. X 1941) наставила је са радом постојећа болница у Чачку где су лечени тешки рањеници.

²³² ИАК (Историјски архив Краљево), Окружни суд Краљево (1945-1962), кутија бр. 53, предмет бр. 8, Симовић Тодосије, 3 „... у четнике нисам био мобилисан као војник, али сам био мобилисан као радник да им поправљам оружје и поткивао сам коње кад им је требало.”

зних делова и цеви митраљеских правила нове пушке итд., те наоружах 180 људи.

Основах магацин хране у Милочају – и он се поче пунити – народ с вољом даје и преко онога што тражимо. Магационер је рез. капетан Милутин Коларевић. ...

УЧЕШЋЕ У ОПСАДИ КРАЉЕВА

САРАДЊА СА ПАРТИЗАНИМА

... Они мени ни метка а све што им треба од мене ја им чиним: ако им требају кола, храна, дотурање свега што им треба све им чиним преко мојих људи из позадине. Па су ипак доцније показали се не као сарадници већ као непријатељи мене и мог одреда и одбацили нашу искрену сарадњу ...

... Нисам имао много времена да испитујем зашто су партизани убили мога четника - председника општине Цветачке²³³ - а са њим и неког Руса из пореске управе Краљевачке. Ово убиство су извршили првих дана опсаде Краљева, у Цветкама. Зајам им нисам враћао; -можда су у праву; -можда би и ја исто учинио ако су они то заслужили. тако сам о тој ствари мислио, али би они паметније учинили да су их спровели да мој иследник испита њихову кривицу па мој суд да суди мом четнику бре ако не и оном другом. Ово је, можда, био први случај међусобног убијања који се доцније распламсао до огромних размера ...²³⁴

... Вођа четничког тенка извештен је да ће партизански тенк кренути за Чачак, наредио је да га препадом отмем од партизана. Ја изложих да међусобном борбом помажемо само Немце и да ја нисам за то. Неки се сложише самном а неки се и не сложише ...

... Послах мога поручника Миломира Коларевића да се спозна са командантима опсадних јединица око Краљева да ли пристају да се сви окупимо и изаберемо новог команданта опсаде. Миломир ме извести да је све обишао и да се сви слажу са мојим предлогом, али ме извести и то да ће његов брат Тика Коларевић, потпоручник, командир партизанске чете вечерас напустити свој положај на Чукојевцу и са четом прећи у Милочај - у позадину мог одреда; предложи ми да Тика сачекамо и разоружамо.

²³³ То је био Богдан Митровић из Цветака (од Ђизера) – податак дао аутору Живадин Јовандарић из Обрве – 13. X 2001.

²³⁴ Пре овога убиства убијен је Миленко Бисенић из Опланића – податак дао аутору Живадин Јовандарић из Обрве – 13. X 2001.

- А, ако они не хтедну положити оружје?
- Онда ћемо се тући.
- Не, ја нећу да се међу собом овде, на очиглед Немаца тучемо. - заврших наш дијалог ...²³⁵

МИСИЈА Ј. ДЕРОКА „ДА ЈЕ СТИГАО ТАМО ...”

... Једно вече око 10. октобра²³⁶ командант опсаде мајор Ђурић позва све команданте јединица опсаде у Јарчујак на конференцију. разговарао је прво са командантима партизанским па са нама ...²³⁷

... Не знам о чему је са њима разговарао и отпустио их па је позвао нас четничке команданте. Изложио нам је шта се ради код Чачка и да се поједине трупе из опсаде Краљева спремају да иду или су неке и отишле ка Чачку па нас је упитао шта ли мислимо о томе. Међу нама наста мучна ситуација ...

... У мом штабу Дерок и неколико мојих официра интересују се шта се већало на тој конференцији. Никоме не би мило када им испричах шта се ради и сви беху мога мишљења да то треба спречити, али како ћемо? Кад предложих да лично одем до Драже ради тога Дерок се не сложи са тим већ рече да иде он јер се он познаје са Дражом па ће боље успети, а ја да сам потребнији овде на положају међу мојим људима. како се и други сложише са мишљењем Дерока ја одобрех да иде он. Моју понуду да му дам оружану пратњу он одби:

- Дајте Ви мени само једно коњче и мало суве хране. Ништа ми више не треба - рече ми.

²³⁶ Односи између припадника Бивше југословенске војске у отаџбини (војни четници) и комуниста (партизани) били су испуњени великом дозом подозривости с обе стране, а на махове је међу њима долазило до сукоба. Ови односи на подручју Краљева имају неке своје локалне специфичности и у исто време одражавају политичка кретања у тим односима на ширем простору.

²³⁷ Милутин Јаковљевић, „Опсада Краљева у ратним дневницима”, *Народни усџа-нак и борбе за Краљево 1941. године*, Зборник радова са научног скупа, Београд 1985, 556–568; Међуопштински историјски архив Чачак, Ратни дневници из НОБ-а, К-1, бр. 643.

Дневник Радојка Јовандарића - „... 3. XI у вече позива мајор Ђурић све команданте одреда у свој штаб на Ружића брду. Извештава да су партизани узели Пожегу од четника и да концентришу трупе за напад на четнике у Чачку. Четири чете са опсаде Краљева повукли су ка Чачку.

По наређењу Дражином има се Чачак бранити, а партизани разоружати милом или силом. Пита, који би одреди пошли ка Чачку. Ја са мојим одредом остајем код Краљева (Сирча – Поповићи) ...”

Дадох му то и он крете одмах без оружја и без пратње. На Љубићу упао је у борбену гужву између партизана и четника и ту су га убили партизани ...²³⁸

... Да је он стигао тамо куда сам га послао можда би његова мисија и успела па би много мање српских мајки закукало, све би се другачије одиграло него што је ...

БОРБЕ - ОПСАДА КРАЉЕВА

... У прво време мој одред је добио задатак да поседне леву обалу Мораве код Сирче и Камиџоре, а кад Камиџору поседе једна партизанска чета мој одред поседе Сирчу и леву обалу Мораве до Милочајског моста ...

... На положајима позади мог одреда су два пољска топа четничка и један партизански. Првима командује капетан Казаковић а трћим, даље у лево, један потпоручник. Незнам да ли је капетан Мијовић био командир батерије пре мог доласка али не, тек он се налазио око топова и онда су ми војници причали - да је 7. октобра он опалио први топ на аероплан који се спустио на краљевачки аеродром који се отворено види са положаја Котленика док се са положаја Јарчујка и не види и даљи је ...²³⁹

... У журби око превоза на скели они потопе претоварену скелу те се 3–4 човека из Јеличког одреда подавише у Морави. Неки моји испливали су али су им пушке остале у Морави. Овде су погинули:

1. Јовановић Војислав (Ђебо) из Обрве,
2. Јањић Раденко из Лађеваца и
3. Раденковић Љубинко из Лађеваца. ...

²³⁸ *Чачански крај у ...*, 110, 139

Почетком октобра 1941. године, формиран је Оперативни штаб за руковођење борбама за Краљево. Његови чланови су били Момчило-Моле Радосављевић, резервни потпоручник и Ратко Митровић – испред партизана, а Радослав Ђурић, мајор БЈВ и Јован Дероко, капетан I класе БЈВ, испред четника.

У заједничком оперативном штабу у с. Дракчићу код Краљева, представник четничке команде мајор Радослав Ђурић, обавестио је партизанску команду о одлуци четника да се повуку од Краљева.

²³⁹ *Чачански крај у ...*, 151, „...у тој борби (8. XI 1941) убијен је капетан Јован Дероко кад је покушао да се пребаци преко реке Чемернице.”;

У каталогу за изложбу *Краљево 1941–1945*, на 12. страни пише „...после телефонског пријема тог наређења капетан Јован Дероко је повео четничке снаге у правцу Чачка. До првих сукоба са партизанима, у току повлачења, долази већ у Мрчајевцима а права братоубилачка борба вођена је у Чачку. У тој борби је 6. новембра, поред свог топа на Љубићу погинуо капетан Дероко, опеван у народној песми.”

УЧЕШЋЕ ТЕНКОВА У ОПСАДИ КРАЉЕВА

... Два општа напада на Краљево (по наређењу команданта опсаде мајора Радослава Ђурића) нису успела - задоцнела су јер је немцима дато времена да своје положаје утврде и добро поседну. У једном од тих напада наша два тенка²⁴⁰ имала су задатак да сиђу у варош до цркве па да Ибарском обалом прегазе Немачке заклоне да олакшају нашим трупима прелаз преко Ибра па да са њима ударе на ровове на Грдичкој коси. Кад наше трупе буду прешле преко Ибра, партизанска чета са Камицоре имала је прећи мораву и са партизанима ударити бочно дуж Грдичке косе на коју ће ударати и остале јединице кад тенкови пођу ка коси из вароши. тенкови су се спустили до цркве па се вратили на полазни положај, кажу, због неког квара на митралезу. ...

... Њихово пратеће одељење одабраних бомбаша под вођством Дерока претрпело је знатне губитке. После тога дуго се певало код четника:

„О, Јелице, јел, ти жао
Бојевића што је пао
Баојевића и остали,
На Краљевишту што су пали?“ ...²⁴¹

ПРЕСТАНАК ОПСАДЕ КРАЉЕВА

... За мало па од опсаде Краљева мало оста на свом месту: мој одред на Сирчи; чета партизана у Чукојевцу; Адрански четнички

Миломир Коларевић, командант оперативне чете Котленичког четничког одреда у: *ПОГЛЕДИ*, Крагујевац 22. 04. 1994. страна 30. „Приликом једног осматрања терена поред реке Чермернице надомак Краљева, док је Дероко гледао кроз двоглед неко од партизана са којима је био, пуцао му је у потиљак...”

Љубивоје Поповић—Уча, ађутант команданта Котленичког одреда у: *ПОГЛЕДИ*, Крагујевац, бр. 219 стр. 31 и 32 „...Био је противник братоубилачког рата што му се осветило јер је због тога изгубио главу... Извршио је самоубиство 8.11.1941. год. код села Раково, где су га комунисти закопали у песку...”

Сергије Живановић, *Трећи српски усџанак*, 293 „...Тако је заробљен. Партизани су га одвели у шуму Осоје на р. Чермерници где су га мучки убили. Имао је 38 убода камом у груди... 7. 11. је сахрањен а фебруара 1942. године је сахрањен на Љубићу.”

²⁴⁰ *Чачански крај у ...*, 103

„Приликом повлачења из Чачка (1. 10. 1941) Немци нису успели да извуку једну комплетну батерију од четири тона, 75 мм (шнајцер-модел 1912) која су пала у устаничке руке, Милорад Кувекаловић је отишао на Чачанско гробље и из једне гробнице узео затвараче од топова. Приликом деобе ратног плена између партизана и четника два су тона припала партизанима а два четницима. Партизански топови су 6. 10. дошли на положаје а четнички 7. 10. 1941. године.”

одред под командом капетана Бранка Здравковића у Адранима до Јарчујка; партизански одред Павла Јакшића са јужне стране а са источне стране - од Трстеника као да је отворем пут Немцима (ако га није затворио одред капетана Гордића за кога не знам којој је групи припадао ако не Косте Пећанца). Сви остали одоше ка Чачку у међусобну борбу. Са мајором Ђурићем имао сам телефонску везу, али и њега нестало једног дана ...²⁴²

... Немци нападају на Јакшићев одред који се, како ми изгледа, бори већ 3-4 дана и не измиче. команданта опсаде немамо а треба објединити рад трупа које су још остале на положају опсаде ...²⁴³

О САБОРЦИМА

... Највећу ми бригу и неприлику правише то што имам више људи но оружја те морадох оне који немају оружја оставити код кућа а ови на положају хоће смењивање недељно. Па неки од ових који треба да дође на положај у смену остави обућу па и одело и пође неодевен као да ја имам магацин са оделом. Нађем се у недоумици шта да радим са таквим човеком - назови борцем и назор добровољцем, ја „самозвани“²⁴⁴ командант... и овде пред његовом кућом и породицом? Ови људи су пошли замном из поверења према мени а ни су мобилисани силом закона или зулумом од Немаца који гоне само

²⁴¹ *Војна енциклопедија*, IX, Београд 1975, одредница – тенк, 726-736

Тенк – наоружано оклопно возило велике ватрене моћи силине удара, велике покретљивости и маневарских способности. У борбама за Краљево 1941. године, учествовала су два тенка француске производње, РЕНО (RENAULT) 35, произведен 1935. године, тежине 10 Т, јачина мотора 83 KW, максималне брзине 20 км/ч наоружан топом I x 37 мм и митраљезом I 37 мм, дебљине оклопа 10 – 40 мм -ХОТЧКИС (HOTSCHKISS 35) произведен 1935. године, тежине 12 Т, максимална брзина 28 км/ч, наоружан топом I x 37 мм, без митраљеза, дебљина оклопа 10–40 мм.

²⁴² *Чачански крај у ...*, 121-123

У току борби 14/15. 10. погинуо је Јован Бојовић који се у циљу заједничке борбе против окупатора залагао да сарадња између четника и партизана буде што боља. Све индиције говоре да су Јована Бојовића убиле, присталице његовог заменика Милоја Мојсиловића који је још од самог почетка саботирао сарадњу између четника и партизана.

Сергије Живановић, *Трећи српски усџанак*, 305; Капетан Гавра Стојановић је у тешкој борби изнео мртвог Јована Бојовића, који је аутомобилом пренет у Чачак где је сахрањен.

Радисав Недовић, *Камени Лејџојис Рџара (џробља, наџџробниши, крајџуџиши и сџомен обележја)*, Чачак 1995, 50

„Овде је уписано име пок. Јована М. Бојовића, поручника Бивше југословенске

комунисте па ови морају у борбу до истраге. Шта ћу и шта им ја могу ако ме напусте? - а то могу ... њих Немци не би казнили а ја немам моћи да их казним за дезертерство и ја бих извукао дебљи крај. Они осећају, виде да немају довољно оружја па немају наде у успех борбе јер су Немци још јаки па се плаше одмазде; радије би одустали од борбе до бољих прилика; њих за мене не веже ни заклетва, ни закон, ни невоља и жеља за борбом ...²⁴⁵

... Од моје десетине нигде нико - побегли су кући у село па чак тамо рекли да сам погинуо. То је било на Лукин дан 1941. ... Немци су најурили моје, побили неколико сељака и жена, попалили неколико кућа у Сирчи и Поповићима и вратили се у Краљево ...²⁴⁶

... Немцима мање дају него нашој држави - зато у одреду имам врло мало правих бораца. Можда би све то другачије било да смо узели Краљево и добили оружја довољно али не успесмо ...

... Једнога дана моји војници уверише ме да нису никакви борци... Пустили су Немце да без борбе пређу Мораву, да их изненаде и најуре у бекство ка Котленику ...

... Колика разлика између ових мојих ратника и оних из балканског и првог светског рата!? Ови беже да их непријатељ не стигне а они га намерно траже ... Ови не гину а беже - они гину али не беже ...²⁴⁷

војске, који поживи 30. год. а храбро погибе у борби против Немаца на Краљево октобра 1941. год. Слава му. Спомен му подиже мајка Винка”.

Станојло С. Плазина, *Са Јелице ѿлануле варнице*, Мелбурн 1974, 98

„Поручник Бојовић је изнет до села Рођевића. Сутра дан дошли су његов брат и мајка те су његово тело пренели и сахранили у његовом родном месту Драгачеву.”

Да би се сачувало од заборава учешће тенкова у борбама за Краљево октобра 1941. године било је потребно дати одговор на неколико интересантних питања:

1. У ком нападу на Краљево су учествовали тенкови 14/15. октобра, или 28/29. октобра или 30/31. октобра?

2. Да ли су у нападу учествовала једна или двоје борних кола, два или три тенка, Рено и Хочкис или само Хочкис?

3. Да ли су тенкови долазили у центар вароши?

4. Шта су значиле, зелена ракета, две зелене или једна црвена ракета?

5. Који устаници су се налазили у тенковима јер су до сада евидентирани: Драгомир Гаго Топаловић, Ђура Недељковић, Светозар Бројачевић, Миломир–Мићо Лазовић, Жарко Боришић, Саша Узелац, Франц Черпиншек, Обрад Симовић, Станко Ђоковић, „Ариљац”, радник Арсенала, Немац–заробљеник.

Због немогућности да се утврди хронологија догађаја и искључивости супростављених чињеница наводимо само најважније:

Сергеј Живановић, *Трећи српски устѿанак*, 299 ,.... истог дана (26. 10. 1941)

РАЗОРУЖАЊЕ КОТЛЕНИЧКОГ ЧЕТНИЧКОГ ОДРЕДА

... Какав одред? Ваш одред је јутрос разоружан а ја сам једва умакао да ме не разоружају.” - „А ко га је разоружао?” - упитах. - „Тико... и послао је патроле да вас двојицу нађу и где вас нађу да вас побију ... а ако ми не верујете ви идите али ћете погубити главе” - одговара Власта. Кад му рекох да то нису ставри за шалу он потврди да се нимало не шали. На моје питање како је то било он ми исприча да је Миломир растурио из школе људе по кућама па су тако растурили били изненађени и на препад разоружани а делимично су и побегли својим кућама. Моји се нису надали да ће им другови пошто им назову „добро јутро” упрсити цеви у прса и командовати „руке у вис”. Изгледа да су партизанске јединице добиле наређење - директиву - да свуда разоружају четничке одреде где како могу ...²⁴⁸

ПРИСТУПАЊЕ „НЕДИЋЕВЦИМА”

... Стигох у Стубал и ту у кафани нађох Исидора Живковића који се зачуди откуда ја тамо. Поручили по кафу и почесмо разговор и испричах му шта је самном било. - „Нема ништа од тог посла Радојко - хајдемо ми у Гледићке планине тамо нас нико за време рата неће наћи.” ...

1941) дотерана су двоје борних кола „Хочкис” из Горњег Милановца. Дотерали су их Драгомир Г. Топаловић и Жарко Боришић.”

ИАК, Збирка о радничком покрету и НОБ-и, (1317-1318) (о учешћу Светозара Бројачевића);

1. После трећег напада на Краљево из свих чета нашег одреда тражени су добровољци, бомбаша. Прикупљени су у Мат. Бањи (Хотел Жича, где је вршена обука).
2. Једног дана друг Павле Јакшић упитао је: Гојко, да ли желиш да будеш у једном нашем тенку показивач пута. Знаш да си из Старе Чаршије, куда ће наши тенкови нападати. Пристао је са одушевљењем, па га је Ратко Митровић, комесар чачанског одреда одвео у Самаилске шуме где су били тенкови. Био је један тенк „Рено” и један „Хочкис”. Мислим постојао је и један оклопни аутомобил, али сам сигуран. У посади су били: „Рено” командир потпоручник Боришић, митраљецац Светозар Бројачевић, возач-четник или партизан не сећа се имена. „Хочкис” командир поручник Топаловић, возач партизан. Многе посаде су биле мешовите, тенкови нису имали артиљеришко наоружање а ни гранате. Немци су били скинули затвараче. У куполи су били уграђени пушкомитраљеци „Брно” са доста муниције. Поред тога, посада је имала и ручне бомбе.

Са Ђуром Недељковићем, пензионером из Горњег Милановца, аутор је разговарао 16. 07. 2001. године. О његовом учешћу у нападу тенковима на Краљево детаљнији подаци налазе се у:

... „Знам, ја могу себе сакрити у Обрви али шта ћу са људима који су пошли замном?” - одговорих му а у том луци у кафану један сељак и рече - „Ево Недићеваца”. Одмах зањим стигоше камиони са војницима обученим у наша војничка оделаи сиђоше пред кафаном. Сељаци се начетише око њих. Сеђах до прозора пред којим се вођаше разговор између сељака и војника и лепо чух кад један рече да имају задатак да од Краљева па на даље све попале и побију. - „Чули, Исидоре?” - упитих - „Чух” рече ми он. „Ја морам да им се умешам у разговор” - рекох и устадох од стола. - „Мани Радојко, нема ништа од тога” - рече ми Исидор али ја изађох напоље. Мишљах заиста да су то недићевци. Упитих ко им је командант а они ми показаше баш онога што то беше рекао. Представих му се и упитих га да ли он заиста рече да ће се од Краљева све ништити. - „Да” - рече ми „ми идемо у предходници Немачке казнене експедиције и имамо задатак да од Краљева па све до дрине све попалимо и поубијамо”. - „А зашто?” - „Тамо су све комунисти” - „Не, ја сам из тог краја и да сам комуниста ја небих овде пред вама стајао у униформи и са пиштољем о куку, пођите самном у мој крај да Вам докажем да тамо нису сви комунисти” - рекох му - „Моји су путеви други” одговори ми он и оде од мене и нареди покрет за Годачицу ...

ИАК, Збирка о радничком покрету и НОБ-и., кут III, 930 – 931

ЕКСПРЕС, недељна ревија, 6. 12. 1970, 7

ЕКСПРЕС ПОЛИТИКА, од 26. 11. 1986.

„Тенк су у радионици у Луњевици, оправили мајстори: Мирослав Радишић, Радојица Јевтић, Стамболић, Поњавић, Богић Поњавић, Живомир Поњавић, возач је био Миодраг Тришић, краљевску круну и звезду петокракуна тенку насликали су Бошко Петровић и Десимир Жижовић Буик. У Брђанима прикључио им се Жарко Беришић. У чачанском арсеналу (БТЗ у Чачку) тенк је префарбан, насликан је кукасти крст. Разлика између тенкова „Хочкис” и „Рено” је у томе што се „хочкис” пали помоћу акумулатора а „Рено” има магнетно паљење. У „Хочкису” су се налазили Франц–Францка Черпиншек и ђура Недељковић. У „Реноу” Жарко Беришић, возач из Д. Трепче и Немац зробиљеник...”

Група аутора, *Чачански одред*, Чачак 1982, 194

Устаничке снаге покушале су у ноћи 31. октобра и 1. новембра нови упад у град, користећи и тенкове. У граду је први тенк ушао преваривши немачку стражу.

Зборник докумената и података о Народно – ослободилачком рату народа и народности Југославије, (Даље – *Зборник НОР – а*); том I, Београд 1949, 634

Краљево, 1. 11. „АСТ (вероватно АВВЕНРСТЕИЛЕ -контраобавештајна служба), 1. 11. извршен је напад с 2 тенка (ХОТЧКИСС) отетих код Милановца. Противтенковска ватра није имала успеха, и ови су успели да продру дубоко у град. Тенкове је пратило 50 Михаиловићевих људи који се налазе у Матарушкој Бањи и Мусиној Реци.

... Ја бејах у размишљању куда ћу сада и стиже ме Власта „Парошиста” и донесе ми поруку од Милоша Војиновића команданта одреда „Недићеваца” - тражи ме да му дођем код цистерни Витановачких. Нехтех да му идем и посла га у п... м... - „Шта ћу му ја кад ће све да пали и убија”. Власта ми каже да му је он рекао да ме по сваку цену нађе јер има нешто важно да ми саопшти. реших да идем да видим шта хоће. Пођосмо сви тамо. Код цистерни се нађох са Здравковићем и мојим ађутантом Љубом Поповићем и наредником Радичем Сретовићем из Милочаја. Мало после мене дође и Војиновић из Краљева. Пођох к њему а он како ме виде пође ми у сусрет са узвуком - „Где си ти чича, пет дана те тражим па те нигде нема” и пружи ми руку; „Шта вам треба један богаљив чича кад ћета да му палите кућу и убијате децу” - одврати му. „Баш зато сам вас и тражио да Вам кажем да сам узео у обзир оно што сте ми говорили у Годачици и Стублу па сам издејствовао код немаца промену наређења те се неће све изреда ништити већ само онде где се да отпора”. - „Јесте ли заиста то успели?” упитах га - „Да, на частну реч” рече ми и ја му пружих руку и рекох „Хвала Вам, сматрам да мој крај сагорети неће”. - „А куда сад мислите Ви?” упита ме - „Незнам, ови ђаволи мејуре и ако ме нађу убиће ме, они неће да се ма шта објашњавамо и то не вреди покушавати”.

Устаничке снаге извршиле су 31. 10 / 1. 11. 1941. последњи напад на непријатеља у граду. У овом нападу су први пут учествовала и два тенка. Тенкови су успели да продру у град до саме Гимназије, а један чак и до трга. Пошто су Немци успели да зауставе тенковску пешадију и бомбаше, тенкови су остали изоловани, па су се повукли из града.

У посадама су били: у Хочкису (Драгомир Гага Топаловић, Франц Черпиншек, Ђура Недељковић) у „Реноу” (Жарко Боришић, Светозар Бројачевић и Станко Ђоковић). После напуштања опсаде Краљева тенкови су пребачени на слободну територију Ужичке републике, где су учествовали у борбама за њену одбрану. После повлачења из Ужица, овај тенк је евакуисан на Златибор, где је избачен из борбеног строја.

Године 1946. тенк „Хочкис” је пренет са Златибора у дворниште Народног музеја у Ужицу, поред зграде у којој је, у јесен 1941. било седиште ВШ НОПОЈ и ЦК КПЈ. И данас се тамо налази.

²⁴³ Милка Баковић, *Мемоари једне равногорке*, Крагујевац 1998, 133

²⁴⁴ Због недостатка хронолошких података немогуће је утврдити тачан датум када су Немачке снаге поново ушле у Краљево.

Зборник НОР – а, Београд 12–1, 535

„У помоћ опседнутој немачкој посади у Краљеву кренула је 717 дивизија из Крагујевца и 15.10. води борбе са четничким снагама на прилазу граду”.

Остаће тајна „да ли су Немци случајно погодили време за пролаз, чиме је пробијена блокада кад у Доњој Грузи нема партизана.”

- „Ја бих Вам дао један предлог, можете га примити или не, како Вам буде ваљао. Да ступите у мој одред. Ту Вам је сигуран живот а преко Вас биће заштићен и Ваш крај јер ја добро стојим код Немаца и шта ја рекнем они не поричу.” ...

... „Зато сам мишљења да треба да ступим у његов одред а кад се укаже прилика напустићу га. Засада немам куд на другу страну јер партизани ме гоне да ме убију а Немци ће ме обесити ако сазнаду шта сам радио” - рекох. Здравковић каже да је и он у истој ситуацији па и он мора туда ...

... Читам моју легитимацију а ја испао немачки жандарм! Ту у штабу нађох и попа Обућину - десну руку Љотићеву. тек сад видех да сам међу Љотићевцима

... Здравковић, Поповић и Сретовић су распоређени по четама одреда ...

... Ту дознатох и то да Војновић није Србин, да се до Љубостиње звао Лаутнер а ту се покрстио и добио име Милош Војновић ...

... Код Краљева је допунио одред са 300 људи од оних који су активно учествовали противу Немаца у опсади Краљева па су се бојали одмазде - већином четника. Због тога је тај одред и био слаб у борбама противу партизана - Срба ...

У околини Витановца тада су се налазили делови Гружанског четничког одреда (детаљније: „Драгослав Рачић (1905-1945)”, *Албум српских четника генерала Драже Михаиловића у 1000 слика*, Крагујевац 1998, 59 – 61

²⁴⁵ „САМОЗВАНИ”... изражава се национални дух слободе који је стално живео у народу, никао из осећања части „НАРОДНА ДУША“ је понижена, рањена у болу и очајно се исправила.

²⁴⁶ Овде се морају узети у обзир и процеси који су се догађали код припадника БЈВ (војни четници).

²⁴⁷ Лукин дан (31. 10. 1941)

Народни устџанак и борбе за Краљево 1941. године, Зборник радова са научног скупа, Београд 1985, 655

„Борбена група Краљево са артиљерским дивизионом 670 и инж. четом 717. дивизије код Сирче и Опланића упала у партизански утврђени положај... ПЛЕН: два артиљериска предњака, пешадијска муниција, гранате, командни уређаји и бројна стока. Спаљене све куће”

²⁴⁸ Петар Милашиновић–Бане, „Трећа прекоморавска чета НОП одреда „Јово Курсула””, *Народни устџанак и борбе за Краљево 1941. године*, Зборник радова са научног скупа, Београд 1985, 216–237

„На положају у селу Поповићи налазио се мањи део Котленичког четничког одреда. Решено је да се група разоружа. Било је око 30 четника на челу са поручником Миломиром Коларевићем (братам командира 3 прекоморавске чете Тихомира Тике Коларевића). Четничка група логоровала је у школи а штаб је био у кући Младена Николића. По сачињеном плану, разоружан је Котленички одред, заплена

... Казнена експедиција већ је близу. Договорих се са мојима да спасавамо што год који буде могао спасти од Немаца - „све је ово наш народ!” ...

... Из Краљева нас тројица по наређењу команданта одреда одосмо у Ужице а одатле у Бајину Башту ...²⁴⁹

---

²⁴⁹ *Народни усџанак и борбе за Краљево 1941. године*, Зборник радова са научног скупа, Београд 1985, 100

Крајем октобра у Крагујевцу је формиран 10 доборовољачки одред од људства са територије Крагујевца, Краљева и других места под командом Милоша Војиновића (порушени Немци Хенрик Лаутер). Одмах после формирања одреда је упућен у Краљево и даље у Врњачку Бању... Наредбом бр. 18 (21. 11. 1941) председник српске владе Милан Недић је све јединице ставио под своју команду.

Горан Давидовић, „Југословенски народни покрет „Збор” у чачанском крају 1935–1945. године”, *Зборник радова Народног музеја*, ХХХ, Чачак 2000, 175, „У Краљеву је Драгутин Булић, радио на стварању и организовању једног добровољачког одреда. Саставио је списак од 680 људи Стеван Батинић у извештају Српске добровољачке команде (СДК) од 7. 11. 1941. године моли да се од уписаних 680 доборовољаца „организује један одред од 400 људи којима ће бити командант професор Драгутин Булић” са задатком да чисти терен Краљева, Чачка и Горњег Милановца од комуниста штаб тог одреда би се налазио у Чачку.”

Народни усџанак и борбе за Краљево 1941. године, Зборник радова са научног скупа, Београд 1985, 723–724

Radojica S. CIRIC
senior archivist - historian
Historical Archive Kraljevo

KOTLENIK CHETNIK UNIT IN THE SIEGE OF KRALJEVO
ACCORDING TO THE MEMORIES OF RADOJKO S. JOVANDARIC
(2 October - 15 November 1941)

Summary

A part of the former Yugoslav army (military chetniks), to whom Radojko S. Jovandarić also belonged, firstly got self-organized and then joined the Ravnogorski movement of Draza Mihailović. They were patriot forces following the tradition from the First World War, which were for monarchy, the Karadjordjević dynasty, but they had a patriotic spirit and did not toe the antifascist line but the line of defence of freedom of their own nation. They were against a fratricidal fight, but after the unsuccessful siege of Kraljevo, being left to themselves and worried about their lives, they joined voluntary detachments of Dimitrije Ljotić, and then, from 21 November 1941 were under the command of Milan Nedić.

Full support to the commissar administration, Nedić's government, establishing of SDK, searching for compromise with Draza Mihailović, uncompromised struggle with communists and constant interventions with the German occupiers were their main activities.

Радомир РИСТИЋ

МЕСТО СТРЕЉАЊА И ПОКОПАВАЊА ТАЛАЦА У КРАЉЕВУ - ГРОБЉЕ СТРЕЉАНИХ 1941.

Апстракт: Овај рад описује место у Краљеву на којем је немачки окупатор од 15. до 20. октобра 1941. године стрељао и покопао талце. Рад истовремено изражује шта се на том месту догодило и дешавало у протеклим шест деценија.

О најтрагичнијем и најужаснијем догађају у историји Краљева, стрељању талца 1941. године, од стране немачког окупатора, до сада је доста писано.²⁵⁰ Историјски архив и Народни музеј у Краљеву прикупили су извештај број докумената и записали бројна сећања о овом догађају. Фонд за изградњу Спомен-парка радио је интензивно на утврђивању имена стрељаних и других чињеница око стрељања, као и на организовању манифестација и уређењу гробља стрељаних при чему је створио одређену документацију. После 1993. године, Народном музеју у Краљеву предата је некомплетна документација Спомен-парка.

И поред свег напред наведеног ова тема није истражена до краја.

За ово место до сада је употребљавано више назива: *гробље у лагџеру, лагџерско гробље, гробље стрељаних родољуба, гробље жртва фашистичког терора, гробље стрељаних, гробље октобарских жртва, спомен - гробље* и задњих деценија *спомен - парк* иако је тај назив био званично одређен за широк простор, урбани-

---

²⁵⁰ Нпр: Др Коча Јончић, *Краљевачки октобар 1941*, Београд 1971; Михаило Симић, *Краљево 1941 – сведочења и сећања*, Београд 1983; *Краљево октобра 1941. – казивања преживелих*, Краљево 1966; . . .

стичку целину у оквиру које је и гробље. Од 2001. године званичан назив је *Гробље стирељаних 1941.*

Немачки окупатор је 1941. године, поред других индустријских предузећа у Краљеву, запосео и Железничку радионицу (Фабрику вагона). Њен рад је подредио својим потребама, пре свега одржавању железничких транспортних средстава. Објекте и круг, ограђен бетонским зидом, употребио је и у друге сврхе. На колосецима западног дела фабричког круга сместио је велики број железничких вагона натоварених војном опремом заробљеном од југословенске војске па је тај простор назван - *лађер*. Локомотивску халу (величине 140 x 135 м), у којој још није била монтирана опрема, почетком октобра 1941. године употребио је за затвор-логор у којем је држао таоце, а западни, неизграђени део фабричког круга за њихово стрељање.

О изгледу места стрељања, копању рака, стрељању и сахрањивању стрељаних сведоче они који су неким случајем преживели стрељање, тумачи на саслушању пред Комисијом за испитивање ратних злочина и они који су закопавали стрељане. О изгледу места непосредно после стрељања сведочи родбина која је нашла пут и начин да дође до стратишта и обележи место где су им покопани најближи. О месту упечатљиво говоре и фотографије снимљене уочи и након саме егзекуције, а снимили су их за пропагандне потребе извршиоци стрељања.²⁵¹

Стрељање талаца извршено је подно Грдичког брда у западном делу фабричког круга, на простору између колосека и са источне и западне стране бетонског оградног зида, око 400 метара западно од локомотивске хале у којој су претходно били заточени. Простор је био неизграђен, обрастао травом и жбуњем трња и купине. Неки га описују као чистину са ниским шипражјем.²⁵²

Прворазредни сведоци стрељања су фотографије снимљене од стране самих егзекутора. На њима се виде групе људи приликом одвођења на стрељање а у позадини су препознатљиви: оградни бетонски зид и Грдичко брдо. Потом, следе фотографије побијених који леже у рововима или на ледини. На неким се виде немачки војници као и цивили који су их сахрањивали. У сећањима и документима *гробље у лађеру* описује се као простор изроване и кржаве земље, са деловима тела и личним стварима стреља-

²⁵¹ ИАК (Историјски архив Краљево), Збирка о радничком покрету и НОБ-и; НМК (Народни музеј Краљево), Историјска збирка – архивалије

²⁵² *Истио*

них разбацаним свуда око хумки. Дуго су се задржале локве крви и кржаве воде.²⁵³

Стрељани су прво набацани у ров који је ископан 15. октобра. Кад је он попуњен копани су нови. Четири рова која се спајају под правим углом формирала су *чеїверїастїу* гробницу. Седамнаестог октобра, плугом који су вукла два пара коња преорана је правоугаона парцела и тако означена друга гробница, касније названа *дугачка*.²⁵⁴ Поред стрељаних, овде је сахрањен и један број устаника и грађана који су погинули у граду током борби у ноћи између 14. и 15. октобра. Кад је преко ровова – гробова препуних лешева набацана земља, на стратишту су настале две огромне хумке: четвртаста и дугачка.²⁵⁵

Касније, после рата, у ове гробнице пренети су посмртни остаци 18 жена које су као таоци стрељане 16. октобра и сахрањене код локомотивске хале. Источно од дугачке гробнице формирано је *Парїизанско г̃робље* које чине: хумке погинулих првобораца, хумке попинских бораца и алеја умрлих првобораца.²⁵⁶ После 1968. године није било сахрањивања на овом месту.

На копији плана од 16. марта 1971. године у Катастарској општини Краљево под називом *Сїомен г̃робље*, води се пет посебних катастарских парцела, гробница, под бројевима 5342, 5343, 5344, 5345 и 5346 у укупној површини од 1264 м². Појединачни гроб који се налази двадесет метара испред дугачке хумке, гледано из града, само је означен.²⁵⁷

*

Прве посете родбине *г̃робљу у лагѣру* десиле су се већ неколико дана после стрељања.²⁵⁸ Команда места дозволила је родбини и свештеницима да одрже помен стрељанима на самом гробљу у лагеру 14. октобра 1942. и 14. октобра 1943. године.²⁵⁹

Дана, 30. новембра 1944. године, партизанске јединице, које су претходног дана учествовале у ослобађању Краљева, положиле

²⁵³ *Исїо*

²⁵⁴ ИАК, Збирка о радничком покрету и НОБ-и,

²⁵⁵ *Исїо*

²⁵⁶ Ибарске новости, б. 7. 1956.

²⁵⁷ НМК, Историјска збирка – архивалије

²⁵⁸ Михаило Симић, *н. г.* 334, 339

²⁵⁹ *Краљевачки окїобар – Окїобарске свечаносїи – Имїресивна манифестїација браїсїва и јединсїва народа и народносїи Јуџославије и доїринос једног г̃рада борби за мир*, Краљево 1982, 15

су венце на хумке уз присуство породица стрељаних. Том приликом, командант је одржао говор. Од тада, нове власти почињу да преузимају у своје руке организацију помена стрељаним таоцима. Наредних година полагање венаца је почињало са трга у граду уз Лењинов посмртни марш. Улицом Октобарских жртава (раније Рајићева) колона је одлазила на гробље.²⁶⁰ На самом гробљу нека значајна личност из Партије или власти држи говор. Поред осуде гнусног чина стрељања талаца и са дужним пијететом помињања жртава, говор редовно има и део који се односи на актуелне политичке потребе. Употреба говора за актуелне политичке потребе увек је била успешна на овом месту. На пример, 1953. године помен се претворио у манифестацију против англо-америчког става о зони А Слободне територије Трста,²⁶¹ а 1980. препун амфитеатар заветовао се умрлом председнику песмом „Друже Тито ми ти се кунемо“.²⁶²

До почетка 50-тих година свештеници су држали помене-парастосе и на овом гробљу. Тада је овај традиционални хришћански обред истиснут да би поново био уведен тек 1990. године.

Првобитни изглед гробља стрељаних

²⁶⁰ „Венци и цвеће октобарским жртвама”, *Ибарске новостии*, 21. 10. 1960.

²⁶¹ „Помен жртвама фашистичког терора претворен у протестни митинг”, *Ибарске новостии*, 16. 10. 1953. 3

²⁶² *Ибарске новостии*, 16. 10. 1980.

*

У почетку, место стрељања и сахране било је обележено на уобичајен начин. Хумке су биле прекривене мноштвом крстова од дрвета које је поставила родбина стрељаних. На крстовима била су исписана имена, године и неретко још по неки податак о стрељањем. Касније је око хумки подигнута дрвена ограда и засађено цвеће. Након ослобођења, 1944. године, у средишту четвртасте гробнице уцртана је петокрака.²⁶³

Трајно обележавање места на којем су покопани најближи увек је било обавеза. Дрвени крстови нису коначно решење те их је требало заменити трајним обележјем. Нова власт ће то на овом месту урадити на нов начин, односно према својим потребама и мерилима.

Да се у Краљеву размишљало о трајном обележју још 1947. године потврђује постојање *Одбора за њодизање спомен-костурнице жртвама масовног стрељања у Краљеву од 14 – 22. X 1941. године*.²⁶⁴ Нешто касније јавља се и идеја о изградњи *Спомен болнице*.²⁶⁵

Изглед „дугачке” гробнице почетком 50-их година

²⁶³ ИАК, Збирка фотографија

²⁶⁴ НМК, Историјска збирка – архивалије

²⁶⁵ „Предложена је градња спомен болнице у Краљеву”, *Ибарске новосићи*, 19. 10. 1956.

Међутим, крајем 40-тих и почетком 50-тих година, приликом преуређења гробља, реализована је другачија идеја. Дрвени крстови су уклоњени. Хумке су ограђене оградом од камених стубова и кованих ланаца. У средини хумки подигнута су обележја са мермерним плочама.

На мермерној плочи у *четвртој* гробници стајао је следећи текст: „*Октобра месеца 1941. године преко 6000 људи и жена сјановника овога града падоше под ударима терора немачких фашиста и домаћих издајника. Нека ова спомен плоча подсећа нас и будућа поколења на светиле жртве чији животи падоше за срећу и бољу будућност нашег народа. Градски одбор савеза бораца Н.О.Р. 14. X 1950. г. Ранковићево*”.

На обележју–споменику у *четвртој* гробници била је петокрака. У његовој близини остао је један већи крст од дрвета.

На мермерној плочи у *дугачкој* гробници стајао је следећи текст: „*Коме закон лежи у попузу трагови му смрде нечовјешћом*’ *Октобра 1941. год. на овом месту стрељали су фашистички окупатори око 6000 људи и жена нашег града и околине. Они овим зверским злочином не угушише борбу за слободу, већ крв ових невиних мученика расјали гневом и жељом за осветом слободарски дух наших народа који их кроз најчовечанску борбу, под руководством Комунистичке партије и друга Тита, доведе до коначне победе и слободе. Слава јалим жртвама. 14.X 1951 год. Градски одбор Савеза бораца НОР у Ранковићеву*”.

Околни простор је засађен дрвећем.²⁶⁶

У међувремену, ситуација у простору је измењена тако што је западни део круга Фабрике вагона издвојен за гробље стрељаних.

Локомотивска хала је још 1942. године однета у Аустрију.

Као резултат сталног заузимања бораца и власти да се значајни датуми и догађаји из НОБ-е и револуције обележе, 1959. године, недалеко од гробља стрељаних, у парку испред железничке станице, постављен је *Споменик оштора и победе* посвећен борби и жртвама Краљева.²⁶⁷

Кад је у питању гробље стрељаних, 1963. годину можемо означити као прекретницу. Наиме, тада је Скупштина општине Краљево прихватила бројне захтеве да се обележавање овог догађаја и овог места уради на нов начин. На комеморативној седници од 14. октобра 1963. године одлучено је да се изгради *Спомен - парк* октобарским жртвама. Донето је више одлука да би се ова замисао

²⁶⁶ ИАК, Збирка фотографија

²⁶⁷ ИАК, Збирка о радничком покрету и НОБ-и

што пре и у потпуности остварила. Решено је да се од простора стрељања, гробља и његове околине створи једна урбанистичка целина. Једно од идејних решења дао је архитекта Богдан Богдановић, творац многих монументалних објеката те врсте у то време. Израђена је и макета која је са идејним предлогом дата на разматрање стручној јавности. Замишљено је да Спомен - парк представља једну целину у чијем ће средишту бити Споменик отпора и победе и Гробље стрељаних. Повезује их мост-пасарела који иде скоро преко саме нове железничке станице и излази на ниво Грдичке косе где се завршава Капијом слободе високом 25 метара, која је доминанта читаве околине. По другој варијанти – на самом врху Грдичке косе налазили би се велики громади са одређеном симболиком. Није било предвиђено подизање спомен - костурнице већ би се постојеће гробнице задржале.²⁶⁸

За реализацију наведене замисли основан је *Фонд за изградњу Спомен - гробља жртвама фашизма*.²⁶⁹ Фонд је био отворен за све оне који би материјално помогли. Почетак радова био је предвиђен за следећу, 1964. годину.

*

Такође, и манифестативни део обележавања 14. октобра био је стављен под лупу. Велики број тада меродавних, пре свега из Партије и друштвенополитичких организација (Савез бораца и ССРН), сматрао је да обележавања овог догађаја убудуће треба да буду другачијег карактера и облика - а до сада су била, како су тврдили, „*обични њарасѝоси*”.²⁷⁰

Закључивши да је крајње време да се нешто промени предложили су: „*Дужи њериод њред ѝај дан ѝребало би искористиѝи за академије, концерѝе, изложбе, ѝозориѝине ѝредсѝаве и друђе облике кулѝурних манифесѝација. У школама би ѝребало ѝисаѝи наѝрадне ѝемаѝе са ѝемама везаним за ѝај велики даѝум. На ѝоѝе би ѝребало да се анѝажују ѝоред Саваза бораца и сви кулѝурни радници Краљева као и најѝознаѝији јуѝославенски уѝеѝници*”.²⁷¹

²⁶⁸ „Монументални парк и октобарске свечаности”, *Ибарске новосѝи*, 18. 10. 1963; *Краљево и околина*, Београд 1966, 465

²⁶⁹ *Службени лисѝ среза Краљево*, бр. 43/1963; ИАК, СО Краљево, *Зайисник са V заједничке седнице већа од 23. 9. 1963.*

²⁷⁰ *Ибарске новосѝи* 18. 10. 1963.

²⁷¹ *Исѝо*

Ова замисао је заживела. Од 1965. године почиње се са ре-ситаљима на самом гробљу на дан 14. октобра.

Скоро на самом почетку налазе проблеми који су најозбиљније поставили питање, како планирати и изводити програм. Наиме, овако замишљен начин обележавања доведен је у питање 1968. године славим текстом, недовољним техничким условима, наступом позоришта без пробе и уз све то скандалозним понашањем једног глумца.²⁷²

Наредних година ова идеја поприма већи обим и ниво. Уочи овог дана у Краљеву се одржавају бројне културне и спортске манифестације. Све до 2000. године на гробљу стрељаних приказивана су драмска и музичко - сценска дела која су изводили краљевачки, српски или југословенски уметници, а све под називом односно геслом *Окћобарске свечаносћии - имјресивна манифестација брајсћива и јединсћива народа и народносћии Јуџославије и дојринос једноџ града борби за мир.*

Окћобарске свечаносћии, на дан 14. октобра, почињале су комеморативном седницом Скупштине општине. Затим су у Спомен – парку пред хиљадама присутних, уз минут ћутања и фабричке и локомотивске сирене као и директне радио и телевизијске преносе полагаани венци, читана Порука миру, уручивана Повеља против насиља и рата – за мир у свету, испаливани плотуни, давана Свечана обавеза младих војника и држани говори. Завршни чин је било извођење музичко - сценског или драмског дела.²⁷³

*

Изградња Спомен-парка и у оквиру њега спомен-гробља није текла по замисли из 1963. године. Узрок томе су нове идеје и недостатак материјалних средстава. Године 1966. виђено је решење у оквиру новооснованог општинског *Фонда за уређење градокоџ земљиишћии у Краљеву* у који је укључен Фонд за изградњу Спомен-гробља жртвама фашизма.²⁷⁴ Међутим, убрзо је постало јасно да Фонд за уређење градоког земљиишћии не може да финансира уређење Спомен-парка па је Скупштина општине 23. септембра 1966. године донела (поново) Одлуку о оснивању *Фонда за изграђњу сћиомен-парка у Краљеву.*²⁷⁵ Фондом који је постојао до 1993.

²⁷² „Овако или другачије”, *Ибарске новосћии*, 25. 10. 1968.

²⁷³ *Ибарске новосћии*, 1952 – 2000; НМК, Историјска збирка–архивалије

²⁷⁴ ИАК, СО Краљево, *Зайисник са V заједничке седнице већа од 23. 9. 1963.*

²⁷⁵ *Службени листј Ойшћиине Краљево*, бр. 7/1966, 105

године, руководили су управни одбор и директор. Финансиран је преко буџета и учешћем друштвенополитичких заједница и радних организација из Краљева, Зрењанина, Косовске Митровице, Марибора, Љубљане, Сарајева, Суботице, Титограда и других места из којих су водили порекло стрељани.

Важно је истаћи – увек је постојало значајно учешће родбине стрељаних у свим активностима око гробља стрељаних па и у финансирању радова на њему.

Општина, грађани и радне организације у Краљеву стално су настојали да обезбеде услове и средства за уређење гробља и околине. Да би се олакшао прилаз гробљу, 1969. године је изграђен мост (пасарела) који је преко железничких колосека повезивао улицу Октобарских жртава и гробље стрељаних.²⁷⁶ За смештај Фонда за изградњу Спомен - парка у Краљеву 1975. године добијена је Аџића кућа,²⁷⁷ а 1977. Фабрика вагона је бесплатно преуредила путнички вагон који је смештен на колосеку у Спомен - парку.²⁷⁸ Фонд је 1976. године покренуо часопис *Краљевачки октобар*.²⁷⁹

Фонд за изградњу Спомен - парка је одлучно кренуо у реализацију постављених задатака. Половином 1970. године Оцењивачки суд (жири), Скупштина општине Краљево и Савез друштава архитеката Србије усвојили су *Услове и програм конкурса за идејно решење Спомен - парка са спомен - гробљем и спомеником жртвама њалим октобра 1941. године у Краљеву*.²⁸⁰ У Условима је посебно назначено да је стрељање у Краљеву повезано са НОБ-ом и револуцијом, да су пре свега страљани радници као и друге професије различитог узраста, оба пола „људи из свих крајева наше земље” (...) „Стрељани нису били њасивни њосмајрачи догађаја њога добра - радници Краљева су њри њартизанском њападу на град (14/15. октобра) њуцали из својих кућа на Немце” (...) „Заједно су се борили и заједно ѓинули њуди из свих крајева земље. Идеја брајњива и јединњива је у њим догађајима буквално њиварана кроз крв и смрт њстрељаних радника”.

Гробље стрељаних описано је овако:

„Одмах иза њруге налази се једна хумка њењзнајњоњ (...) на двадесет њејара иза налазе се две хумке, ѓде су у једној на северозајадној њирани њстрељани, док су у другој у каснијем њериоду, сахрањени борци њартизани ња се њо месњо назива „њартизанско

²⁷⁶ „Завршена пасарела”, *Ибарске новостњи*, 14. 10. 1969, 5

²⁷⁷ НМК, Историјска збирка – архивалије

²⁷⁸ *Ињњо*

²⁷⁹ *Ињњо*

²⁸⁰ *Ињњо*

гробље". На хумци сирељаних подугнути је мали споменик као захвалности града Краљева. Иза хумке сирељаних, гледајући од града, налазе се још две велике хумке где су закопани сирељани, а између њих је један гроб или можда гроб неколицине, док се највећа хумка налази источно од ових".

Ужи део Спомен - парка заузимаће 12, а шири 32 хектара. Од будућег пројектанта тражено је да решењем обухвати хумке, партизанско гробље, споменик, спомен - музеј, меморијални плато, спомен - парк у ширем смислу и прилаз комплексу. „Сви профани објекти који се налазе у зони спомен парка руше се”.

За хумке се изричито тражи да остану на истом месту док би партизанско гробље могло бити премештено.

За хумке је још захтевано:

„Гробнице сирељаних обликовајући на постојећим местима, при чему је дозвољено уклањање свих досадашњих облика спомен-плоча и ограда, иако да на достојан начин одају пошту њалим на њим местима.

Хумке се овде још увек припремају као гробови најближих иако да се у дане посећа или на сам дан сирељања пале свеће, па при обликовању истих повести рачуна о овом моменату и дају повољно решење како неорганизовано паљење свећа не би штетило новом споменуку.

Постоје спискови имена већине сирељаних па у обликовању и композицији хумки предвидети места за њихово исписивање”.

У даљем тексту Услови дат је низ детаља којих треба да се придржавају пројектанти.

Конкурс по утврђеним условима, расписали су јуна 1970. године Савез друштава архитеката Србије и Скупштине општине Краљево. Трајао је до почетка децембра 1970. године. Дванаест припелих радова прегледао је Оцењивачки суд (жири) састављен од представника општинске власти, најпознатијих архитеката из свих република, ликовних уметника, ликовних критичара, редитеља и бораца.

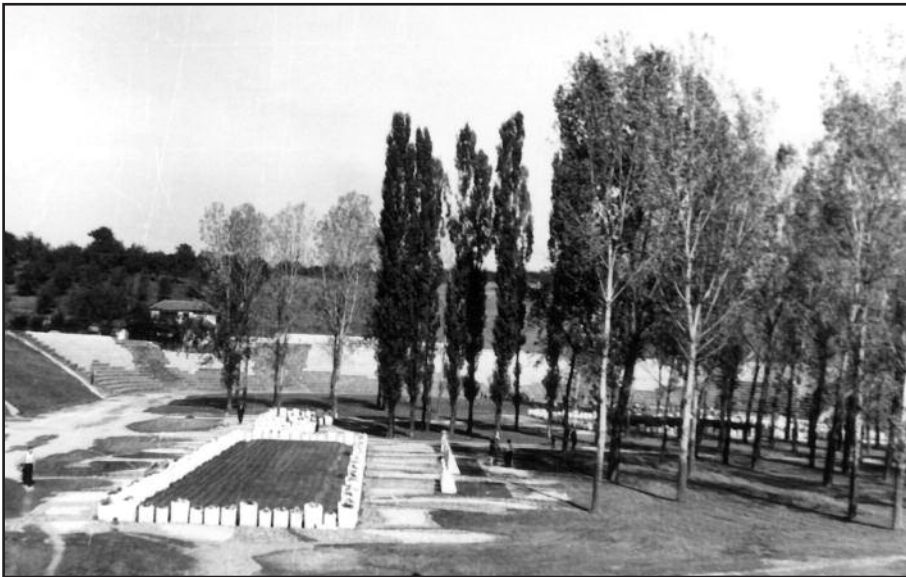
Жири није био најзадовољнији припелим радовима што се види из његове констатације: „По оцени жирија стиче се утисак да оштри квалитети припелих радова не превазилази просечне вредности остварења у овој категорији досадашњег стваралаштва (...) то је последица извесног засићења које произилази из бројних конкурса овакве или сличних врста. Због тога се на оваквим конкурсима ретко срећу потпуно нове идеје и средства њиховог изражавања, па чак и када се ради о једном веома упеча-

љивом историјском догађају као што је стрељање половине жиitelља једног града”.²⁸¹

Оцењивачки суд (жири) прихватио је рад Драгутина Ковачевића и Спасоја Крунића који се састојао у следећем:²⁸² „Главни прилаз је улицом Октобарских жртва, па пешачким пролазом испод пруге. Из пешачког пролаза директно се улази у музеј који је већим делом укопан у земљу. Хумке су задржане на postoјећим местима и по ободу преобликоване од мермерних ваљака на којима се предвиђа уписивање имена стрељаних и паљење свећа. Партизанско гробље је измењено заједно, преобликовано и проширено у гробље заслужних грађана и великана града (...) Споменик је ложиран у ужој меморијалној зони, непосредно поред хумки и биће од армираног бетона и полираног алуминијума. Меморијални плаћо у облику амфиитеатра са средњом постављеном сценом, директно уоквирава хумке. На делу индустријског колосека да се задржи неколико железничких вагона. Источно од амфиитеатра предлаже се „водено око” као праелементарно живоће”.

Општа карактеристика предлога је:

„Сви елементи су конципирани у оквиру аутентичног простора, чине целину и делују непосредно и хумано, те посетилица

Данашњи изглед Гробља стрељаних 1941.

²⁸¹ „Идејно решење Спомен - парка, Жири донео одлуку”, *Ибарске новостии*, 11. 12. 1970, 7-8

²⁸² НМК, Историјска збирка – архивалије – „Услови ... ”; „Првонаграђени рад”, *Ибарске новостии*, 18. 12. 1970. 2

осијаје конијеилайивно присуиан. Једносиавним експресивним средсвиима гробнице осиају централни мотив композиције меморијалног комплекса. Укључење амфиитеатра у терен представља истовремено завршетак унутрашње функције и композиције меморијалног комплекса. (...) У проширану композицију изразио архитектонских елемената, споменик, као акцент, осиављен је привидно парадоксално, а у суштини суштинско и непосредно уз саме хумке (...) Састављен од бетона и алуминијума са својим елементима - пластичком и ритмом садржи: - број и масивност (жриве, борци, народ) - бљесак (живота и оружја - прво и последње светло), - непрекидно јединство - капију на улазу у онај дан и сај умирања - мртву стражу над споменама.

Оваквим трирањем комплекса аутори предлажу мисаони карактер пројекта - предлажу пројектор који суђерира вечну позорницу догађаја.

Концепт смирене монументалности, класичног архаичног израза (реминисценција на грчка светилишта) осиавља осетиоца у центру догађаја чак и приликом свечаности.

Околина меморијалног пројекта предвиђена као шетачки медијациони парк, представља достојанствен и миран оквир места трагичних догађаја”.

Извођачки пројекат и реализација разликују се од идејног. До сада су преобликоване хумке и изграђени амфитеатар и сцена.

Од аутентичних објеката са стратишта остали су само један колосек и Грдичко брдо. Оградног зида, тако упечатљивог са фотографија, више нема. Од 1997. године на овом гробљу поново је крст.

Од значајних дешавања 14. октобра на гробљу стрељаних посебно место има додела *Повеље против насиља и рата - за мир у свету*. Од 1972. до 1994. године Скупштина општине Краљево додељивала је Повељу политичким личностима. Прво је додељена Јосипу Брозу, затим следе Густав Влахов, Франц Лескошек, Родољуб Чолаковић, Спасенија Бабовић, Јован Веселинов, Крсто Попивоца, Владимир Бакарић, Сергеј Крајгер, Коста Нађ, Цвијетин Мијатовић, Светозар Вукмановић, Павле Савић, Лазар Мојсов, Марија Вилфан, Павле Грегорић, Угљеша Даниловић, Зорка Секулић, Блаже Конески, Данијел Шифер, и Слободан Милошевић. Повеља није додељивана 1991 и 1992. године.²⁸³

²⁸³ *Ибарске новине 1972 – 1994*; НМК, Историјска збирка – архивалије; *Краљевачки октобар – Октобарске свечаности – Импресивна манифестација братства и јединства народа и народности Јужославије и допринос једног града борби за мир*, Краљево 1982, 21-109

Када је реч о овом догађају и месту, уочљиво је да у литератури, штампи и разговору, код свих, постоји намера да се на што бољи начин опише. У таквој намери понекад се прешло и у фразирање па су поред одговарајућих, неретко, коришћени и неодговарајући изрази: *невине жртве, недужне жртве, комеморативни помен, комеморативне свечаности, октобарске свечаности*, а за гробље израз *сиомен парк*.

*

Стрељање талаца, место покопавања и злочинац, немачки окупатор, и данас су снажно присутни у свести људи. О томе су са мање или више успеха остављена писана или материјална сведочанства и поруке за будуће нараштаје. Стално су биле присутне идеје, у којима је преовладавао политички и идеолошки приступ, да се место и догађај означе нечим трајним и незаборавним. У том циљу доношена су решења за обележја или програме која нису била коначна, често и непримерена месту и догађају.

Упркос великом ангажовању око уређења овог места и проучавања трагичног догађаја, обавеза око утврђивања имена стрељаних није до краја испуњена, а имена која су позната још нису истакнута на гробљу.

Radimir RISTIC
archive advisor - historian
Historical Archive Kraljevo

PLACE OF SHOOTING AND BURYING HOSTAGES
IN KRALJEVO – GRAVEYARD OF THOSE SHOT IN 1941

Summary

The place where the German occupiers shot and buried hostages between 15 and 20 October 1941, the west part of the yard of the Railway Workshop in Kraljevo, was firstly named the *Graveyard in the Camp*. Similar names were later used, and most frequently the *Memorial Park*. The official name since 2001 has been the *Graveyard of the People Shot in 1941*.

The Graveyard in the Camp was, at the beginning, marked in a traditional way, with crosses bearing the names of victims. It stayed like that till the end of the forties when the graves were fenced with stone columns and metal chains. In the middle of the graves («square» and «long»), pyramidal tombs were erected. The marking on the square grave contained a five-point star, and not far from that place only a wooden cross remained. Both symbols stood on this graveyard till 1971. Then there was a new rearrangement with a wish to make the whole space a monumental urbanistic whole, a memorial park, according to solutions on other battlefields. The mounds were bordered with marble forms designed for writing names and burning candles. A memorial plateau in the shape of an amphitheatre was built as a frame of the mounds. The cross was returned to this graveyard in 1997.

Paying tribute to those killed has passed through the same phases through which the Serbian society has passed in the past sixty years. At the beginning, the mentioned remembrance ceremonies were held in a traditional Orthodox way, on the day of 14 October. This way was discontinued at the beginning of the fifties and re-established in 1990.

Since the liberation in 1944, new authorities gradually took over the organization of remembrance ceremonies. In the next years, placing of wreaths started from the central square in the town. Accompanied by the Lenin's funeral march, the procession left along the Street of October Victims to the graveyard where a politician gave a speech in which, besides condemnation of the heinous crime and reverence for the victims, the speech had a part referring to current political needs. In 1965 recitals started on the graveyard on 14 October, with the presence of a large number of citizens. In the next years, that idea took a larger scope and a higher level. On the eve of that day, there were numerous cultural and sports events organized in Kraljevo. The day of remembrance, 14 October, began with a commemoration session of the Municipal Assembly of Kraljevo. Then, in the Memorial Park (graveyard), before thousands of people, with a minute's silence, factory and locomotive sirens, direct radio and television programmes, wreaths were placed, the Message to Peace was read, the Charter against War - for Peace in the World was handed to someone, salvos were fired, young soldiers took the oath and speeches were given. A musical-scenic performance or a drama play was the final act. This way of commemorating 14 October, was organized under the name – motto: *October ceremonies – impressive manifestation of brotherhood and unity of nations and minorities of Yugoslavia and contribution of a town to the struggle for peace*. And it lasted until 2000. Since 2001 this most tragic day has been celebrated by a commemorative session of the Municipal Assembly of Kraljevo and a commemoration ceremony on the graveyard.

In spite of great engagement in the rehabilitation of this place and studying of the tragic event, the obligation to establish the names of those killed has not been completely fulfilled, and the names that are known have not been made noticeable on the graveyard yet.

II

ИСТОРИОГРАФИЈА
О КРАЉЕВУ
1941.

Љубодраг ДИМИЋ

РАТ И ИСТОРИОГРАФИЈА

Апстракт: У овом тексту се говори о развоју српске историографије о рату 1941-1945. и настојањима да се у области интелектуалног ангажмана коначно постигне подручје знања које ће свим заинтересованим друштвима „највеће могуће објашњење друштвених појава“.

Историчари су одавно упозорили да је у суштини сваке људске заједнице садржана целина њеног пређеног пута. Ако се то занемари, онда друштво осиромашује свест о себи, губи могућност да свеобухватно и критички размишља, постаје културно запуштено, подложно политичким манипулацијама, оптерећено заблудама и предрасудама, оковано стереотипима и митовима, обузето анахроним и регионалним свешћу, подложно схемама, „чврстим убеђењима“, „вечним“ истинама, „вишим циљевима“ које намеће идеологија. Друштво ускраћено за истину о себи, без рационалних знања о прошлости, нема будућност.

Српска и југословенска историографија деценијама није неговала знање из историје саме струке. Били су ретки покушаји да се историјска наука бави сама собом као истраживачким проблемом. Напуштена је традиција теоријског мишљења у историографији. Методологија историјских истраживања никада није довољно развијена. Историја историографије потиснута је на маргину интересовања историчара зароњених у емпиријско. Питања, попут оних о смислу и друштвеној сврси историјске науке, њеној улози у човековом животу, важности сазнања историјске истине, потреби за непристрасним и објективним сазнавањем прошлости, ретко су

постављана. Још су ређи били поуздани одговори без којих није било могуће стицати знања, обогаћивати сазнања, ширити тематске кругове истраживања, усавршавати путеве досезања истине о прошлости. О томе, колико мало српско и југословенско друштво зна о себи, подједнако говори мноштво написаних али данас, стручно и научно сасвим неупотребљивих књига, као и пописник тема о којима историчари нису хтели или нису смели да пишу.

Једна од „заборављених” тема свакако је и она посвећена граду у рату, тема којој је, на емпиријском моделу и истраживачком примеру Краљева 1941. године, посвећен овај научни састанак. Значај теме одређују њене битне саставнице: ГРАД – урбано средиште, средина са устаљеним грађанским животом, раскрсница путева чија саобраћајна функција одређује његов значај, институције, грађани и они који то по своме менталном склопу нису, свакодневица коју одређују устаљени ритмови и РАТ – време насиља, репресије, оружја, погибије, јунаштва, време у коме историјско (а то је велики светски рат зачет септембра 1939) закорачује у свакодневицу живота људи и својом насилном природом мења је и разара.

Али, вратимо се историографији чија је честа тема рат. Историографија о рату 1941 – 1945, коју су исписивали српски и југословенски историчари, развијала се у више фаза. Одређивали су је друштвени услови у којима се истраживало и писало о прошлости, доступност историјских извора, отвореност сазнања, стручна спремност и сензибилитет генерација историчара. Загледани данас у историографску продукцију насталу у претходним деценијама примећујемо да је она „препуна белина” али уочавамо и да је „превалила” дуг пут од тврдњи, као облика идеолошког мишљења, ка знању које никада није коначно. У првим послератним годинама, идеолошке и политичке околности нису погодовале сазнавању прошлости о рату 1941 – 1944. Историјско знање је сматрано непотребним а често и неподобним. Уместо њега, на сцени је била митологизација рата и револуције. Млади покрет, овенчан славом победника, био је убеђен да „историју прави у ходу” и да једини има право да је тумачи. Интереси револуције, народа, државе, класе која је дошла на власт, сучељавали су се са основним постулатима историчаревае струке. Последице су биле видне: удаљавање од стварности, непоуздана поука прошлости, доминација емоција, појава нових митова, пренаглашена политичност, идеолошка искључивост, губитак историјског мишљења и његова замена партијским ставом. Истовремено, и покрет који је био губитнички исписивао је „своју” историју („истину”) о рату и испредао „своју” митологију.

Та, такође искривљена слика прошлости, настајала је у оном делу „распопућене” историографије, исписиване у емиграцији. Тако су пропагандисти и острашћени учесници у догађајима о којима су писали, под „маском историчара”, фабриковали „истине” у које се није смело сумњати, „истине” које су се међусобно искључивале, „истине” у које су веровали милиони људи. Апсолутизација политичких, партијских, идеолошких погледа, оставила је свој траг у литератури коју су исписивали „историчари”. Део судова и погледа, искристалисаних тих првих послератних година у заграничној историографској литератури, добиће „право грађанства” у српској и југословенској историографији, тек у последњој деценији XX века. Анахрони, ненаучни, искључиви, натопљени страстима, преоптерећени идеолошким и политичким садржајима, имаће значајно место у ваннаучној ревизији историографске слике епохе и обрту „историографске перспективе”.

Зашто је било тако? Да би се разумео однос КПЈ према историографији треба направити кратак „излет” у године пре Другог светског рата. Ставови VII конгреса Коминтерне (25. 7 – 21. 8. 1935) захтевали су од свих комунистичких партија и њиховог чланства да се у сфери историографије супротстављају „идеолошкој разрази фашизма”. Истицано је да фашисти „прекопавају сву историју свога народа” са циљем да себе представе „наследницима и настављачима свега узвишеног и херојског у његовој прошлости”. Осуђивани су кадрови који су веровали да се таква тумачења прошлости „не тичу ствари радничке класе” и који нису ништа предузимали „да би историјски веродостојно, у историјском марксистичком духу осветлили пред радним масама прошлост њихових сопствених народа, да би њихову садашњу борбу повезали са њиховим револуционарним традицијама у прошлости”, са оним што је „најдрагоценије у историјској прошлости нације”.

Наведено упућује на следеће размишљање:

1. Насупрот историјском методу, у изучавање историје уведен је метод марксизма – лењинизма. За КПЈ је то био једини „прави метод”, метод проверен од „стомилионских маса”, метод који је истовремено и „идеологија радничке класе”. Генерација професионалних револуционара, стасала у кризи југословенског друштва (1929 – 1941) и васпитана да без поговора и дисциплиновано извршава сваки поверени задатак Партије, упознала се са применом метода марксизма – лењинизма у историографији преко радова највећих ауторитета светског комунистичког покрета (Ј. В. Стаљин: О неким питањима историје болшевизма (1931); Критика Стаљина и

Поставка СОВНАРКОМА и ЦК СКП-б „О предавању грађанске историје у школама СССР-а” (1934); Примедбе на концепт уџбеника „Историја СССР” од Ј. В. Стаљина, А. Жданова и С. Кирова (1934); Примедбе на концепт уџбеника „Историја новог века” од Ј. В. Стаљина, С. Кирова и А. Жданова (1934); Реферат Г. Димитрова на VII конгресу Коминтерне и Резолуција VII конгреса Коминтерне (1935); „Кратки курс СКП-б (1938). Тај, „историјски метод”, потиснуо је, у првим деценијама после Другог светског рата, сваки други приступ у изучавању, посебно, савремене историје. Континуитет са научним методом у бављењу историјом најновијег доба успостављен је тек шездесетих годинама XX века, када се објављују први теоријско - методолошки радови Б. Графенауера, Б. Ђурђева, Д. Ђорђевића, А. Митровића, Б. Петрановића, Б. Храбака. Замена историјског метода методом „марксизма - лењинизма”, оставила је траг у историографији која се бави савременом историјом, посебно ратом 1941 – 1945. Нерегулисане последице те појаве осећају се и данас.

2. У бављењу прошлости предност је дата кадровима а не историчарима. Партија је према интелигенцији исказивала неповерење, сматрала је сличном ситној буржоазији по „млитавости”, „неспособности за дисциплину и организовани рад”, „индивидуализму”, „сумњивим схватањима”, „реакционарним идејама”, грађанском пореклу, навикама. То је значило, када су у питању историчари, да је један део њих поделио судбину поражених снага и одстрањен из културног и научног живота, осуђен на дугогодишњу емиграцију, кривично гоњен и кажњаван. Други део историчара Партија је покушала да преваспита. Под тим се подразумевало упознавање са циљевима и задацима социјалистичке изградње, мењање грађанских навика, васпитања, традиције, старог начина живота и мишљења, „проширивање видика” учењем марксизма – лењинизма, идејним убеђивањем, објашњавањем предности социјалистичке изградње, ангажовањем у раду „масовних организација”. Остале историчаре Партија је настојала да привуче додељивањем стипендија, друштвених признања, повластица, високих хонорара, економских погодности. Позиција „немешања у политику”, коју је део интелектуалаца покушао да задржи, и тежња за независним стварањем знања о историји (неутралност), сматрана је неприхватљивом, непријатељском, штетном. Малобројни историчари, који су успели да задрже свој научни интегритет, удаљили су се од савремености, стручно окренули бављењу оним деловима прошлости који револуционарни субјект нису занимали, своју улогу оствари-

вали саопштавањем емпиријских података.

Насупрот историчару са развијеном стручном самосвешћу, Партија је фаворизовала кадрове. У питању су били људи који „разумеју партијску линију” у свим областима друштваног живота па и у историографији. У њихову се поузданост није сумњало. О образованости и стручном знању се није размишљало. Садржина њиховог знања је била „универзална” (учење о диктатури пролетеријата је најшири идејни оквир у коме се посматра историја). Свој положај у еснафу историчара градили су на ванредном карактеру налога који им је Партија дала а не на знању и стручности. Основна правила историјског метода нису познавали нити су их интересовала. Успешност историографског резултата мерили су степеном остварености партијског пропагандног циља. Стручна критика за њих није постојала. У себи су сажимали функцију преносника званичних партијских погледа на историју, надзиратеља и критичара написаног о прошлости, инструктора и писца историје. Партијска дисциплина им је била највиши закон. Себе су сматрали војницима Партије. Сваку дужност су прихватили беспоговорно. Посао „историчара” су доживљавали као било који задатак који би им Партија поверила.

Партијски кадрови су доминирали у савременој историографији, посебно оној која се бавила ратом 1941 – 1945, све до средине шездесетих година XX века. Касније је њихов утицај умањен али није ишчезао.

3. Свест да треба присвојити „све што је најдрагоценије у прошлости” деформисала је историјско мишљење. У основи наведеног крио се однос комунистичког покрета према традицији. Да би служила револуцији традиција је морала бити „марксистички и критички” осветљена на „нов начин”, тј. морала је бити „партијна”, по форми „реалистична”, по садржају „напредна”, „социјална” и „народна”, што је требало да значи јасна, разумљива и широко приступачна. Обогаћена идејама „партијности” и „идејном тенденцијом”, најчешће „прерађена” и „прилагођена” новом времену, традиција је морала да садржи све елементе који је спајају са интересима „маса трудбеника”. То је значило да је „историјска стварност” коју је историчар требало да проучава, поједностављивана, унификована, мењана, прилагођавана, модификована, представљана у црно – белим тоновима. Губитак просторне и временске конкретности замагљивао је прошлост, искључивао могућност сазнавања целине историјских процеса, подстицао историјске аналогije, модернизацију прошлости, незнање. Насиље над историјом као током, како

примећују историчари (А. Митровић), огледало се у потискивању изучавања прошлог у име светлије будућности, потирању постојећег у прошлости и измишљању новог, „прилагођавању” прошлости идеолошком мишљењу. Сва три начина мишљења и делања била су супротстављена захтеву струке да историју, у нашем случају историју рата 1941–1945, треба сазнати.

4. Стварано је осећање да треба бринути над оним што се и како се пише о прошлости, да треба надзирати историчара. Из чињенице да је историјска свест битна компонента друштвене свести произлазило је да се они, који желе да утичу на друштво, не могу одрећи утицаја на његове представе о прошлости. На историографију је, подједнако као и на остале области стваралаштва, Партија гледала са позиције практичке политике и историјског тренутка, сматрала је једним од елемената револуционарне акције, од ње тражила да испуњава конкретне задатке у припреми, извођењу, глорификовању, одржавању револуције.

Уз наведено, наслеђено, трајно, суштинско у односу комунистичког покрета према изучавању прошлости, неопходно је потребно разазнати сплет са новим, карактеристичним за сваку фазу развоја историографије о рату 1941–1945. У првим послератним годинама (1945–1948) историчар (и онај који је функцију историчара вршио у друштву), тешко се могао у посматрању прошлости, посебно „јучерашње стварности”, одвојити од свега проживљеног. Идеолошке и политичке околности нису погодовале сазнавању прошлости о рату 1941–1945. Историјско знање је сматрано непотребним, а често и неподобним. Друштвени интерес за знањем био је потиснут идеолошким и политичким интересима победничког и пораженог покрета. Идеологија је зацарила. Хронолошка слубљеност са догађајима о којима се судило додатно је доприносила да се истраживање минулог рата поистовећује са учешћем у ратним збивањима, у историји која је настајала. Друштвене прилике су најдиректније утицале на уобличавање историографских резултата. У историјској свести комунистичког покрета постојао је једино он сам, издвојен из контекста историјског догађаја. Тоталитет историје га није занимао. Себе је посматрао и видео у искривљеном огледалу идеализованих и митологизованих представа о самом себи. Писци историје у емиграцији, подједнако острашћени, искључиви, са идеолошким и партијским предубеђењима, без ослона на историјске изворе, настојали су да понуде своје виђење прошлог рата у коме су поделили судбину поражених. Изналажење оправдања за историјски пораз, откривање „завера”, међусобно оптужива-

ње, пропагандно ружење комунистичког покрета, утврђивање виновника издаје из 1941. и 1945, неке су од основних карактеристика те литературе. Историчари из расејања били су обузети антикомунизмом, бригом за етничко биће властите нације, националним питањем, националним расколима, међусобним сукобима и поделама. О историји се писало без историјских извора уз ослонац на политичке списе партијских вођа, и сећање. Историјска свест је грађена на мистификацијама, стереотипима, предрасудама, политичким закључцима, идеолошким представама. Критичко промишљање прошлости прихватано је са сумњичавошћу, рационално мишљење је потискивано идеолошким страстима, знање догматизмом, црно – белим представама и схемама. По својим основним карактеристикама, уколико се апстрахују тематски садржаји и вредносни судови које доноси и који се међусобно искључују и поништавају, „историографска литература”, која је настајала у земљи и расејању, имала је много више међусобне сличности него што је имала сличности са научном историографијом.

У тим првим послератним годинама, готово да нема радова који се баве Краљевом. У локалној и престоничној штампи могао се пронаћи по који текст о борбама за ослобођење Краљева, извештај Врховног штаба о стању на ратиштима у околини града, репортажа из ослобођене вароши, податак о контроли комуникација које пролазе кроз тај град, опис борби које је водила Трећа српска ударна бригада, сећање на понеког погинулог борца. Прво спомињање стрељања, извршеног октобра 1941, везано је за извештаје из Нинберга и наступе совјетског тужиоца Смирнова који је о томе говорио (фебруар 1945). У каснијим годинама обично је годишњица тог трагичног догађаја или извештаји са суђења ратним злочинцима у Нинбергу били прилика да се у штампи појави какав пригодни чланак који је подсећао на трагедију Краљева. Вести о заједничкој борби четника и партизана код Краљева у новембру 1941. први пут су саопштене у оквиру сведочења пуковника Југословенске армије Радослава Ђурића крајем јуна 1946. Опис догађаја био је у функцији формирања свести о четничком издајству, нападу на партизана, колаборацији. Неколико година касније, на примеру опсаде Краљева 1941, проговорено је о „моћи артиљерије” (октобар 1948). Укупно гледано, може се закључити да о догађајима из октобра 1941. није било публикованих сећања. Постојале су само почетне иницијативе о прикупљању документације из рата и оне су у већој мери долазиле из центра (директиве Архива Војноисторијског института) него што су биле последица сазреле свести локал-

них политичара и „историчара”. О институционалном приступу прибирању и чувању сећања још увек није било ни речи. Изостала су и било каква озбиљна истраживања. О животу града у рату готово да се ћутало. Насупрот томе били су живи сведоци. Искуство проживљеног било је много богатије, аутентичније, потресније, од елемената за митоманску слику рата коју нуде први шкрти подаци. Мимикрија посебно карактерише грађанске породице. Страх додатно доприноси да „јучерашња стварност” буде потиснута и да њено место заузме идеолошки мит. Историографску празнину испунили су политичари са својим „кодовима комуницирања”, са тежњом да објасне свет који окружује човека (битна карактеристика мита), са порукама и поукама које су за пример узимале догађаје из рата 1941 – 1945, са својеврсним системом веровања, опредељења, политичких и идеолошких убеђења, којима се владавина партије на власти представљала као легитимна, природна, израсла из историјског процеса зачетог 1941.

Сукоб са Информбироом повећао је „друштвену корисност” историографије и иницирао промене у њој. Сукоб је, на једној страни, овенчао КПЈ новом победом и отворио могућност критичког преиспитивања сопствене праксе али и проузроковао цепање њеног јединственог језгра и довео до појаве „великог страха” који је паралисао свако слободније изражавање мишљења. Оптужбе изнете у Резолуцији Информационог бироа о „неправилној линији” КПЈ, одступању од марксизма – лењинизма, напуштању позиција радничке класе, неправилној политици према селу, попустљивости према класном непријатељу, ревидирању марксистичко – лењинистичког учења о партији, неизоставно су захтевале одговор. Несумњиво да је у свом револуционарном бићу КПЈ задржала и значајан „стаљинистички потенцијал” који је до посебног изражаја дошао у време отвореног отпора Стаљину. У настојању да спречи сопствену ликвидацију и гушење аутентичности револуције, КПЈ се приклонила „аргументима историје”. Политички извештај о раду ЦК КПЈ, који је на V конгресу КПЈ поднео Јосип Броз Тито, и конгресне резолуције, посредно су одредили концептуални оквир у коме се историографија развијала, теме о којима је писала, начин на који је приступала прошлости, језик којим је говорила. У конгресним документима, штампаним у огромним тиражима, биле су дате све потребне „оцене”, „ставови”, „закључци”, инспирације и изворишта историјских тема и мотива, „најпоузданији одговори”, „коначне истине”. Историчар не само да није требало већ није више ни могао, па ни смео, да лута. Реферат Јосипа Броза тумачио је

и објашњавао прошлост. Већ само позивање на ставове исказане у реферату пресецало је сваку дискусију неистомишљеника у струци.

У реферату Јосипа Броза посебна пажња је поклоњена шестоаприлском рату, „издајству војске”, „кукавичлуку генерала”, бекству монарха и владе. Инсистирало се на политичком ставу да КПЈ „једина остаје у земљи”, сама организује, подиже и води устанак, да устанак од почетка има организовани и плански карактер, да је његов циљ властито ослобођење и помоћ народу СССР-а. Јединство Партије и дисциплина њеног чланства, основна су претпоставка успеха који је остварен. Отпор непријатељу означен је питањем части „народа” који борбу за ослобођење сматра својом дужношћу. Устанак је дефинисан као „народни устанак”. Поверење „народа” у КПЈ, дискредитовање буржоазије код „народа” и пораз буржоазије у оружаном борби против „народа” чини суштину револуционарне борбе „народа”. КПЈ је била та која „народу” омогућава перспективу будућности – по националном, социјалном, економском, културном и питању неограничене власти. Одбачене су тезе да су „југословенским народима” други поклонили слободу и инсистирало је на доприносу Народноослободилачког покрета победи над фашизмом. Јосип Броз је за основне непријатеље означаио „немачки фашизам” и „домаће окупаторске агенте”. Са истим квалитативима и стављањем знака једнакости, говорило се о Павелићу, Недићу, Љотићу, Рупнику, Михаиловићу. У име државе помирења, каква је Југославија била, Броз није отварао питање жртава у Другом светском рату, њиховог броја, националног и верског састава. Симетријом је „покривена” и неравномерност учешћа појединих југословенских народа у устанку и Народноослободилачком рату. У ставове и чињенице изнете у реферату није се смело сумњати. Али истовремено, уз обавезујуће ставове, изнете у реферату генералног секретара КПЈ, сазрела је свест да прошлост не треба само „објашњавати” већ превасходно „изучавати” да би се разумела стварност. Резолуција V конгреса КПЈ о основним наредним задацима организације КПЈ, дефинисала је обавезе историчара на следећи начин: „Системски развити рад на марксистичко – лењинистичком изучавању проблематике наше земље. Зато треба организовати рад на изради и изучавању историје наше Партије, историје радничког покрета наше земље, историје народноослободилачке борбе и проблема изградње социјализма код нас. Овај задатак треба схватити као један од најважнијих предуслова идеолошког образовања партијских кадрова и васпитања маса у духу социјализма”. У тренутку највећег политичког усијања и раскола тим деклараци-

тивним захтевом за „изучавањем” историје, КПЈ је дала прилику струци. У питању је настојање да формирањем „научне” пожељне слике о себи, партија одбаци и обеснажи оптужбе Информационог бироа. Од историчара је тражено: „разрадити нашу стварност и тековине наше револуције и путеве изградње социјализма код нас”. Да би се у томе успело, почело је сабирање историјских извора, неговање и развијање начела критике извора, покретање стручних историјских часописа, организовање асоцијација историчара, формирање установа које ће се бавити прибирањем и чувањем историјских извора (архиви и партијски сервиси) и изучавањем најновије прошлости (партијски институти). Бројне варијације идеолошког дискурса и даље су биле доминантне, речник историјског израза крајње формализован, број стандардних мисаоно – језичких операција ограничен. Ипак, и поред тога што је бављење историјом било само декор, што у њему није било слободе и креативности, што су у написаном преовлађивала општа места, фразе, апологетика, појављују се први зборници грађе и први озбиљнији истраживачки радови. Освајање емпирије било је предуслов за досезање научности.

У годинама препуним противуречја (1948 – 1958) Партија се ослобађала совјетских утицаја и окретала изучавању сопственог историјског искуства. У идејном раду посебна пажња је поклоњена објашњавању природе југословенске револуције, њеним специфичностима, начину решавања националног питања. Временом, КПЈ је прокламовала напуштање улоге непосредног оперативног руководиоца у државном и друштвеном животу. Нови стил рада, прокламован на VI конгресу КПЈ 1952. године, захтевао је да партија постане „идеолошка авангарда радничке класе и друштва у целини”, да се одрекне улоге „командног центра” и постане основна усмеравајућа снага у друштву. Кадрови ниског образовања, навикнути на директивни стил рада, испуњени страхом од новина, дезорганизације власти, опште анархије, напуштања комунистичког курса и рестаурације грађанског друштва, тешко су се навикавали на нови начин рада. Насупрот њима, предност је давана људима који „смело и одважно мисле”. Ипак, Партија се никада није могла ослободити предрасуда о „довитљивим и паметним интелектуалцима”. Потискивање државне регулативе из целокупног друштвеног живота пратило је испољавање ужих локалних интереса, лабављење целине заједнице, исказивање аутархичних тенденција.

Све наведено оставило је трага и у историографији. Окретање историјским изворима допринело је јаснијем разграничавању совјетског бирократског искуства и југословенске револуције.

Историографија, и даље оптерећена цитатима, дескрипцијом, примитивним садржајима, почела је да нагомилава фактографију. Постала је поузданија и поред тога што је наставила да буде само једна од компонената политике и идеологије владајућег субјекта. Обрачун са стаљинистичком доктрином није значио преиспитивање домаћег стаљинистичког наслеђа. У бављењу савременом историјом историчар је почео да се користи историјским изворима али је, уз изражену селекцију грађе која се давала на увид, постојала и селекција оних који су били повлашћени (поуздани) да користе сакупљене историјске изворе. Тематска усмереност била је и даље присутна. Видна је апсолутизација партијског фактора, култ личности, прећуткивање или ружење осталих чинилаца историјског процеса, стереотипи, предрасуде, једнострано сенчење догађаја, покрета, идеја, носилаца унутрашње политике и спољашњих чинилаца, ограниченост у тумачењу националних феномена, политичка ангажованост. Посебно је уочљива хипертрофираност војне стране збивања. Документи припремани за објављивање скраћивани су „по мери” идеологије, имена револуционара који су „скренули” са историјског пута партије су изостављана, подаци селективно брисани. У деликатним случајевима (као при издавању комплета часописа „Пролетер”, збирке „Историјски архив КПЈ”, „Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа” или „Историје СКЈ”) коначан суд о избору текстова доносили су Ј. Броз, Е. Кардељ, А. Ранковић, М. Ђилас. У историји „рата и револуције” проналажени су нови моменти (изградња регуларне армије од партизанских одреда у условима потпуне окупације земље; стварање организованог јединства савеза радника и сељака преко Народног фронта; рушење старе и изградња нове власти; остваривање социјалистичке револуције) за које је истицано да обогаћују теорију и праксу марксизма – лењинизма. Све се више инсистирало на социјалистичком карактеру југословенске револуције и класној структури Народноослободилачког покрета чије је идејно и политичко језгро „радничка класа”.

Локална историографија Краљева имала је све карактеристике опште историографије, историографије исписиване по „инспиративном” упутству које су вође југословенске револуције нудиле „на широком плану својих политичких говора”. Оснивање Народног музеја (1948) и већи ангажман архивиста (Архив Војноисторијског института и Архив у Крагујевцу) резултирао је систематским прикупљањем сећања. Појавила су се и прва књижевна сведочанства о почетку устанка (1949 : Ж. Миндеровић, Ј. Поповић, Т.

Младеновић). У зборницима грађе о борбама у Србији 1941, које почев од 1949. објављује Војноисторијски институт, има докумената који говоре о Краљеву. То представља добру основу за појаву првих темељнијих радова о Краљеву и његовој околини у рату. Ипак, књиге, брошуре и већи радови сасвим изостају. О развоју устанка у борбама око Краљева оглашава се 1950. године, у Војноисторијском гласнику, Павле Јакшић. У питању је једини рад који у том периоду, мимо свих својих стручних мањкавости, субјективности и идеолошких убеђења, озбиљније приступа обради теме каква је Краљево 1941. Штампана пише о опсади града, појављују се Сећања учесника у догађајима из октобра – новембра 1941, пажња се посвећује злочину окупационих власти, улози железничких радника у снабдевању партизана оружјем, подвизима краљевачких скојеваца, одласку краљевачких вартогасаца у партизанае, новим детаљима из борбе за ослобођење града, акцијама Краљевачког НОП одреда и друго.

Прелазак из педесетих у шездесете године XX века, нова је прекретница у развоју историографије о рату 1941 – 1945. Захтев за самокритичношћу, непомирљивост према догматизму, верност „револуционарном стваралачком духу марксизма”, порука да „ништа што је створено не сме за нас бити толико свето да не би могло бити превазиђено и да не би уступило место ономе што је напредније, још слободније, још људскије”, били су постулати које је прокламовао VII конгрес СКЈ. У питању је било „пуцање догме” које се, поред осталог, осетило и у сфери стваралаштва и науке. Декларативно је одбачено свако бирократско – прагматично схватање односа партије према науци и уметности. Истакнуто је да највећа препрека развоју науке јесте ограничавање њеног слободног развоја, јер је у питању област друштвеног живота која само у свом властитом развоју, суочена са друштвеном праксом, може досећи сопствену коректуру и вредносне критеријуме. Партија се јавно одрекла улоге арбитра у вредновању кретања у науци и њихових резултата. Тих година становништво Југославије је по први пут после 1945. осетило благодети привредног напретка. Уживало се у „високом стандарду” и варљиво уљуљкивало у „благостању” живота средње класе и неумерене потрошње. У Југославији се живело, како су то већ приметили поједини историчари (Б. Петрановић), „за данас и за будућност која је изгледала осигурана и за наредни век. Социјална површина изгледала је сасвим мирна а живот спокојан до те мере да се погледи уопште нису морали окретати ка прошлости”. Такво време и партијски ставови изнети на VII конгресу СКЈ,

створили су илузију да „владајуће снаге”, дефинитивно, прихватају антидогматски програм, окрећу се Европи, почињу да уважавају економске законитости, одбацују кадровску и институционалну сраслост државе и партије, партијску диктатуру, бирократску владавину, отпочињу процес демократизације друштва, његову модернизацију, наговештавају социјално благостање и демократски живот. Стварност је била знатно суморнија. Децентрализација земље је добила сасвим супротне облике од жељених. Поремећајем равнотеже између центра и република (покрајина) генериран је национализам у свим деловима земље и свим сферама друштвеног живота (политика, економија, култура). Старе националне идеологије, традиције, потискивани историјски догађаји, појаве, питања – почели су да израћају подстичући страсти. Слабљење друштвене улоге СКЈ потхрањивало је бирократске идеје о поновном претварању партије у „фактор власти”. Напуштање политике „степања каиша” произвело је контраекте у прекомерном богаћењу и лагодном животу функционера. Национализам је налазио упориште у републичким друштвеним структурама сукобљеним око расподеле друштвене акумулације и вишка вредности, утицаја на привреду и финансије, подстицања аутономних тежњи, обнављања националних традиција. Јединствена југословенска идеологија више није постојала. Противуречности су заопштроване неуспехом привредне реформе и дегенерацијом самоуправљања. Почев од 1962. године, партијско руководство више није било јединствено у виђењу правца будућег развоја Југославије. Ново време одбацило је некадашњу комунистичку кохезију и чланови СКЈ су се почели делити по националној припадности. Недуго после тога једнопартијску диктатуру, коју је оличавао СКЈ, заменио је партијски федерализам као збир републичких и покрајинских национално – партијских диктатура.

Епоха није била наклоњена историчару мада је стварала илузију да једна генерација школованих и образованих историчара може да отпочне са рационалним изучавањем тек минуле савремености. Власти је одговарао дескриптивни приступ историји, нагомилавање историјске грађе која поткрепљује партијске погледе на прошлост, идеализацију озбиљно нарушених националних односа, црно – беле пројекције прошлости, изучавање нормативног али не и стварног живота, тематска и концептуална скупеност историографске литературе, методолошка једнообразност. Али отварање архива, формирање научних института, установљавање предмета „Историја народне револуције” и покретање постдипломских студија на Катедри за историју Филозофског факултета у Београду,

пресудно су утицали на то да историографија о рату добије на озбиљности. Коначно се приступило институционалном изучавању савремене историје. Рад на најновијој историји, па и историји рата 1941 – 1945, постао је струка.

Врата Државног архива ФНРЈ отворена су за историчаре, почев од 1958. године. Почетком 1959, наговештена је теоријска могућност да се фондови Војног архива ставе на увид историчарима запосленим ван Војноисторијског института „у приватне сврхе”. Средином шездесетих година (1964) историчарима запосленим у институтима за историју радничког покрета и „друштвено политичким радницима”, постали су доступни поједини фондови Архива ЦК СКЈ. Тако је, готово две деценије после завршетка рата, створена теоријска могућност да историчари своја сазнања о прошлости граде на историјским изворима. Партија се, једним делом, одрекла монопола над изворима, а тиме и монопола над знањем. Историчари савремене епохе били су и даље ускраћени за део грађе који је неповратно уништен у вртлозима рата и првим послератним годинама, документацију однету у емиграцију, архивалије присвојене од појединаца („наши другови”), материјал који је до наших дана остао на „оперативној обради”, хартије верских заједница и посебних служби и установа.

Идеја о установљавању предмета „Историја народне револуције” родила се почетком педесетих година, из незадовољства које је партија исказивала према третману који је у наставном процесу на Филозофском факултету имао НОБ и револуција. Године 1953. заснован је предмет. За професора је планиран Владимир Дедијер – Титов биограф, писац „Дневника”, један од шефова у агит-проп апарату, директор партијског листа „Борба”, предратни комуниста и првоборац. Дедијеров „разлаз” са партијом пресудно је утицао да он своје прво предавање, насловљено „О систематизацији и оцени извора за изучавање народне револуције”, није ни одржао. Настојање партије за формирањем „катедре за најновију историју, где би се око једног професора скупљали млађи људи” остварено је тек школске 1958. године. Од 1. јула 1958. „Најновију историју народа Југославије од 1918. године” почео је да предаје Јован Марјановић – економиста по образовању а историчар по вокацији, истакнути партијски функционер, сарадник Института друштвених наука, уредник „Историјског архива КПЈ”, оснивач Архива КПЈ и Архива Југославије, човек од највишег партијског поверења. Идејно и идеолошки веома јасно опредељен, Јован Марјановић је био заљубљеник

струке, добро образован, лично храбар, спреман да преиспитује историјско наслеђе и чињеничку основу својих знања. Еволуција, од предмета „Историја народне револуције”, преко предмета „Историја народноослободилачког рата и народне револуције”, касније “Историја народноослободилачке борбе”, до предмета „Историја Југославије”, није била ни формална, ни механичка, већ суштинска.

На прелазу из педесетих у шездесете године, у партијским институтима који су се бавили савременом историјом, реализовани су бројни научни пројекти посвећени НОБ-у и револуцији. Приливом млађих историчара у те установе, које су у претходној деценији више личиле на партијске сервисе, добијају озбиљну научну физиономију. Напуштена је периодизација која је историју рата пратила кроз седам непријатељских офанзива. У институтским програмима приметно је тематско рачвање. У првом плану је и даље „војна историја – реконструкција догађаја” али је пажња поклоњена и изучавању политичких и друштвено-економских прилика без којих се војна збивања не могу разумети и објаснити. Писане су монографије видова, родова и служби, монографије одреда и бригада, израђиване хронологије и прегледи НОР-а, изучаван Априлски рат, завршне операције за ослобођење земље, руковођење и командовање, улога ЦК КПЈ и Врховног штаба током читавог рата. Почињу истраживања усташког и четничког покрета. Ради се на издавању грађе партизанске провениенције, али се приређују и заборници докумената са грађом „непријатељског” порекла и документацијом квислиншких формација (око 25% целокупне објављене грађе). Статистика показује да је у укупној продукцији Војноисторијског института, средином 60-тих година, 63,3% тема и преко 80% простора у институтским издањима било посвећено НОБ-у.

Развој историографије о рату 1941 – 1945, током шездесетих и седамдесетих година, карактерише појава великих институтских пројеката („Ослободилачки рат народа Југославије 1941 – 1945”, „Преглед историје КПЈ/СКЈ”, „Априлски рат”, „Завршне операције за ослобођење земље” и друго). Често су објављивани научни радови засновани на изворима похрањеним у домаћим и страним архивима (истраживања П. Мораче, Ј. Марјановића, Д. Пленче, В. Стругара, Д. Вујовића и читаве плејаде млађих историчара). У почетку, ти радови, засновани на обиљу извора, задржавају стари концептуални оквир али убрзо и ту постају видне промене. Појављују се нове теме, напушта једностраност, „општа места” се замењују истраживачким резултатима. Процес „напуштања” изучава-

ња тематски уских сегмената прошлости на којима се „остајало” у сфери реконструкције, догађаја, где се престајало и заборављало мислити, где се није могло размишљати о процесима дугог трајања и сложеног карактера који одређују развој српског и југословенског друштва у ратним годинама 1941 – 1945, био је спор и мукотрпан. Подједнако успорен био је и процес прерастања историје, као „науке” појединачних чињеница, у науку која не само да реконструира већ и промишља прошлост, откривајући смисао збивања. Лагано ишчежава некадашња фразеологија и апологетика. Уз речник, историчари преиспитују и мисаони инструментариј струке. Настају први теоријски радови о проблемима истраживања савремене историје, примени историјског метода у истраживањима савремености, употреби историјских извора, историјској дистанци, новим методолошким техникама (квантитативни метод, метод анализа садржаја и друго). Уочљиво је формирање националних историографија. У почетку стидљиво, касније, подржани од републичких партијских структура, агресивно, историчари воде ратове о томе да ли је постојала југословенска револуција или је њу чинио збир (8) националних, републичких револуција. Уз бројна мемоарска сећања почиње се профилисати и права мемоарска литература. Контролни механизми у историографији добијају другачије облике. Суштина литературе која је тих година настајала, како је већ примећено (Б. Петрановић), није у „њеној идеолошкој боји”, већ у спремности једне генерације историчара „да уочи неке нове феномене, приђу им на други начин, критички, савесном фактографском анализмом”. Научна литература о рату тек се зачела. Процес одвајања критичке историографије о рату 1941 – 1945. није био ни брз ни лак, тим пре што је део историчара посвећених овим темама имао сопствено ратно младачко искуство и трајно био фасциниран револуционарном сменом власти у оквирима светског рата.

Локална историја Краљева попуњена је током шездесетих година радовима из историје радничког и синдикалног покрета, партијске историје, историје рата. Одлуке VII конгреса СКЈ пресудно су утицале на интензивирање прикупљања сећања. Разлози нису били научни већ пригодни – прослава двадесетогодишњице устанка. Историчар је и на локалном нивоу био само „декор” у прослави важних датума револуције. Ипак, мукотрпни посао историчара уродио је плодом јер су од заборава спасена бројна сећања о делатности краљевачких комуниста, акцијама одреда у којима су се борили Краљевчани. Тиме је комплетирана слика о рату у Краљеву 1941 – 1944. коју су нудили документи прикупљени, а делом и обја-

вљени, у издањима Војноисторијског института. Почетком шездесетих година отпочела су систематична истраживања ратне историје Краљева. На прикупљеном материјалу настајали су први истраживачки радови које потписују Коча Јончић, Радивој Јоветић, Младен Стојановић, Богдан Корићанац, Владимир Березнов, Павле Јакшић. Приступило се и прикупљању материјала за израду хронике града која, је под насловом „Краљево и околина”, објављена 1966. О граду пише и Казимир Висковић (1962). Значајан историографски догађај представља објављивање сећања преживелих, „Краљево октобра 1941”. У вишестомном зборнику насловљеном „Устанак народа Југославије”(1962), о првим данима устанка пише Коча Јончић. У локалној штампи о устаничким данима пише Павле Јакшић; о стрељању родољуба, припремама за устанак, стварању нове народне власти, Коча Јончић; о путевима краљевачких пролетера, Богдан Трбојевић; о издаји четника, Илија Перуничичић; о акцијама партизанских тенкова, Јакша Дрљевић; о борбама за ослобођење града, Бошко Брајевић; о учешћу жена Краљева у рату, Јован Кричковић; о партизанској опсади Краљева, Душан Азањац, о борбама око Краљева 1941, Петар Вишњић; о илегалним акцијама, Богдан Корићанац; о акцијама скојеваца, Миломир Краговић... Објављују се историјска факта „једног злочина” (1966), штампају документи, пишу фелтони. Свакако, највећи историографски резултат досеже Коча Јончић, 1971. године, књигом „Краљевачки октобар 1941”. Ипак, остаје утисак да историографија у Краљеву касни десет година за својим временом. Сећања на 1941. појављују се тек 20 година након рата и готово 25 година након стрељања. На ваљане историографске резултате требало је чекати још коју годину више. У тој литератури појавиле су се бројне контраверзе међу којима свакако највећу представља број стрељаних, октобра 1941. Бродел, један од највећих историчара XX века, учи нас да су за рационално и егзактно поимање прошлости потребни бројеви. Када их нема, каже Бродел, ваља их измислити! Ипак, цифра са којом баратају историчари локалне историје Краљева, када је у питању број стрељаних октобра 1941, варира од 2000 до 6000. Једно је сигурно – непоуздан историографски резултат, тешка је увреда жртава! Зашто је то тако? Да ли је сећање о страдању, трагедији 1941, патњи, било толико живо да се са митовима и „светим местима” револуције морало чекати? Литература писана шездесетих и седамдесетих година, значајно је сведочанство о томе како је једна култура себе видела и замишљала.

У последњим деценијама века знање се неслућено увећало. Сам проток времена, тако је бар изгледало током 80-тих година, релативизовао је некадашње анимозитете и идеолошке искључивости. Историју рата 1941 – 1945, почели су изучавати професионалци – историчари, али су бројни били и аматери. Није био редак случај да су баш ови последњи (писци, публицисти, новинари али и бивши политичари, генерали, дисиденти) пре историчара отварају „осетљива питања”, исказивали сумњичавост, трагали за тајнама, заверама, „мрљама”, тражили рехабилитацију или осуде савременика. Учинак тог типа литературе, на једној страни је несумњив, али је, опет, на другој, увео сензационализам и ексклузивност са штетним последицама. Уз историографску литературу увећавала се и квази-литература, сумњива фелџонистика, вулгарна и једнострана публицистика која је, суштински, рушила досегнути ниво критичности у изучавању рата и припремала терен за продор другачијих, опет сасвим идеологизованих тумачења прошлости, која ће постати доминантна током 90-тих година XX века. Нови вредносни судови без утемељења у изворима нису доприносили померању клатна историографских тумачења ка екстремној десници. Један екстремизам заменио је други, подједнако ненаучан, штетан, сикључив. Насупрот приступа који је тежио сензацији и био негација науке, озбиљни истраживачи су истрајавали на захтевима струке да се сви историјски извори критички преиспитају, сагледају, пројму, изанализирају, пре него што се понуде закључци и вредносни судови. Упоредо са тим и критичко мишљење историчара опет је искушавано на тестовима идеологије. Трагање за новим тематским оквирима, теоријским гледиштима, емпиријским моделима, „новим” поимањем историје, било је знак виталности научне историографије која се, у једној целој деценији, развијала у изолацији. Историјар је изнова почео да поставља питања изворима, пропитује учеснике и сведоке у догађајима, „сумња” у изречено и написано, одгонета односе и структуре у историјским појавама и процесима. Досезањем стручне самосвести историчар је престајао да буде партијан и постао научник – „заступник интереса знања”.

Локална историја Краљева обогаћена је седамдесетих и осамдесетих година бројним значајним историографским прилозима. Истраживања Десанке Пешић, Коче Јончића, Михаила Симића, Добривоја Говедарице, осветлила су и разрешила бројне истраживачке непознанице. Било је и историографских полемика у којима су, ипак, учествовали само истомишљеници (некада крупна стручна размимоилажења данас изгледају као веома сличне нијан-

се истог дискурса). Значајан искорак учињен је организовањем научног скупа „Народни устанак и борба за Краљево” (1981). Окупљање знатног броја афирмисаних историчара био је знак да се наведеној теми могло приступити на професионалан начин. Ипак, загледани данас у тематске садржаје њихових излагања уочавамо једнообразност приступа, једностраност коришћених историјских извора, изражену тематску неинвентивност, „фасцинацију” реконструкцијом ратних дешавања, стручну скученост која није у стању да се удаљи од партијског и политичког мишљења и посматра тоталитет живота у прошлости. Стручни „судар” и разилажење истраживача и учесника у догађајима, ма како био драматичан, суштински је, из данашњег угла, миноран. У причи о рату, Краљево се не види – ни град, ни његови житељи, ни време, ни простор, ни процеси који догађајима дају смисао.

У друштвеној клими осамдесетих и деведесетих година, узаврелој, препуној емотивног набоја, незадовољства, супротстављених идеологија, и историчари рата почињу да презентују „критичке рефлексије” о испитиваној појави, да сучељавају ставове. Трагајући за узроцима кризе која је раздирала југословенску државу и друштво, слободније него у претходним деценијама, приступљено је преиспитивању феномена освајања власти оружаном револуцијом, међународног фактора, окупаторске власти, „политике компромиса”, миграције и демографских промена, геноцида, избеглиштва, идеологије супротстављених покрета, стратегије и тактике примењене у вођењу рата, „црвеног терора”, националне и социјалне структуре учесника рата... Идентификоване су бројне „историографске белине”, срушени табуи, оспорени митови, одбачени стереотипи. Појавила се озбиљна стручна критика. Одступило се од обраде војне историје и предност је дата политичким догађајима и процесима, упоредном посматрању ривалских покрета, државно – правној структури власти, противуречностима политике комунистичког покрета, друштву, идеологији, привреди, феноменима неравномерности учешћа појединих југословенских народа у рату и револуцији, природи квислиншких држава, суштини окупаторске управе, федерализацији Југославије у ратним годинама. Настали су прави циклуси историографске литературе (попут тзв. квислиншког циклуса). Отпочела су истраживања позадине табуисаности појединих кључних питања савремене историје („стратегија ћутања или заборава”). Приступило се проблемском супротстављању гледишта око чворних питања рата 1941 – 1945 (полемике у којима учествују Б. Петрановић, В. Ђуретић, Д. Биланчић, М. Зечевић, Ј.

Плетерски, Ђ. Станковић, В. Глишић, Д. Петровић). Кретаивни спорови неистомишљеника, често подстицани ненаучним разлозима, ипак су погодовали развоју знања.

Историографија је у XX веку на просторима Југославије увек била својеврсна слика државе и односа који у њој владају. Саздана од збира националних историографија, током деведесетих година, историографија о рату 1941 – 1945. нашла се под јаким ударом ревизионистичких погледа који су, на моменте, успевали да пониште досегнуте стручне резултате. Није била у питању само потреба за преиспитивањем до јуче најпоузданијих ставова о заједничкој прошлости и властитом положају у југословенској држави, коју је нужно наметнуло разбијање и распад Југославије већ су удаљене и супротстављене националне историографије изгубиле сваки додир, будући да су биле зависне од идеолошке и политичке принуде времена у коме су настајале. Заједничко историјско сећање престало је да постоји. Политика је настојала да потисне систематска истраживања појава које демистификују легитимност републичких и касније државних елита. Уместо знања, предност је дата „селективном сећању” и „организованом забору”. Из потискиване и никада научно до краја осветљене прошлости почеле су да се пробијају стварне, преувеличане и измишљене вредности у рату супротстављених покрета, мржња, ксенофобија, национални егоизми, мегаломанија, секташтво, конзервативизам. Радикална ревизија историографије настојала је да измени однос према целисходности југословенске идеје, значају југословенске државе, антифашистичком карактеру југословенског рата и револуције, природи југословенског социјализма. Напад на Југославију био је у функцији поништавања и последњих остатака заједничке југословенске историјске свести као дела опште друштвене свести и идентитета некадашњих њених држављана. У истој функцији била су и „нова” тумачења рата и његових актера. Посебно јак ревизионистички удар ишао је ка антифашизму који је, несумњиво, представљао средишњи садржај ослободилачког рата 1941 – 1945. а у годинама социјалистичког развоја, имао важну идеолошку улогу. Извршена је историографска рехабилитација усташтва у Хрватској. Критичност према фашизму у Србији супротставила се и учинила неуспешним покушаје „нормализације” љотићевог покрета. Некадашња визија рата, са круто супротстављеним „позитивним” и „негативним” јунацима, постала је неодржива. Једним делом свога бића монархистички покрет је укључен у антифашизам. Уследили су покушаји да се квислинзи представе као жртве рата а жртве и учесници у антифаши-

стичком покрету, као целати. У нараслој литератури о четничком покрету, само је један мањи део заснован на постулатима историјске науке. Сарадња са окупатором објашњава се у појединим радовима доследним антикомунизмом, антифашизам бива означаван „провокацијом” окупаторских снага, непристајање на окупацију и борба за слободу карактерише се „ирационалним бунтом”, квислинштво се поистовећује са „разумном националном политиком”, фашистичке групације добијају ореол патриотских и антитоталитарних снага. Нужно критичко преиспитивање постојећих знања о рату 1941 – 1945, засновано на новим истраживањима, новим чињеницама, новим истраживачким питањима, новом вредновању постојеће литературе и новим вредносним судовима до којих се дође уз поштовање свих елемената струке, сасвим је маргинализовано. Апсолутна предност дата је идеологизованом тумачењу прошлости, новој митологији, конкретним политичким интересима. Ревизионизам, као тотални раскид са прошлошћу, покушај да се негативна слика прошлости или неког њеног сегмента замени мање или више позитивном представом, инсистирао је на порицању и релативизацији рационалне слике прошлости. Уместо истраживања и стицања знања о прошлости, он је инсистирао на селекцији чињеница, адаптираним закључцима, тенденциозним објашњенима, новој идеологизованој слици прошлости, „преради” историје. Обрт „историографске перспективе” многим својим елементима значио је најдиректније, најбруталније и највулгарније кварење струке историчареве.

ГДЕ СМО ДАНАС?

Пред нашим очима, неумитно, ишчезла је једна епоха са својим симболима, чврстим убеђењима, заблудама, илузијама. Зар притисак нових сазнања и све преживљено последњих година нису изазов за сваког историчара савремене историје, изазов на који треба одговорити темељним истраживањима и уз доследну примену метода струке? Посленици струке, надам се не узалудно, упозоравају да се увек мора истраживати у складу са дихотомним бићем историјске науке „да се догађаји од пре пола века морају посматрати *sine ira et studio*, сагласно оновременом односу снага и хијерархији вредности – политичких, идеолошких, моралних, без модернизације прошлости, али на другој страни, да историчари припадају своме времену, својој епохи, да су чеда свога доба, што их обавезује да сагледају и неке по-

јаве које су својевремено биле невидљиве, неупадљиве или сасвим маргинализоване, а у суштини од великог значаја за текући и будући историјски процес”. (Б. Петрановић).

Једно је сасвим сигурно. Даље се, у историографији, не може ићи „на стари начин”. Пред генерацијом историчара која данас настоји да се бави истраживањем рата 1941 – 1945, налази се богато историографско наслеђе. Оно тражи преиспитивање али, истовремено, пружа и подршку историчарима. Нужно је критички се ослонити на подршку коју историчар данас има у развијеној методологији, освојеној фактографији, нагомиланом знању, широким тематским интересовањима, одмаклим мултидисциплинарним истраживањима, научној критици, интересовању јавности за историјске теме. Из окружења препуног догађаја, ратова, заплета, страсти, фрустрација, националних и идеолошких подела, историчар мора да проговори рационално, по сопственој памети, у складу са сензибилитетом времена у коме живи, поштујући досегнуту стручну самосвест, досегнуто знање и правила струке историчарева (историјски метод). Несумњиво да је историографија о рату 1941 – 1945. одмакла од „споменичке оптике”, памфлетистике, аматерских списа, табуа. Пут сазревања стручне и научне свести удаљио је историографију од тврдњи (облик идеолошког мишљења) и учинио је ризницом знања, коју треба даље увећавати.

Несумњиво да је „пејзаж” и значај савремене научне историографије унеколико промењен. Уз примену старих метода траже се „нови путеви” за одгонетање тоталитета живота у прошлости. Теме које занимају историчара се умногостручују. Свакодневно се отварају расправе о могућим путевима истраживања. На делу је веома жива интелектуална размена идеја. Историчар се занима за нове типове историјских извора. Пред искушењем је да постављајући нова истраживачка питања изнова чита историјске изворе. Све то додатно подстиче размишљања о историји и нагони истраживача да допадљиво уобличије своје мисли. У питању је покушај да историографија, коначно, постане подручје знања које ће свима заинтересованим пружати „највеће могуће објашњење друштвених појава”.

Ширећи територију својих интересовања, историчари су, изнова, дошли до теме: град у рату. Пред њима је задатак да покушају прекорачити оквире тематских, концептуалних и интерпретативних скупности које су оптерећивале историографију претходних деценија. Слика прошлости се може сазнати, разумети па и мењати али искључиво новим истраживањима, откривањем нових чињеница, постављањем нових питања, указивањем на нове скупове

односа, применом нових метода. Упрошћено схватање прошлости и црно - беле схеме у њеном тумачењу мало кога могу задовољити. Интелектуалну јавност понајмање. Једно тенденционално и селективно виђење прошлости не сме бити замењено новим. Критичко виђење југословенског рата 1941–1945, револуције, социјализма, рушење митологије која је опстајала деценијама не значи и не треба да значи слабљење и ревидирање критичких оцена фашизма, његову рехабилитацију и афирмацију.

Dr Ljubodrag DIMIĆ
Professor of History of Yugoslavia
Faculty of Philosophy Belgrade

WAR AND HISTORIOGRAPHY

Summary

The Serbian and Yugoslav historiographies have not cherished knowledge from the history of the very profession for decades. There have been rare attempts to make historical science deal with itself as a research problem. The history of historiography has been pushed to the margin of interests of historians plunged in empirical studies. The issues like those referring to the sense and social purpose of historical science, its role in man's life, the importance of learning historical truth and the need for impartial and objective learning about the past have been rarely posed. A large number of books that are today professionally and scientifically quite useless and a register of topics which historians did not want or did not dare to write about equally speak about how little the Serbian and Yugoslav societies know about themselves. As for the historiography about the war 1941-1945, it has developed in several phases determined by social conditions in which the past has been researched and written about, availability of historical sources, openness of learning, professional readiness and sensibility of generations of historians. Examining today the historiographic production made in the previous decades, we can note that it is "full of blanks", but we also notice that "it has covered a long way from assertions to knowledge".

Венцеслав ГЛИШИЋ

ЈОШ ЈЕДНОМ О ВЕЛИКОМ РАТНОМ ЗЛОЧИНУ У КРАЉЕВУ 1941. ГОДИНЕ

Апстракт: У чланку се још једном разматра њихово велико рајно злочина који је починила немачка војска у Краљеву октобра 1941. године али ово њихово са историјске дистанце од 60 година, како је њихов злочин утицао на све значајне акције догађаја у Србији под окупацијом и како је вреднован у историји Србије и шире у свету.

Захваљујем се организаторима што су се сетили да ме позову на овај скуп јер од половине осамдесетих година нисмо на овај начин расправљали о историји Краљева. Са историјом овог града другујем више од 40 година, управо од оног тренутка кад сам се запослио у Заводу за прикупљање и обраду докумената о развоју радничког покрета у Србији и када ме је директор одредио да пратим рад на хроникама НОБ-е, и уопште, историје краљевачког краја. Међу првим акцијама те године организовао сам, заједно са Милорадом Јовићем и Добрицом Ристовићем, прикупљање сећања активиста радничког покрета Краљева између два рата. Две године касније, на двадесетогодишњицу устанка, започели смо интензивно проучавање НОБ-е, терора и злочина нациста у овом крају. Од тада датира моја сарадња са генералима Павлом Јакшићем и Гојком Николићем и посебно са Кочом Јончићем, који је као што је познато писац књиге „Краљеве октобра 1941”, објављене 1971. године у којој је целовито обрадио масовни ратни злочин немачке војске у Краљеву. Недостатак ове публикације је што нема резиме на страном језику.

Са историјске дистанце од 60 година треба да оценимо да ли смо и колико реално приказали овај велики ратни злочин у историји, шта је он значио у историји Србије под немачком окупацијом и шире, посебно у историји Краљева и околине, и да ли смо довољно урадили да истина о овом злочину продре у свет. Позната латинска пословица каже да време све открива, али време јури и баца у заборав и људе и догађаје. Срби су проклет народ, писала је краљица Наталија, јер не уме да цени своје вредности, а ја бих додао, и жртве. Толике смо ратове водили за последња два века, нарочито у XX веку, а да нисмо успели да пребројимо и попишемо своје жртве. Као појединци, улагали смо напоре да то остваримо, али нисмо наилазили на довољно разумевања код водећих људи и институција српског народа, па чак ни код Академије наука, која је укинула Одбор за истраживање геноцида над српским народом у XX веку.

Док су моје колеге историчари, који су се бавили двадесетим веком изучавали историју Комунистичке партије Југославије, Синдиката и радничког покрета у целини, ја сам обрађивао терор и злочине нацистичке Немачке у Србији од 1941. до 1944. године, од почетка моје професионалне каријере. Тешко је рећи шта ме је за ту тему определило, да ли стрељање па потом вешање 23 суседа сељака 18. августа 1941. године, који су окривљени да су хранили партизане Прве ужичке чете, или што су две претходне генерације моје породице претрпеле од Немаца губитке, или вест о трагедији Краљева и Крагујевца о којој је причао народ у Западној Србији, а о борбама око Краљева народ је певао песме, или ме вукла радозналост да савладам немачки језик и да брже упознам народ и да покушам са њим градити мостове споразумевања и сарадње.

Најпре, да видимо како смо велики ратни злочин у Краљеву приказали у историји. Што се тиче реконструкције овог трагичног догађаја, од хапшења до стрељања грађана Краљева и околине, као и избеглица, она је солидно урађен на основу доступних извора. Надокнада истраживања ван наше земље посебно у немачким архивима нису донела резултате, који би бацили ново светло на овај догађај. Једино није утврђен број жртава масовног немачког злочина у Краљеву о чему смо водили бесплодне дискусије лицитирајући од 2000 до 6000 стрељаних талаца, уместо да сачинимо њихов списак по имену и презимену како су то урадили Јевреји за своје жртве у току Другог светског рата. То је тешко урадити, јер осим немачких нема других извора сем једног пописа жртава, који је урађен непосредно после рата и који је непотпун. Из онога што до сада знамо, то је велики ратни злочин немачке војске, за оно време

то је било као да је бачена атомска бомба на Краљево. Данас се цео свет ужасава над злочиним терориста у Њујорку а о злочину у Краљеву који је пропорционално већи, мало се или ни мало зна у свету. Упркос томе што је доста урађено и што се сваке године одржавају октобарске свечаности у знак сећања на краљевачке жртве, било је и пропуста захваљујући нашој немарности, брзоплетости и недовољној осмишљености. После Револуције Срби су најрадикалније од свих југословенских народа затирали хришћанску цивилизацију и своје националне симболе, а тиме и своју историју, па су се на одређен начин огрешили о жртве Краљева и Крагујевца, јер су уништили првобитна хришћанска обележја на масовним гробницама, која је требало конзервирати, јер би тако гробнице деловале аутентично. Онда не треба да нас чуди, што су Хрвати од логора Јасеновац срањујући га са земљом направили велику травнату пољану, која подсећа на игралиште за голф. Тамо нема ничега да сведочи да се ту налазио логор сем каменог цвета, који је израдио Богдан Богдановић.

Друго, свака породица која је изгубила свог члана приликом стрељања у Краљеву пријавила је после рата тај губитак Државној комисији за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача. Међутим, захваљујући нашој немарности, та су документа растурена. Кад смо прилично касно почели да истражујемо злочин у Краљеву затекли смо мало доступних извора, па смо били принуђени да се ослањамо на сећања преживелих сведока.

Географски и стратегијски положај Краљева, привредног центра у долини Западне Мораве, условио је да га окупатор брани по сваку цену. Уз постојеће јединице у граду, у октобру 1941, биле су концентрисане немачке трупе из 717. посадне дивизије, које су биле повучене из Ужица и Чачка. Сви напади партизана и четника, који су потицали из краљевачког и чачанског краја и из долине Ибра, били су безуспешни, али су у тим борбама око Краљева успели да непријатељу нанесу знатне губитке, мада је Коча Поповић говорио да 1941. године није било лако убити немачког војника. У нападу на Краљево, средином октобра, погинуло је 14 и рањено 10 немачких војника, што је био повод за страховиту одмазду. Познато је да приликом хапшења и стрељања у Краљеву, немачки војници нису вршили селекцију, па су стрељали и неке своје сараднике, љотићевце.

О том злочину је код нас пуно писано али знатно мање о његовим последицама, односно о његовом значају у историји Србије под окупацијом и уопште, у историји човечанства. На великим ратним злочинима немачке војске у Краљеву и Крагујевцу преломила

се историја Србије под окупацијом, односно, то је био преломни тренутак за све војне и политичке актере у Србији, када су променили понашање, сем партизана.

Пошто је ове злочине извршио немачки Вермахт, односно посадне јединице, чије су две трећине чинили Аустријанци, појавио се страх од далекосежних последица и код њиховог команданта генерала Франца Бемеа, који је најодговорнији за ове злочине и који се после рата обесио у затвору, не зна се да ли због гриже савести, ако ју је уопште имао или из кукавичлука да се не суочи са истином о злочинима у Србији, које је починила његова војска. Он је после извршених злочина у Краљеву и Крагујевцу кориговао неке од својих злочиначких ставова у односу на таоце и репресалије. Пре свега, тај, да не треба вршити хапшење и стрељање талаца без избора, како је то урађено у Краљеву и Крагујевцу, јер то приморава грађане, који не учествују у устанку да му се прикључе, јача отпорну страну комунизма и слаби изгледе за брзо угушење устанка. Стога је наредио да хапшење талаца убудуће спроводе управне војне власти крајс и фелдкомандатуре, а да немачка војска може хапсити само у устаничким жариштима, али да се избегава хапшење и стрељање грађана, који не учествују у устанку. Од тада је хапшење и стрељање талаца преношено на СС јединице и полицију, да би са доласком вишег СС и полицијског вође Аугуста Мајснера почетком 1942. године немачка полиција преузела ту злочиначку улогу.

Ни квислиншки председник српске владе генерал Милан Недић, који се декларисао као заштитник српског народа, није могао да остане равнодушан на почињене масовне злочине у Краљеву и Крагујевцу па је давао оставку своје владе. У истрази пред УДБ-ом 1946. године о томе је рекао: „Због овог случаја моја влада је дала оставку, али како су Немци обуставили даља масовна стрељања и пошто су захтевали да се оставка повуче, то је у влади преовладало мишљење да и даље останемо на власти”.

Једино је тачно да су и даље настављена стрељања талаца али не више тако масовно и без селекције. Приликом заузимања слободне територије у Западној Србији, шеф управног штаба СС, Харолд Турнер тражио је да се спроведу масовне одмазде над становништвом и да се створи застрашујући пример по систему спаљене земље. Није се могло утврдити ко је спречио да се то не догоди. Почучени примером Краљева и Крагујевца грађани ужичког краја за време немачке офанзиве на слободну територију, бежали су према Санџаку. Кад су обавештени да неће бити масовне одмазде, жене, старци и деца вратили су се својим кућама. Међутим, хапшени су не

само бивши партизани, него и они који су учествовали у народној власти, помагали и сарађивали са партизанима.

Устанак у Србији имао је највише успеха у октобру 1941. године, док су партизани и четници Драже Михаиловића водили заједничку борбу против немачког окупатора. Масовне одмазде окупатора уследиле су после заједничких партизанско - четничких акција у Мачви, око Ваљева, Краљева и Горњег Милановца. Према томе, нису у праву они аутори, који пишу да су само партизанске акције дале повода окупатору за тако масовне злочине у Србији. После ових масовних злочина четници су обуставили акције против окупатора, правдајући то очувањем српске биолошке супстанце и започели борбу против партизана. Дошло је до напуштања опсаде Краљева и напада четника на Ужице и Чачак. Захваљујући њиховим борбама са партизанима немачки окупатор је лакше освојио слободну територију. У току заузимања слободне територије, дошло је до сарадње између легализованих четника, којима је командовао Недић и немачких трупа, не само у борбама, него и у хапшењу бивших партизана и њиховом изручивању окупатору.

Насупрот четницима, партизане су масовни злочини у Краљеву и Крагујевцу учврстили у убеђењу да ослободилачку борбу наставе још енергичније без обзира на губитке, до коначне победе.

Извршиоци ратних злочина на суђењима која су организована у Нирнбергу и код нас, правдали су се да су они само извршавали наређења старешина, односно да су били зупчаници у једном диктаторском бирократском систему на чијем челу се налазио вођа Хитлер, чија су наређења за њих била закон. На тим суђењима масовна стрељања у Краљеву и Крагујевцу су оквалификовна као ратни злочин. Сви који су наређивали или извршавали злочине у Србији а којима је суђено у Немачкој и Аустрији, укључујући и генерале, добили су мале казне или су ослобођени. Једино су добили заслужне казне они којима је суђено у Југославији.

Што се тиче нашег рада на ширењу истине у свету о великом ратном злочину у Краљеву, мало смо на том плану урадили, јер није било организоване акције да се једна сажета верзија текста о том злочину преведе на стране језике и пласира у свет. Још за време специјализације у Берлину 1964. године, дао сам историчарима Источне Немачке основне податке о ратним злочинима немачке војске у Србији и они су их, помињући злочин у Краљеву објавили у предговору књиге докумената са суђења балканским генералима у Нирнбергу, такозвани случај 7, али то је остало у ужем кругу научних радника, који су се интересовали за историју Балкана. Међу-

тим, када сам одбранио докторску тезу: „Терор и злочини Немачке у Србији 1941- 44.” на Хумболт универзитету, такође у Берлину 1968. године, у којој сам детаљно описао те злочине, није било спремности да се рукопис тезе објави на немачком језику ни у социјалистичкој Немачкој, јер би још тада истина о злочинима немачке војске продрла у немачку јавност. О тим злочинима говорио сам још једном 1975. године у Вајмару, пред историчарима обе Немачке, на научном скупу поводом 30. годишњице завршетка другог светског рата али је и то објављено у виду скрипата за интерну употребу Академије наука ДДР.

Тек деведесетих година прошлог века продрла је у немачку јавност делимична истина о злочинима немачке војске у Србији и окупираним деловима Совјетског Савеза путем покретне изложбе под називом: „Рат истребљења. Злочини Вермахта 1941 – 1944”, коју су приредили млади историчари Хамбуршког института за социјална истраживања. Та изложба приказана у више градова Немачке узбуркала је и шокирала немачку јавност, нарочито њен конзервативни део. Бивши официри и војници Вермахта демонстрирали су против изложбе тврдећи да је то фалсификовање историје и да је Вермахт водио частан рат у складу са међународним ратним правом и да су СС јединице главни кривци за почињене злочине. Било је подметања и експлозија бомби на изложби, а Бундестаг је био принуђен да расправља о злочиначкој прошлости Вермахта.

У оквиру сучељавања мишљења о тој изложби и мени се случајно пружила могућност, 1997. године, да за франкфуртски радио кратко говорим о злочинима немачке војске у Србији, стављајући акценат на масовне злочине у Краљеву, Крагујевцу и Мачви и да одговорим на питање, да ли су ти злочини оставили трага у свести српског народа. Најпре сам рекао, да је моја теза објављена на немачком језику пре тридесет година, не би немачка јавност тек сада доживела шок, као и то да се злочини немачке војске у Србији, ма колико били потиснути из свести српског народа, не могу заборавити, а сећање на њих поново је оживело са антисрпском кампањом, коју је водила Немачка приликом разбијања Југославије. Кад год је Немачка посезала за великом моћи (три пута у двадесетом веку) сметали су јој Срби и она им је наносила болне ударце и ми не можемо тај бол заборавити. Академику Милораду Екмечићу то је дало повода да духовито примети: „Није најважније због чега немачки цар креће да освоји свет, него зашто се у таквом случају међу собом покољу балкански чобани”. Иритиран немачким ставом према српском народу одбио сам да се учланам у српско - немачко

друштво и у клуб хумболтоваца, који обухвата све научнике, који су примали Хумболтову стипендију или докторирали на Хумболт универзитету, јер су за кратко време порушени мостови сарадње и пријатељства, које смо градили годинама. За нови почетак сарадње потребни су нови људи.

Малобројни Немци из мировних покрета, као што је била група у Берлину, организовала је немачко - српске сусрете од 1995. године. Ни они скоро ништа нису знали о злочинима немачке војске у Србији, па је за њих предавање новинара и публицисте Миодрага Стојиловића о масовном стрељању у Крагујевцу било откриће. Следеће године су му објавили популарно писану брошуру „Крагујевац октобар 1941”, на немачком језику. Сарадња ових немачких мировњака са нашим је настављена и заједнички су објавили две свеске немачко - српских сусрета на оба језика у којима се налазе прилози о српско - немачким односима у прошлости, са жељом да се настави сарадња између два народа не само у привреди, него и на пољу науке и културе. Приметна је тенденција да се злочини које је починила немачка војска у Србији изједначе са осветом, коју је комунистичка власт извршила после рата према фолксдојчерима, па се ту брајају узроци и последице.

У целини, забрињава то да је истина о злочинима немачке војске у Србији тако споро продирала ван граница наше земље, посебно у Немачкој. У великом Брокхаусу, првокласном приручнику о Немачкој у 24 тома, нема ни помена о масовним злочинима у Краљеву и Крагујевцу, док се помињу Лидице у Чешкој и Орадур у Француској, мала места у којима је укупно стрељано неколико стотина људи за одмазду, и то од стране СС јединица а не од немачке војске. Због тога би требало нешто учинити да се велики ратни злочин у Краљеву сажето обради и преведе на стране језике првенствено на немачки, јер он треба да уђе не само у нашу и немачку, већ и у светску историју.

Dr Venceslav GLISIC
scientific advisor
Belgrade

ONCE MORE ON THE BIG WAR CRIME
IN KRALJEVO 1941

Summary

The article “Once More on the Big War Crime in Kraljevo 1941“ synthetically treats the issue of the crime committed by the German army in October 1941, shooting, as a reprisal, more than 2000 citizens of Kraljevo and refugees. It also points to difficulties and results of research on this crime, with the remark that a complete list of victims has not been made yet. It mentions consequences of that crime which reflected on all participants of events in Serbia under occupation: the German army, Nedic’s government, chetniks of Draza Mihailovic and partisans, who were forced to change their behaviour. At the end, it shows how the truth about this big crime was slowly spread, especially in Germany, and modest contribution of the author of this article to introducing the public abroad with the German war crime in Kraljevo 1941.

Благомир БИШЕВАЦ

АРХИВСКА ГРАЂА О ДОГАЂАЈИМА „КРАЉЕВО ОКТОБРА 1941. ГОДИНЕ” У ИСТОРИЈСКОМ АРХИВУ И НАРОДНОМ МУЗЕЈУ КРАЉЕВА

Апстракт: Историјски архив и Народни музеј у Краљеву представљају јавности архивску грађу, која је до сада прикупиљена, о догађајима у Краљеву 1941. године. Нажалости, о овим догађајима још увек има мало изворних докумената који се непосредно односе на поменути збивања па остаје обострана обавеза да се истрага за неизвесним и недостиглим.

Историјски архив у Краљеву и Народни музеј у Краљеву у својим депоима чувају драгоцену архивску грађу о догађајима 1941 – 1945. године. Поменути архивска грађа није настала само радом ове две установе, већ и раније, радом других установа, а посебно појединаца.

Прве иницијативе, па и мере за прикупљање, заштиту, сређивање и објављивање грађе, јављају се још у периоду 1945 – 1948. године, када се оснивају званичне установе – Народни музеј у Краљеву, 1948. године, за Краљевачки округ био је надлежан Архив у Крагујевцу (Историјски архив у Краљеву основан је тек 1961. године).

Посебне мере за организовање ове делатности преузела је на себе ондашња ЈНА образовањем Војно – историјског института 1945. године који је добио задатак да прикупља, сређује и објављује документа бројних архива заплених од окупатора, као и архиве о НОВ и ПОЈ насталих у току рата. Тако данас, скоро да нема ниједног озбиљнијег рада или објављене књиге о рату и револуцији који се не позива на сачувана документа ВИИ. Поред наведеног, ВИИ, је започео 1950 – 1951. године и акцију прибављања сећања

учесника НОР-а, нарочито сећања о устанку 1941. године. Тој акцији одазвало се и неколико десетина бораца краљевачког и студентског краја.

Организованији приступ на пољу ове делатности наступио је после усвојених закључака на VII конгресу СКЈ 1958. године који су се односили на обележавање 20-годишњице устанка и НОБ-а 1961. године. Многи ови послови поверени су Заводу, касније Институту за историју радничког покрета Србије и Комисији за неговање традиција НОБ-а при републичком одбору СУБНОР-а Србије.

Образована је централна редакција са шест редакција за поједина подручја Србије, а унутар њих по ратним окружима. Краљевачки ратни округ припао је региону западне Србије (Шабац, Ваљево, Ужице, Чачак, Краљево).

У том периоду настао је највећи број сећања која су путем стенограма забележена, а односе се на Окружни комитет, Краљевачки одред „Јован Курсула”, Копанички и Врњачко – трстенички одред, и важније догађаје 1941 – 1945. године, узимајући у обзир и догађаје који су везани за предмет овог округлог стола.

Послови прикупљања и систематизовања грађе усмеравани су у више праваца и уз ангажовање више сарадника. Прво је вршено истраживање и евидентирање доступне архивске грађе у архивима у Београду. Посебно је сачињен преглед објављених докумената у Зборницима НОР-а, у издању ВИИ. Извршено је издвајање и прекуцавање објављених догађаја из дневних листова и друге штампе до 1944. године. Прекуцана је и прикупљена до тада доступна непријатељска архива и архиве четничке и недићевске провинијенције.

На основу прикупљене грађе израђене су прве радне верзије радова о НОБ-у 1941 – 1944 (обрађивачи: Коча Јончић, Младен Стојановић и Богдан Корићанац).

У том циљу организовани су посебни разговори по војним јединицама и територијално, по појединим местима, срезовима, по фабрикама и селима, са породицама стрељаних, по годинама и сл. Сви ови разговори су углавном стенографисани.

У току 1963. године, образован је нови редакциони одбор за писање хроника и монографија у тадашњем срезу Краљево, као што су монографија „Краљево и околина”, монографија „Рашка и околина”, монографије места и многих села. Посебан допринос истраживању и прибављању грађе представљају истраживања о масовном стрељању становника Краљева октобра 1941. године која је обавио др Коча Јончић, објављена у књизи „Краљевачки октобар

1941”. Књига је објављена 1971. године. Целокупан материјал истраживања данас се чува у Историјском архиву у Краљеву.

Сви ови послови, веома амбициозно планирани, прекидају се 70-их година. Разлози нису довољно јасни. Узрок је вероватно и у недовољном давању значаја раду на савременој историјографији, у недовољном броју кадрова и у недовољним материјалним средствима.

Тек на иницијативу Секције бораца IV краљевачког батаљона у Београду, 1979. године, покренута је иницијатива да се при Историјском архиву у Краљеву оснује Фонд за историју радничког покрета и НОБ-е Краљево. Путем посебног самоуправног споразума обезбеђена су наменска додатна средства, одобрен Програм рада и ангажовани спољни сарадници. Знатно је проширен рад на прибављању, заштити, сређивању и објављивању архивске грађе.

У оквиру рада фонда, Историјски архив у Краљеву био је организатор два научна скупа 1981. и 1985. године. Први је био посвећен борбама за Краљево 1941. године, грађа је објављена у посебном зборнику „Народни устанак и борбе за Краљево 1941. године”. Други научни скуп био је посвећен борбама НОВЈ и Црвене армије против немачке Групе армија „Е” 1944. године при њеном повлачењу кроз ибарску долину укључујући и борбе за коначно ослобођење Краљева и објављен је у посебном зборнику са истим насловом.

У времену постојања фонда до 1989. године (када је престао са радом) путем ангажовања посебне стручне групе спољних сарадника извршено је прикупљање, одабирање и фотокопирање архивске грађе у ВИИ, Архиву Југославије и Архиву Србије. Такође је ангажована и посебна група спољних сарадника на прибављању сећања, изјава, анкетних упитника и друге грађе у сеоским месним заједницама општине Краљево.

Сва до сада прикупљена, евидентирана и систематизирана архивска грађа чува се у Историјском архиву у Краљеву, а грађа сличне садржине са многим предметима из овог периода чува се у Народном музеју у Краљеву.

Прегледајући расположиву документацију за тему овог округлог стола може се рећи да највише података има у оригиналним документима насталим у том периоду и сећањима савременика догађаја, која су забележена углавном од 1950 – 1961. године. Мањкавост ових сећања је то што нису ауторизована.

АРХИВСКА ГРАЂА У ИСТОРИЈСКОМ АРХИВУ КРАЉЕВА

А. СПИСКОВИ СТРЕЉАНИХ ²⁸⁴

1. Спискови лица која су стрељана од стране окупатора у времену 1941 – 1944. и то по парохијама за: I, II, IV, V и VI парохију.

Списак прве парохије има 181. уписано лице са именом и презименом, датумом стрељања, редним бројем матичне књиге умрлих, местом рођења и занимањем. Овај списак сачинио је Милован Благојевић, свештеник, оверен је и потписан.

Списак друге парохије има уписаних 300 лица са именом и презименом, датумом стрељања, местом рођења и занимањем. Списак је сачинио Светислав Јовић, протојереј.

Списак лица четврте парохије има уписана 363 имена са презименом, занимањем, местом рођења, податком када је стрељан и редним бројем матичне књиге. Списак је сачинио Томо Павличић, прота, оверен је и потписан.

Списак лица пете парохије има 181 уписано име са презименом, занимањем, местом рођења, датумом смрти и редним бројем матичне књиге. Списак је сачинио Марко Поповић, свештеник, оверен је и потписан.

Списак лица шесте парохије има 539 уписаних имена са презименом, местом рођења, занимањем, датумом смрти и редним бројем матичне књиге. Списак је сачинио Марко Поповић, протојереј, оверен је и потписан.

Осим наведених парохијских спискова, постоји и један списак добијен од краљевачке цркве, а насловљен као: Спискови стрељаних октобра 1941. године са 632 имена и презимена, занимањем, брачним стањем, местом становања, годинама старости и рубриком примедбе, није оверен.

2. Спискови радника и службеника Железничке станице Краљево који су стрељани октобра 1941. Спискови имају следеће рубрике: презиме и име, звање, брачно стање, чланови породице, улица и број, примедба.

Постоје три списка, на првом је убележено 170 имена, на другом 187 а на трећем 131. (Треба их проверити, има поновљених имена). Спискови нису оверени.

²⁸⁴ Историјски архив Краљево (ИАК): Збирка о радничком покрету и НОБ-и, К-9

3. Списак лица Ложионице Краљево који су стрељани октобра 1941. Списак има следеће рубрике: презиме и име, звање, година старости и одакле је. На списку су уписана 163 имена, није потписан.

4. Списак лица VII Секције за одржавање пруге, стрељаних октобра 1941. Списак има следеће рубрике: име и презиме, звање, где је и када стрељан. На списку има уписаних 45 имена, није потписан.

5. Спискови радника Железничке радионице (Фабрика вагона) који су стрељани октобра 1941. Први списак је са 278 имена, други са 325 имена а трећи са 311 имена који је сачињен 02. јануара 1942. године од стране комисије која је констатовала да је 16. октобра 1941. године за време познатих догађаја у Краљеву погинуло на службеној дужности свих 311 радника. Списак није оверен нити потписан.

Постоји четврти списак са именима погинулих, а за њих команда места није имала података, са 43 имена, није потписан.

Постоји списак са 316 имена, са презименом, звањем и годином рођења који је 26. марта 1945. године упутио управник железничке радионице Среском повереништву земаљске комисије за утврђивање злочина у Краљеву, копија оригинала који се чува у Музеју.

Постоји и копија списка радника и службеника Државне железничке радионице Краљево који су стрељани у времену од 15 – 20. октобра 1941. године од стране немачке војске (по списку Немачке крајс команде) са 315 имена, није потписан.

6. Списак лица које је стрељао окупатор 1941. године, а који је сачињен на основу нађених легитимација. Овај списак има уписаних 438 лица са презименом и именом, занимањем, годином и местом рођења, није потписан.

7. Списак стрељаних лица 1941. године Фабрике авиона са 478 имена, са презименом, занимањем, годином рођења и местом рођења, није оверен.

8. Списак имена грађана који су стрељани у октобру 1941. године сачињен на основу спискова стрељаних којима располажу Историјски архив и Народни музеј у Краљеву са 2231. именом и презименом а који су објавиле „Ибарске новости” октобра 1972. године као специјални додатак преко Фонда за изградњу Спомен парка општине Краљево.

Б. ИЗЈАВЕ И РАЗГОВОРИ ПРЕЖИВЕЛИХ СА СТРЕЉАЊА ОКТОБРА 1941 ГОДИНЕ²⁸⁵

Изјаве преживелих и изјаве родбине чији су чланови породице преживели стрељање, евидентирани су на списку од 37 имена са презименом, на 675 страна. Поменуте изјаве углавном нису ауторизоване, осим четири. Материјал је коришћен за објављивање књиге „Казивања преживелих” и у друге сврхе.

В. СПИСАК РАТНЕ И ОСТАЛЕ СИРОЧАДИ, која потребују домско збрињавање, и сиромашне деце (социјално угрожене) која потребују јавну помоћ из Краљева.²⁸⁶

На овом списку је 812 деце са годинама старости од две до седамнаест година. У рубрици примедба уписано је од чега је отац погинуо, а интересантно је да је 96% од уписаних погинуло као жртва фашистичког терора, 2% погинулих у НОП-у, 1,60% је сиромашних и без храниоца, 0,30% погинуло од четника, а 0,10% умрло у заробљеништву.

Г. ЗБИРКА ФОТОГРАФИЈА²⁸⁷

У овој збирци има података о догајима из II светског рата, из Краљева и околине, о Спомен парку у Краљеву и поменима стрељаних, о суђењима у Краљеву 1945. године и слично.

---

²⁸⁵ *Исџо*, К-10

²⁸⁶ ИАК, Скупштинe општине Краљево 1944 - , К-692

²⁸⁷ ИАК: Збирка фотографија

АРХИВСКА ГРАЂА У НАРОДНОМ МУЗЕЈУ КРАЉЕВО

А. СПИСКОВИ СТРЕЉАНИХ²⁸⁸

1. Списак стрељаних службеника Поште, телеграфа и телефона Краљево, садржи имена 13 стрељаних службеника са њиховим генералијама; списак се састоји од једног листа, оверен и потписан, датиран 13. априла 1942. г.

2. Списак стрељаних службеника Среског суда у Краљеву, садржи 9 имена службеника овог суда са њиховим генералијама. Списак је оверен и потписан, из 1942. године.

3. Списак стрељаних службеника Средње пољопривредне школе у Краљеву садржи имена 6 службеника са њиховим генералијама, оверен је и потписан, а датиран је 10. априла 1942. године.

4. Списак учитеља народних школа и школских надзорника из Краљева садржи 12 стрељаних лица са њиховим генералијама. Списак је оверен, потписан и датиран 12. априла 1942. године.

5. Списак стрељаних радника Железничке радионице (Фабрике вагона) садржи 325 имена. Списак се састоји од 14 листа, није оверен, нити потписан, а датира из 1942. године.

6. Списак стрељаних службеника Техничког одељења при Среском начелству у Краљеву са 10 имена са њиховим генералијама. Списак је оверен и потписан а датиран је 13. априла 1942. године.

7. Списак лица са територије среза жичког која су изгинула за време комунистичких нереда садржи 1971 уписано лице погинулих у масовном стрељању октобра 1941. године од Немаца, четника у борби, и на друге начине, са њиховим генералијама. Списак има 32 странице куцаног текста, оверен је и потписан печатом средског начелника, датиран од 28. маја 1942. године.

8. Списак радника Фабрике авиона стрељаних октобра 1941. године од 7 листова, са 442 имена. На крају списка печат Фабрике авиона (1941).

9. Списак од два листа са 46 имена стрељаних радника Фабрике авиона Краљево. Испод списка је датум 16. јануар 1942. година и печат Окружног уреда за осигурање радника у Нишу – експозитора у Краљеву (1941).

10. Списак радника Фабрике авиона од 10 листова са 383 имена који су стрељани октобра 1941. године у Краљеву (1941-1942).

²⁸⁸ Народни музеј Краљево (НМК), Историјска збирка - архивалије

11. Списак радника Фабрике авиона у Краљеву од 14 листова са 633 имена и рубрикама: име и презиме, занимање, од када ради у фабрици, брачно стање, број деце, примедба. Скоро сви радници су стрељани октобра 1941. године, није оверен ни потписан.

12. Списак стрељаних службеника Железничке станице у Краљеву садржи 177 имена са њиховим генералијама. Списак се састоји од два листа густо куцаног текста, оверен и потписан (1942).

13. Списак стрељаних радника XIV секције за одржавање пруге са 37 имена радника ове секције са генералијама радника, оверен и потписан и датиран 18. априла 1942. године.

14. Списак стрељаних службеника Среског начелства у Краљеву са 5 имена службеника овог начелства. Списак је оверен и потписан а датиран је 18. априла 1942. године.

15. Списак стрељаних припадника краљевачке Жандармеријске чете у Краљеву са именима и генералијама 31 жандарма који су стрељани октобра 1941. године. Списак је датиран 11. априла 1942. године.

16. Списак стрељаних чланова Ватрогасне чете у Краљеву са 4 имена стрељаних ватрогасаца. Списак је потписан, оверен и датиран 14. априла 1942 године.

17. Списак стрељаних службеника Шумско – индустријског предузећа Миљка Петровића садржи 6 имена службеника овог предузећа. Потписан је и оверен од власника предузећа.

18. Списак стрељаних службеника Државног тужилаштва у Краљеву са 2 имена службеника (1942).

19. Списак службеника Финансијске контроле стрељаних октобра 1941. са 1 именом, потписан и оверен а датиран 10. априла 1942. године.

20. Списак службеника Жичког црквеног суда са једним именом, оверен и потписан и датиран 13. априла 1942. године.

21. Списак стрељаних радника Шумске управе у Краљеву са једним именом ове управе, датиран 11. априла 1942. године.

22. Списак стрељаних службеника Окружног суда у Краљеву са 11 имена стрељаних, оверен, потписан и датиран 1942. године.

23. Списак стрељаних радника Фабрике авиона са 18 имена. Испод списка печат Пензионог завода за службенике, Београд, од 03. јануара 1942.године.

24. Списак стрељаних радника Фабрике авиона у Краљеву са 441 именом. Списак није оверен (1942).

25. Делимичан списак радника Фабрике авиона у Краљеву рађен на 2 листа, писаћом машином на немачком језику са 268 имена (1941).

26. Комисијски записник стрељаних радника Фабрике вагона, октобра 1941. године на 9 листова са 306 имена и пет прилога (04. јануар 1942).

27. Списак стрељаних радника Ложионице Краљево октобра 1941. године са 168 имена, са генералијама. Списак је оверен и потписан и датиран 12. априла 1942. године.

Б. ИЗЈАВЕ И РАЗГОВОРИ ПРЕЖИВЕЛИХ СА СТРЕЉАЊА ОКТОБРА 1941. ГОДИНЕ

Поменуте изјаве и разговори вођени су у Среском одбору савеза бораца Краљево у јесен 1961. године са железничарима, полицијским службеницима, преживелим женама, радницима Фабрика вагона и авиона и једним немачким тумачем (Ото Шенталер). Грађа није сређена, чува се у једној фасцикли.

В. ПРЕДМЕТИ СТРЕЉАНИХ – АРХИВАЛИЈЕ ²⁸⁹

1. Личне карте стрељаних (33 личне карте)
2. Последње поруке (5 порука)
3. Потврде о стрељању (15 потврда)
4. Радне књижице (17 радних књижица)
5. Војне књижице стрељаних (12 књижица)
6. Разне легитимације - чланске карте (9 легитимација)
7. Немачки леци - плакати (1 плакат)

Г. ЗБИРКА ФОТОГРАФИЈА ²⁹⁰

Ова збирка располаже фотографијама стрељаних које је годинама сакупљао Музеј и општим фотографијама које се односе на догађаје 1941 - 1945. г.

---

²⁸⁹ НМК, Историјска збирка – архивалије

²⁹⁰ *Истџо*

БИБЛИОГРАФИЈА КЊИГА, ПРИЛОГА И ДОКУМЕНТА О КРАЉЕВУ ОКТОБРА 1941

1. Венцеслав Глишић, *Терор и злочин нацистичке Немачке у Србији 1941 – 1944*, Београд, 1970.
2. *Зборник докумената и података о народно ослободилачком рату југословенских народа*, том I, књига 1, 729, књига 2, 402, Београд, 1949.
3. Извод из дневника штаба осамнаестог немачког армијског корпуса од 18. септембра до 8. децембра 1941. у: (Види *Зборник докумената и података о народно ослободилачком рату југословенских народа*, том I, књига 1, док. бр. 278, 628
4. *Народни усџанак и борбе за Краљево 1941. године*, Зборник радова са научног скупа, Београд 1985.
5. Група аутора, *Краљево и околина*, Београд 1966.
6. *Краљево октобра 1941 – Казивања преживелих*, (уредници Радивој Јоветић и Владимир Бережнов), Краљево 1966.
7. Никола–Коча Јончић, *Краљевачки октобар 1941*, Београд 1971.
8. Никола–Коча Јончић, „Улога 717 немачке дивизије у борбама 1941. године у западној и централној Србији и у масовном стрељању грађана у Краљеву и Крагујевцу”, у: *НОР и револуција у Србији 1941–1945*, Научни скуп посвећен 30 - годишњици устанка, одржан на Златибору 25–26 септембра 1971.
9. Радивој Јоветић и Мирослав Стаменовић, *Сјомен парк*, Београд 1979.
10. Радивој Јоветић, *Револуција на камену*, Краљево 1978.
11. „Краљево у Народноослободилачком рату”, *Енциклопедија Југославије*, књига 5, 377–378
12. Миломир Јовановић и Богомир Миахјловић, *100 година пољопривредне школе у Краљеву*, Краљево 1983.
13. Група аутора, *Гимназија у Краљеву 1909 – 1999*, Краљево 2000.
14. Б. Корићанац и Р. Јоветић, *Хронологија догађаја 1941–1945*, (рукопис настао радом Фонда за историју радничког покрета и НОБ-а, Краљево, 1978.
15. Радивој Јоветић, „Краљево – стрељани град”, *Вечерње новости*, 2. и 7. април 1971.
16. Радивој Јоветић, „Трагом историјског документа” (немачки извештај о развоју ситуације у Краљеву до 20. октобра), *Октобар*, септембра 1970. ;
17. Никола – Коча Јончић, „Краљевачки октобар 1941”, *Архивски преглед*, 1 – 2, 1973. 342 – 345
18. Никола – Коча Јончић, „Краљево октобра 1941”, *Политика*, 25 – 31, октобар 1961.
19. Никола – Коча Јончић, „Масовно стрељање у Краљеву октобра 1941”, *Наша прошлост*, 1964.
20. Миладин Мадић, „Злочин у Краљеву” (О масовном стрељању октобра 1941. године), *Народна армија*, 27. март 1964.
21. Драгослав Младеновић, „Четири дана и три ноћи у парном котлу” (О стрељању у Краљеву, октобра 1941. године, према причању Добривоја Вукајловића), *Вечерње новости*, 21 – 26. 1966.
22. Душан Пантовић, „Запис о стрељању у Краљеву октобра 1941. године”, *Црвена звезда*, 25. фебруар 1958.
23. Душан Пантовић, „Масовно стрељање људи по групама”, *Ибарске новости*, 13. октобар 1961.

24. Душан Пантовић, „Стрељање девојака и жена”, *Ибарске новосићи*, 14. октобар 1960.
25. Душан Пантовић, „Три дана у паклу”, *Илустирована јолијика*, I, 1958, 3 – 8
26. Светозар Петровић, „Језива прича човека стрељаног у Краљеву” (забележио Петар Панић), *Република*, 8. децембар 1953, XX, 423
27. Мирољуб Спасојевић, „Краљевачки октобар у новијој историји народа”, *Наша прошлост*, 1971.
28. Добривоје Говедарица, *Железничари Краљева, радници, револуционари и грађани*, Београд, 1977.
29. Деса Пешић, *Сјуденички срез у НОБ-у и револуцији 1941 – 1944*, Београд 1977.
30. Драгољуб Милановић, *Краљево и његово уже гравијационо подручје*, Београд, 1973.

Blagomir BISEVAC
archive advisor - historian
Historical Archive Kraljevo

ARCHIVE MATERIALS ON THE EVENTS
"KRALJEVO IN OCTOBER 1941"
IN THE HISTORICAL ARCHIVE
AND THE NATIONAL MUSEUM OF KRALJEVO

Summary

More than 50 years of successful activity on collecting materials and writing of modern history of Kraljevo and the Kraljevo District from 1941 to 1945 have laid solid foundations for further research in this field and gathered a broad range of interested factors and possible associates for cooperation. However, many tasks and jobs referring to writing of modern history of Kraljevo and its surroundings have not been completed yet. Those in charge of them should persevere with this.

The aim of this paper is to save the efforts of these two institutions and individuals from oblivion and present their results to the public.

Љубодраг П. РИСТИЋ

ОБЕЛЕЖАВАЊЕ ГОДИШЊИЦЕ
СТРЕЉАЊА У КРАЉЕВУ
1941. ГОДИНЕ (1946-2000)

КОМПАРАТИВНО ИСТРАЖИВАЊЕ
ИЗВЕШТАЈА У ЈАВНИМ ГЛАСИЛИМА

Политика и Ибарске новостии

Апстракт: *Од 1946. до 2000. године нејресџано се мењао облик и садржај обележавања годишњице стирељања тџалаца у Краљеву, октџобра 1941. године. Политика и Ибарске новостии редовно су извешџавале о свим манифестџацијама везаним за комеморатџивни догађај. Анализа тџих извешџаја чини тџемељ за формирање целовитџе слике о односу једног града према сојстџивеној тџрагедији, џа тџиме и према сојстџивеној истџорији. Вишеслојна анализа бројева, синтџагми и џојава, дала је драгоцџене резултџаџе.*

Разматрање садржине новинских извештаја – чланака – о одређеном догађају који се циклично понављао више од половине века и који је обележавао и одражавао судбину и трајање једног града, представља изучавање „слављења историје”²⁹¹. То је веома комплексно и вишеслојно посматрање прошлости, утврђивање односа истра-

---

²⁹¹ На крају овог рада наведени су библиографски подаци за бројеве новина из којих су црпљени подаци за овај рад, а у тексту, тамо где се сматрало да је то важније јер се годинама у новинама многе чињенице па чак и формулације понављају скраћеницама ИН (Ибарске новости) и По (Политика) и навођењем одрђене године назначено је на које се новине и годишта односи навод. Веома обимна је литература у светској историографији која третира обележавање јубилеја. Овде, као упут за почетна истраживања, треба навести два рада: Михаел Мителауер, *Миленијуми и групе јубиларне године, Зајџио прослављамо истџорију*, Београд 2003; *Slobodan Naumović Instrumentalised Tradition: Traditionalist Rhetoric, Nationalism and Political Transition in Serbia 1987-1990*, у: *M. Jovanović, K. Kaser, S. Naumović, etc., Between the Archives and the field. A dialogue on historical anthropology of the Balkans, Belgrade - Graz, 1999, 179-217*. Иако је предмет овог рада истраживање обележавања годишњице једног кратког али веома трагичног, и тиме изузетно значајног, сегмента историје једног града, треба имати у виду да новински чланци који су анализирани као извор, по строгим мерилима историографије не спадају у изворе првог реда. Ипак, с обзиром да се у

живача према догађајима и људима из блиске прошлости који су одређивали координате свог односа према неком значајном догађају из даље, а њима непосредне, прошлости. Истовремено, то је истраживање двоструког односа појединца према: времену у коме живи, чији је сведок и саучесник, и према кратком али веома бурном, трагичном и, по последицама, дубоком и трајном периоду прошлости.

Анализирањем новинских чланака не утврђује се историјска истина о једном историјском догађају – масовном стрељању у Краљеву. Она се сигурније и боље може утврдити из других историјских извора. Циљ такве анализе јесте утврђивање и обликовање историје обележавања годишњица тог догађаја, пропратних манифестација и симболике која се том догађају временом придавала.

Отежавајуће околности у планираној анализи не чини оно што би се назвало обиљем историјске грађе, већ обиље догађаја, друштвених и међународних околности, које су се одсликавале на један сегмент свакодневног живота једног малог града. Тај сегмент – обележавање годишњице стрељања талаца је – у свим својим јавним облицима, имао снагу константног мењања самосвести сваког појединца, његове свести о друштву и нацији којима је припадао и колективне свести.

За анализу су изабрана два листа који су у много чему различити. Један, који је по ослобођењу 1945. наставио свој вишедеценијски рад и други, који се 1953. први пут представио читалачкој публици. Први, *Полиџика*, имао је већ изграђени углед широм државе, док се други, *Ибарске новостии*, морао изборити за свој напредак и опстанак у локалној средини. Ако се *Полиџика* враћала у простор који је освојила пре рата *Ибарске новостии* су освајале простор у коме нису имале конкуренцију других локалних новина али су се морале изборити за своје место међу, све бројнијим и различитијим, дневним и недељним издањима.

У *Полиџики* су само четири извештача потписана испод чланака о краљевачком октобру. До 1961. године, само у једном случају чланак је потписан иницијалом З. П. док су остали чланци непотписани. Од 1961. године за *Полиџику* из Краљева извештава доајен краљевачког новинарства, Воја Благојевић (Ж. Радовановић 1977. и 1985) а од 1988. године и М. Дугалић. Знатно су бројнији из-

---

овом раду настоји анализирати новинско извештавање, значај новина као историјског извора савременог периода знатно расте. Евантуалне фактографске грешке свесно преузете из чланака нису исправљане јер би то додатно проширило и оптеретило рад. Задржане, и те грешке дају одређену представу о новинама и новинарству протеклог периода. За евентуалну проверу података треба користити студије и чланке који су наведени у другим радовима овог *Зборника*.

вештачи и коментатори Ибарских новости: Д; Р.С; Љ. Ђорђевић; Ж. М; П. Цветковић; Д. Обрадовић; М. Глишовић; Р. Ђорђевић; Д. Гемаљевић; Ђ. Ковачевић; З. Бачаревић; Д. Цвијовић; Д. Цвијетић; М. Максимовић; Р. Типсаревевић; С. Даишевић; М. Качаревић; Ј. Петровић; П. Марковић; М. Лопичић; Д. Вукићевић; Б. Милосављевић; С. Рајић; А. Unterweger; Д. Бајовић, и други.²⁹²

Пажљиво читање новинских извештаја *Политике* и *Ибарских новостии* о обележавању годишњице стрељања у Краљеву наводи на анализу појединих термина, синтагми, бројева и, коначно, догађаја. Они су означавали узроке – разлоге стрељања, време и место догађаја, актере догађаја, што значи устаничке јединице које су у то време биле блокирале и настојале да ослободе Краљево, оне који су стрељали и оне који су били стрељани, околности, као и циљ жртвовања који се накнадно формулише, опште и локалне околности под којима се обележава годишњица стрељања, организовање парастоса и, касније, комеморације и *Октобарских свечаностии*, њихов садржај и, евентуалне, друштвено - политичке импликације.

Треба, на почетку, само напоменути оно што је детаљно обрађено у другим радовима овог *Зборника*. Октобра 1941. године, Краљево, у коме су се налазиле немачке окупационе јединице, било је под опсадом партизанских и четничких јединица. Под притиском растућег ослободилачког покрета и са искуством из Првог светског рата са српским народом, немачка команда у Србији наредила је да се за једног убијеног Немца стреља стотину Срба, а за рањеног – педесет. Пошто опсада, због неслоге партизанских и четничких команданата и немачког жилавог отпора, није могла бити крунисана ослобођењем Краљева, а очајничка настојања угледних градских и црквених представника нису утицала на повлачење опсадних снага, у Краљеву је спроведена егзекуција.

У педесетпетогодишњем периоду, од ослобођења 1945. године до краја XX века, у чланцима мање – више скромног обима у *Политици* и, најчешће, бројним и опширним извештајима у *Ибарским новостиима*, само неколико пута помињу се устаничке – **партизанске и четничке јединице** – које су нападале град. „Одмах чим су четници, који су заједно с партизанима октобра 1941. опседали Краљево, напустили своје положаје, острвљени Немци блокирали су варош и зашли од куће до куће” (По, 1946). Окупатор је смислио „како да се освети за претрпљене поразе које су му наносили храбри партизански одреди широм земље” (По, 1954) те је „одговара-

²⁹² На овом месту није било могућности за разматрање уредничке политике анализираних листова која је, свакако, утицала на обим и садржај извештаја.

јући одмаздом на снажне ударце народноослободилачког покрета у овом делу Србије” а „по наредби окупационе команде места о завођењу ванредног стања са преким судом, за само пет дана стрељао око 6.000 недужних људи” (ИН, 1985). У неким годиштима (ИН, 1957) не пише ко је блокирао град да би се, касније, прешло на уопштеније формулације којима се објашњавало зашто су Немци предузели одмазду. Тако је „одмазда фашиста над голоруким живљем поробљеног града” отпочела „када је немачки окупатор у немоћном бесу, пред растућом снагом народног устанка, стиснут у жице опседнутог града и пред непрекидним јуришима партизанских јединица, одлучио да се освети недужном становништву” (По, 1981). Објашњење немачке одлуке о стрељању налазило се, током дугог низа година, у „бесу и очајању” непријатеља који се „пред растућом снагом партизанских јединица” и, штавише, „због претрпљеног војничког пораза” (По, 1946, 1975, 1976, 1983, 1986, 1989, 1991), одлучио да изврши масовно стрељање. Тек на крају века употребљена је формулација која је одговарала циљу наредбе немачке врховне команде: „ради застрашивања и одмазде” (По, 1999).

Све речи или синтагме којима се у новинским чланцима означавају **виновници и егзекутори** страшног злочина, одражавају не само њихов однос према српском народу („завојевач”, „окупатор”, „непријатељ”, „убица”), политичку или војну припадност („фашисти”, „немачки окупатори”, „немачка окупаторска војска”, „фашистички окупатор”, „немачке СС дивизије”, „фашистичка војска Вермахта”, „Немци”), већ и емотивни однос потомака страдалника у Краљево („проклети Немци”, „фашистички завојевач”, „непријатељ мира и слободе”, „целатска рука”, „свирепи немачки освајачи”, „фашистичке убице”, „фашистичка рука”, „фашистичке хорде”).

С обзиром на број и начин прикупљања талаца и на последице по Краљево, као **место злочина** може се обележити цео град. Ипак, таоци су затварани у хале Фабрике вагона и, потом, извођени на стрељање у ограђени фабрички простор који се налазио између железничких шина и Грдичке косе. То је место злочина и место каснијих помена и комеморација. Оно је, касније, названо „Гробље стрељаних” (ИН, 1959, 1967, 1970). Према немачкој речи Lager, што означава складиште али и логор, у граду је, временом, усвојен назив „Лагерско гробље”. Средином шездесетих година, када је СО Краљево донело одлуку да се приступи преуређењу овог гробља, оно се почело називати спомен-парком. С обзиром на планиране радове којима је требало преуредити гробље, што је подразумевало и градњу амфитеатра, музеја, подземног пролаза и постављање

одговарајућег споменика на великој површини (ИН, 1976), читав простор је обележен као „велики меморијални комплекс краљевачког Спомен парка” (ИН, 1999). Деведесетих година, поред већ устаљеног назива за гробље стрељаних, Спомен парк се у *Ибарским новостима* поново назива „Лагерско гробље” (ИН, 1992, 1994, 1995).

Неуједначени су подаци прикупљени у *Полицији* и *Ибарским Новостима* о томе **када је почело и колико је трајало стрељање** у Краљеву 1941. године. Онда, када се аутори чланака нису одлучивали да наведу прецизне датуме, стрељање је, по њима, трајало: „једног октобарског дана” (ИН, 1960), „три дана октобра” (ИН, 1958), „само неколико тих октобарских дана” (ИН, 1958), „неколико дана стрељања” (По, 1978), „тих неколико дана” (По, 1974), „четрнаестог октобра и наредна три дана” (ИН, 1959), „само неколико дана под рафалима немачких митраљеза” (По, 1980) „само пет октобарских дана” (ИН, 1984) или „шест трагичних октобарских дана” (ИН, 1977). Ни онда када су навођени датуми, нема уједначености. Већи је склад у погледу почетка стрељања него у погледу трајања. Тако је стрељање трајало: од 14. до 17. октобра (ИН, 1956), „од 14. до 20. октобра 1941. године” (ИН, 1992), „од 15. до 20. октобра 1941. године” (ИН, 1979; По, 1971; ИН, 1972), „започело 14. октобра 1941. године и трајало шест дана” (По, 1968) и „од 14. до 24. октобра” (ИН, 1965). Немогуће је утврдити да ли је тачна тврдња да стрељање није почело 14. већ 15. октобра, а да је 14. октобар узет за дан комеморације јер су родбине стрељаних први пут, 1942. године, изашле на гробље баш тог датума. Према горњим наводима, стрељање је могло трајати између три и једанаест дана. Могуће је да су ови датуми пренети из сећања или из литературе те се може претпоставити да су урачунати и неки дани хапшења или сахрањивања, или да је ужаснутом преживелом сведоку или претраваљеном граду све изгледало другачије. Па ипак, ма колико хиљада људи да је убијено, ужас убијања не умањује дилема: да ли је то урађено за три или десет дана? Зато се утврђивање тачних датума почетка и завршетка стрељања може препустити педантним истраживачима прошлости што значи обавезно поштовање захтева струке о документованим тврдњама.

Број стрељаних који се наводи у новинским извештајима је, од 1946. до 1960. варирао: „неколико хиљада родољуба” (ИН, 1954), „преко пет хиљада људи” (ИН, 1954, 1960), „преко шест хиљада грађана Краљева и осталих крајева наше земље” (По, 1947, 1955; ИН, 1953, 1954) „близу седам хиљада краљевачких жртава” (ИН,

1954), „седам хиљада људи” (ИН, 1957, 1958, 1959; По, 1959), „око 7 хиљада људи, жена, ђака и деце” (ИН, 1957), „преко седам хиљада грађана Краљева” (ИН, 1956), „скоро седам и по хиљада људи” (По, 1946) и, најзад, „преко 7.500 родољуба” (ИН, 1959). Дакле, највећи број стрељаних који се наводи у анализираним новинским чланцима је преко 7.500 и помиње се 1946, (По, 1946) и 1959. године (ИН, 1959). Најмањи број је 2.000. Али, с обзиром да се појављује у истом чланку и у низу са бројевима 3.000, 4.000, 5.000 и 6.000 и у одређеном контексту коме није био циљ утврђивање тачног броја стрељаних (ИН, 1968), не треба га – као ни претходни максимални број – узети као озбиљан податак.

Број од 6.000 стрељаних се усталио у новинским извештајима после 1960. године. Тај број се понавља као тачна и округла цифра уз изузетке када се додају речи *око* (По, 1962, 1967, 1975, 1978; ИН, 1970) и *преко* или *више од* (ИН, 1961, 1963, 1965, 1982, 1984, 1985; По, 1966, 1993, 1986, 1999) којима се тај број унеколико релативизује.

Несумњиво је да су савременици били свесни непрецизности коришћених бројева. Релативно рано у *Ибарским новостима* су се појавила два става који симболично, али и дубоко истинито, оличавају однос живих према броју стрељаних у Краљеву. Први став је изнео извесни Р.С. још 1964. године: „Никада нису сачињени тачни спискови ове велике трагедије. И што дуже време пролази све су мањи изгледи да се то постигне. Неумитни ход времена однео је многе који су могли дати неки податак” (ИН, 1964). Свакако, немајући намеру да лицитира трагични број већ да укаже да његова величина не умањује злочин, извесни М. је, 1968. године, написао да је „две, три, четири, пет или шест хиљада невиних жртава” стрељано у Краљеву. Окрећући се, за њега тада важнијим стварима, одлучио је да „тачан број невиних жртава препуштамо савести професионалних и аматерских историчара.” У *И. новостима* из 1990. њихов уредник Р. Типсаревић је, у „Писму нама” закључио: „Ни једном податку се не може веровати колико је људи стварно стрељано, али мени не би било лакше да је и три пута мање од најскромнијих процена.”

Ни Р. С. ни М. сигурно нису могли ни наслутити да ће њихове примедбе бити актуелне следећих четрдесет година. Први податак који се ослањао на истраживања а изнет је у новинама, био је онај из 1976. године, а добијен је у разговору са Р. Јоветићем: „...акција за прикупљање података о стрељаним грађанима, такође, стално тече и до сада су прикупљени подаци о око 3.500 жртава” (ИН, 1976). На трибини о геноциду 1990. године, тадашњи дирек-

тор Спомен - парка, Раде Јоветић, изнео је низ различитих цифара. Најмањи број стрељаних је, према њему, забележен у документима Штаба немачке 17. дивизије (2.300 људи). У документацији Спомен - парка било је података да је стрељано 2.385 људи 1941. године и још 800 лица 1942. и 1943.²⁹³ Према истраживањима др К. Јончића, стрељано је 3.700 људи. Ј. Трајковић је својим истраживањима дошла до броја 5.500, а немачки поручник Карл Вагнер је у свом дневнику забележио број 5.606. Агенција ТАСС је, фебруара 1942, јавила да је убијено 6.000 грађана док је В. Бережнов утврдио да је та цифра била још већа – 6.423. (ИН, 1990).

Уз претпоставку како је тачно то да је Краљево 1941. године имало око 12.000 становника (у новинама је помињана и цифра од 15.000 становника) и да је општеприхваћен непроверени број да је стрељано око 6.000 људи, онда је често понављана констатација да је половина становништва Краљева изведена на губилиште логична („стрељан је готово сваки други житељ Краљева”, ИН, 1994). Упркос стално понављаној тврдњи изражаваној у различитим облицима да су у Краљеву страдале и избеглице из свих крајева наше земље, њихов број се наводи само три – четири пута. „Међу стрељаним родољубима било је и око 3.000 невиних жртава из готово свих крајева наше земље” наводи извештач *Ибарских новостии* 1965. године. Знатно је касније, извештач *Политике* имао податак о „неколико стотина избеглица из тада окупираних крајева земље” које су стрељане заједно са мештанима (По, 1992, 1993, 1996). Стрељани се најчешће називају, за претходних педесет година уобичајеним али и одговарајућим, заједничким називима: „наши другови”, „жртве фашистичког терора”, „жртве фашистичких убица”, „зверски уморени родољуби”, „недужни Краљевчани”, „безимени јунаци из многих крајева наше земље” а најчешће „жртве октобарског терора” и „стрељани родољуби”. Несумњиво је да је тих октобарских дана 1941. године „уништено неколико генерација Краљева, страдали су дечади, жене, старци, половина житеља овог слободарског града” (По, 1996). Они су били: „невини људи, жене и недорасли дечади” (ИН 1960), „недужни радници, жене и деца” (ИН, 1961), „грађани” (ИН, 1963 По, 1966), „невини људи, омладина и жене” (ИН,

²⁹³ Није наведено где су стрељани и сахрањени таоци или заробљеници који су изведени на стратиште (или стратишта) 1942. и 1943. године. Према истраживањима Владимира Бережнова, а на основу докумената и сећања, у Краљеву су била још два стрељања 1943. и 1944. године и то на Берановцу, Ратарском имању (побијено око 390 људи) и аеродрому где су стрељани похашпшени грађани и селаци из околине Чачка (По, 1978). Поменутом скупу о геноциду нису присуствовали ни историчари ни демографи.

1965), „родољуби окупљени у Краљеву из свих крајева наше земље” (По, 1968), „људи, жене и деца свих наших националности” (ИН, 1969; По, 1978), „невини људи, жене и деца и изгнаници из свих крајева наше земље” (ИН, 1974), „цела радничка класа Краљева и избеглице из свих крајева наше земље, највише из Словеније” (ИН, 1978), „недужни људи, жене, старци и деца” (По, 1983), „невини страдалници” (ИН, 1995) и, пре свега и најчешће, „родољуби”.

С обзиром на то да још увек није завршено темељно и стручно истраживање броја стрељаних („шест хиљада имена исписаних или неуписаних у дуге спискове стрељаних”, По, 1977) није могуће поуздано утврдити ни њихов састав по полу, узрасту, занимању а поготову не по националности. У новинама нема никаквих прецизнијих назнака на основу којих би се могло наслутити ког животног доба или социјалног положаја су били стрељани. Једино се поуздано знало и често понављало да је стрељано 18 жена. Новински извештаји који су писали о помену – комеморацији нису имали ни података, ни разлога, ни простора да би то објашњавали. Уосталом, није било ни историографско – демографских истраживања на која су се новинари могли ослонити.

И говорници на комеморацијама и новински извештачи су се очигледно поводили за општеприхваћеним цифрама не могући на било који начин да провере њихову тачност. То, уосталом, као што је записао Р. С, и није била њихова дужност. Јавно изговорени или објављени број и старосни састав су се, уз стално понављање, тако урезивали у памћење свих оних који су ишта знали о стрељању у Краљеву.

Требало је читаоцима државних, дневних и локалних, недељних новина објаснити зашто су страдале хиљаде људи у Краљеву. Сви стрељани у Краљеву октобра 1941. године су, несумњиво, били жртве сплета ратних околности, недовољне моћи и организованости устаничких снага и, пре свега, драстичне суровости немачких окупационих јединица. Они су, према новинским извештачима из Краљева, стрељани зато што су „мрзели окупатора и изван свега волели своју земљу и слободу” (ИН, 1955) и „због непристајања на покорност разулареном фашизму” (ИН, 1984). Временом, њихово жртвовање је добијало епитете који су више одговарали одређеном, каснијем, политичком тренутку него времену када су они изгубили своје животе. Још 1946, на првом послератном помену, тужилац Црквеног суда, Бошко Миленковић је рекао: „Синови и кћери наших народа, задахнути идејом свесловенства, жртвовали су се да донесу слободу своме народу и да освете своје пале другове”

(По, 1946). Они су „пали као невине жртве крвавог немачког фашистичког терора за праведну ствар мира и демократије, за слободу и независност наше земље” (По, 1947). Стреланима су, потом, све чешће придавани идеали због којих су умрли: слобода, једнакост, братство и јединство, равноправност, социјализам те су тако утицали да сећање на њих допринесе чвршћој изградњи социјалистичке Југославије и мира међу народима.

Обележавање годишњице стрељања је, током протеклих, педесет и пет година, претрпело многе промене. На основу дозволе окупационих власти, први излазак на гробље родбине стреланих био је октобра 1942. године (ИН, 1954, 1990). После ослобођења, од 1946. године организовани су колективни одласци на гробље с тим што се полазило организовано и колективно, са венцима и уз звуке Лењиновог посмртног марша, са централног трга „код споменика” – Трг маршала Тита у центру града. Забележено је 1947. године да је организована поворка, у којој су били и блех музика из Зрењанина, и хор „Абрашевић” из Краљева, и чета Југословенске војске, кренула са главног градског трга ка гробљу (По, 1947). „Савез бораца ослободилачког рата приређује помен жртвама фашистичког терора на заједничком гробљу” (ИН, 1954). Године 1967. објављено је у *Ибарским новостима* да организованог одласка више неће бити већ да радне организације, школе и грађани сами организују поворке до „Гробља стреланих”.

Од првих послератних година па све до 1965. године, оно што се дешавало на гробљу 14. октобра – а то је првих година подразумевало и парастос и обавезни говор неког од републичких или локалних политичара – називано је једноставно „помен” или: „помен жртвама фашистичког терора” (ИН, 1957), „помен Октобарским жртвама” (ИН, 1959), „велики комеморативни помен жртвама фашистичког терора” (ИН, 1961), „комеморативни помен стреланим грађанима Краљева” итд. Од 1965. године у плакатима, документима, новинским извештајима, али не увек и у свакодневном говору, реч *помен* је замењена изразом *Октобарске свечаности*. Пошто се, уз комеморацију на гробљу, у граду организују и друге манифестације, тај израз је имао низ својих варијанти: „октобарски комеморативни дани у Краљеву” (ИН, 1966), „свечана прослава „краљевачког октобра” (По, 1968), „традиционалне октобарске свечаности посвећене трагичном октобру 1941. године” (ИН, 1971), „прослава октобарских свечаности у Краљеву” (По, 1972), „Краљевачке октобарске свечаности” (По, 1974), „Октобарске свечаности и сећања на геноцид без преседана октобра 1941. године у Краљеву”

(ИН, 1974), „Октобарске комеморативне свечаности” (1975), „традиционална манифестација посвећена сећању на трагичне дане октобра 1941. године” (По, 1974), „свечани и тужни помен” (По, 1976) и „Комеморација стрељаним родољубима у Краљеви” (По, 1990). Од 1967. године новински чланци често обухватају и комеморацију, и политичке скупове, и културне манифестације, и спортска такмичења под јединственим називом *Краљевачке октобарске свечаности* при чему се више мисли на манифестације без комеморације док се дан комеморације, 14. октобар, назива „завршна свечаност”, „централна комеморативна свечаност” и „завршна манифестација овогодишњих Октобарских свечаности”.

Ови називи који из године у годину добијају своје варијације не морају означавати увек и званични назив читавог тока догађаја одређене године већ могу одражавати и настојање новинара који се труди да чланак, који говори о највећој трагедији града, не буде монотон.

Од времена када је укинут колективни одлазак на гробље стрељаних са главног градског трга, одржавале су се „свечане седнице” СО Краљево које су, због бројности гостију, најчешће организоване у сали биоскопа „Ибар”. Тим седницама стално су присуствовали: преживели са стрељања, представници СУБНОР-а, преживели борци Четвртог краљевачког батаљона, Одред Јово Курсула и Прве пролетерске бригаде, припадници ЈНА, представници радних и друштвено-политичких организација среза (региона) и општине, представници републичких делегација Србије и других република и многих градова из целе Југославије. Два пута, комеморацији су присуствовали представници Вијетнама и Камбоџе, једном – представници Израела а нешто чешће и представници пољског града Зелена Гора. Понекад се, у новинским извештајима, помињу и представници југословенске (српске?) заједнице из Западне Немачке.

Сви поменути представници су, осим оних из иностранства, до почетка деведесетих година, на седницу долазили сваке године. То је било уобичајено. Није било уобичајено присуство представника Српске православне цркве и преживелих бораца са солунског фронта. Због специфичног службеног односа према њима интересантно је навести њихово помињање.

Ибарске Новостии су 1990. године објавиле фотографију са опела из 1945. године уз текст Д. Обрадовића – Кондиса који тврди да је то било прво и једино послератно опело и да су касније „свештеници долазили или као посматрачи или на позив родбине да очи-

тају опело”. Опела су, међутим, одржавана сваке године, пише Обрадовић, у краљевачкој цркви. (ИН, 1990).²⁹⁴

На парастосу 1946. године чинодејствовало је 10 свештеника од којих су девет били православни а један католички из Словеније (По, 1946). Следеће, 1947. године, на гробљу је прво, после одржаног помена, говорио свештеник Јараковић, а тек после њега по један представник Градског народног одбора, радника и Југословенске армије (По, 1947).

После укидања опела, први пут се 1966. године помиње присуство делегације Српске православне цркве на комеморативној седници у Скупштини општине. Већ 1968. године, у фото – репортажи П. Цветковића о Октобарским свечаностима, објављеној у *Ибарским новостима* је и фотографија са легендом: „Комеморативној седници присуствовали су и предстваници Српске православне цркве са епископом жичким др Василијем Костићем”. Међутим, представници цркве су, као присутни на комеморативној седници СО Краљево, поново поменути у *Ибарским новостима* тек 1982. године. Од следеће године навођено је када су били присутни и представници „свештенства” и „делегација солунских ратника” (ИН, 1983; По, 1986, 1989, 1990).

У *Полицији* из октобра 1990. године указано је и на то да је одржан парастос, што је било први пут да се „и на верски начин обележава ова стравична трагедија” (По, 1990). Педесетпрва годишњица стрељања је „обележена на традиционалан начин, уз измене које време доноси”. То је значило да је комеморација (поново) први пут почела опелом али овога пута „жртвама и овог и оног рата”(ИН, 1992; По, 1992). И следеће две године опело се држало жртвама и овог и оног рата. Тако се дошло до 1997. године када је парастос служио патријарх Павле уз саслужење владике жичког Стефана и владике горњокарловачког Никанора. После свештеника Јараковића (1947), патријарх Павле је, вероватно, био прво свештено лице које је држало говор на гробљу стрељаних. Он је у кратком слову позвао на поштовање хришћанских начела (ИН, 1997; По, 1997).

Повратак православног свештенства и опела на гробље стрељаних јесте био цивилизацијски чин јер је несумњиво да је велика већина стрељаних, у религиозном смислу, припадала православној цркви. Најзад, треба поменути да је неопажено и, свакако, у преносном смислу у световни речник ушао сакрални термин кроз тврдњу да окупатор није ни слутио „да ће стратиште постати велико свети-

²⁹⁴ Већ у следећем броју ИН објављен је чланак Р. Јоветића у којем он објашњава да су парастоси одржавани и за време окупације (ИН, 1990).

лиште” (ИН, 1985). Реч *свеймилишије* се употребљавала за место где су покопане хиљаде жртава али које тада више није имало никакво верско обележје. На почетку новог миленијума, председник општине Љ. Јовашевић је веровао да је гробље стрељаних – „сакрално место” (ИН, 2000).

То, што новине нису бележиле да ли је представника православног свештенства (и солунских ратника) било сваког 14. октобра на свечаним седницама СО Краљево и комеморацијама, не значи да они заиста нису тамо били чешће него што је то записано. Мало је вероватно да би њихово присуство прошло незапажено али и у овом случају треба имати у виду тврдњу да „оно што нису забележили медији као да се није ни десило”.

Делегације из других република и покрајина и из великог броја градова имале су посебан значај и улогу у обележавању годишњице стрељања. Оне су се, најпре, састојале у људима блиским стрељанима. Већ 1947. године у Краљево су возовима долазили родбина, другови и пријатељи и разне делегације да би присуствовали комеморацији која је тада садржавала и парастос. Крајем педесетих година помињу се породице стрељаних које су долазиле из различитих места на помен. Не помиње се организовано долажење јер га, вероватно, није ни било. Почетком шездесетих година почињу да долазе делегације колектива из појединих градова, а возовима и аутобусима долазе представници ДПО и колектива из околних места. Специјални воз је први пут дошао из Београда 1961. године са Железничким хором КУД Бранко Цветковић и другим гостима. Тада је дошла и блех музика из Марибора.

Списак гостију и градова из којих су они долазили сваке је године био другачији. Најопширнији списак објављен је 1969. године када је само из Словеније побројано делегата из 17 градова и делегација из 20 општина Србије (ИН 1969). Ако би се побројала само она места за која се тврдило да су имала своје суграђане међу стрељанима онда би списак, поред Краљева, садржавао следећа места: Београд, Битољ, Ђаковица, Зрењанин, Крањ, Крушевац, Љубљана, Марибор, Мостар, Ниш, Нови Сад, Пећ, Призрен, Приштина, Сарајево, Скопље, Суботица, Херцег Нови, Цетиње, Чачак и Шабац. На крстовима које су насумице поболе унесрећене породице да знају где да се зауставе када дођу на гробље била су имена Банаћана, Бачвана, Босанаца, Херцеговаца, Словенаца... (По, 1946). И даље, сваке године, и све чешће, подсећано је да је у Краљеву „проливена крв Срба, Словенаца, Хрвата, Македонаца, Црногораца једном речју крв Југословена” (ИН, 1959) те да су ту на свој послед-

њи пут пошли „и изганици из Словеније, Црне Горе, Босне, са Косова и из Војводине, који су бежећи пред терором окупатора, стигли у Краљево” (По, 1976). На овим тврдњама које никада нису провераване ни у бројчаном ни у суштинском значењу, темељено је и учвршћивано прокламовано братство и јединство. Оно је „крвљу цементирано” (По, 1976), „стварано у крви и ратном вихору” (По, 1974) јер је „у заједничкој гробници сахрањено шест хиљада људи свих наших народа и народности и октобарска трагедија Краљева била је и остала југословенска” (По, 1979). „Сада се продубљује и разгранав” братство и јединство те су „тродневне краљевачке октобарске свечаности, незаборавна манифестација која је протекла у знаку непоколебљивог и чврстог братства и јединства свих југословенских народа” (По, 1974).

„Група словенских (sic!) и српских новинара”, из мариборске „Вечери” Бранко Сеница и Милан Филипчић и из светозаревачког „Новог пута” Гане Младеновић, маја 1961. године „измислила” је „Воз братства и јединства” (По, 1981; ИН, 1985). Први покровитељ „Воза братство – јединство” био је, 1974, Ј. Броз – Тито (По, 1981). Временом, посете из многих градова се своде на званичне делегације. Остали су масовни сусрети Словенаца (међу којима многи иду и у друге градове Србије), углавном из Марибора, и Краљевчана. Тек 1985. године први пут се пише да се ради о „међусобним посетама Словенаца и Срба”.²⁹⁵

„Краљево се налази у посебном празничном расположењу” писала је *Политика* 1974. године зато што су поново дошли гости из Словеније да евоцирају успомене из трагичне 1941. и учврсте братство и јединство па су од железничке станице до центра града дошли загрљени „Словенци и Краљевчани” као што су 1941. године „загрљени у свом последњем чину изгинули Краљевчани и њихова браћа изгнаници из Словеније, Хрватске, Македоније, Босне и Црне Горе”.

Октобра 1966. године у Краљеву је одлучено да се трг испред зграде општине назове Тргом братства и јединства а да се у граду одреде улице које ће „носити називе: Мариборска, Цељска и Зелен – гора као и улице које ће носити називе наших социјалистичких република, као симбол братства и јединства народа Југославије” (ИН, 1966). Непосредно по доласку воза из Словеније на Тргу

²⁹⁵ Возом је сваке године долазило по неколико стотина грађана и представника политичких организација и спортских такмичара из Словеније. Из Словеније је, 1985. године, кренуло више од 1.400 бивших изгнаника из Словеније и њихових потомака. (По, 1985)

Братства и јединства одржавао се *Мийинг пријатељства* (ИН, 1974 и на другим местима). Септембра 1970. године, СО Краљево је донела одлуку о братимљењу градова Марибора и Краљево. Уследила су братимљења школа, делова града (Побрежје и Рибница), фабрика, аутотранспортних предузећа, појединаца...

У Краљево је 1980. године установљена Повеља „Воза” коју су добијали они који су се највише ангажовали око дочека гостију из Словеније. Символичан је наслов чланка „У октобру смо сви Краљевчани” који је објављен 1980. године у *Ибарским новостима* а у коме су изјаве гостију из Марибора, Титогграда, Загреба, Скопља, Приштине и Титовог Ужица (ИН, 1980). Упадљиви су наслови и пароле на насловној страни *Ибарских новостии*: „Нема слободе без јединства”, „Братски загрљаји”, „Без братства и јединства нема среће и благостања”, „Наше братство – гаранција наше слободе” (ИН, 1981).

Истицање потребе за јачањем братства и јединства се појачавало како су карике које су везивале „братске народе” попуштале и пуцале. *Полиџика* је одвојила доста простора да прикаже долазак Воза братства и јединства „који је заједничка судбина два народа” у Србију. Возом је стигло око 1.000 Словенаца из 34 општине. Порукe су биле јасне. Али, у Врњачкој Бањи је, баш 14. октобра, одржан састанак представника ССРН из Словеније и Србије на коме је расправљано о чланку објављеном у словеначком *Делу* у коме је предлагано да се Воз укине. Учесници састанка су се томе успротивили. Ипак, Јоже Смоле је већ сутрадан у Крушевцу демагошки изјавио да ће „сами путници одлучити како ће се убудуће ићи у Србију” јер Воз није био „само симболична него стварна веза”. Са гашењем братства и јединства нестајао је и њихов симбол (По, 1989). Неколико чланака је објављено у *Ибарским Новостима* октобра 1989. године којима се истиче јачање „српско–словеначке слоге” те се насловом закључује да је дошао „Завет у прави час” (ИН, 1989).

Још 1990. године дошли су гости из Словеније, Хрватске, Македоније и Црне Горе. Следеће, 1991, године после сукоба територијалне одбране и ЈНА у Словенији више није било ни пријатељства, ни братства, ни јединства. „Пријатељство у пламену” писало је на насловној страни *Ибарских новости*. Из Словеније су, уместо воза пријатељства у Краљево стигла тела убијених војника, те с разлогом огорчени уводничар, В. Станојевић, поручује: „Такви какви сте, да не поштујете дату реч, да погазите полувековно пријатељство и подељени ратни залогај – не требате нам. Збогом!” Ипак, у Краљево је остварен „богат културно - уметнички про-

грам” у оквиру кога је, свакако с разлогом, одржана и трибина „Гостопримство у традицији српског народа” (ИН, 1991).²⁹⁶

Док је буктао грађански рат у другим републикама бивше Југославије и наслови у новинама постају другачији: „Комеморација на гробљу стрељаних, још једна порука мира” (По, 1994) или „Рат је увек трагедија без победника” (По, 1995). Па ипак, у написима *Политике* и *Ибарских Новостии*, после вишегодишњих, понекад и еуфоричних слављења братства и јединства, нису се појавили текстови који би анатемисали некадашњу браћу, садашње противнике. Поново се позива на свеопшти мир. Штавише, у слову које је одржао после парастоса 1997. године патријарх Павле је позвао да „се молимо да се никада не нађемо међу злочинцима”, да је „боље изгубити главу него осрамотити душу” али „бранити се морамо као људи”. И председник општине Радослав Јовић је позвао на праштање (По, 1997).

Један од бројева који највише варира у извештајима о комеморацији стрељанима у Краљеву јесте **број присутних на комеморацији**. Број присутних на комеморацији који је помињан у првим новинским извештајима током педесетих година прошлог века није прешао 5.000 и садржавао је „грађане Краљева и околине”. Срединном шездесетих година тај број се попео на 10.000, да би већ 1966. и 1967. досегао цифру од 30.000. На почетку седамдесетих је поново 30.000 присутних, да би се 1974, 1975. и 1976. окупило око или више од 40.000 људи с тим што је у *Политици* 1976. наглашено да је било и „шест хиљада људи из свих крајева Југославије” (По, 1976). Крајем те деценије број присутних на комеморацији се попео на 50.000 људи. На почетку девете деценије XX века (1981, 1982. и 1983) тај број се задржао да би се, затим, смањило на 40.000 (1985) па и на 30.000 (1984. и 1989). Током последње деценије прошлог века ове бројке више нису достигнуте. Мада су се извештачи тада најчешће ограничавали на процене типа „више хиљада грађана”, „неколико хиљада грађана”, „на десетине хиљада грађана, ђака, омладине, родбине стрељаних” изгледа да је највише присутних било 1991, 1994. и 1995: по 20.000. Једино се 1997. године због невремена „према навици”, на гробљу окупило само „скоро хиљаду људи.”

Упркос томе што се, свакако, радило о слободним проценама више или мање искусних извештача треба, ради статистичке пре-

²⁹⁶ Зла мисао непријатеља била је далеко слабија од добротe нападаоног народа: Словенци су у Србији примљени као браћа. Њихово ратно пријатељство извориште је основне концепције наше Федерације: братство, слога, равноправност, међусобно поштовање. Символ тога је Воз, а овог Воza, који никад неће стати, со и хлеб на краљевакој железничкој станици. (ИН, 1985)

цизности, рећи да се шездесетих година појављује и први несклад у проценама: „око 20.000 грађана и гостију из свих крајева земље” и „око 30.000 грађана” (ИН, 1966). Слично се дешава и 1971: „преко 30.000 грађана Краљева и околине и велики број делегација градова свих република” али и „пред 20.000 грађана у Спомен – парку 14. октобра” (ИН, 1971). И, потом, опет 1974. године: „комеморативном помену у Краљеву присуствовало је преко 30.000 грађана” (ИН, 1974) и „готово 40 хиљада грађана присуствовало комеморацији у Спомен-парку стрељаним родољубима” (По, 1974).

На променљивост броја присутних на помену, комеморацији односно „завршној церемонији Октобарских свечаности” могли су утицати бројни чиниоци: родбинска и пријатељка приврженост стрељанима, природни прираштај у граду, досељавање из околних места због индустријализације и општег привредног развоја града, долазак гостију из других градова, република и покрајина, насељавање у Краљево иселеника са Косова и Метохије, долазак великог броја избеглица из Словеније, Хрватске, Босне и Херцеговине, са Косова и Метохије, обавезно извођење ученика и запослених у радним организацијама, полагање заклетве младих војника на гробљу стрељаних којима је тада у посету долазила родбина, бројни учесници пратећих културноспортских манифестација, психолошки моменат близине рата деведесетих година те близина смрти и страдања, локална и општа политичка ситуација, осећај припадања или неприпадања граду, и, можда, чак и недостатак културних манифестација током године у Краљеву како се у неком чланку то наговештавало.

Несумњиво је да су различите околности утицале на бројност присутних на комеморацији. Једини новински коментари којима су предмет били број присутних и њихово понашање током комеморације били су из пера Р. Типсаревића а објавиле су их *Ибарске новостии*. Први, „У име искрених жеља”, објављен је 1979. године, а други, опширнији и знатно опорији и општрији, „Писмо нама” октобра 1990.

До 1965. године, све што је било посвећено октобарском сећању на стрељане у Краљеву дешавало се у једном дану и називано је *поменом* или *комеморацијом*. Оно чиме је касније обележавана годишњица стрељања, прерасло је у читав низ манифестација које су се одвијале на гробљу или у граду и било је обухваћено називом *Октобарске свечаностии*. Тиме је, пре свега, био обухваћен програм на дан 14. октобра када се одржавала свечана (комеморативна) седница Скупштине општине Краљево, када је додељивана *Повеља против насиља и ратиа – за мир у свету* и када се, потом, од-

лазило на гробље стрељаних на коме је организован посебан програм. Некада два – три, а некада и месец дана пре тога почињале су разне политичке, културне и спортске манифестације које су трајале и по неколико дана и, временом, постале „традиционалне”.

Од 1946. године, нека од значајнијих личности би одржала говор на самом гробљу. Од прве половине шездесетих, говори су држани у салама општине или биоскопа „Ибар”. Говоре су, углавном, држале значајније политичке личности републичких установа и организација (Раја Недељковић, Коча Јончић, Гојко Николиш, Ђорђе Бркић, Мома Дугалић, Никола Бугарчић и други) или средњи и општински функционери (Бошко Миленковић, тужилац Црквеног суда, др Д. Карајовић, Миладин Рудњанин, Младен Стојановић, Миодраг Јанић, Илија Јуришић, Павле Сретовић, Миленко Мојсиловић, Веселин Андријанић, Зарија Мартиновић, Станиша Радак, Бранко Маричић, Јарослав Булатовић, Миомир Вукићевић, Мирослав Карапанџић, Мирољуб Јовановић, патријарх Павле, Предраг Стојановић и други). Добитници *Повеље њројив насиља и рајиа* су некад у сали биоскопа а некад и на гробљу примали Повељу и, потом, држали говор. Уопштено, скоро сви говори су имали три дела. У првом делу увек се говорило о величини трагедије и жртава и њиховом значају у борби за ослобођење; у другом, говорници из Краљева давали су преглед привредног напретка града а добитници Повеље су се, редовно, освртали на актуелне политичке токове и међународну ситуацију; трећи део је представљао указивање на значај палих жртава за развој устанка, изградњу друштва, учвршћивање социјализма, братства и јединства, али и за изградњу југословенске међународне мирољубиве политике. Изузетци међу говорницима били су команданати краљевачког гарнизона Миломир Вулићевић и Бајо Бајт који су, обраћајући се на гробљу младим војницима и грађанству, скретали пажњу на обученост и спремност ЈНА за борбу против сваког агресора. И тако, мада је све организовано у почаст стрељанима, њихов дан је коришћен за сумирање резултата социјалистичког напретка и политичке поруке и поуке.

Ибарске новости су, почетком октобра 1965, најавиле да ће комеморација бити „ове године први пут обележена реситалом поезије и докумената посвећених најтрагичнијим данима прве године народног устанка.” Реситал који је припремио Миодраг Сарић, новинар *Ибарских новостии*, извели су ученици више краљевачких школа и „деца стрељаних жртава фашистичког терора 1941. године” (ИН, 1965). Необично је да се те године први пут појавила неу-

обичајена читуља (ин мемориам) у Ибарским новостима. Пошто је назначено да је прошло 24 године од стрељања у Краљеву и да је 14. октобар и те године обележен „поменом у славу стрељаних родољуба” потписане „захвалне породице” су захвалиле организаторима свечаности и посебно „признање” одале извођењу рецитала (ИН, 1965). Одбор за прославу је, следеће, 1966. године, обликовао у новом духу „програм комеморације који ће – за разлику од ранијих година – извести углавном еминентни југословенски уметници. Тиме ће један значајан датум из историје града бити заиста свечано евоциран” (ИН, 1966).

Рецитали који су припремани и, затим, извођени на гробљу стрељаних у Краљеву од 1966. до 1968. године, нису имали посебне називе нити је у њиховим најавама одређивано о каквом се делу ради. Аутори нису забележени. Одломке из „Ломаче” говорили су 1969. године глумци из Т. Ужица, а 1970. група уметника из Београда је говорила рецитал „Октобар животу” аутора Михајла Жутића. То је названо „културни програм” односно „краљевачки ораторијум” (По, 1970; ИН, 1970).

Детаљнија разматрања музичко - сценских дела која су изведена на гробљу стрељаних у Краљеву су тема за неку другу прилику. Ипак, ангажовање – у највећем броју случајева – најеминентнијих аутора текстова, композитора, глумаца, хора и оркестара обавезује да се дела бар наброје²⁹⁷. У анализираним новинама за нека дела је формулисано о каквој врсти дела се ради. Следеће три године изведена су дела: „Ораторијум за краљевачки октобар” (1971), „Црвенило траве” (1972) и „На зборном месту љубави” (1973).

„Ради јачања братства и јединства” одлучено је, 1973. године, да Октобарске свечаности организују одређеним редом све републике и покрајине. Тако су уследила дела: „Шути срце у самоћи кад навиру успомене” (реситал, Хрватска, 1975), „Ризница братства” (сценски ораториј, Босна и Херцеговина, 1976), „Тако, већ никако” (ораторијум, Црна Гора, 1977), „Сат срца - великооктобарски спев граду Краљеву” (Србија, 1978), „Непокор” (музичко - сценски ораторијум, Македонија, 1979), „Из крви црвене” (поетско - музички програм, Словенија, 1980), „Срце слободе” (Хрватска, 1981), „Да разум свијетом влада” (поетско - музичко казивање, БиХ, 1982),

²⁹⁷ С обзиром да су дела која су извођена на гробљу стрељаних некад ауторски радови спремани посебно за ову прилику а некад колажи постојећих дела овде се неће посебно помињати ни аутори ни извођачи. Наводе се само називи дела који, најчешће имају своју, несумњиву и снажну симболику.

„Ребро земље моје” (поетско - музичко дело, Црна Гора, 1983), „Град људи” (сценски ораторијум, Србија, 1984), „Живимо - памти-мо” (ораторијум, Македонија, 1985), „Краљево, сузо крвава” (музичко-поетски програм, Словенија, 1986), „У човјеку сунце бит ће” (кореодрма, Хрватска, 1987), „Ми смо живот који памти”, (музичко - сценско дело, БиХ, 1988), „Љубав се јавно каже”, (музичко - сценски програм, Црна Гора, 1989), „Игра са дететом”, (сценски приказ, Македонија, 1990), „Балада о њима” (литерарно - сценско и музичко дело, 1991), „Зора на Морави”, (колажни програм, 1992), „Постојбина наде” (поема, 1993), „Крајпуташи за сутра” (сценско-музички програм 1994), „Србија на раскршћу” („главна комеморативна природба”, поетско дело, 1995), „Краљевски венац” (поема, 1996), „Сећанице”, (музичко - сценско дело, 1997), „Српска сновиђења” (1998), „Не сме овај град да их заборави”, (уметнички програм, 1999) и уметнички програм (2000) „То је био први пут да су Краљевчани од 1973. године до данас, комеморацију припремили без ичије помоћи” (ИН, 2000).

Идеја о додељивању **Повеље против насиља и рата – за мир у свету** свакако није одједном изникла. Још 1947. године свештеник Јараковић је на комеморацији рекао да су стрељани „пали за слободу, за истину и право човека” (По, 1947). Жртве које су пале током рата учиниле су „да се налазимо на челу снага које се у свету боре за мир међу народима” (ИН, 1954).

Према извештају у *Ибарским новостима*, мајке стрељаних и изгинулих Краљевчана, преживели са стрељања, грађани и омладина „стрељаног града” предложили су да се установи награда за ангажовање у борби за мир (ИН, 1972). Потом је „Статутом општине Краљево утврђено да за изузетне заслуге у остваривању братства и јединства народа и народности Југославије, учвршћивању независности земље и њеног положаја у међународним односима, борби за мир у свету, Скупштина општине може додељивати повељу „Против насиља и рата – за мир у свету”. Објављујући 1972. године да је прва *Повеља против насиља и рата* додељена Ј. Б. Титу, председник општине Миленко Мојсиловић је рекао да већ двадесетшест година „свечаности” које се одржавају у Краљеву „од помена стрељаним попримају карактер протеста против рата и насиља у свету”. У складу с тим „комеморативна свечаност” је те године била у знаку антираних манифестација и подршке ослободилачкој борби Јужног Вијетнама.

Те године је почео низ политичара и друштвених радника којима је *Повеља* додељена: Густав Влахов (1973), Франц Лескошек

(1974), Родољуб Чолаковић (1975), Спасенија Цана Бабовић (1976), Јован Веселинов Жарко (1977), Крсто Попивоца (1978), Владимир Бакарић (1979), Сергеј Крајгер (1980), Коста Нађ (1981), Цвијетин Мијатовић (1982), Светозар Вукмановић – Темпо (1983), Павле Савић (1984), Лазар Мојсов (1985), Марија Вилфан (1986), Павле Грегорић (1987), Угљеша Даниловић (1988), Зорка Секуловић (1989), Блаже Конески (1990), Данијел Шифер (1993) и Слободан Милошевић (1994). Радило се често о „истакнутом револуционару”, „осведоченом хуманисти, борцу за мир” и, понекад, о „члану Савета Федерације, народном хероју и дугогодишњем сараднику друга Тита”. Само су три добитника заиста били из научно - хуманистичких области: Павле Савић, Блаже Конески и Данијел Шифер. Додељивање *Повеље проћив насиља и раџа – за мир у свећу* З. Секуловић, пензионисаној текстилној радници из Титограда која је на ЦК СКЈ отворено говорила о социјалном раслојавању, тешком животу радника и позивала на јединство и очување заједничке домовине, било је сигуран знак да се Југославија нашла на беспућу.

Три су добитника који нису примили своју *Повељу* у Краљево: Ј. Брозу Титу и В. Бакарићу *Повеља* је накнадно уручена док је Слободан Милошевић никада није добио.

Није велики број оних који су се међу наведенима тако бавили међународним односима да би оставили већег трага од оних који су омогућавали скромни југословенски домети. Упркос Покрету не-сврстаних Југославија никада није постала држава која усмерава светске процесе. Не умањујући дипломатске домете појединаца и више мирољубива хтења него резултате, треба имати у виду да су они деловали у периоду који је, за Југославију, био период мира. *Повеља* је постала беспредметна онда када се тај период завршио.

Скупштина општине Краљево је одлучила да 1991. и 1992. *Повељу* никоме не додели сматрајући да је управо такав гест вид протеста против рата и насиља (По, 1991; ИН, 1991, 1992). Када је одлучено да *Повеља* не буде додељена ни 1995. године почела је полемика да ли повељу треба укинути или наставити са њеним додељивањем (ИН, 1995). Ни следеће године *Повеља* није додељена (По, 1996).

Чињенице да *Повеља проћив насиља и раџа* осим изузетка са Д. Шифером – није додељена некое ван Југославије као и да је њено додељивање вршено по републичком кључу показују, судећи по грађанском рату деведесетих година XX века и бомбардовању Србије и Црне Горе у пролеће 1999. године, да стравични пример масовног стрељања и, из тога, поруке *Повеље* не само да нису пре-

шле државне границе Југославије већ да нису имале одјека ни преко републичких граница и ни изван националних плотова. Разлози овоме нису свакако ни у томе да ју је додељивала само једна мала општина, ни у хуманој поруци *Повеље*, нити у томе да су њени добитници били махом у поодмаклом животном добу. Корени и поводи међунационалних сукоба у Југославији и међудржавних сукоба у свету су били сувише дубоки да би их могла потрти једна мирољубива повеља макар она била додељивана над костима хиљада стрељаних. Чињеница да је скоро сваки добитник *Повеље* био ратник и револуционар односно да је учествовао у Другом светском рату показује да она није ни била намењена пацифистима. А порука и оних који су установили *Повељу* и њених добитника била је да се мир досеже само уз велике жртве. На крају, испоставило се, да је то био само још један, у име сопствених жртава, али узалудан позив српског народа на мир.

Од 1971. године, посебан део програма на гробљу стрељаних представљало је читање *Поруке миру* коју су сваке године састављали и на гробљу читали ученици основних или средњих краљевачких школа. Ове ђачке поруке су у целини или у деловима понекад објављиване у *Ибарским новостима*. Њихове поруке су представљале дечји протест против рата и позив одраслима да се уозбиље и да прекину са ратним играма. Овај позив је понављан у нешто измењеном тексту из године у годину на гробљу стрељаних. Када је Југославија загазила у сопствену кризу основна порука *Поруке миру* „да се никад и нигде не понови” послужила је уводничару *Ибарских новостии* Ј. П. да позове на слање поруке мира са места геноцида себи самима. Она позива да се обнови „оно наше, заједничко, југословенско, пролетерско, револуционарно” јер су те вредности заборављене због економске рачунице и унутрашњих међа (ИН, 1986).

Постојала је, понекад, у комеморативним скуповима у Краљеву и **међународна диманзија**. Нападом Немачке на Југославију 6. априла 1941. године рат који је почињао у Југославији постајао је део Другог светског рата. Стрељање у Краљеву је било догађај који је саставни део светске трагедије Другог светског рата. Међутим, и по завршетку рата многи међународни заплети имају свој одраз и у октобарским комеморативним догађајима. Као што је у говорима, без обзира да ли су изречени на свечаној (комеморативној) седници Скупштине општине или на гробљу, често помињана, у различитим формама, унутрашње – политичка ситуација, тако није могла бити заобиђена ни међународна сцена. Освртање на међуна-

родну ситуацију може се посматрати у два нивоа. Први је помињање и реакција на дешавања у свету. Још 1946. године, на првом помену после ослобођења, мајор Коча Јончић поменуо је да на мировној конференцији у Паризу „наши западни савезници заборављају на те жртве”. Судаћи према фотографијама у *Ибарским новостима* из 1953. године комеморација стрељанима претворила се у јавну манифестацију против „неправедне одлуке САД и Велике Британије” у вези са Тршћанском кризом (ИН, 1953). М. Рудњанин је, 1974. године, „говорио о спољној и унутрашњој политици наше земље”.

На међународну ситуацију су се често освртали добитници *Повеље Њројив насиља и рајиа* често успостављајући везу између догађаја из Другог светског рата и савремених догађаја у свету. Говор Густава Влахова у Спомен - парку је најављен као протест против рата а он је, у свом говору, указао на кризе у Чилеу, на Блиском Истоку и у Индокини (ИН, 1973). На централној свечаности у краљевачком Спомен - парку 1975. године Родољуб Чолаковић је поменуо и догађаје у крви натоњеној Шпанији” где фашизам „показује поново своје окрутно изобличено лице” и империјалистичке снаге које воде ратове у Лаосу, Камбоџи и Вијетнаму (ИН, 1975). Цвијетин Мијатовић је упозорио да је „грозни злочин над Палестинцима у Либану и Бејруту злочин који својом страхотом подсећа на дивљање фашизма четрдесетих година” (По, 1982). У дугом интервјуу *Ибарским новостима* С. Вукмановић Темпо је указао на ратове у Азији, Латинској Америци и Африци али је напоменуо да и у Уједињеним нацијама владају економски јаче државе (ИН, 1983). Вероватно најтежу констатацију што се тиче међународних околности изнео је републички функционер ССРН Србије за културу, Ђорђе Радишић, када је отварао октобарске свечаности 1984. године. Он је тврдио да се злочини у Краљеву и Крагујевцу настављају у Сабри и Шатили, те да „други светски рат започет 3. септембра 1939, није, практично, престао.” У таквој ситуацији Краљево је, по њему, било најпозваније да опомене човечанство (ИН, 1984). Добитник *Повеље* 1985. године, Лазар Мојсов је, као и већина његових претходника, истакао улогу Ј. Б. Тита у међународној политици, али је био први који је подвукао улогу несврстаних и допринос Југославије миру у свету (ИН, 1985). Са седнице органа самоуправљача Фабрике вагона, на којој је потписано братимљење Фабрике вагона и Творнице аутомобила из Марибора, упућен је протестни телеграм амбасади Аустрије у Београду

због „напада аустријских екстремиста на слободу и права словеначке мањине.”

Други ниво међународне димензије Октобарских свечаности било је присуствовање страних представника комеморацији. Од 1967. године комеморацији на гробљу стрељаних присуствовала је делегација града - побратима Зелена Гора из Пољске. Повод за долазак на комеморацију 1971. године генералног секретара Федерације бивших бораца – железничара Француске и Луксембурга, Марсела Миланвојеа, из Француске, био је велики број стрељаних краљевачких железничара. Комеморацијама 1972. и 1973. године присуствовали су амбасадори Камбоџе и привремене владе Јужног Вијетнама. Гости из Израела и Пољске посетили су краљевачко гробље стрељаних 1990. године (По, 1990).

Једини моменат интернационализације додељивања *Повеље њојшви насилља* и рата је било њено додељивање странцу Данијелу Шиферу као добром познаваоцу југословенске кризе и грађанског рата који су већ били интернационализовани разним интервенцијама из иностранства (ИН, 1993).

За Краљево је, у међународном смислу, свакако највећи значај имала посета представника амбасада САД, Русије, Пољске, Француске и Немачке на дан комеморације, 14. октобра 1997. године. Немачки амбасадор Вилфрид Грубер је на конференцији за штампу истакао да „Немци у својој огромној већини не желе да потисну мрачна поглавља своје новије историје” и изразио „своје дубоко жаљење и свој стид према свима који су изгубили чланове своје родбине као жртве стрељања талаца.” Односи Немачке са Француском, Израелом, Пољском и Русијом су показивали да некадашњи непријатељи могу живети у миру и сарадњи, истакао је Грубер упозоривши, свакако с разлогом, на опасности које носи тоталитарни режим (ИН, 1997). У међународним околностима у којима се тада налазила Југославија и пред унутрашње – политичким размирицама које су се баш тог дана огледале у Краљеву, посета ових дипломата је била вишезначна.

Али то није био знак дугорочне промене на боље. Ситуација на Косову и Метохији је следећих годину дана постала веома компликована а међународна заједница се увелико мешала у све сукобе на простору бивше СФРЈ. Споразум специјалног америчког изасланика Ричарда Холбрука и председника Србије Слободана Милошевића, постигнут два дана пре обележавања годишњице стрељања у Краљеву, 1998. године, заузимао је много простора у свим новинама. Зато је краљевачка комеморација само поменута у једном малом чланку у *Полицији* (По, 1998).

Осврт на међународне околности није могао бити изостављен ни у *Порукама миру* краљевачких ученика који су, у својим ђачким текстовима, захтевали мир, слободу, радост и песму „за белог, жутог и црног човека”.

О *Окћобарским свечаностима* које су се одвијале ван гробља стрељаних нема много коментара у *Полицији* али *Ибарске новостии* их помно прате. Разумљиво је да локалне, иако недељне, новине посвећују значајан простор, дуго година, главном политичком, културном и спортском догађају у граду. *Политика* је морала бити окренута значајнијим догађајима на светској и државној позорници. Зато се у *Ибарским новостима* објављују најаве октобарских свечаности, њихови програми и извештаји о протеклим друштвеним и спортским манифестацијама.

Први пут 1965. године „учињен је напредак да се тренутак сећања на једну трагичну јесен оплемени културним садржајем „различитим од уобичајених годишњих парастоса” те је комеморација „обележена реситалом поезије и докумената посвећених најтрагичнијим данима прве године народног устанка” (ИН, 1965).

Два пута се у *Ибарским новостима* из истог пера (Љ. Ђ) појавио текст који је био програмског карактера. Мада лирског тона, текст „Октобарска сећања”, објашњава зашто су, од тада, „свечаности за тај дан садржајније и лепше. Читав октобар смо наменили најдужем часу историје генерацијама које нису осетиле горчину поробљеног народа; да наша сећања постану и њихова како би знали да цене благостање мира и жртве уграђене у њихову срећу. Уместо јаука и гласног јецања, са позорнице слушамо стихове посвећене једном времену када су људски животи представљали малу вредност. Слушамо речи надахнутог песника и сећамо се” (ИН, 1967; подвукао Љ. Р). Исти аутор је 1972. године, поменувши да је прошло већ тридесет година те неће бити онолико црних марама, написао: „...зато ће се на том месту окупити младост која не зна да оплакује мртве, али зна да се заветује на њиховим идеалима. Зна да помињући оне чија је крв октобра 1941. године натопила то парче земље, преузима дужност да се залаже и бори за мир, слободу, братство и јединство наших народа” (ИН, 1972). Тако су „Краљевачке октобарске свечаности” постале велика културна манифестација која ће тек добити свој прави и велики значај”. „Рецитал над хумкама стрељаних заменио је класично ораторство посвећено мртвима” (ИН, 1967).

Промене су се огледале и у уметничким делима која су створана за приказивање на гробљу стрељаних. За ораторијум припре-

ман 1977. године, композитор Боро Таминцић није, по сопственим речима, имао намеру да „изазове сузе” већ да прикаже „неку врсту херојског позива” те је зато „у њему заступљено доста тога што класичном ораторијуму није својствено.” Режисер Радомир Шарановић и његови сарадници су настојали да „мање говоримо о страдању, а више о животу који је настао као израз отпора и победе” (ИН, 1977).

Већ 1968. године, Октобарске свечаности почињу 6. октобра *паљењем Вајпре слободе* (касније је то *Пламен слободе*) у Борјаку – Мошином гају где је 1941. године донета одлука о покретању устанка у овоме крају. Пламен је преношен до Споменика „Отпора и победе” где су га чували извиђачи, омладинци и пионири до 14. октобра (ИН, 1968). Од 1980. *Пламен слободе* је паљен тек 13. октобра увече, а од 1982. пали се крај Споменика отпора и победе (ИН, 1980, 1982).

Почетак манифестација које су се одржавале у оквиру *Октобарских свечаности* није зависио од паљења *Пламена слободе*. Може се претпоставити да је, чак, његово паљење означавало одвајање културно - спортских манифестација од комеморативног дела. Јер, некада су манифестације трајале само три дана (1974), некада две недеље (1994), а некада су спортски сусрети, који су били саставни део програма почињали још средином септембра (1968). Манифестације су садржавале два одвојена дела: један је био политичке а други уметничко – спортске садржине. У политичке манифестације спадали су састанци представника градова и општина или синдикални сусрети који су окупљали и по неколико стотина учесника.

Одржавање синдикалних састанака је, према новинама, почело 1967. године и непрекидно је организовано до 1992. године. Разговарало се о: расподели према раду и примени уставних амандмана, самоуправљању, предстојећим конгресима, даљој сарадњи и неговању „братских и пријатељских односа”... На састанку представника градова и општина, 1970. године, разговарало се о „даљој међународној сарадњи” (?), о предстојећем Конгресу самоуправљача и о будућој изградњи Спомен - парка.

Од 1978. године, одлучено је, да се са политичко – културне сарадње пређе и на привредну па су мариборска предузећа почела да улажу у нове индустријске капацитете у Краљеву и у Ушћу. Установљена је сарадња „Марлеса” и „Јасена” и ТАМ-а и Фабрике вагона. Циљ свега тога био је „јединствено југословенско тржиште чији је циљ јачање економских односа са иностранством” (По, 1978; ИН, 1981).

Други, културно – спортски део је садржавао разне приредбе и изложбе и спортска такмичења. И у приредбама и на такмичењима се на сваки начин и у свакој прилици истицала потреба јачања и чувања братства и јединства. Сусрети и такмичења су добијала баш то име. Тако су организовани Југословенски сусрети „Братство – јединство” који представљају „смотру ликовних и литерарних достигнућа радника из тридесетак градова” (ИН, 1985).

У новинским извештајима остала су забележена имена читавог низа веома значајнијих књижевника (Душан Матић, Васко Попа, Младен Ољача, Велимир Лукић, Бранислав Петровић...). Уз њих постојале су и вечери па и наградни конкурси за раднике – пице. Позоришне представе, су најчешће, биле гостовања позоришта из других градова: Титовог Ужица, Београда, Крагујевца, Крушевца и оних република које су одређене године биле домаћин *Октобарских свечаности*. Организоване су и оперске и балетске вечери. Поред тога, организована је и „Смотра драмског стваралштва радника индустрије и рударства Србије” са више од 400 радника – учесника (По, 1975). Дуго година запостављано, локално Народно позориште се, временом, изборило за учешће појединих својих чланова у комеморативним ораторијумима.

Међу уметницима чије су изложбе организоване у Краљеву током *Октобарских свечаности* су, такође, нека велика имена југословенског сликарства и вајарства али и радника – уметника и ђака који су се пријављивали за наградне конкурсе. Било је и изложби којима су се представљали поједини градови. Упадљиви изузетак у граду који је додељивао *Повељу јрошив насиља и раја* и слао *Поруке миру* била је изложба „опреме и наоружања оружаних снага Југославије на тргу испред зграде скупштине општине” која је организована поводом дана артиљерије. То је, свакако, био резултат недораслих политичких порука и недостатка мере.

Од 1968. године одржавали су се Југословенски спортски сусрети Братство и јединство. Само седми пут, 1974. године, учествовало је око 300 радника из 25 градова. Читав је низ такмичења која су се октобра одржавала у Краљеву. То су: фудбалске утакмице, Октобарски меморијал кајакаша, Меморијал моторних пилота Југославије „Краљевачки октобар”, спортска такмичења у падобранству (од 1968. године то су падобрански скокови „Братство и јединство”), такмичења у шаху, стрељаштву, стоном тенису, куглању, бициклизму („Краљевачко – крагујевачко – чачански октобар”), атлетици... При свим тим такмичењима истиче се да су она оличење братства и јединства у најширем смислу и да се одвијају у духу другарства.

Реализација идеје да се дружење и предствалање републике која је припремала програм на гробљу стрељаних продужи, започета је 1982. године када је Босна и Херцеговина гостовала скоро месец дана (од 17. септембра) при чему је организовано 59 приредби у којима су учествовала 274 ствараоца и извођача (ИН, 1982). Следиле су је друге републике. Узвратне посете Краљевчана постале су уобичајене.

Међу манифестацијама *Октобарских свечаности* свакако треба издвојити изложбе о Краљеву и стрељању 1941 (изложба оригиналних докумената и фотографија о стрељању 1941. године у Народном музеју и „Краљево и околина у устанку 1941“) и трибину о геноциду која је одржана 1990. године у позоришту.

Објављивања појединих књига које су тематски биле везане за историју Краљева 1941. године су представљала изузетан догађај дуготрајног домета²⁹⁸. Посебан део обележавања октобарских догађаја у Краљеву био је, у одређеном периоду, специјални број листа *Октобар* који је посвећиван 1941. години. Овај лист, чији је квалитет иначе вишеструко прерастао локалну средину објављивао је „обиље књижевних и ликовних прилога, инспирисаних мотивима краљевачког октобра.“

О свим тим догађајима, некад више некад мање, извештавале су *Ибарске новостии*. Поред тога, још од средине педесетих година ХХ века, у октобарским бројевима *Ибарских новостии* објављивана су **сећања преживелих** (Душан Тврдишић, Живко Алексић, Витомир Перић, Миле Тодорић, Радомир Луковић, Душан Пантовић, Богдан Корићанац, Славка Стојановић, Мира Радосављевић, Зорка Стојановић, Добрила Поповић, Љубинка Симовић, Загорка Кирн, Миодраг Илинчић, Милица Радовановић, Милентије Живковић, Мирослав Аранђеловић...)

У *Ибарским новостиима* извештаје о манифестацијама у оквиру октобарских свечаности допуњавају, често, ђачки литерарни састави који су инспирисани октобром 1941. године. Примерени дечји програми у саставу *Октобарских свечаности* су, свакако, биле и изложбе дечјих радова на тему Краљевачки октобар али не и дечји карневал: „Октобарске свечаности, које су почеле у суботу

²⁹⁸ Симић Михаило, *Краљево октобра 1941 – казивања преживелих*, Краљево 1966; Коча Јончић, *Краљевачки октобар*, Београд 1971; *Народни усџанак и борба за Краљево*, Београд 1981; *Краљевачки октобар, Октобарске свечаности, Импресивна манифестација брајсџива и јединсџива народа и народности Југославије и дојринос једног зрада борби за мир*, Краљево 1982; Симић Михаило, *Краљево октобра 1941, сведочења и сећања*, Београд 1983; Петровић, Јелена, *Слово о лагџеру*, Краљево 1988.

дечјим маскенбалом и ватрометом на Тргу српских ратника” (ИН, 1993, 1994).

У читавом сплету дешавања у којима се понекад ни новинар ни његов читалац не сналазе најбоље, уочавају се циљеви једне изложбе и једне утакмице. Од утакмице Партизана и Слоге 1970. године „чист приход намењен је изградњи спомен - гробља родољуба стрељаних у Краљеву, октобра 1941. године” (По, 1970). Организована је, 1974. године, изложба слика „Југословенски сликари за Спомен парк” (ИН; 1974). Упркос томе што је 1971. године објављен дугачак списак предузећа и организација која су уплатила средства за изградњу Спомен - парка, ова два податка не указују само на то да је држава озбиљан и скуп подухват преуређења гробља стрељаних за поставила и претворила га у симболику „ангажовања свих друштвених чинилаца”, већ и да је у име скуних дневно – политичких потреба злоупотребила најтрагичнији дан градске историје.

Посебну вредност извештаја о комеморацији и октобарским догађајима у Краљеву представљају објављене **фотографије**. Оне су, пре свега, илустративни, дакле пратећи, материјал, али представљају и драгоцен документ и историјски извор о догађају. Фотографије са помена стрељанима у Краљеву у *Полицици* су веома ретке. У *Ибарским новостима*, напротив, скоро без изузетка, чланци о октобарским данима су документовани фотографијама. Штавише, од почетка шездесетих година често су, на последњој страни броја који је излазио после 14. октобра, објављиване фото – репортаже са пет до девет фотографија. Више је целина у које се могу груписати ове фотографије: 1. долазак на гробље – полагање венаца и цвећа; 2. изглед хумки; 3. грађанство уз хумке; 4. говорници; 5. извођења музичко – сценских дела; 6. добитници *Повеље*; 7. дочек и боравак гостију Воза братство и јединство; 8. манифестације у граду. Свака од ових група омогућава анализу са историјског (документарног), социолошког или психолошког становишта. Тако се намећу фотографије органозоване поворке која се креће према гробљу и појединаца који полажу цвеће, послератног изгледа гробова са безброј крстача, хумки из шездесетих година и новог изгледа, ојађених жена и хиљада грађана, портрети говорника и добитника *Повеље*, глумца и балерина, хорова и коњаника, војника у строју и на почасној стражи, загрљаја „припадника свих народа и народности” и митинга, спортских надметања... То су неизбрисиви документи са вишезначним порукама о једном прошлом периоду и његовим менама, документи који су сведоци једног времена и његових актера, документи који су били само илустрација а претвори-

ли су се у историографски материјал који захтева веома пажљиво „ишчитавање”.

Први **критички осврт** на детаљ, садржај или ток комеморативних, октобарских свечаности појавио се 1960. године у *Ибарским новостима*. М.М. је сматрао озбиљном увредом то што је ватрогасна музика дошла до главног градског трга „свирајући некакви војне маршеве и корачнице, као да је у граду војна парада, а не комеморација” (ИН, 1960). У *Ибарским новостима* 1968. године објављен је краћи осврт П. Ц. о изгледу гробља који је „за сваку осуду” и прилаза који је био претворен у стовариште грађевинског материјала. У истом броју, у опширнијем чланку извесног М. постављено је питање „да ли те свечаности треба да носе комеморативно, културно – манифестативно или и једно и друго обележје?” Приметивши да је Краљево током године без гостовања уметника али и да су гостовањима претходне две године локални уметници искључени из учествовања у комеморативној свечаности, М. је, с разлогом, затражио одговоре на питања зашто је дошло до скандала приликом извођења рецитала?

Међутим, кратак чланак о изгледу гробља имао је више ефекта. Новине су забележиле да су револтирани грађани подigli индустријску пругу и да су се на тротоарима града појавиле паролe: „Када ће почети изградња спомен - парка?” и „Шест хиљада стрељаних оптужују!” На јавној дискусији крајем месеца октобра донете су одређене одлуке на основу којих је требало да радови на гробљу почну априла 1969. године (ИН, 1968).

Три године касније – 1971 – један читалац *Ибарских новостии* је похвалио добру емисију радио – Краљева о октобру 1941. скренувши, при томе, пажњу да је неколико година у *Полицији* излазило само „пар сиромашних реченица о том догађају”. Очекивао је да ће о истом догађају говорити и Радио Београд, Телевизија и друга дневна штампа. Директни телевизијски преноси комеморативне свечаности нису помињани у новинама, осим у програму. У новинске чланке су, на необичан начин, ушли онда када их није било: 1997. Те године телевизијског преноса није било јер је РТС отказала пренос, а онда је директор локалне ТВ станице прекинуо програм у знак протеста и одлучио да се снимак комеморације прикаже увече. Већина уредника у *Ибарским новостима* је због овога поднела оставке (По, 1997).

Повод за реаговање 1979. године, било је писмо Словенца Марјана Пенеша из Крања који је био разочаран што није могао, када је дошао у Спомен - парк, да покаже својој деци где им је са-

храћен деда јер нигде није било записано његово име. Све што су видели „изгледало је као да смо стигли у арену са гладнијаторима за време римског царства, као да тек сада очекују своје жртве”. Он је критиковао општинске власти што не постоји никакво обележје те за туристе и пролазнике „остаје непознато да је на том месту стрељано шест хиљада људи, уколико са собом не поведу и стручног водича”. Недостатак средстава је био основни разлог што је изградња Спомен - парка по пројекту архитеката Спасоја Крунића и Драгутина Ковачевића, започета почетком седамдесетих, практично била стала. Председник Општинског одбора Савеза бораца НОР-а, Љубивоје Тошић и стручни сарадник Фонда за изградњу Спомен-парка Раде Јоветић, били су једини „који су за разговор нашли мало времена” и пружили ово објашњење указујући на то да су незадовољни и Краљевчани али да су потребна средства сувише велика (ИН, 1979). О томе како би требало да изгледа Спомен – парк писано је и касније (1985. г). Требало је да садржи Музеј револуције, мали театар и посебну галерију у музеју али је, због недостатка материјалних средстава, било потпуно неизвесно када ће се радови наставити и завршити (ИН, 1985).

Већ у првом броју *Ибарских новостии* после комеморације 1979. године, Р. Т. у уводном тексту „У име искрених жеља”, указује на то да је програм у Спомен – парку имао „карактер помена, револуционарности и полетног оптимизма” а не концерта за забаву и оштро пребацује онима који су напустили комеморацију још за време одавања поште. Ова критика, изгледа није имала одјека, па се наставља – истина десетак година касније – у тексту „Писмо нама”. У извесном смислу, увод у „Писмо нама” је део уводног, насловног текста „Октобар, заувек” аутора Ј. П. (Јелене Петровић): „Колико ми, Краљевчани, поштујемо ово место? Нећемо овде о томе. О томе свако нека размисли за себе, свако нека се присети да ли је и шта своје детету о овоме рекао...” Упркос томе што је комеморативном скупу присуствовало „више хиљада грађана” изгледа да се, с правом, појавио опори коментар Р. Типсаревевића „Писмо нама” у коме је, својим суграђанима, указао на елементарну потребу поштовања гробља стрељаних. Није само број присутних на комеморацији изазвао горке коментаре. С обзиром на то да је требало избацити социјалистичке компоненте из обележавања октобарске трагедије и да је *Повеља*, уз часне изузетке, девалвирана, општинска скупштина је одлучила да се учине извесне измене у обележавању краљевачке трагедије. Гробље више није могло бити место где се „играло и певало на земљи под којом су лежала тела невиних жртава” (ИН, 1990).

Текст Бојане Милосављевић „Вечна искушења Србије” који је објављен у *Ибарским новостима* октобра 1995. године, није задирао у питање да ли музичко – сценско дело на гробљу треба или не треба изводити. Предмет ауторових критичких разматрања јесте неангажовање домаћих, краљевачких уметника који би могли једнако квалитетно да припреме програм али уз неупоредиво мање трошкова (ИН, 1995). Пошто је следеће године већина учесника програма на гробљу стрељаних била из Краљева, Б. Милосављевић је закључила да „наше уметничке снаге овај датум и то место заиста посебно надахњују” те „амфитеатар у Спомен парку треба да остане њихов матични простор” (ИН, 1996).

Међутим, критика из 1995. године није оставила дубљег трага у општинским форумима Краљева. И програм по коме је требало да буде обележен 14. октобар 1999. године је наишао на оштре критике: на седници Извршног одбора СО због великих трошкова а у *Ибарским новостима* и због трошкова и због потцењивања краљевачких уметника тврдњом да „се политизација програма може избећи једино ангажовањем врхунских извођача и одабиром пригодних извођачких садржаја.” Аутор чланка, А. Unterweger, није била уверена да аполитичност гарантују врхунски уметници као ни да хор из Београда и грчки диригент гарантују квалитет сходан предвиђеним средствима. Православна црква, која је такође могла организовати комеморацију, јер је припремала парастос је, овога пута, питана и парастос уврштен у програм тек када је све већ било испланирано. Ова критика је завршена тврдњом да уметници и они други који се баве културом у Краљеву јесу способни да направе пригодан програм за 14. октобар (ИН, 1999). Следеће, 2000. године, први пут је организован кратак „уметнички програм” на гробљу стрељаних без помоћи уметника ван Краљева (ИН, 2000).

Најоштрија критика Октобарских свечаности у *Ибарским новостима* није била из пера новинара, већ историчара. Подсећајући да је марта 1995. године у Краљеву одржан скуп на тему „Масовна страстишта (меморијални споменици) из Другог светског рата и свечаности које се на њима организују” историчар Драган Драшковић је оштро критиковао свако повезивање *Октобарских свечаности* са српском традицијом и народним обичајима. Основни проблем, је по њему, била вишегодишња, бескрупулозна политизација годишњице стрељања у Краљеву. Решење овог проблема он је видео само у научном скупу (ИН, 1999).

Да политизација јесте дубоко захватила чак и један веома трагичан краљевачки сегмент, показале су политичке несугласице

различитих партија у Краљеву које су довеле до тога да, 1997. године, није постигнут договор око обележавања годишњице стрељања нити је полагање венаца обављено истовремено. То је остало забележено и на фотографијама (ИН, 1997).

Све ове критике су, у суштини, блаже или оштрије, наметале питање: каква је „будућност прошлости“? Одговор на то питање налази се у оном кратком сегменту времена који се обележава као садашњост а у коме делују они који имају могућности да граде оно што се, касније, забележено, назива историјом. Судаћи по томе шта су новине забележиле у педесетпетогодишњем периоду обележавања годишњице стрељања 1941. године у Краљеву, творци и тумачи локалне историје су често тумарали крећући се по клизавом терену између напуштања традиције сопственог народа и изналагања нових облика чувања прошлости. Кратак век тих нових облика је показао да су они били недовољно промишљени, недовршени и подложни дневнополитичким циљевима. Штавише, традиција је искривљавана тако што је и оно што је трајало тек неку деценију проглашавано традиционалним. Традиција је инструментализована. Она је, најпре, инструментализована у одређеним сегментима. Ако се излазак на гробље о годишњици смрти третира као део традиције једног народа онда коришћење тог изласка у политичке сврхе уз који се додаје и музичко – сценско дело које треба да има улогу подизања свести о припадништву једном заједничком (новоствореном) народу јесте било инструментализовање традиције. Истовремено, на сличан начин је занемарено и то да је у биланс изграђивања заједничке државе уткана трагична нит страдања српског становништва током ранијих периода – поготово током Првог светског рата. Од инструментализовања традиције ишло се ка њеном занемаривању, брисању штавише, у циљу стварања нове нације кроз нову идеологију.

Ипак, на основу анализе новинских чланака у *Полицији* и *Ибарским новостима* у периоду дужем од педесет година (1946 – 2000) који се односе на обележавање годишњице стрељања у Краљеву 1941. године, може се тврдити да слављење није „појело празник“. Очигледно је да се и у пригодним чланцима, и у извештајима, и у говорима а сходно друштвеним стремљењима и потребама упорно инсистирало на братству и јединству које је створено на поднетим жртвама у Другом светском рату. То се провлачи (и избија у први план) од сталног понављања да су стрељани били из свих крајева Југославије – при чему се републичка припадност намерно не разликује од националне – до назива воза и скоро свих

културно - спортских манифестација које носе предзнак братства и јединства. Пригодни говори како општинских и републичких функционера тако и добитника *Повеље ђроћив насиља и рајиа* обиловали су текућим политичким ставовима и елементима међународне политике, указивањем на политичко – привредне успехе и подизање „социјалистичког морала” уз уверавање да су народ и држава способни и спремни да се супротставе најтежим проблемима али и уз упозорење да се то може постићи само ослањањем на заједништво. Овакви садржаји се могу бранити и објашњавати потребама друштвеног тренутка али је несумњиво да су потискивали комеморацију и сећање на пале жртве. Промене у обележавању годишњице стрељања, од парастоса, преко комеморације и музичко – сценских дела, комбиновања и једног и другог, од гробова са крстачама преко споменика са петокраком до недовршеног Спомен – парка показује намеру општинских форума да – вероватно уз консултације са републичким и савезним „врхом” – дођу до правог изгледа гробља и форме обележавања годишњице стрељања. Малобројни, али снажни критички тонови који су пробијали уобичајени комеморативно – слављенички дух новинских чланака су се појављивали само у *Ибарским новостима*. Ипак, обележавање годишњице масовног стрељања у Краљеву 1941. године је, упркос дневнополитичким утицајима успело да, кроз различите облике масовног окупљања, сачува сећање на ужасну трагедију која је задесила Краљево 1941. године. И о томе сведоче чланци у *Полицији* и *Ибарским новостима* о октобарским данима који су били намењени сећању на хиљаде стрељаних у Лагеру Фабрике вагона октобра 1941. године.

M.A. Ljubodrag P. RISTIC
researcher-associate
Balkanological Institute of SANU, Belgrade

MARKING THE ANNIVERSARY OF SHOOTING
IN KRALJEVO 1941 (1946 – 2000)
COMPARATIVE RESEARCH ON REPORTS IN PUBLIC NEWSPAPERS
POLITIKA AND IBARSKE NOVOSTI

Summary

For the analysis of newspaper reports on marking of anniversaries of shooting hostages in Kraljevo 1941, two newspapers have been taken: daily and widely known Politika and, local, Ibarske novosti. Summing up and grouping of separate details has enabled a multi-layer analysis. The analysis of figures, terms, syntagms and phenomena has resulted in a complete and compact presentation of important factors of the events gathered under the name commemorative ceremonies. The intention has been to find details about how a daily newspaper and a local, weekly newspaper called liberation units (partisan and chetnik units) and occupation units, how they called victims and the place where they were shot, when shooting began and how long it lasted, how many people were shot and who they were, how they were called, why they were killed, what remembrance ceremonies, commemorations and October ceremonies looked like, who was present at commemorative sessions (ceremonies), how brotherhood and unity were spread over the mounds, how many people were present at commemorations, how musical-scenic performances were established, who was rewarded with the Charter against Violence and War, what the international dimension of commemorations was, what the accompanying manifestations in the town were, what the importance of photographs published in the newspapers was and, finally, what the intention of critical remarks to the content and course of commemoration ceremonies was.

This detailed analysis results in a conclusion that marking of the anniversary of shooting in Kraljevo in 1941 was, undoubtedly, burdened with daily-political problems, that the thread of traditional values was lost while searching for new characteristics, that the creation of the new united nation led to losing of the national without reaching the supernational and, finally, that the strong, proved historical fact yielded to approximation. Newspapers contributed to this by giving priority to easy copying of events over analytical consideration.

ИБАРСКЕ НОВОСТИ

- 1953, 9, 16. и 23. октобар (год. I, бр. 30, 31 и 32)
1954, 8. и 22. октобар (II, 78 и 80)
1955, 14. и 21. октобар (III, 126 и 127)
1956, 12. и 19. октобар (IV, 174 и 175)
1957, 11. и 18. октобар (V, 226)
1958, 17. октобар (X, 278)
1959, 9. и 16. октобар (XI, 328 и 329)
1960, 14. и 21. октобар (XII, 376 и 377)
1961, 20. октобар (XIII, 427)
1962, 19. октобар (XIV, 479)
1963, 18. октобар (XVII, 531)
1964, 16. октобар (XVIII, 582)
1965, 8, 15. и 22. октобар (XIX, 632, 633 и 634)
1966, 7, 14, 21. октобар (XX, 684, 685 и 686)
1967, 13. и 20. октобар (XX, 777 и 778)
1968, 11, 18. и 25. октобар и 8. новембар (XXI, 788, 789, 790 и 792)
1969, 14. и 24. октобар (XXII, 840-841 и 842)
1970, 14. октобар (XXIII, 893-894)
1971, 15. и 23. октобар (XXIV, 946 и 947)
1972, 6, 13. и 20. октобар (XXV, 997, 998 и 999)
1973, 11. и 18. октобар (XXVI, 1050 и 1051)
1974, 10. и 17. октобар (XXVII, 1101-1102 и 1103)
1975, 16. октобар (XXVIII, 1156)
1976, 14. и 21. октобар (XXIX, 1208 и 1209)
1977, 6, 13. и 20. октобар (XXX, 1259 и 1260)
1978, 12. и 19. октобар (XXXI, 1312 и 1313)
1979, 11. и 18. октобар (XXXII, 1364 и 1365)
1980, 9. и 16. октобар (XXXIII, 1416 и 1417)
1981, 7. и 16. октобар (XXXIV, 1468 и 1469)
1982, 7. и 16. октобар (XXXV, 1520 и 1521)
1983, 6. и 13. октобар (XXXVI, 1572 и 1573)
1983, 20. октобар (XXXVI, 1574)
1984, 4, 11. и 18. октобар (XXXVII, 1624, 1625 и 1626)
1985, 10, 17. октобар (XXXVIII, 1667 и 1668)
1986, 9. и 16. октобар (XXXIX, 1731 и 1732)
1987, 6. јун, 8. и 15. октобар (XL, 1768, 1783 и 1784)
1988, 6, 13. и 20. октобар (XLI, 1834, 1835 и 1836)
1989, 12. и 19. октобар (XLII, 1887 и 1888)
1990, 11. и 18. октобар (XLIII, 1939 и 1940)
1991, 10. и 17. октобар (XLIV, 1991 и 1992)
1992, 8. и 15. октобар (XLV, 2044 и 2045)
1993, 7. и 15. октобар (XLVI, 2096 и 2097)
1994, 6, 13. и 20. октобар (XLVII, 2148, 2149 и 2150)
1995, 5, 12, 19. октобар (год. XLVIII, бр. 22002201 и 2202)
1996, 17. октобар (XLIX, 2255)
1997, 12. септембар и 17. октобар (L, 2302 и 2307)
1998, 9. и 16. октобар (LI, 2359 и 2360)
1999, 8. и 15. октобар (LII, 2410 и 2411)
2000, 13. и 20. октобар (LIII, 2462 и 2463)

ПОЛИТИКА

- 1946, 15. октобар (год. XLIII, 12428)
1947, 16. октобар (XLIV, 12742)
1948 – нема извештаја
1949 -1954 – нема извештаја
1955, 15. октобар (LI, 15246)
1956-1958 – нема извештаја
1959, 15. октобар (LVI, 16601)
1960 – нема извештаја
1961, 15. октобар (LVIII, 17249)
1962, 16. октобар (LIX, 17610)
1963-1965 – нема извештаја
1966, 15. октобар (LXIII, 19049)
1967, 15. октобар (LXIV, 19408)
1968, 15. октобар (LXV, 19768)
1969 – нема извештаја
1970, 14. и 15. октобар (LXVII, 20485 и 20486)
1971, 15. и 16. октобар (LXVIII, 20844 и 20845)
1972, 14. и 15. октобар (LXIX, 21203 и 21204)
1973, 14. и 15. октобар (LXX, 21562 и 21563)
1974, 14. 15. 18. октобар (LXXI, 21921, 21922 и 21923)
1975, 14. и 15. октобар (LXXII, 22280 и 22281)
1976, 14. октобар (LXXIII, 22639)
1976, 15. октобар (LXXIII, 22640)
1977, 15. октобар (LXXIV, 22999)
1978, 14. октобар (LXXV, 23357)
1978, 15. октобар (LXXV, 23358)
1978, 15. октобар (LXXV, 23359)
1979, 15. октобар (LXXVI, 23717)
1980, 15. октобар (LXXVII, 24077)
1981, 15. октобар (LXXVIII, 24442)
1982, 15. октобар (LXXIX, 24795)
1983, 14. и 15. октобар (LXXX, 25152 и 25153)
1984, 15. октобар (LXXXI, 25515)
1985, 13. 14. и 15. октобар (LXXXII, 25872, 25873 и 25874)
1986, 15. октобар (LXXXIII, 26233)
1987, 15. октобар (LXXXIV, 26592)
1988, 16. октобар (LXXXV, 26957)
1989, 14. и 15. октобар (LXXXVI, 27308 и 27309)
1990, 14. и 15. октобар (LXXXVII, 27667 и 27668)
1991, 15. октобар (LXXXVIII, 28027)
1992, 15. октобар (LXXXIX, 28385)
1993, 15. октобар (XC, 28741)
1994, 15. октобар (год. XCI, 29094)
1995, 15. октобар (XCII, 29451)
1996, 14. и 15. октобар (XCIII, 29808 и 29809)
1997, 15. и 16. октобар (XCIV, 30166 и 30166)
1998, 15. октобар (XCV, 30525)
1999, 14. октобар (XCVI, 30883)
1999, 15. октобар (XCVI, 30884)
2000, 14, 15. и 16. октобар (нема извештаја)

Милош ТИМОТИЈЕВИЋ

„ХРАБРИ” ПАРТИЗАНИ И „ЗЛИ” ЧЕТНИЦИ.

*Историографија Чачка
о ојсади Краљева 1941. године*

Апстракт: Тексти говори о постојећим стереотипима о ојсади Краљева 1941. године, који су створени у локалној историографији и публицистици Чачка до 2000. године. Обрађени су основни мотиви у идеологизованој слици ове војне операције партизана и четника, као мишљени рад на обликовању свесни многих генерација, и својеврсна специфична, и дуготрајна, рајна последица хероизације партизанског покрета и бежања од рационалне пројекције прошлости.

Далекосежност и дуготрајност последица сукоба равногорског и комунистичког покрета током Другог светског рата захтева одговорно и студиозно истраживање свих компликованих односа између зараћених страна. Посебну препреку у стицању рационалне слике прошлости представља вишедеценијска пропаганда победника - комуниста, који су искривљавали и злоупотребљавали историјске податке. Такав приступ прошлости доводио је до доминације емоција, пренаглашавања идеолошког и политичког, неспособности и неприпремљености за објективна научна истраживања.

РАТ И РАТНЕ ПОСЛЕДИЦЕ

Људске жртве, материјална разарања, прерасподела друштвене моћи, током и након завршетка Другог светског рата, променили су милионима људи стварност у којој живе. Поред

ових, постоји још један вид ратних последица, мање очигледан, али сигурно не мање важан. Ратови појачавају једноставна осећања, која се свде на љубав и мржњу, манихејско виђење света. Мржња која је побуђена током ових сукоба није се могла лако избрисати. Она је често у току рата, а нарочито након његовог завршетка, подстицана у пропагандно - идеолошке сврхе, у чему се пуно и намерно претеривало. Смрт, страдање, патња, многобројна насиља, страх, и велики напори да се биолошки опстане у условима тешке неизвесности, нису могли лако да се забораве. То је омогућавало разне манипулације и претеривања путем пропаганде. У суштини, стваране су поједностављене „црно - беле” представе о ратним догађајима.²⁹⁹ Историјска свест натапала се снажним емотивним доживљајем прошлости, у распону од љубави до мржње, што доприноси екстремном, ратоборном, и у крајњем случају, убилачком понашању појединаца, група, па и значајних делова нације, нарочито ако је онемогућено рационално сагледавање прошлости, које би деловало ослобађајуће.³⁰⁰

Најснажнији и најразорнији утицај на стварање искривљене историјске свести у Србији (у саставу социјалистичке Југославије) имао је став носилаца власти након 1945. године, да се политички и идеолошки непожељни садржаји прошлости потискују из историје и свести савременика.³⁰¹ Тако је осиромашена историјска свест остала у сталном конфликту са упоредном усменом тради-

²⁹⁹На тај начин граде се „стереотипи” на подлози предрасуда, као особени вид процењивања са погрешним, искривљеним, или редуцираним представама о некој појави, појединцу или групацији. Стварање негативне пројекције „другог” објашњава се (и оправдава) потребом јачања унутрашњег јединства заједнице. Подела „ми” и „они” своди се на оштро разграничен биполаран однос два супростављена принципа, као две супротности, позитивног („ми”) и негативног („они”). Стереотипи, као крајње поједностављене представе о себи и другима претварају се у опасно пропагандно оружје са дуготрајним дејством, чији је отровни утицај тешко неутралисати. Једна од особина људске свести је да мислимо у сликама о стварима којих се бојимо или их обожавамо. Те слике никада не остају у области апстракције: ми их разумемо као део стварности и испуњавамо их описима, да би смо их разликовали од нас самих чиме се утире пут стварању стереотипа у нашим главама. Милан Ристовић, „Слика непријатеља: Српске теме у берлинском сатиричном часопису” „*Kladderadatsch*“ 1914-1915, *електронска верзија* http://www.udi.org.yu/Annual/96/1-2/Slike_neprijatelja.htm

³⁰⁰Andrej Mitrović, *Raspravljanja sa Klio. O istoriji, istorijskoj svesti i istoriografiji*, Sarajevo 1991, 69

³⁰¹Ђорђе Станковић, Љубодраг Димић, *Историографија под надзором I*, Београд 1996, 281

цијом, која није престајала да живи као нека врста друштвене подсвести.³⁰²

Експлоатација јаких и једноставних емоција у пропагандне интересе владајућих политичких структура, које су постале саставни део званичне историографије, омогућила је многобројна искривљена тумачења, прећуткивање основних чињеница, политичке и људске дисквалификације. Један од основних узрока за овакво понашање треба тражити у чињеници да непосредна ратна прошлост није престајала да живи као реални чинилац научних, а пре свега политичких односа у југословенском друштву након 1945. године. Из многих узрока, а понајвише за обезбеђење континуитета и легитимности власти, уз примену најразличитијих ненаучних метода, слављена је „партизанска епопеја” и наново „побеђивани” најважнији противник у грађанском рату – четници, које је требало једном заувек избрисати из сећања а нарочито траг о њиховој антифашистичкој делатности.³⁰³ Тиме је наглашаван властити значај у прошлости и новој послератној структури.

У СЛУЖБИ ИДЕОЛОГИЈЕ ИСТОРИОГРАФИЈА (ПУБЛИЦИСТИКА) ЧАЧАК 1959–2000

Развој историографије у Југославији након 1945. године био је битно ограничен, а покушаји да се рационално сазна прошлост сударали су се са многобројним препрекама. Званична слика блиске прошлости била је веома поједностављена. Емоције су имале превласт над рационалним мишљењем, а историјска свест свела се на низ стереотипа. Символи слоге и неслоге, жртве за идеале, борбе против експлоатације, патриотизма, били су кључни симболи.³⁰⁴

Од свих набројаних мана „патила” је и локална историографија Чачка. Њено постојање било је условљено (не)постојањем установа које би се бринуле о остацима прошлости. Архив је основан 1948. године, музеј 1952. године али у обема институцијама годинама није било запослених професионалних историчара који би се бавили својом струком, и покушали да у својим истраживањима досегну слику прошлости. Историографски радови нису објављивали

³⁰² Андреј Митровић, *н. г.*, 69–71

³⁰³ Коста Николић, *Историја равногорског покрета 1*, Београд 1999, 7

³⁰⁴ Ђорђе Станковић, Љубодраг Димић, *н. г.*, 161, 165–166, 168, 206–207

вани у Чачку до 1955. године.³⁰⁵ Четири године касније објављују се два публицистичка дела са тематиком везаном за Други светски рат.³⁰⁶ Историчари још увек нису добијали шансу да се огледају у сагледавању прошлости, нарочито не оне из Другог светског рата. Покушаји да се направе синтезе о историји целог подручја свеле су се на две публикације намењене за потребе туриста и ученика основних школа, у којима су понављане опште ствари о НОБ-у и револуцији.³⁰⁷ Први већи издавачки подухват било је објављивање збирке сећања на Други светски рат под називом *Чачак 1941 – 1944*, Чачак 1964. Књига је издата поводом двадесетогодишњице ослобођења града, а њен садржај испуњен је сећањем савременика „*историјских догађаја, људи који су били сведоци и учесници револуције, саборци многих њалих бораца, поменутих и нејменутих - али незаборавних*”.³⁰⁸ Осећај да се прошлост мора рационално сагледати, добио је своје материјално остварење 1968. године када је објављена књига под називом: *Чачански крај у НОБ - у. Хронологија догађаја*, Чачак 1968. То је први озбиљан покушај да се сагледа проблематика Другог светског рата на подручју Чачка. У изради овог пројекта учествовали су професионални историчари, што је први пут када су у питању радови из Другог светског рата на подручју Чачка.³⁰⁹ Тираж од 5.000 примерака, у време када је Општина Чачак имала око 38.000 становника³¹⁰, говори сам по себи о озбиљности издавача који је желео да *Хронологија* постане најзначајнија публикација велике практичне вредности: „...она ће користијити младој генерацији и свим грађанима чачанског краја да у хронологици повезаним догађајима нађу надахнућа за постојање нових победа у даљој изградњи социјалистичких друштвених односа.”³¹¹ Иако је сама структура хронологија неподесна за синтетичке описе комликованих збивања и бележење многобројних узрока замр-

³⁰⁵ Тада музеј штампа мемоаре Мите Петровића из српко-турских ратова 1976–1878. године: Мита Петровић, *Рајне белешке са Јавора и Тојлице 1876, 1877 и 1878. Св.1*, Чачак, 1955.

³⁰⁶ Блажо Ђурковић, *Повели их на сирелишије: црпцие из Другог светског рата*, Чачак 1959; Милољуб Пантовић, Мићо Вујиновић, *Народни херој Милица Павловић-Дара*, Чачак 1959.

³⁰⁷ *Кроз наш крај*, текст Миле Мојсиловић, Милена Ђукнић, Милутин Јаковљевић, Слободан Санадер, Чачак, 1961; Божидар Златић, *Чачански крај: приручник за основне школе*, Чачак 1965.

³⁰⁸ *Чачак 1941 – 1944*, Чачак 1964, 3

³⁰⁹ Драгољуб Суботић, Младен Стефановић и Милутин Јаковљевић, што је допринело озбиљности издања

³¹⁰ Илија Поповић, *Општина Чачак. Географска проучавања*, Чачак 1996, 46

³¹¹ *Чачански крај у НОБ. Хронологија догађаја*, Чачак, 1968, 15

шених ратних збивања, ова књига постала је незаменљив приручник за сазнавање догађаја из Другог светског рата. Уплив идеологије је приметан, али тип излагања догађаја по датумима омогућио је изношење чињеница које никада пре, ни касније, нису нашле место у радовима синтетичког карактера, нарочито ако су аутори били публицисти. Иако и ова књига обилује прећуткивањима и стереотипима, слика која се добија читањем овог издања није била до потпуности поједностављена. Покретање *Зборника радова Народног музеја*, годишње публикације Народног музеја у Чачку, 1969. године омогућило је периодично излагање чланка који би се тицали проблема Другог светског рата. Архив је 1984. године покренуо објављивање своје грађе у часопису *Изворник*. Регистровање ових догађаја оставља утисак да је струка добила „битку” са публицистиком, али анализа издања објављених у Чачку у наредне две деценије даје сасвим другачију слику развоја локалне историографије. Од седамдесетих година кренуо је ретроградни процес, и радове који се дотичу проблематике Другог светског рата потписују скоро искључиво публицисти. Од 47 аутора који су обрађивали тему опсаде Краљева 1941. године, 38 су публицисти, свега шест су историчари, док су преостала три аутора из области осталих друштвених наука (два педагога и један економиста). Тема НОБ - а и револуције постаје „забран” публициста, пре свих новинара. Такав тренд није прекидан скоро тридесет година и настављен је у „жестоким темпу” до краја века.

Преглед објављених монографија и чланака који се дотичу Другог светског рата и борби за Краљево 1941. године, открива један велики издавачки подухват. Објављено је 55 монографија које се дотичу ове теме, као и 16 чланака. Укупан тираж свих ових издања износи преко 120.000 примерака (тачан број није могуће утврдити јер за 7 наслова тираж није познат). Када се размишља о овој цифри треба имати у виду да Општина Чачак има око 120.000 становника, односно да је сваки житељ „покривен” са једним примерком разних издања који се дотичу проблема опсаде Краљева 1941. године (преглед издања приложен је у прилогу текста). Иако је бројна продукција радова везаних за Други светски рат обухватила многе теме, опсада Краљева као највећи фронтални сукоб 1941. године, са учешћем јединица у које су сврстани Чачани, није добила своје истраживаче. Опсада Краљева помињана је у склопу других тема и описа, иако је на том фронту живот озгубило, по досадашњим истраживањима, 130 бораца

из чачанског краја из обе устаничке формације.³¹² Ради поређења, у општинама Чачак и Лучани, одакле су 1941. упућивани војници на овај фронт, током целог рата, у партизанским редовима живот је у борби изгубило укупно 554 људи.³¹³

Преглед свих издања односи се на период од 1959. када је у Чачку објављена прва књига која се дотиче борби за Краљево, закључно са 2000. годином. Списку су придодата и издања аутора из Чачка објављена у Београду или радови који се тичу Чачка (у питању су књиге из едиције Хронике села). Анализа издавача открива да је то најчешће новинска кућа „Чачански глас”, (13 издања) што се поклапа са структуром аутора у којој значајно место имају новинари и публицисти.

СЛИКА ОПСАДЕ

За разумевање грађанског рата у условима окупиране Србије од 1941. до 1945. године, од највеће важности су догађаји из самог устанка, на почетку рата. Питања, ко је први организовао покрет отпора, кренуо у оружане акције, ослободио одређено село или варошицу, одупро се, страдао или победио Немце у некој од борби, и коначно најважније питање, ко је отпочео грађански рат, односно издао устанак и слободарске традиције српског народа, непрекидно су била део обимне званичне историографске продукције, публицистике и усмене традиције.

Највеће борбе у целом устанку вођене су око Краљева, са бројним жртвама у редовима устаника, како четника тако и партизана. Град је био значајан стратешки центар, чвориште важних комуникација које су повезивале Србију, и као такав веома важан за Немце, који су га упорно бранили.³¹⁴ Борбе које су овде вођене утицале су снажно на савременике. Гледано из угла Чачка, неуспела опсада Краљева, и након тога почетак крвавог и дуготрајног грађанског рата, сигурно је одлучујући догађај након којег ништа више није било исто као пре. На приказу ових догађаја осликавала се целокупна научна, или боље рећи паранаучна, и

³¹² Миломир Јовановић, „Борци чачанског краја заувек остали на блокади Краљева устаничке 1941. године”, *Народни устанак и борбе за Краљево 1941. године*, Београд 1985, 573-576

³¹³ *Чачански крај у НОБ. Пали борци и жртве*, Чачак 1977, 454

³¹⁴ Венцеслав Глишић, „Борбе за проширење и одбрану Ужичке републике”, *Народни устанак и борбе за Краљево 1941. године*, Београд, 1985, 466-468; Коста Николић, *н. г.*, 135

друштвена стварност локалне заједнице—Чачка, у социјалистичкој Југославији.

Почетни покушаји сагледавања ратне прошлости Чачка сводили су се на опис детаља, анегдота, описа страдања и херојске борбе.³¹⁵ Покушај стварања синтезе утемељене на архивским истраживањима свео се на *Хронологију*, која није до краја „погодила” укусу владајућих структура. Било је потребно много јаче пропагандно обрачунавање са давно пораженим снагама у грађанском рату, са живим описима који подстичу емоције и јасно показују на чијој је страни била истинита и праведна борба. Сугестиван и до краја пристрасан опис догађаја и сукобљених страна у грађанском рату, најбоље илуструје опис партизана и четника од Владимира М. Никшића који је потписао девет (за сада) издања која су на граници између историографије и романописања. Како су изгледале две устаничке војске, и који су разлози њиховог сукоба, најбоље илуструје следећи цитат:

„Проїтичу месеци у којима расїу две војске: њарїизанска и четїничка. Радиле су заједно. Револуција и конїрареволуција. Као сесїре близњакиње. Покушале да иду укорак. Руку њод руку! Да иџрају у истїом колу. Једна уз друџу.

Али, нису моџле.

Пуїеви им се разилазе.

Подвојеностї је њочела одмах. Није била довољна у срцу. Симболизована је и сїољним знацима. Парїизани узели црвену боју. Тоїлу. Узбуђујућу. На рукаву црвена їрака. На њој најїиис „ПАРТИЗАН”. На каїи, у висини чела, црвена звезда њетїокрака. Исїред ње минијаїурна їробојка.

Четїници - на рукаву њлава їрака. На њој најїиис „ЧЕТНИК”. На џлави црна шубара са кићанком. У висини чела, зјайила је мрївачка џлава. Браде дуџе. Коса њадала на рамена.

Први својим симболима дочаравали њуї слободи. Дочаравали сїварностї и визију. Ново суїра. Говорили о њочетїку и крају. Симболизовали, ново револуционарно.

Друџи - својим симболима дочаравали їаму. Назадностї. Завијеностї у црно. Сечу џлава. Унишїење своје сабраће. Симболизовали мрачњаиїиво.

Револуција је укидала їривилеџије - борбом њроїив окуїаїора.

Конїрареволуција се борила за очување сїароџ ...

Кобноџ новембра, са Равне Горе дође издаја... Донесе дане сулудоџ браїїоубилачкоџ крвоїролића, које се ничим није дало обу-

³¹⁵ Чачак 1941 – 1944, Чачак, 1964.

здаџи. Залуд њарџизанско руководсџиво љокушава, да циви из бусија, уџерену на војску слободе, окрену на окуџаџора.

*Голема солдаџеска сила, удружена са издајом, ѓаси љоследње оазе слободе...*³¹⁶ Овакав опис постао је званична слика догађаја у Другом светском рату, и од ње се није одступало. Сукоб партизана и четника сведен је на борбу добра и зла, људског и нељудског, са јасно подељеним улогама. Неуспела опсада Краљева и почетак грађанског рата представља догађај који је искоришћен за стриктну поделу на „добре” и „зле” актере ратне драме.

Опште црте у којима се објашњава опсада Краљева, повлачење и грађански рат, постављене су у *Хронолоџији* која је послужила као основа за сва друга издања која су често дословно преписивала наводе из ове књиге. Слика опсаде Краљева у *Хронолоџији* није имала сугестивне ставове и драмске описе, али је осликавала активизам и динамизам партизана који се спремају за покрет ка Краљеву, савлађивање почетних препрека и тешкоћа, са тачним навођењем имена команданата и њихових јединица које наступају ка Краљеву. Четници се осликавају као организација у другом плану, која постоји напоредо са партизанима, али без детаља који би читацима омогућили сазнавање које су јединице упућене у опсаду, и ко их предводи. Када је требало навести постојање артиљерије у рукама четника, која долази на положаје око Краљева, то је коректно урађено, али када се описују њена дејства употребљава се неутралан термин *усџаничка артиљерија*. Исти принцип коришћен је и у опису дејстава Немаца на положаје четника. Партизанске јединице се поименично наводе са описом дејстава, често и маргиналних, али у служби стварања утиска о напорима опсаде.³¹⁷ Када је требало описати први већи заједнички напад на град 10. и 11. октобра, као нападачи се идентификују само партизани. Четници су подведени под неиндентификоване *осџале јединице*.³¹⁸ Други већи напад, 14. октобра, у коме је било пуно жртава са четничке стране, погинуо је и сам поручник Јован Бојовић, командант *Јеличкоџ одреда*, подведен је под неутралну одредницу напада *усџаничких снаџа*. Да би се избегла „неуџралносџ”, уз овакав опис додата је епизода упада једне групе партизана у Краљево, као истакнута и значајна акција, и противтежа пређутаном страдању четника.³¹⁹

³¹⁶ Овакав опис први пут је штампан у раду 1971. године, да би се поновио, у потпуности, 1991. године. Владимир М. Никшић, *Црвени цвиџови*, Чачак 1971, 13 - 14; Владимир М. Никшић, *Фрике*, Чачак 1991, 9-10

³¹⁷ *Чачански крај у НОБ. Хронолоџија догађаја*, 118

³¹⁸ *Исџо*, 120

³¹⁹ *Исџо*, 122-123

Пракса навођења описа маргиналних догађаја у оквиру ширих ратних операција је пракса од које се није одустало ни касније. Смрт Бојовића није прећутана, вероватно због легенде која се стварала одмах по његовој погибији, и која се није могла лако игнорисати.³²⁰ Лик Бојовића остао је у паралелној, колективној свести јако добро урезан, не само због јунаштва, већ и због његове преране смрти, која се није могла повезати са догађајима из грађанског рата. Када је у питању Јован Дероко, који је као и Бојовић остао забележен као велики јунак у паралелној традицији, и о коме није било никаквих података да је антипартизански оријентисан, није примењен такав принцип.³²¹ Погибија у сукобу са партизанима недалеко од Љубића, 8. новембра 1941. године, одредила је карактер овог лика. Паралелна традиција није узимана у обзир, заправо она је на овај начин поништавана. Још за време рата Равногорски покрет је своје летеће бригаде назвао по Бојовићу и Дероку,³²² али је само први „*преживео*” крај рата и ушао у локалну историографију као „*позициониран лик*”. Пошто се није могао заобићи, Бојовић је приказан као „*дошћен*” четник, увек спреман за заједничку сарадњу са партизанима, и борбу са Немцима. Смрт је Јована Бојовића учинила „*бесмртним*”, па се у каснијим издањима публициста увео мотив издаје, из редова четника, као објашњење његове погибије и дисквалификавање покрета коме је припадао. Водник Мојсиловић, заменик Јована Бојовића, убија свога команданта да би приграбио власт и обрачунао се са партизанима. „*Погибија команданта Јеличког четничког одреда Јована Бојовића на Краљеву, пресудна је за сарадњу четника и партизана на овом терену. Прносила се вести да је убио Јована Бојовића организовао и извео његов заменик*

³²⁰ Погибија Бојовића на Краљеву опевана је у песми коју наводи Звонко Вучковић: „Ој Јелице, јел ти жао Бојовића што је пао Бојовића и осталих на Краљеву што су пали, Од стотине триста оста, ој Јелице јел ти доста”.

Звонимир Вучковић, *Сећања из рата*, Београд 1990, 141; Песму сличног садржаја сачувао је и Архив у Чачку:

Ој Јелице нова славо
Нова славо и државо,
јели теби много жао
Бојовића што је пао...

ИАЧ, Архивалије четничког покрета Драже Михаиловића 1941-1945, К-1, 1301/8

³²¹ Попут Бојовића и Дероко је, захваљујући својој храбрости, оставио снажан утисак на савременике. Вучковић, као и каснија паралелна традиција која је ушла у стандардни репетоар новокомпинованих народних песама које се наручују у масовним весељима (песма *Над Краљевом жива вајра сева* живи и данас) поред Дерока, бележи и Сима Узелца као једног од храбрих четничких команданата на оп-

Милоје Мојсиловић, познао у овом крају по свом антипартизанском ставау. Чак се помињало да Мојсиловић сарађује са Немцима, па се с њима договорио о ликвидацији четничке четне смрти и Јована Бојовића, команданта четничког одреда. Душан Којовић у својој писменој изјави наводи да је Јован Бојовић командант четничког одреда отишао на Краљево на чело четне смрти, а о његовој погибији кружиле су приче у редовима четника. Поред тога ишло се Мојсиловићу приписивало убиство Бојовића из зависти и жеље да се домогне положаја команданта четничког одреда, убиство је имало за циљ да ликвидира курс Бојовићеве политичке теорије партизана и народноослободилачког покрета.

Штаб Јеличког четничког одреда, после погибије Јована Бојовића, добија одређене руке за активност против народноослободилачког покрета. Против партизана почиње организована непријатељска активност.³²³ Издаја четника који не штеде ни своје команданте који другачије мисле, непрестано је понављана у готово свим каснијим радовима о опсади Краљева. Сведочење бораца из четничких редова о погибији Бојовића, у писаном облику, појавило се 2000. године, и супротно је дотадашњој владајућој „претпоставци“.³²⁴

Тај напад однео је много живота из редова четника, а међу њима и три истакнута четничка команданта: Јована Бојовића, команданта Јеличког одреда, Душана Лаушевића, команданта Жичког одреда и Симу Узелца, команданта Одреда смрти. Иако су бележени маргинални догађаји са партизанске стране, као део вели-

---

сади Краљева: „Дероко је на Краљеву вршио све могуће дужности од начелника штаба до нишанције на пољу и вође тројки. Дероко је због велике храбрости и рејке пронишљивости постао лејнда, не само у нашим неђо и у партизанским редовима. Ноћу је ушао у Краљево предводећи тројке које су узимале обавештавања од непријатељских војника. Дању је са мајором Ђурићем и партизанским вођама израђивао план за престојећи напад на варош и аеродром. Одмарао се само када су његове скијашке панталоне требале да се закрпе, од њих се никада није одвајао. Поручник Сима Узелац је заједно са својом десетином пошинуо у јурећи на један бункер пресечен митраљеским мешма при покушају да пређе бодљикаве жице.“ Звонимир Вучковић, *Сећања из рата*, Београд 1990, 141. Сачувана писма Јована Дерока са фронта на Краљеву, не садрже антипартизанске ставове, за разлику од осталих команданата четничких снага, већ прекоре команди у Чачку јер на фронт не шаље довољно официра који беспотребно седе у штабовима. ИАЧ, Архивалије четничког покрета Драже Михаиловића 1941-1945, К-1, 1301/14.

³²² Са територије таковског среза формирана је 24. маја 1944. године летећа бригада која је понела име по потпоручнику Крсти Кљајићу—бригада „Крста Кљајић“, а са територије драгачевског среза летећа бригада која је названа по поручнику Јовану Бојовићу—бригада „Јован Бојовић“. Летећа бригада која је носила име по ка-

ке ратне драме, осим Бојовића, смрт остале двојице четничких команданата остала је за читаоце *Хронологије* и осталих издања „*не-сазнајна тјајна*”. Занимљиво је да нико од партизанских команданата није изгубио живот у опсади Краљева, нити је овај најважнији фронт у 1941. години посетио неко од чланова партизанског Врховног штаба и Главног штаба Србије. Обустава напада на град, по наређењу партизанске Врховне команде, преко инструктора ПК Србије Мирка Томића, није забележена од локалних писаца.³²⁵ По њима, напади су настављени, а у недостатку већих борби бележене су мање чарке, са неизбежним вербалним, или сукобима у линији командовања са четницима. Нарочито је истицана неспремност четника за борбу, и ометање свих „маштовитих иновација” партизана у нападу на град.³²⁶

Најдраматичнији догађај у опсади Краљева заправо је масовно стрељање становника насеља од стране Немаца, од 15. до 20. октобра 1941. као мера одмазде за нападе на град. Иако је овај догађај једно од највећих злодела Немаца на простору Србије, аутори *Хронологије* стрељање изричито не помињу, већ бележе само претњу немачког команданта да ће истребити становништво. Сам чин стрељања, које је трајало неколико дана, није забележен. То је учињено у каснијим монографијама.

Последњи већи напад на Краљево извршен је 31. октобра. Улазак два тенка у град, приписан је искључиво партизанима. Касније је ова тврдња исправљена, и признато учешће четника у тенковском нападу, али ипак као мање важан, другоразредни догађај,

---

петану Јовану Дероку–бригада „ДЕРОК”, основана је у Љубићком срезу 15. децембра 1943. године. ИАЧ, Регистар докумената из АВИИ из фондова покрета Драже Михаиловића. бр.139, СВ-353, бр. 318 СВ-908.

³²³ Вук Петронијевић, Димитрије Јањић, *Нејоковрени. Монографија Ајенице и Кулиноваца*, Чачак, 1981, 222

³²⁴ Раденко Раде Поповић, *Рајне приче*, Чачак 2000, 84

³²⁵ Венцеслав Глишић, *н. г.*, 468; Коста Николић, *н. г.*, 138

³²⁶ „Речено је већ да штаб ојсаде Краљева сачињавају команданти четничких и партизанских јединица. Међу њим четнички официри у овом штабу, посебно у последње време, онемогушавају сваку иницијативу која би донела ефикаснији напад на град. То је већ постало приметно. Тако су се супротивили иницијативи минера Треће чете да се изврше опште припреме за напад на град, иако да се испред пешадијских јединица крећу тенкови натоварени теншким авионским бомбама од пола тоне, с њим што би се на одређеним растојањима збицвале са тенкова и активирале. На тај би се начин направиле клинови у непријатељским редовима, које би проширивале четничке и партизанске јединице наступајући за тенковима. Предлог минера Треће чете послај је штабу ојсаде града преко команданти ојсаде града Љубићког батаљона. Добијен је налог да се бомбе припреме. Воровским зајрегама од Чачка довучене су бомбе из Прељине са аеродрома а

пратећа појава партизанске акције. „Устџаничке снаге покушале су у ноћи између 31. октобра и 1. новембра нови улаз у град, користећи и тенкове. У град је први тенк ушао преваривши немачку стражу, са којом је разговарао на немачком и обучен у немачку униформу Словенац Франц Червинишек. Тенк је продро до центра града до црква и Гимназије. Червинишек је из митраљеза убио немачког стражара пред ходником „Париз”, а појом су испале две поповске гранаје у сам ходник. Међу Немцима је настала паника. Међутим, пешадија није ушла у тенк. У град је надирао и четнички тенк, али се и он морао извлачити.”³²⁷

Један од најважнијих доказа за „четничку издају” било је навођење чињенице да су се почетком новембра 1941. године повукли са опсаде Краљева, и кренули да заузму Чачак. Међутим, прво извлачење устаничких снага са опсаде Краљева извршили су партизани, повлачећи читав Драгачевски батаљон још 23. октобра, али овај војни потез није коментарисан негативно, већ је објашњен као наређење Врховне команде које је извршено без улажења у разлоге за овакву одлуку. Партизани су повукли до краја октобра и три, од пет чета Љубићког батаљона, што није поменуто у *Хронологији*. Каснији радови бележе ова повлачења, а објашњење за овакаве потезе пронађено је у „мудрој” стратегији партизанског вођства, никако као припрема за грађански рат. „Мудром одлуком штаба Чачанског одреда, Друга, Четврта и Пета чета Љубићког батаљона повучене су задњих дана октобра, када је било извесно да ће доћи до прекида сарадње са четницима, и упућене према Чачку.

одатле их је до Краљева пребацио камионом за Прељине са аеродрома а одатле их је до Краљева пребацио камионом зајелењеним од Немаца Лазо Тешић, партизан из Чачка. Међутим у последњем моменту штаб опсаде одустаје од употребе бомби. Припремљене бомбе остале су на положају неискоришћене, а напад на немачки гарнизон у граду није успео... Још једна иницијатива минера пређе чете на положајима код Краљева вредна је пажње. Они се нису задовољили само уређивањем авионских бомби на електрично паљење. Сазнали су да у маџацима артиљеријске муниције у селу Лојаници има промблонских бомби, али није било ниједног промблona. Подухватили су се да најправе пројектил промблona, који би се производио у Ужичкој фабрици оружја. Ова фабрика је у партизанским рукама. У ово је пребало, у првом реду, убедити четничког мајора Радослава Бурџа, који је са сумњом гледао на сваку иницијативу штаб долази од бораца. Прво је проверавао њихово знање о промблону. Појом их је уверавао да они не располажу ручном опремом за обављање таквог посла. Но, пошто су минери били ујорни, Бурџ им је одобрио да раде у Лојаници, где је постојала нека врста радионице. Маџацин је био под непосредним руководством једног четничког капетана, техничког стручњака, који је веома лако примио минере Треће чете. Иако са оскудним средствима за рад, минери су ујорношћу и свесрдном помоћу руководиоца маџацина успели да најправе пројектил промблona. Према договору,

*Прва и Трећа четња, заједно са штиабом овог бајалона, остале су код Краљева да би се, после повлачења четника и усмеравања њихових снага према Чачку, и оне пробиле преко Мрчајеваца.*³²⁸ Извесност сукоба никада није објашњена, али потврде за овакву тврдњу могу се наћи у сачуваној, а никада коришћеној архивског грађи. Сачувана документа четничке команде у Чачку, и команданата на опсади Краљева, говоре о сумњичавости, сукобима, непоштовању договора, тајном повлачењу, насилном преузимању власти у селима, прогањању партизана који су прешли у редове четника, хапшењу четника који су на одсуству са фронта код Краљева, као и о обавештајним подацима који говоре о скором нападу партизана на четнике.³²⁹ Ова документа нису коришћена, осим у случају Јована Марјановића у студији из 1959. године,³³⁰ селективно и пристрасно, а у локалној историографији никада.

Све ово није сметало да се четници оптуже као кривци за повлачење након 4. новембра и иницијатори, инспиратори, покретачи и планери грађанског рата:

У току ноћи између 3. и 4. новембра четничке јединице напустиле су положаје на Краљеву. “Они су на својим положајима неискрено, издајнички давали црвене знакове, посекли телефоне везе положаја и позадине. Повлачећи се огнели су са собом сву храну у намери да нас глату приморају на одступање”, забележено је у „Борби” 13. новембра 1941. Четничком колоном која је ишла левом страном Западне Мораве командовао је капетан Јован Дерок, један од највећих противника партизана. Његов задатак је био да овлада тереном љубићког среза, разоружа јединице љубићког партизанског бајалона, овлада положајем северно од Чачка и држи град под претњом артиљеријског бомбардовања. Колоном која је

руководилац маџацина, четнички капетан, однео је у Ужице у фабрику авиона да се излије модел и изврше пробе. По повраћку из Ужица овај капетан је, у поверењу, рекао минерима да четници припремају напад на партизана. Прејоручио им је да се повуку у своје јединице, догађући да он никад неће учествовати у брајоубилачком рату.”

Миливоје Урошевић, *Трећа четња. Традиција отпора, буна и устанака*, Чачак, 1984, 187

³²⁷ Милојица Пантелић, Радован М. Маринковић, Владимир Никшић, *Чачански народноослободилачки партизански одред „Др Драгиша Мишовић”*, Чачак, 1982, 195

³²⁸ Милојица Пантелић, Радован М. Маринковић, Владимир Никшић, *н. д.*, 213

³²⁹ ИАЧ, Архивалије четничког покрета Драже Михаиловића 1941-1945, К-1, бр. 1277, 1301/17, 18, 24, 34, 56, 60, 61, 73

³³⁰ Јован Марјановић, *Прилози сукоба народноослободилачког покрета и четника Драже Михаиловића*, Историја XX века I, Београд 1959, 153-230

ишла десном сѣраном Зајадне Мораве командовао је мајор Радо-слав Ђурић, који је имао задатѣак да разоружа партизанску ѣенковску јединицу и Трнавски партизански батѣалѣон и да се састѣане са четѣничким јединицама које су се ѣовукле из Чачка.

...Одмах ѣошѣо су се ѣовукле четѣничке јединице, Шѣаб Чачанског НОП одреда наредио да о да одмах за њима крену борци Љубићког и трнавског партизанског батѣалѣона у циљу ѣружања ѣомоћи ѣри одбрани Чачка од четѣничког наѣада. Трнавски батѣалѣон је кренуо десном обалом Зајадне Мораве дуж комуникације Краљево-Чачак, а Љубићки батѣалѣон левом сѣраном Зајадне Мораве у ѣравицу Мрчајеваца.³³¹

Сва каснија издања која су се бавила Другим светским ратом ослањала су се на Хронологију. Са протоком времена није било нових архивских истраживања, „старе” архивске грађе, која би понудила нову слику догађаја. Коришћена су сећања учесника, а неретко и сами аутори били су актери ратних збивања. Нова запажања односила су се на појачавање утиска о ентузијазму „маса” које су испраћале партизане као једине истинске борце за слободу када су кренули на Краљево, што је наводно учињено још првог дана ослобођења Чачка, 1. октобра, па је зато свима утисак био да у граду има више четника.³³² Опис одласка партизана на фронт на Краљеву обиловао је детаљима који сведоче о јединству народа и бораца.³³³ Изношени су и подаци о упису људи у четнике који иду на Краљево, али са оценом да у њих ступа велики број жандара и других службеника.³³⁴ Рационална слика прошлости није добијала на оштрини, шта више, обрачунавања са четницима нису престала, па су дата нова тумачења прошлости у којима су тражени нови докази о „четничкој издаји” која је морала да буде што ранијег датума.³³⁵

³³¹ Чачански крај у НОБ. Хронологија догађаја, 140

³³² Вук Петронијевић, Димитрије Јањић, н. д, 207-208

³³³ „Складан војнички корак одзвањао је улицама, помешан са песмом, громком, партизанском. Већ дотад чете су имале добре хоровае ... Баталѣон је маршовао и певао, а грађани Чачка су аплаudirали. Судићи по повицима одобравања, најлепши утисак остављале су песме „По шумама и горама наше земље поносне“ и „Црвен је исток и запад Дан је био сунчан...”. Радован М. Маринковић, Томислав Протић, Јован Радовановић, Драгачево. Слободарски и револуционарни развој, Чачак - Лучани, 1981, 192

³³⁴ „У ѣом ѣериоду четѣници су већ уѣисали у своје редове извесѣан број обвезника, али је само незнаѣан број уѣућен на ѣоложаје код Краљева. Њихова оријентѣација, ѣрема дирекѣиви са Равне Горе, да не дејсѣвују фронтѣално ѣрема Немцима, ниѣи да учесѣвују са већим жруѣама, уѣраво се осѣварује. Намера је да се жлавна снага усмери на задобијање власѣи, односно чување ѣоретѣка који је до ѣада ѣосѣјао“. Вук Петронијевић, Димитрије Јањић, н. д, 219

Опис супарничке, четничке стране, своди се на регистровање што већег броја негативних људских карактеристика, које се нарочито испољавају у ратним операцијама. Инсистирало се на слабој борбеној вредности четника у којој су доминирали несналажење, кукавичлук, неспремност за борбу, као увод за будућу издају. За такве ставове искоришћена је борба са Немцима који су 21. октобра извршили испад из града и нанели тешке губитке четничким снагама.³³⁶ Слика кукавичлика четника појачавана је примерима храбрости код партизана.³³⁷ Храброст и јунаштво у рату имају цену у људским животима. Описи сахрањивања и пошта за погинуле били су у описима публициста „привилегија” партизана. „Борци су сахрањивали своје другове. Душан Јовичић члан КПЈ и отац погинулог Бате уклонио је крстове као обележја...”³³⁸ Како је изгледала туга за погинулим четницима, обзнањено је тек почетком деведесетих година.³³⁹ То је време када су идеолошке стеге нестале, али професионални историчари још увек нису давали свој допринос разумевању опсаде Краљева. Публицисти, писци бројних хроника села,

---

³³⁵ „Тек ишло је почела партизанско - четничка сарадња, она је на првом кораку, наишла на проишљење... већ на прилазима града дошло је до четничке самовоље. Они су радили „иза леђа“ партизана. Управо, ступили су на своју руку у додир са Немцима, који су присиљали да предају складиште, али под условом да материјале из њих не користе партизани. Командир Треће четне осведочио је четничку самовољу у свом ратном дневнику:

„Од четника се издвојио Милија Букић, учитељ из Самаила. Хоће да ме поздраве. Кажем му да се спремамо да нападнемо магацине. Милија ишао је њеби? Ми смо могли синоћ да узмемо магацин ипоишо су Немци одредили једног свог мајстора иначе Чеха, да пре поласка зајали сламу која је посујена стазима до сваког магацина. Дођоворили смо се да он не јали сламу, већ да бежи ка нама“. Радован М. Маринковић, Томислав Протић, Јован Радовановић, н. д, 192

³³⁶ „Немци су 21. октобра извршили снажан напад на део Љубићког батаљона (Пету и Другу чету) и четничких јединица, које су опселе Краљево са правца Чачка. Разбијене су и потиснуте ове јединице са положаја и он остаје отворен. Трећа љубићка чета добија наређење да се хитно са положаја код Горњег Милановца пребаци на положаје код Краљева.

Од Мусине Реке чета је кренула на положај до Ружића брда. Приликом наступања левом страном пута Чачак – Краљево борци су наишли на језиви приказ. У кукурузишту покрај оборених кућица шаше лежали су побијени четници, а поред њих поломљене пушке... После посетања тог дела фронта истог дана је одређена група бораца Треће чете да сакупи и сахрани погинуле четнике, које су Немци, дан раније, изненада напали и поубијали. Од страха неки четници нису могли ни да беже, већ су се сакрили у купе кукуруза, где су их Немци налазили и на лицу места стрелили. Пушке им Немци нису узимали, већ су их само ломили, а затвараче од пушака односили. Нашли смо и неколико поломљених пушака са пуним магацинима метака. Цевима многих пушака четника нису биле ни огарављене барутом. Сакупили смо на једно место око двадесет лешева, којима су лобање биле размрсане немачким куршумима и сахранили их”. Миливоје Урошевић, н. г, 183-185

нису више били под притиском идеолошке државе и то је оставило простора за разумније описе, који се нису могли ни избећи када је у питању хроника микроцелина, какво је село.³⁴⁰ Ипак, стереотипи о опсади Краљева нису избрисани. Давно протерани четници добили су своје место у овим публикацијама, али још увек са жигом издајника и лишени „људског лика”.³⁴¹

ХЕРОИЗАЦИЈА ДРУШТВА ИЛИ РАЦИОНАЛНА ПРОЈЕКЦИЈА ПРОШЛОСТИ

Пример слике коју је локална историографија понудила о опсади Краљева, обиловала је снажним стереотипима који су се деценијама упорно и истрајно понављали, на трагу распиривања страсти и стварања снажних омраза. Када је у питању ова тема стереотипи су се сконцентрисали на приказ подмукле и притајене четничке лажне сарадње са партизанима, која се нарочито осликава на ситним детаљима покрета трупа на Краљево почетком октобра 1941. године. Употребна вредност четника на фронту сведена је на минимум, а појединачни примери храбрости који се нису могли игнорисати (смрт Јована Бојовића, улазак тенкова у град) као противтежу добијају снажну представу четничке издаје која је константа њиховог понашања. Подмуклост, кукавичлук, нестручност и необученост, издајничко понашање, као негативне људске карактеристике, постају обележје четника. Са друге стране, вајан је стамени јуначки лик партизана, скоро савршених особина: „*Дакле њар-*

³³⁷ „Око подне противнападом две чете драгачевског батаљона Немци су присиљени да се повуку у Краљево. Комесар Милојко Ђирјаковић, видећи да је група четника заостала иза зидова кућа док су партизани јришали на немачки митраљез постављен на спрату друге сеоске куће, потрчао је са пиштољем у руци и повикао: Четници, шта спавате док се партизани боре? За мном! Ђирјаковић је појурио ка немачком митраљезу. Четници су кренули за њим. Ускоро—митраљез је ућуткан”. Радован М. Маринковић, Томислав Протић, Јован Радовановић, *н. д.*, 196

³³⁸ *Истио*, 196

³³⁹ Радослав Раде Јованчевић, *Неђришиори*, Београд 1990, 245–247

³⁴⁰ Аутори ових хроника редовно потичу из села које описују, а рад на писању хроника замишљен је као „дуг“ према завичају који се на овај начин враћа, што је допринело лакшем бележењу личности и догађаја из равнорског покрета, раније маргинализованих или заобилажених

³⁴¹ Др Младен Стефановић, *Хроника Јежевице, Бањице, Лићнице и Рајца (у Ојшћини Чачак)*, (*Прошлости од најстаријих времена до 15. маја 1945*), Београд 1998, 196 - 201; Ратко Трипковић, Радисав Недовић, Милун Мандић, *Чачански крај у НОБ. Командант Мандић*, Чачак, 2000, 81

тизански борац мора да буде човек високих етичких вредности: ваљани родољуб, неустрашив борац уверен у циљеве борбе, одлучан и самопрећоран, немилосрдан према окупиатору, савестан и до краја дисциплинован, добар дућ и поштен члан војничког колектива.

Према онима који су се, евенуално, другачије понашали, предузимане су енергичне и одговарајуће дисциплинске, политичке и казнене мере. Но, то су устаничке 1941. године заиста били изузетци. Огромна већина бораца била је оличење храбрости и поштености.

*Јачању борбеног морала у јединицама Чачанског НОП одреда била је посвећена целокупна политичка и друштвена активност команди партијских и скојевских активиста.*³⁴²

Међу ауторима радова са оваквом садржином присутан је велики број новинара који су у (пара)историографију унели свој журналистички жар, својствен понајвише спортским извештајима са ватреним навијачким „крешчендом” у коме „рука и мастило немају милости према противнику”. Стварана је приповедачко – митска напетост заснована на систему вредносно – језичких бинарних опозиција: наше – туђе, добро – зло, људско – нељудско. Подстицана је општа архетипска конфронтација, између онога што је људско и онога што је људском супротно. Ратна збивања и борба против нациста, који су заиста претили опстанку свих хуманих вредности цивилизације, и физичком опстанку многих народа, у радовима публициста је искоришћена за оживљавање човекове митске борбе за опстанак, при чему партизани имају улогу прометејских јунака, а њихови противници, пре свих четници, улогу сила које људе угрожавају.³⁴³ Михаиловић, као персонификација покрета који је предводио, у пропаганди коју су ширили партизани постао је „легендар-

³⁴² Александар Хаџипоповић, Радован М. Маринковић, *У име слободе и правде*, Чачак, 1984, 77

³⁴³ Чоловићева анализа извештаја о фудбласким утакмицама спортских новинара, може се применити и на публицистичке радове о Другом светском рату. Овога пута на примеру опсаде Краљева а у светлу радова објављених у Чачку до 2000. године. Читање оваквих радова заснива се на два кључа – мада им је на први поглед примерен само један – онај који тражи да их прихватамо као историографске производе – усмерене на то да нас што тачније и потпуније обавесте о једном броју специфичних тема везаних, у овом случају, за опсаду Краљева 1941. године. Али ако их читамо и као књижевне саставе, чија су значења у исти мах дубља и мутнија, не примењује се кључ с којим ови чланци не рачунају, напротив, они нас подстичу и на такво читање. Оба читања имају подлогу у структури локалних радова на тему НОБ-а, и међусобно се не искључују, штавише, представљају две стране јединствене рецепције текста. Читалац прати оба плана текста упоредо, јер су они функционално повезани. Иван Чоловић, *Дивља књижевност*, Београд, 2000, 243–245, 272–273

но чудовиште”, симбол реакције, тираније и српског партикуларизма.³⁴⁴ Слика која је остављена о окупаторима Немцима, никада није обиловала овако снажним емотивним порукама, иако су они заправо усмртили највећи број људи.³⁴⁵

Критичност и критичка оријентација у историографији не могу се досегнути једном за сва времена, већ се критичност стално искушава и усавршава на новим питањима и проблемима, и у тематици и у методологији истраживања, које развој историјске науке непрестано изнова поставља.³⁴⁶ Тема о Другом светском рату на просторима Србије свакако је једно од најсложенијих питања које је до почетка деведесетих година XX века изгледало сасвим зазнато и расветљено. Поплава политичких оцена, пригодничарских и публицистичких списа, неумерено слављеништво и захуктала пропаганда, настојали су да овековече победника. Треба поставити питање, да ли су историчари уопште имали прилике да у таквој атмосфери дају свој објективни суд? Одговоре на питање, зашто раније нису изнесене неке истине, треба потражити у непостојању или недоступности историјских извора. Када су оба услова била испуњена, да ли је било могуће наћи простора (и храбрости у тоталитарном друштву) за објављивање резултата својих истраживања?³⁴⁷

Слом и распадање СФРЈ донело је свеопшта преиспитивања свих вредности српског друштва, па и претходне историографије. Недостатак рационалних знања отворио је пут за нове радове публициста, који су кренули у осветљавање „белих мрља” претходне историографије, која добија своју инверзију, у којој су промењена само имена. Јавност, као „тржиште” на које историчари „пласирају” своје производе, није им наклоњена. Обично се срећу два става према вредности њиховог рада.

Први став произилази из неповерења према учинку историј-

³⁴⁴ Паризани су од њега стварали негативну легенду. Михаиловић је оцрњиван до краја и Србији наметнута хипотека – преко четничке издаје и четничког вође као заговорника „Велике Србије“, што је у националној политици КПЈ био најтежи грех. Суђење и егzekуција направиле од Михаиловића по трећи пут легенду, тако да ће у смрти постати велики човек, што није никада био за живота. Рођено је Михаиловићево мучеништво и он постаје нека врста Христа. По Ралфу Стивенсону, амбасадору и енглеском „балканологу“, предвиђено је још 1946. да ће Михаиловић поново постати легенда која ће ефектирати историју Југославије, само онда ако се нађе човек, или група људи у земљи или на страни, која ће схватити ову легенду, и ако они буду знали да је употребе. Бранко Петрановић, *Србија у Дружном свејском рају 1939–1941*, Београд 1992, 670

³⁴⁵ Чачански крај у НОБ. *Пали борци и жртве*, 454

³⁴⁶ Ђорђе Станковић, *Љубодраг Димић, н. г.*, 159

³⁴⁷ Бранко Петрановић, *н. г.*, 5–7.

ске струке у целини, као и појединаца који у оквиру ње стварају. Друштва која су слабо развијена, са малом потребом за стручношћу, оскудне научне традиције, без правих захтева за знањима, историографију доживљавају као део пристрасне стварности, а у стручњаку за историју виде идеолога, односно првосвештеника који зна и чува вечну суштину неког друштвеног интереса. Неуко окружење, заостали слојеви и нееманциповане групе прихватају га само као таквог, и подстичу такав рад.³⁴⁸

Други став произилази из тврдње да историчари не треба да производе знања, не треба да износе објашњење узрока нити да покушавају да разлуче важно од неважног. Они треба да својим приповедањем фасцинирају читаоце и да их својом заводљивом и чаробном речју одведу из њиховог доба, и тако опчињене подсети на оне димензије људског бића које су у модерно доба заборављене. Да би се побегло од баналне пустоши науке препоручује се поглед на прошлост као на нешто страно, без потребе да се она схвати, при чему се више мисли на естетске него на научне критеријуме истине. Историја се доживљава као фасцинација и забава, износе се разне згоде и анегдоте уместо правих знања о прошлости, машта и забава имају предност над анализом прошлости и просвећивањем, нуди се инсценација уместо објашњења. Историјско сазнање се доживљава као излишно, немогуће, досадно.³⁴⁹

Локални публицисти примењивали су оба ова принципа у својим досадашњим радовима, формирајући укус публике која није припремљена за рационална тумачења прошлости. Проблем учешћа Чачана у опсади Краљева 1941. историографски још није коректно проучен, што отвара простор за нова апологетска, митоманска и једнострано афирмативна издања која утољују „глад” за сензационализмом, навиком и потребом да се прошлост сагледава кроз матрице мита. Допринос бољој и лакшој оријентацији у стварности, јесте основни задатак свих који проучавају прошлост, са напоменом да критички посао историчара није усмерен на деструкцију традиције, већ служи њиховој рационалној и научној контроли ради избегавања манипулисања садржајима прошлости која тако израста у митове и легенде, често погрешне и погубне, оптерећујуће за друштво у целини.³⁵⁰ Пример досадашње слике опсаде Краљева, стваране неколико деценија у оквиру историографије Чачка, пружало је обиље материјала за одржање напетости и сукоба у друштву опчињеном и

³⁴⁸ Андреј Митровић, *н. г.*, 203–206

³⁴⁹ Јирген Кока, *О историјској науци. Озледи*, Београд 1994, 49–51

³⁵⁰ *Истио*, 16

30. Раде Јованчевић, *Драгачевски крај*, Лучани 1981.
31. Милојица Пантелић, Радован М. Маринковић, Владимир Никшић, *Чачански народноослободилачки одред „Др Драгиша Мишовић”*, Чачак 1982.
32. Миодраг Вујиновић, Милољуб Пантелић, *Херој Трејбуша*, Чачак 1983.
33. Јован Радовановић, *Шестдесет и седам дана Ужичке републике*, Чачак 1983.
34. Ратко Трипковић, *На ишинама*, Чачак 1983.
35. Радислав Недовић, *Рђари*, Ргари 1983.
36. Миливоје Урошевић, *Трећа четва*, Чачак 1984.
37. Александар Хаџипоповић, Радован М. Маринковић, *У име слободе и правде*, Чачак 1984.
38. Радован М. Маринковић, *Ађари исприне – Партизански прогласи и амбулантни дневник бановинске болнице у Гучи за 1941. годину*, Чачак 1986.
39. Александар Керковић, *Тим Борца био је комјунисман*, Чачак 1986.
40. Ратко Трипковић, *Мејалиш*, Чачак 1988.
41. Милан П.Ђоковић, Радован М. Маринковић, Милољуб С. Пантовић, *Црвена позорница – Осам деценија чачанског „Абрашевића”*, Чачак 1988.
42. Радован М. Маринковић, Томислав Протић, *На крилима буре – Повести о Милојку Турјаковићу*, Лучани 1988.
43. Радослав Раде Јованчевић, *Недришори*, Београд 1990.
44. Димитрије Јањић, *Лучоноше*, Чачак, 1990.
45. Владимир М. Никшић, *Фрике*, Чачак 1991.
46. Душан Азањац, *Преки суд јоја Булића*, 2. допуњено издање, Чачак 1991.
47. Димитрије Јањић, *Лейоис Ајенице и Кулиноваца*, Чачак 1992.
48. Живорад Б. Шипетић, *Грб село Драгачева*, Београд 1993.
49. Милош Росић, *Рђи*, Београд 1995.
50. Др Јарослав Дашић, *Индустрија чачанског краја 1885–1946*, Чачак 1995.
51. Др Младен Стефановић, *Хроника Жежевице, Бањице, Лијнице и Раја* (у Општини Чачак – Прошлост од најстаријих времена до 15. маја 1945), Београд 1998.
52. Радован М. Маринковић, Миладин Вукосављевић, *Добровољно вайрогасно друштво у Чачку 1938-1998*, Чачак 1998.
53. Др Миломир В. Глишић, *Брђани*, Горњи Милановац 1999.
54. Ратко Трипковић, Радисав Недовић, Милун Мандић, *Чачански крај у НОБ – Команданти Мандић*, Чачак 2000.
55. Раденко Раде Поповић, *Рајне њриче*, Чачак 2000.

ЧЛАНЦИ

1. Милан Ђоковић, Радован М. Маринковић, „Успомене Светислава Недовића”, *Зборник радова Народног музеја*, II, Чачак 1971, 221–249
2. Милован Вуловић, „Дневник Наде Симовић”, *Зборник радова Народног музеја*, III, Чачак 1972, 203–250
3. Љубивоје Пајовић, „Артиљерија чачанског и ужичког НОП одреда у устанку 1941. године”, *Зборник радова Народног музеја* IV, Чачак 1973, 121- 148
4. Радован М. Маринковић, Мирослав Миле Мојсиловић, „Изгнани Словенци у чачанском крају (1941-1945)”, *Зборник радова Народног музеја*, V, Чачак 1974, 253 - 282
5. Драгиша Мајсторовић, „Записи из НОБ-а Дневник и објашњења”, *Зборник радова Народног музеја*, VI, Чачак 1975, 299 - 342
6. Радован М. Маринковић, „Чачански крај у НОБ - устанички прогласи у 1941. години”, *Зборник радова Народног музеја*, XI, Чачак 1981, 189 – 250

7. Радован М. Маринковић, „Амбулантни дневник болнице у Гучи-хроника устанничке 1941. године”, *Зборник радова Народног музеја*, XII, Чачак 1982, 305–335
8. Радован М. Маринковић, „Морал и хуманост бораца Чачанског партизанског одреда”, *Зборник радова Народног музеја*, XIII, Чачак 1983, 241–291
9. Милутин Стојић, „Ратни дневник”, припремио Витомир Василић, *Изворник*, 1, Чачак 1984, 125–159
10. Јарослав Дашић, „Економске прилике у Чачку за време рата 1941-1945. године”, *Зборник радова Народног музеја*, XVI, Чачак 1986, 319–351
11. Радован М. Маринковић, „Животопис Милојка Ђирјаковића”, *Изворник*, 3, Чачак 1986, 43–51
12. Младен Стефановић, „Деловање Љотићевог покрета „Збор” у чачанском крају (1935-1945)”, *Зборник радова Народног музеја*, XVII, Чачак 1987, 287–325
13. „Дневник Десимира Капларевића”, приредио Милутин Јаковљевић, *Изворник*, 4, Чачак 1987, 203–217
14. „Документа команде места у Чачку“, приредио Радован М. Маринковић, *Изворник*, 6, Чачак 1989, 221–279
15. Милојица Пантелић, „Историјска повезаност и мотивација учешћа народа чачанског краја у ослободилачким ратовима Србије”, *Вишевековна историја Чачка и околине*, Београд 1995, 252-258
16. Горан Давидовић, „Југословенски народни покрет „Збор” у чачанском крају 1935–1945. године”, *Зборник радова Народног музеја*, XXX, Чачак 2000, 145–195

Milos TIMOTIJEVIC
curator - historian
National Museum Cacak

”BRAVE” PARTISANS AND ”EVIL” CHETNIKS
Historiography of Cacak on the siege of Kraljevo 1941

Summary

Far-reaching and long-lasting consequences of the conflict between the Ravnogorski movement and the communist movement during the Second World War requires responsible and meticulous research on all complicated relationships between the belligerent sides. Selectively presented parts of the war drama in the service of ideology have a particularly long and poisonous effect. Such was the case with the presentation of the siege of Kraljevo in the local historiography and publicist writing of Cacak. The thought-out propaganda of the winning partisans created the historical consciousness almost diametrically opposed to real developments and always in conflict with the comparative oral tradition, which did not stop living as a type of social subconsciousness. The facts cherished by parallel tradition could not be publicly revealed or checked, which resulted in a specific trauma and an incentive for exaggerations and causing of hatred and intolerance among people. Emotions had predominance over rational thinking, ideology suppressed science, and romantic and mythomaniac projection of the historical image of the winners suppressed professional consciousness. A survey of all publications on this siege discloses the circulation of over 120,000 copies, which indirectly speaks about the tendency to impose a twisted image of the past.

Stereotypes were focused on presentation of the perfidious and hidden chetniks' false collaboration with partisans. The chetniks' value in use at the front was reduced to a minimum, and individual examples of bravery which could not be ignored were counterbalanced with a strong presentation of chetniks' treason as a constant of their behaviour. Perfidy, cowardice, traitorous behaviour and lack of skill and training, as negative characteristics, became features of chetniks. On the other hand, an image of brave heroic partisans possessing almost perfect characteristics was created. Narrative-mythical tension was based on a system of value-language binary oppositions: our-their, good-evil, human-inhuman. The most general archetypical confrontation between the human and the opposite of it was encouraged, where partisans had the role of the Promethean heroes, and their opponents, before all chetniks, the role of forces jeopardising people.

The example of the so far presented image of the siege of Kraljevo, created within the historiography of Cacak for several decades, has offered an abundance of material for maintaining the tension and conflicts in the society enchanted and captured by the past which contains the "fate" of past, present and future generations, starting point and shelter, beginning and end of all human activities deprived of the possibility of understanding reality and responsible assumptions for the future.

Станиша БРКИЋ

ИДЕОЛОШКА УПОТРЕБА И ЗЛОУПОТРЕБА СРПСКЕ ТРАГЕДИЈЕ

Апстракт: У овом краћком тексту додирнути су сви или бар приближно сви аспекти идеолошке злоупотребе крађујевачких жртвава. Њихова жртва постала је забран комунистичке идеологије и манипулације, и дуго времена није се смело ни заћи у њега. Стратегија од безосећајности била је идеолошка злоупотреба жртвава. Преко величине њихове несреће почели су се доказивати њеико одрживи ставови: колико је нека средина на социјалистичком путу, колика је и каква правоверности кадрова и друго. Није било давно и не сме се заборавити како су се Крађујевци и Краљево малтене „такмичили” у томе, где је било више жртвава. Више нису били важни људи, ко су и шта су они, била је важна лична или политичка користи која се могла извући из њихове жртве.

Последњи је час да подвучемо црту испод последња два века историје и направимо рекапитулацију свих наших победа и пораза. Са израженим осећајем за слободу и правичност, и дужношћу према себи и својој традицији, плаћали смо често превисоку цену. Готово је застрашујућа неусклађеност између поменутих идеала и обавезе одржавања, односно, опстанка нашег народа. Бранећи слободу и част, али и ратујући, и када је требало и када није, а понекад и ради туђих интереса, српски народ је остварио много победа, али је плаћао најскупљу цену, небројеним, људским жртвама, у неким крајевима до биолошког затирања. Онда су дошли порази у којим су изгубљени многи српски етнички простори, али жртве наших победа нисмо повратили у поразима. На крају, ушли само у зону беле куге, и

окожени нацијама и религијама са хипернаталитетом, налазимо се пред опасношћу да нам 21. век донесе коначно нестајање.

Одвођење на стрељање

Када говорим о рекапитулацији мислим на суочавање са истином, која ће сигурно бити болна, али без ње не можемо даље. Желим да спознамо наше незнање, наше немање мудрости, наше погрешне изборе, наше залуђивање митовима. Доста нам је више поноса нашом историјом која је сва натопљена крвљу нашег народа. Пред само једном нашом жртвом, а било их је на десетине и стотине хиљада, бледе сав наш пркос и понос, све наше слободарске традиције. Зар не знадосмо макар једном да се сачувамо, него се увек препуштасмо погибелји? Причати о поносу зато што смо гинули и зато што су нас убијали могу само мрзители српског народа и они Срби који су идеологију супротставили свом сопственом народу и који су због ње убијали тај свој народ са не мање жестине од окупатора.

Данас историчари и историја имају два изузетно важна задатка: да раскринкају лажи комунистичке историографије и да се напишу све наше жртве из последњег рата. Толико је лажи изречено и написано о „НОБ-у и револуцији” да је њихов терет постао неиздржљив, јер су те лажи пола века обликовале нашу свест и усмеравале наше деловање. Победа истине значиће за наш народ буђење из другог идеолошког хипнотичког сна. Ипак, ако желимо да буде-

мо достојни наших предака и да заслужимо поштовање наших потомака, морамо променити и однос према нашим жртвама. Најмање што можемо урадити јесте да именом и презименом напишемо све њих, јер ако то не урадимо, њихова ће трагедија бити потпуна. Ако их заборавимо, биће као да нису ни постојали.

Из ових општих назнака желим да се вратим једном конкретном догађају, а то је стрељање у Крагујевцу 1941. године. Али, када говорим о Крагујевцу, ја говорим о Краљеву, Београду, Шапцу, Драгинцу или било ком другом нашем стратишту. Принцип је исти.

*

У крагујевачкој трагедији неспорни су узроци, поводи, сам догађај и жртве, као што је, уосталом, неспоран сваки историјски догађај. Међутим, када различити актери на историјској сцени, а пре свега победници, са својом политиком и идеологијом, имају интерес, онда од истине не остане камен на камену.

*

Историјски гледано, почетак приче о стрељању у Крагујевцу везан је за заробљавање 6. чете 920. посадног батаљона у Горњем Милановцу. Међутим, после рата, победницима у Крагујевцу учинило се мизерним да такав мали догађај буде узроком крагујевачке трагедије. У потрази за „великим” узроком није се шкртарило па се отишло до, ни кривог ни дужног, Светозара Марковића, а о „дрвеној” међународној и ратној историји града, да се и не говори. Како је све то било познато Немцима, Крагујевац је, по њима, био изабран да послужи као „заstraшујући пример за целу Србију”. При томе, главни аргумент за овакву тврдњу налази се у речима реферата државног секретара др Харалда Турнера од 21. септембра. Турнер, између осталог, у реферату каже: „Што се тиче саме акције чишћења, сматрам ... да је већ из разлога престижа потребно да се крајњом безобразношћу поступи бар на једном одређеном месту, како би се овим примером застрашили остали делови Србије.” Нема крагујевачког историчара, хроничара или публицисте који, пишући о стрељању, није цитирао Турнура и који тај цитат није почео речима „...То што је Турнер у реферату објавио шта подразумева под акцијом чишћења и на који се простор то односи, њима није важно.” Али, ово није крај злоупотребе овог документа. Једну од следећих реченица из Турнеровог реферата: „... већи део му-

шког становништва овог краја груписан (је) у банде и припада Михаиловићевим бандама...” било је готово немогуће прочитати у делима наших историчара. Из контекста је извучена једна реченица, стављена је у други контекст и добијен је сасвим други смисао. Такође, теза о Крагујевцу као застрашујућем примеру у колизији је, уосталом, и са другом општеприхваћеном тезом о умањивању злочина у Крагујевцу од стране Немаца. И поред спремности да се прихвати непостојање било какве логике, ипак је тешко довести у везу тезу о томе да неко жели да вас застраши и да то чини тако што умањује страхоте свог злочина.

Историјска истина је да су у акцији ослобођења Горњег Милановца учествовали четници и партизани и да о томе постоје докази у немачким изворима, па чак и у нашој историографији. Али, многи наши угледни историчари нису ни трепнули када су славу те победе приписали само партизанима. Историографија четничке провенијенције о овом догађају говори као о заједничкој акцији и у том делу је коректнија и ближа истини.

Идући даље трагом догађаја, не постоји ни један детаљ пре стрељања, око самог стрељања и после стрељања коме нешто, у послератном периоду, није одузето или додато, како би се добила жељена слика догађаја. Иако се на пример, поуздано зна број талаца (30) које су Немци повели са собом у трећем походу на Горњи Милановац, тај број се бесмислено увећава на 150 или 200. Приликом овог похода дошло је до сукоба са Немцима код Љуљака. То је догађај од изузетне важности јер је послужио као повод за стрељање у Крагујевцу. Најближи извор о овом догађају и самим тим најверодостојнији, јесте Обавештење бр. 6 Крагујевачког партизанског одреда од 18. октобра у коме се каже: „Партизани и четници Драже Миаиловића заједно су дочекали те изроде људског рода. У љутим биткама...” итд. Али за већину писаца о овом догађају као да не постоји овај извор. Тврди се да су четници напустили положај и побегли остављајући партизане да се сами боре. Међутим, док у партизанским извештајима нема помена о њиховим губицима у овој борби, има података о девет погинулих четника: два поручника именом и презименом, три подофицира, бивши жандармеријски наредник и три борца. Да је било губитака међу „бандитима”, како су говорили Немци, потврђују и њихови извори, једино се не слажу у броју.

Још један актер сцене у Србији и крагујевачке трагедије имао је за потребу да искривљује чињенице и прилагођава их својој „истини”. То су љотићевци. У публицистици (тешко би се то могло назвати историографијом) њихове провинијенције о стрељању у Крагујевцу, као константа, присутна је једна неистина о скрнављењу лешева погинулих Немаца. То је, по њима, изазвало бес Немаца и то је довело до стрељања у Крагујевцу. О томе говоре многи њихови припадници, међу њима и Марисав Перговић, командант 5. добровољачког батаљона. Највећи недостатак ове тврдње је што о овоме не говоре и Немци. А они су ипак, имали најмање разлога да ћуте о томе. А како би им то добро дошло да пред својом савешћу и светском јавношћу оправдају овај свој нечувени злочин. Оправдано се поставља питање, зашто би Немци у овом случају прећутали скрнављење, ако га је било, кад у другом случају, сукобу на Светињи 2. октобра, извршавају вишу команду о оскрнављеним лешевима немачких војника. Један човек, Ратибор Јовановић, једини од 30 крагујевачких талаца, који су вођени за Горњи Милановац, успео да преживи стрељање 21. октобра, дао је после рата изјаву Државној комисији. У тој изјави Ратибор Јовановић каже да је борба код Љуљака трајала око два сата и да су после тога Немци покупили своје мртве и рањене, натоварили их у камионе и наставили према Крагујевцу. Ова изјава јасно показује да Немци нису оставили своје мртве и да четници и партизани нису били у физичком контакту са мртвим немачким војницима и да о скрнављењу њихових лешева, дефинитивно нема ни говора. У историографији победника улога љотићеваца приказана је једнострано и крајње поједностављено. Али њих заиста ништа не може опрати. Били су слуге окупатора. Независно од Немаца они су, по неком свом кључу, хапсили левичаре и националисте, многе, који су избегли Немце, ухапсили су љотићевци, а посебно су се „истакли” у хапшењу Цигана. Такође, нема ни говора о некој њиховој спасилачкој мисији. О томе би се могло говорити да су они умањили злочин Немаца, али они су га чак и увећали својом нечасном „трговином”, дајући пет па и по десет Цигана у замену за једног свог присталицу. Уместо оних које су они спасли, стрељани су неки други, Немцима је био важан само број. Ипак, остаје чињеница да су они извели из топовских шупа много више људи него што су имали присталица, да је међу изведенима било и много ђака и да су они за те људе спасиоци. За оне који су остали у топовским шупама они су убице, исти као они који су их убијали.

*

Иако има стотине изјава актера овог злочина, како оних који су успели да преживе срељање, талаца, њихове родбине и потомака, тако и љотићеваца и Немаца, ипак је тешко до краја склопити мозаик догађаја. А то је већ простор за манипулацију. Развијајући тезу о црвеном граду било је потребно да такав град буде црвен и у умирању. Многим људима стављене су у уста паролe о КПЈ, Совјетском Савезу, Црвеној армији. Али, за неке случајеве, на основу

Прво опело у Шумарицама 22. 10. 1944.

изјава сведока, могуће је утврдити да су чисте измишљотине и лажи, а за друге је то немогуће јер не постоје сведоци који би потврдили или демнатовали тако нешто. Посебан вид злоупотребе ових несрећних људи јесте да неку пркосну изјаву једног човека припишу другом, да преправе или чак и да измисле изјаве неких људи. Надрастичнији пример јесте случај свештеника Андре Божића из Бадњевца и директора учитељске школе Милоја Павловића. Андре Божић из Бадњевца, из чувене породице, био је жестоки српски националиста, присталица Драже Михаиловића. И ћерка Радмила била је равнoгорка, а скончала је у казаматима Удбе 1946. године. Марисав Петровић лично је послао своје љотићевце још 18.

октобра да ухапсе чувеног попа Андру. У Школи Краља Петра, где је Андра Божић био затворен, срели су се Марисав и Андра и дошло је до вербалног дуела између њих. Дочекавши свој тренутак Марисав рече Андри: Видиш бре, попе Андро, да ти од мене зависи живот. Горди и пркосни Андра мирно му је одговорио: Вала Марисаве, ако мој живот зависи од тебе и не треба ми. Више волим да будем стрељан но да живим твојом милошћу. Ова чувена реченица после рата приписана је директору Милоју Павловићу. Данас се поуздано може утврдити, на основу изјава сведока, да је ову реченицу изрекао Андра Божић, односно да је није изрекао Милоје Павловић. Истина је да је било вербалног окршаја и између Милоја и Марисава, у коме је Марисав оптужио Милоја за васпитавање десет генерација комуниста, али Милоје није изрекао ову реченицу. Па откуда онда и чему ова замена? Послератни ослободиоци ухватили су се оне Марисављеве оптужбе о васпитавању десет генерација комуниста, мада Марисав и да је хтео није комунизам могао подметати Милоју Павловићу, јер Милоје са комунизмом није имао никакве везе. Он је био солунски ратник, државни чиновник, старешина Соколске жупе у Крагујевцу. Имао је бројна ратна и мирнодопска одликовања. Али био је и противник приступа Тројном пакту. Међутим, и Андра и Милоје били су много већи људи у животу и остали су то у смрти, него што ће то икада бити несрећни манипулатори. Такође, изјаве других људи, које су сасвим извесно тачне, не спомињу се и постепеним прећуткивањем гурају се у забрав. И све то због идеолошке острашћености, јер, забога, откуд поноса и пркоса некоме ко није комуниста или бар левичар.

*

Ипак, најважнија тема, тема свих тема крагујевачке трагедије, јесте број стрељаних. Логично је претпоставити да то, колико је људи стрељано, знају најбоље они који су стрељали, они који су сахрањивали и они којима је неко стрељан.

За Немце, оне који су стрељали, говорило се у изјавама да су бројали људе по групама, издвајали ако је било више или додавали ако је било мање. И они су истог дана у Обзнани, која је излепљена по граду, рекли да су стрељали 2300 људи.

После стрељања биле су формиране екипе које су више дана вршиле сахрањивање. На основу изјава људи који су били у тим екипама могуће је идентификовати приближно тачан број сахрањених у половини од 30 гробница у Шумарицама. Један од вођа

ових екипа, који је у бележници уписивао колико је у којој гробници сахрањено људи, у изјави датој Државној комисији за утврђивање злочина, каже да је, по његовом мишљењу, „убијено односно сахрањено 3000–3500 људи”. Очигледно је да ни он није имао податке са целог стратишта и зато даје приближан број стрељаних. После ослобођења Србије, у Крагујевцу је месецима радило Градско повереништво Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача. После више хиљада узетих изјава Градско повереништво је 12. јула 1945. године послало Извештај Земаљској комисији Србије у Београду. На крају Извештаја стоји написано: „Укупан број стрељаних из прикупљених података је 2324. То је укупан број стрељаних са којим ово повереништво располаже”.

Ово је званичан документ легалног органа једне државе и као такав он је био основа за оптужницу ДФ Југославије против наредбодаваца и извршилаца злочина у Крагујевцу, на процесу пред Савезничким војним судом број 5 у Нирнбергу, јула 1947. године.

У Спомен - музеју „21. октобар” систематски се истражују и прикупљају подаци о стрељању и стрељанима. На основу ових истраживања формирана је велика база података која је омогућила израду картотеке стрељаних. О сваком стрељаном постоји картон са најширим подацима, а картон кореспондира са подацима из збирки докумената и предмета, тако да било ко: члан породице, новинар, истраживач или било које друго заинтересовано лице, може у трену да има све податке о стрељаном. Данас се у музеју „21. октобар” налазе подаци о 2803 стрељана лица, мушкараца, жена и деце и 59 преживелих, 19. 20. и 21. октобра 1941. године. Или 411 стрељаних и 21 преживео по селима 19. октобра и 2392 стрељана и 38 преживелих 20. и 21. октобра у Крагујевцу. Документација музеја „21. октобар” представља данас најпотпунији и најпоузданији извор о стрељању у Крагујевцу.

За историју све друго су импресије или лично мишљење. Различити подаци који се помињу за време рата на различитим странама, у земљи или избеглиштву, немају за циљ да буду тачни, јер они то заиста и не могу бити, пре би се могло рећи да имају употребну, пропагандну вредност.

Двојица наших угледних истраживача, Венцеслав Глишић и Милан Борковић, сматрају, према њиховој процени, да је у Крагујевцу стрељано око 3000 људи. Венцеслав Глишић при томе каже да, приликом утврђивања броја стрељаних, треба водити рачуна о двама стварима: „ да су Немци пред светском јавношћу покушали да сакрију истину о овом тешком злочину и да су у том циљу уни-

штили све спискове стрељаних још у току 1943. године. Друго: да су преживеле жртве које су давале изјаве биле импресиониране огромним бројем сакупљеног људства и трагичним поступком, па су под тим утиском проценили да их је било преко 7000.”

У Крагујевцу је врло популарна прича о сведочењу у Нирнбергу Живојина Јовановића, човека који је преживео стрељање 20. октобра, како је он изјавио да је стрељано 7000 људи и да он то зна према броју црних барјака на кућама и броју панаија донетих у цркву. И многи историчари уврстили су некритички ову причу у своје радове уздижући је и до ранга врхунског доказа. Међутим, и ова прича је само делимично тачна. Наиме, тачан је онај део о барјацима и панаијама, јер он њих заиста помиње, али није тачан део о броју стрељаних. У ВИИ чува се превод записника изјаве Живојина Јовановића дате суду у коме он три пута изјављује да је у Крагујевцу стрељано 8000 људи.

*

После 18 година рада на пословима истраживања стрељања могу да закључим да је дилема о броју стрељаних наметнута, али да је тотално бесмислена. Зар може да постоји неко ко ће рећи да је мали злочин убити на правди Бога, на пример, 2800 људи. Нису у питању бројеви, па је онда један број већи или мањи од другог. У питању су људи, а њих је неко родио, одгајао, некога су они родили, некеме су се они радовали и неко се њима радовао. Па зар још некеме може бити важан број, осим да бисмо тачно знали именом и презименом, за сваког од њих. Да никог не заборавимо. А могло се и може нам се и то десити.

Дуго је у Крагујевцу био важан број, не да бисмо знали, већ из неког другог разлога, а гурањем ових несрећних људи у тај велики број губио се њихов индентитет. Дуго је помињање имена и презимена било и непожељно јер се помоћу имена није могло стићи до тог броја. Због тога, више од тридесет година после Државне комисије, нико се у Крагујевцу није озбиљно бавио истраживањем и прикупљањем података о стрељањима. Били смо на прагу да те људе још једном, и дефинитивно, убијемо одузимајући им име и личност и претварајући их у број. На срећу, то се у Крагујевцу није догодило.

Stanisa BRKIC
curator - historian
Memorial Park Kragujevac

IDEOLOGICAL USE AND ABUSE
OF THE SERBIAN TRAGEDY

Summary

This short text has touched all or almost all aspects of ideological abuse of innocent victims from Kragujevac. Their sacrifice became a forbidden ground of the communist ideology and manipulation and for a long time nobody dared to enter it.

It was easy for journalists and memoirists who were not bound by historical sources and evidence and who did not need any deeper research for their work.

The situation with historians was different; at least, they had problems. In order to avoid them, they, as a rule, skirted around this topic. A small number of them mentioned this event only accidentally in their synthetical papers listing several different details which are most frequently met in the literature and public and giving their opinion very rarely. And that opinion was most often a mean in order not to get into conflict with anyone. Unfortunately, some historians, to the shame of their profession, did not succeed in freeing themselves from the claws of ideology and they made their works examples of forgery and abuse of history as a science.

Satisfying their needs and settling their bills, the communist authorities played with unfortunate fates of those people. Stories were made up, numbers were different and false, people were classified into heroes and cowards, the most advanced, advanced and ordinary victims, and likewise to the point of absurdity.

It may seem that this is a little too strong conclusion, but it is not, because the situation was even worse. Let the occasion of the first visit of Josip Broz to Kragujevac on 21 October 1945 illustrate how these and all other victims all around Serbia meant nothing to the communist authorities. As that was the time of establishing the rule, nothing in Sumarice was touched, everything was the same as during the war, crosses were on all mounds. And, in order not to take their beloved leader to such a mound, those having power in Kragujevac, prominent persons from the District Committee of the Communist Party of Yugoslavia for Kragujevac, decided, and implemented that decision in three days, to make a new mound in the location where no one had been buried, build a fence around it, erect a tomb, engrave a five-pointed star and a revolutionary phrase on it and bring the leader there to place a wreath in memory of the Kragujevac victims (the monument is staying there even nowadays). And when they gained strength and seized their positions, they went through Sumarice, pulled crosses out and put five-pointed stars on tombs of all those killed.

ДОКУМЕНТИ

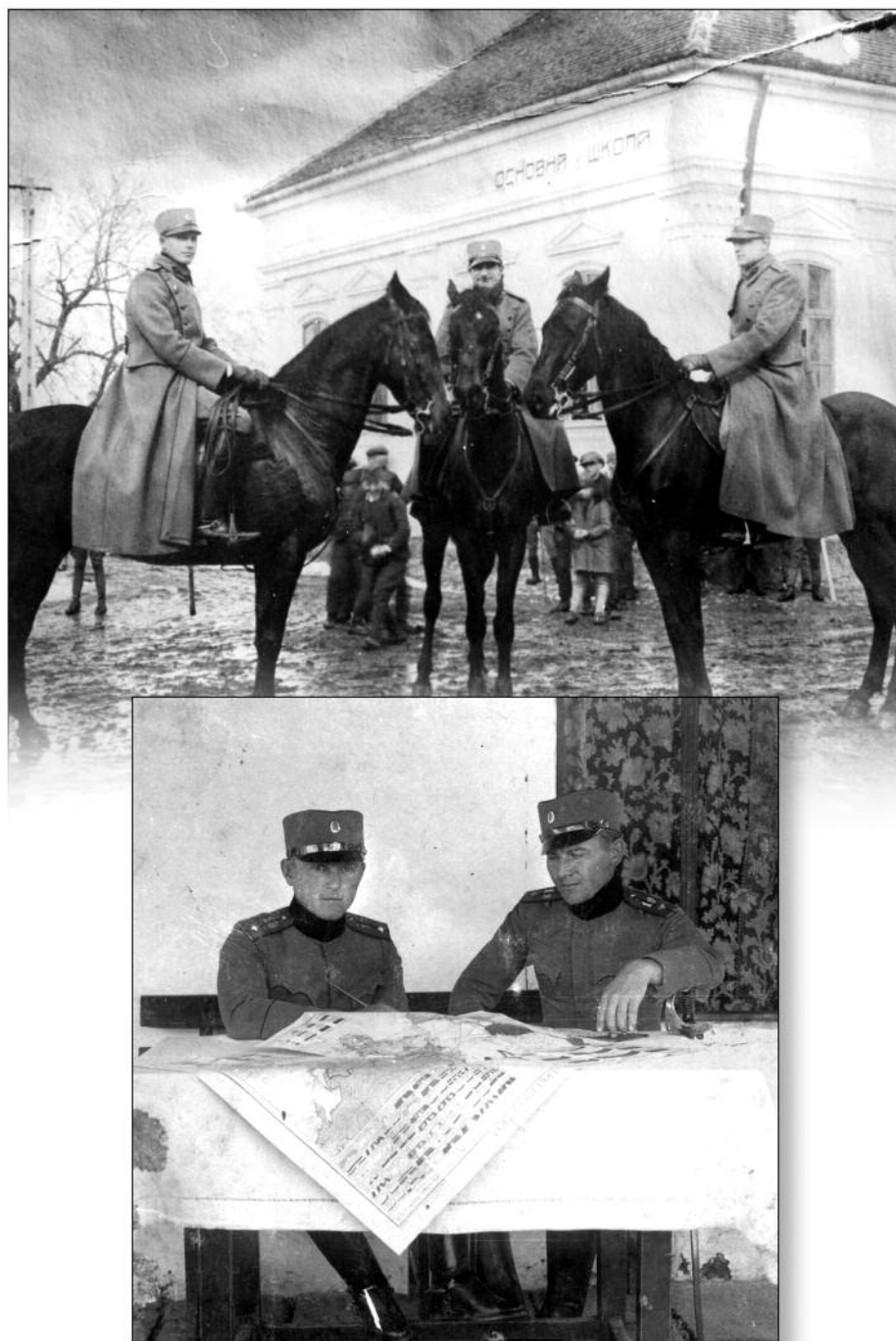
Пијачни дан и трговинска радња у Краљеву

Панорама Железничке радионице (Фабрике вагона)
Пројектни биро Фабрике авиона

Административно особље Фабрике авиона
Радници Фабрике авиона у предратним годинама

Официри Југословенске војске испред Основне школе у Краљеву 1941.
Официр Тихомир Недић (десно) са колегом из Крушевца,
испред куће Буњака у Краљеву

Срески суд у Краљеву
Бр.1/41 г.
2 маја 1941 год.
Краљево

Predmet br. 1708
Prilog br. 6/5

КО М А Н Д И   М Е С Т А
К Р А Љ Е В О

Актом својим Бр.1/41 г.од 30 априла 1941 год.овај суд известио је Команду Места да је отпочео свој редован рад.

У прилогу под ./ доставља се списак особља овога суда с молбом да Команда по истом достави овоме суду објаве за наведено особље, како би особље могло вршити своју редовну дужност.Ово у толико пре што су неким чиновницима потребне дозволе и за ноћно кретање услед службених радњи и што је означено у приложеном списку.

Свадбина суда,

Срески суд у Краљеву обавештава Команду места да је отпочео редован рад „Бели двор”, зграда у којој је била смештена окупациона Команда места

УДРУЖЕЊЕ ТРГОВАЦА

ЗА СРЕЗ ЖИЧКИ

Бр. 123

4-2 1941 г.

- КРАЉЕВО -

Да је Г. Стефановић Миодраг пуноправан трговац и да је регистрован код овога удружења, као и да му је потребно путовање за Ниш, Београд и Сарајево, ради куповине робе за његову мануфактурну трговину. тврди

Удружење Трговца

З. Стефановић
Миодраг

Удружење Трговца
ЗА СРЕЗ ЖИЧКИ
КОМЕНА

Са. 161 - К. 1941 г.

Господин
Команданту Рускаких обупре. Сила
у Сарајеву

Прilog бр. 1708
1711

Учтиво molimo да нам се издаду објаве са кретања у следоњима и то:

- 1) За Сима Урошевића повременика стругаре „Југословнија“ објави са кретања у мезу Љичком и Студеничком.
- 2) Драган Урошевић, зимски радник стругаре, Југословнија објави са кретања у мезу Љичком.
- 3) Милан Ђорђевић занфарадник, објави са кретања у мезу Љичком.
- 4) Душан Ђорђевић занфарадник, објави са кретања у мезу Љичком.
- 5) Свеле Миљковић занфарадник, објави са кретања у мезу Љичком.
- 6) Владета Павловић, објави са кретања у мезу Љичком.
- 7) Јудовић Урошевић, спедитор, објави са мезу Љички, Технички и Студенички.

Сва горе наведена лица, припадају Општини Коменској у мезу Љичком.

По мезу
Претседник Општ. Слон
Романтин Урошевић

Лит. Б. Франчић

Захтеви за слободно кретање због обављања редовних послова

Kriegsgefangenenpost
Postkarte

An

Milenko Mitrović, knjižar

Gebührenfrei!

Absender:
Pošiljaoc:

Vor- u. Zuname:
Ime i prezime:
Dimitrije Mitrović

Gefangenenummer:
Broj zarobljenika: *7315*

Lagerbezeichnung:
Oznaka logora:
Oflag XIII B Nürnberg
Deutschland Baracke Nr. *123*

Empfangsort:
Mesto primaoca: *Kraljevo*

Straße:
Ulica: *Hajduk Veljkova*

Land:
Zemlja: *Serbien*

Landesteil (Provinz) usw.: *Serbien*
Deo zemlje (oblast) i. t. d.

Kriegsgefangenensendung I
Zur gebührenfreien
Beförderung zugelassen!
Geprüft D. 10
Oflag XIII B, Unterlager B

4641.11-12

Kriegsgefangenenlager

Tag: _____
datum

Ich bin im Lager Oflag XIII B (Nürnberg) gut angekommen. Antwort nur auf der anhängenden Karte zulässig.

Prispio sam sretno u logor Oflag XIII B (Nürnberg). Odgovor je dozvoljen samo na priloženoj karti.

Прво јављање Димитрија Митровића из заробљеништва у Немачкој
Сматра српских заробљеника у војном логору у Нирнбергу

СПИСАК СТРЕЉАНИХ ЛИЦА због саботаже и насиља

Београд, 18 јула (ДНЕ)
Са меродавне стране се саопштава:

У вези са извршеним делима саботаже и насиља, стрељана су следећа лица:

1. Петровић Љубиша, адвокат (приправник) из Краљева.
2. Марковић Видак, дипломирани филозоф из Ниша, рођен у Подгорици.
3. Полгар Андрија, столар из Н...

13. Манделбаум Евгеније, апотекар из Београда.

14. Ђошић Живота, адвокат (приправник) из Ниша.

15. Ђосић Живан, обућар из Аранђеловца.

16. Миловановић Илија, столар из Аранђеловца.

17. Петронијевић Душан, књиговезац из Београда.

18. Бебер Золтан, столар из Београда.

19. Милошевић Александар,

Списак стрељаних у Београду јула 1941.
на којем је Љубиша Петровић, адвокат (приправник) из Краљева
Објава (ausweis) на име Тихомира Ђорђевића, издата 4. јула 1941.

Владика Николај Велимировић под немачком стражом
Вешање на тргу у Краљеву, август 1941.

ОДБОР
за збрињавање избеглица
У КРАЉЕВУ

ГОСПОДИНУ

Господин „Бариш“

Краљево

Горњи Одбор састављен на основу наређења Банске управе Моравске бановине II бр. 500 од 15 маја 1941 год. и по сагласности немачких војних власти, врши збрињавање ратних избеглица који су напустили своје домове и доселили се на Шеришорију среза жичког.

Како су ове избеглице у највише случајева без икаквих материјалних средстава, то им је потребно дружити хитну помоћ док себи не нађу запослења.

С обзиром на Ваше материјално стање и на хитност овога питања Одбор Вас умољава и позива да изволите приложити овом одбору

ДИНАРА: =1000=

Надамо се да ћете се одазвати овоме позиву и да нећете дозволити да други о овоме питању брине и врши принудну наплату.

Новац доставити од 5-10 јуна 1941 год. преко канцеларије Црвеног Крста у црквеној кући од 8-12 и 15-18 часова.

У Краљево јуна 1941 године

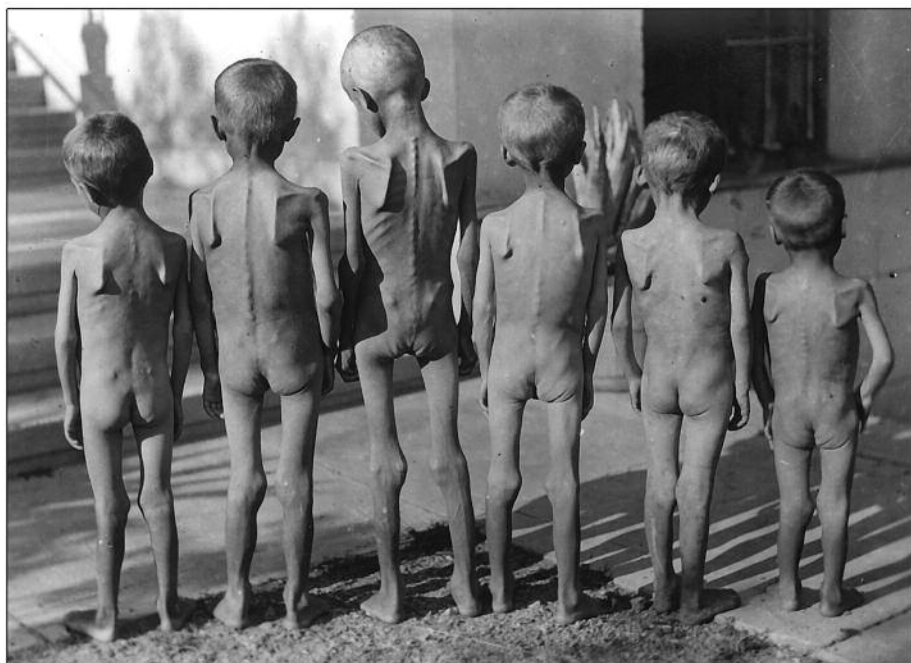
Чланови одбора:

1. Пећар Буњак с. р.
2. Миљко Петровић, с. р.
3. Милорад Тошић, с. р.
4. Будимир Пјевачевић, с. р.
5. Бошко Миленковић, с. р.
6. Милорад Божовић, с. р.
7. Милош Симић, с. р.
8. Момчило Радовић, с. р.

Пријемно 17 VI 41

за одбор
Милош Симић

Одбор за збрињавање избеглица у Краљево
прикупља добровољне прилоге, јун 1941.

Српски избеглички дом у Матарушкој Бањи

Први Краљевчани који су из окупираног Краљева пребегли на Гоч и формирали партизански одред „Јован Курсула”: Миро Драгишић (комесар), Михаило Кнежевић, Павле Јакшић (командант), Владимир Радичевић (заменик команданта) Исправе бораца партизанског одреда „Јован Курсула”

 Својеручна потпис, — vor-ü Züname		ЛИЧНИ ПОДАЦИ	
		Име и презиме	Дероковић Јовановић
Бр. пушке - Карабина Gewehr — Karabiner № 122343		Вој - њ. züname	Тschedomir Јовановић
Бр. пиштоља — Pistolen №		Чин-Dienstgrad	војник - Tschetnik
		Четнички одред	Ибарски
		Gehört der Abteilung	Тварски
		Датум-Datum:	1912
		Село-Dorf:	Чана
		Срез-Bezirk:	Љишча
		Бановина-Banovine:	
		Особени знаци	Чана
		Besondere Merkmale	Љишча
			
		НАЧЕЛНИК ШТАБА Потпис Нач. Гор. Штаба	Потпис Нач. Гарнизона
		Вјојвода Тимочки	Војвода

Јован Дероко, капетан, начелник заједничког штаба приликом опсаде Краљева
 Вуле Вукашиновић, командант Ибарског четничког одреда
 Радосав Ђурић, мајор, командант заједничког штаба приликом опсаде Краљева
 Драгољуб Михаиловић, командант Југословенске војске у отаџбини
 Објава за кретање Чедомира Јовановића, припадника Ибарског четничког одреда

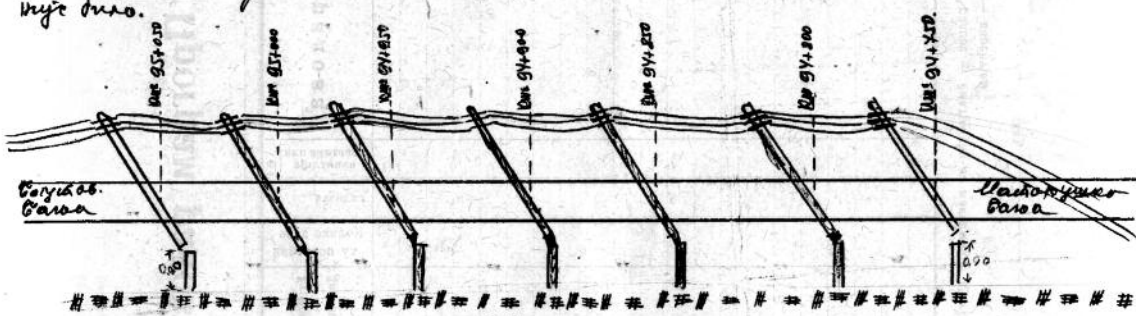
Прва жичка бригада
Потпоручник Богдан Пановић постројава одред, Готовац 1941.

Буковички четнички одред
Поручник Душан Ђокић, командант одреда приликом опсаде Краљева (седи десно)

СН 2223 С

Посечених телеграфских стубова од км: 94+750 - 95+050 ноћу између
 21/22 - 1941 год око 1² између Матарушке Бање и Богудовачке Бање од кући су скинути
 на км: 94+750 и км: 95+050 који су колосек, што је чвор пута бр. 13 од оградних зидина
 од Матарушке Бање објектирани. Стубови су одсечени десетером на 930 м² висине од земље
 Кело је уграђено од непознатих лица, воз 4814 законито је био обилазак 3¹⁵ 1/2 Штале
 није било.

Уверава:

25-10-1941 год
 Бровево

Југословенске државне железнице		Примљено од ст. _____	
ТЕЛЕГРАМ		на воду бр. _____ котур	
Станица КРАЈЕВО		бр. _____	
24.8.41 19 год.		Примио: _____	
од _____ бр. 700		Отпремио: _____	
Врста	Речи	Примљен дан сат мин.	Предат дан сат мин.
		9.45	6.13
Г.Комесару Мин. Сасбр. Ген Дир / II III IV			
Београд			
Утврђено 24.08.41 мост на км. 80.500 преко Мораве званог „Камидора“			
упао је од стране непознатих лица и саобраћај обустављен			
Предузете су мере за оправку моста и за 3 до 4 дана биће			
обезбеђени за саобраћај.			
Неговремено извештавам да је на мосту преко Убра км. 67.600			
покушано да се минира то сметан од чувар моста остао НИШ			
не повређен и преко моста је саобраћај редован.			
Шеф XIV секције Ђорђевић Шеф станице Николић			
Дато: Г.Комесарима и Помоћ.Комесару МО и СДЖ, Ген Дир II III IV			
и у одељку и Вејској групи.			

Г-24 - 1930 год. - ГДБр. 6413/40 - „Растворени“

Скица посечених телеграфских стубова између Матарушке и Богудовачке Бање, 21/22 август 1941. Телеграм о рушењу моста преко Мораве код Камидоре, 24. август 1941.

A b s c h r i f t

Inf. Division
Ic 341/41 geh

Geheim

O.U., den 5. November 1941.

Feindmaterial.

*Höheres Kommando LXV
79 1102/41 gsk.*

*Gen. General
IC*

A n

Höheres Kommando LXV
Wehrmacht-Verbindungsstelle.

79 3720/41 gsk.

In der Anlage überreicht die Division das beim Angriff vom 1.11.41 auf Kraljevo vorgefundene Feindmaterial /Abschrift und Übersetzung/ mit dem äusserst aufschlussreichen Angriffsbefehl und dem Plan von Kraljevo mit eingezeichneten Feuerstellungen.

Auf Anlage Nr. 29, ein Flugblatt mit der Unterzeichnung "Draža" /Mihajlovic ?/ wird besonders hingewiesen.

Nach dem anliegenden Schriftenmaterial sind folgende Partisanen und Cetnici - Verbände im Raume Kraljevo tätig:

1./ Cetnici-Abteilungen /Geb.St.7/ Führer: Mjr. Djuric

a/	Abt. Bukovica	"	?
b/	" Mrsac	"	Hpt.Rad.Djordjevic
c/	" Jelica	"	Lt.Moysilovic
d/	" Kotlenica	"	Obstlt.Rad.Jovandorovic
e/	" Prijevor	"	Obtl.P.Rakovic
f/	1. Kav. Eskad. v. Čačak	"	Hpt.J.Stanojevic
g/	eine Abt. Keserovic	"	Mjr. Keserovic

2./ Partisanenverbände Führer: M. Radosaljevic

a/	Partisanen KP. v. Rudnik	"	?
b/	" Btl.Ljubic	"	?
c/	" " Dragazevo	"	Kapelan
d/	" " Jelica	"	Plazina

Gliederung der Verbände:

Ein Batl. /bei Cetnici Abteilung genannt/ hat 3 Kp. zu je 100 M.
Eine Kp. hat 3 Züge zu je 3 Gruppen /10-12 Mann/

-31- Anlagen.

Für das Divisionskommando:
gez. Unterschrift.

Немачки штаб на Ратарском имању
Изгинули борци Јеличког четничког одреда у нападу на Краљево
код Ратарске школе

СА ФРОНТОВА ПАРТИЗАНСКИХ БОРБИ

Краљево

Партизански и четнички одреди на фронту око Краљева стежу све више непробојни обруч око фашистичких трупа. Сви покушаји непријатеља да побегне из опседнутог Краљева осујећени су уз велике губитке по непријатеља у људству и оружју.

Пише нам друг командир партизанских одреда: „Немогуће да се пробије из нашег смртоносног заграда, у свом беспомоћном

убијали мирно становништво по селима Битковцима и Витањцима, па се затим поново вратили у Краљево. Међу њима било је и много петоколонаша из Краљева и одбеглих издајника из Чачка. Наши борци су толико озлојеђени овим најновијим зверствима Немаца и непрестано траже јуриш на опседнуто Краљево. Углавном Краљево је чврсто опседнуто и ниједан фашистички војник ни петоколонаш неће жив из њега изаћи. На фронту око Краљева концентришу се све јаче партизанске и четничке снаге које су последњих дана разоружале и неке мање одреде Косте Пећанца издајника и жандара окупатора.

Обруч око Краљева све се више стеже. Краљево ће бити гроб многим фашистима и петоколонашима.

„Новости”, бр. 1, 15. октобар 1941.
Погинули немачки војник у борбама око Краљева

Изазвана подлим и кукавичким вренадима на немачке трупе, заплотњачким убиствима немачких официра и војника, изазвана заједничким радом грађанства са партизанима, којима се даје добровољно могућност, да се увуку у куће у граду и да из тих кућа отворе паљбу на немачке војнике, изазвана потпомагање вреноса муниције и оружја партизанима од стране грађанства, Немачка оружана сила од данас више неће праштати, него ће објављети у меру: за једног убијеног немачког војника стрељање 100 Срба, бити од данас спроведено. Даје се даље на знање, да данашњим даном за народ ових крајева ступа на снагу закон најтежих репресалија, т. ј. неће бити само стрељано 100 Срба за једног Немца, већ и уништене и породице и имовине.

Наредбом команде места почевши данашњим даном важи за град Краљево ВАНРЕДНО СТАЊЕ са преким судом.

Краљево, 15. Октобра 1941.

Летак о увођењу ванредног стања у Краљеву, 15. октобар 1941.
Локомотивска хала Железничке радионице
у коју су затварани таоци пред стрељање

Ного, Мохамед
који абије ми иста
како она овог дубави мило
мије асиако ва ормачу
и тек ми Шуро утис
ноо поља два шебара
Дорин Пашир мије

...! Там обаша... ома... ја
...војоје вумаје, шибреша, рто мо
...нема прена позде појоји, за мене се повој
...ниш еби ишвирати, шибреша, повој, ола ми
...миш рети, позде повој Рите шибреша
...ноа јаша ми дво мије дрво.
...и мене шибреша
...јер шибреша и баубију

Шуро

Последње поруке заточених талаца

Druogo Anka //

Josam dobrogo so.ono u sredu
tri boketa papir mi nenoj stoti a tako
isto nenoj i jelo suoki don nego suoki
drugi jet ti kmoš koliko ja jedem ja
ja pokle imoni i na meni nenojte do
brinete mi šter nego mi pošohu mošima
ko brinjje i uodini mnogo ročna na
mojku o pošohu mi kimski kofut
kotokro - nos

tebiu Hojka

Bykoj

- 43 -

april pogumiam
Ja sam zepo i surb i ipina
moje pumia na dromine
za nese. kono. cine. bi. pena
me jebim jena pokyma ga
goje go nese. jer sam pumiam
ga moim srezmubpu.

goraze nog nae na pomme
je u ga srezmubpu nese
pokyma.

Mnoia hoc
ibe nozgrabma
Aija

Joni pumie Mnoia
ga mi pomme gubana
ako moše tje ga
Hate u pomme
mi jany Aija

Prany og 1/2 mima

Одвођење талаца и призори после стрељања

STAB-KOMMANDANTUR
Kraljevo

den 15. Dez. 1941

Es wird bestätigt, dass ein:
Name *Radosmanović Tkoj*
geboren .....
aus *Kraljevo*
während der kommunistischen Unruhen erschossen wurde.

*Stab-Kommandantur
Kraljevo*
St. B.
Blidow. u. Grd. Offz.

Призори после стрељања
Документ о стрељању издат од стране немачке команде

ОБЛАСНА УПРАВА
БОЛЕСНИЧКОГ ФОНДА

ЗА ДРЖАВНО ОСОБРАЊНО ОСИГУРАЊЕ
ПРИ ДИРЕКЦИЈИ ЗА ЗАШТИТУ РАДНИКА

Д. Бр. 12574/42

13 маја 1942

Р.

Поступајући сходно §§ 68 и 71 Наредбе Мин. Сообраћаја за осигурање државног саобраћајног особља И.О.бр.16276/22 у ствари одређивања породичне ренте Милени, удови пок. Игњатовић П. Мирослава, бив. бравара, ред. квал. рад. I врсте Рад. Краљево, а према прибављеним подацима нашао сам:

1/ Да је према потражном материјалу, који-сноком записнику и умрлици опр. прав. цркве Краљевке Хр. Св. ројнице у Краљево бр.181 од 17 новембра 1941 год. Игњатовић П. Мирослав бив. бравар, ред. радк квал. радн. I врсте Рад. Краљево, погинуо за време службеног рада код државних саобраћајних установа на дан 16 октобра 1941 г.

2/ Да је пок. Игњатовић П. Мирослав иза ово-је смрти оставио за собом, законите венчану жену Милену и из овога брака закониту децу сина Слободана рође-ног у Чачку 5 јула 1934 год. и сина Војислава, рођеног у Чачку 13 маја 1937 год. а према поднетој венчаници цркве Успен. Преоз. Богородице у Вар. Младеновцу бр. 9/75 од 1 Ју-ла 1932 год. и крштеницама цркве Св. Захарије у Чачку бр. 74 од 7 марта 1940 год. и цркве Сил. Св. Духа у Краље-ву бр. 906 од 9 октобра 1939 год.

3/ Да је Милена, удова пок. Игњатовић П. Ми-рослава према својим изјављеним подацима пре својим мужем пок. Мирославом све до његове смрти: да је после његове смр-ти није преулавала, да како она тако и деца: Слободан и Војислав ниоу смештени ни у један завод о државном ни-ти самоуправном трошку нити су настављени у инострано-ту и да како од државе тако и самоуправних тела не при-мају никакву помоћ ни пензију а према увереку општине Краљевке у Краљево бр. 325 од 4 јануара 1942 год.

4/ Да Милена, удова Игњатовић П. Мирослава и деца Слободан и Војислав ниоу осуђивани за какво злош-но дело или безчајствени преступ, да ниоу под кривичном протрагом, нити се налазе у затвору а према увереку Држ. Тужилаштва у Краљево бр. 1148 од 11 априла 1942 год.

Поступак у одређивању породичне ренте Милени,
удови покојног Игњатовић П. Мирослава, стрељаног 16. октобра 1941.

По чл. 3. тач. 5 Правилника о на-
плати црквених такса, издато без таксе,
за регулисање плате.

Књига 1
Страна књиге 9
Текући број 81

Парох
Миромир Милошевић

ИЗВОД

из књиге за уписивање УМРЛИХ списке православне цркве Кравевске
храма Св. Тројице у Кравеву
општине Кравевског среза бановине

1. Презиме, име, занимање, пол и брачно стање умрлога	<u>Мирослав П. Игњатовић</u> <u>Бравао срабошине ватике</u> <u>мушкар</u>
а) код супруге и удове: презиме, име, занимање и место становања почившег супруга	
б) код деце: презиме, име, занимање и место становања родитеља	
2. Место где је умро(ла, ло)	<u>Место. Дрв. Србич</u> <u>Кравево</u>
3. Година, месец, дан и час смрти	<u>1941 год. Октобар 16/3</u> <u>шеснаест</u>
4. Година, месец и дан сахране	<u>1941 год. Октобар 16/3</u>
5. Место и гробље сахране	<u>Кравево</u>
6. Место рођења	<u>Алексинац</u>
7. Година, месец и дан рођења	<u>13 27-XI-1907 год.</u>
8. Узрок смрти	<u>Потпуно ка слуху. дупкасти</u>
9. Презиме и име свештеника који је опело извршио	<u>Утрошковић застав. одржа</u> <u>Назовић свеш.</u>
10. Да ли је умрли исповећен и причешћен	<u>није</u>
11. ПРИМЕДБА	<u>Утрошковић заверен на основу</u> <u>извештаја жезел. јарисички</u> <u>бр. 7086/41 год. Рег. бр. свеш. 61</u>

Да је овај извод из књиге за уписивање умрлих цркве Кравевске
храма Св. Тројице у свему веран своје оригиналу

оверавам својим пошписом и црквеним печатом.

Бр. 81
Кравеву 1942 год.

Парох
VI Игњатовић
Миромир Милошевић

Цена 1 комаду 1.— ден.
Израда и растурање овог формулара од стране црквених надлежности се у смислу чл. 13 Правилника о цркв. таксама као фалсификат сматрају и казниће се по кривичном закону.

Извод из књиге умрлих Храма Свете Тројице
о смрти Мирослава П. Игњатовића

Лични предмети стрелјаних

ЛИЦА СА ТЕРИТОРИЈЕ СРЕЗА ЖИЧКОГ, КОЈА СУ ИЗГИНУЛА ЗА ВРЕМЕ КОМУНИСТИЧКИХ
ОД 24 МАРТА 1942 ГОДИНЕ.-

Ред.	ИМЕ И ПРЕЗИМЕ	Год. Старост	МЕСТО РОЂЕНА	ЗАНИМАЊЕ	РАЗЛОГ Т.Ј. ОБРАЗЛОЖЕЊЕ ШТА СЕ СА ДОТИЧНИМ ЛИ- ЦЕМ ДЕСИЛО.

К

ПРЕДА, САСТАВЛЕНО ПО НАРЕЂЕНИЈ ОКУЖЕНОГ НАЧЕЛСТВА ОКРУГА КРАЂЕВАЧКОГ БР:4353.-

Ред. Бр:	ИМЕ И ПРЕЗИМЕ	Год. Стар.	МЕСТО РОЂЕЊА	ЗАНИМАЊЕ	РАЗЛОГ Т.Ј. ОБРАЗЛОЖЕ- ЊЕ НЕ ШТА СЕ СА ДОСТИГ- НИМ ЛИЦЕМ ДЕСИЛО

2

1	Никола Т. Балтић	46	Бресова, Студен.	Јан. нар.	Стреван у лагеру
2	Петар Р. Живадиновић	51	Дреновац, ТИМОК.	"	"
3	Никола Николић	41	Дојканци, Нишав.	"	"
4	Живојин В. Панић	55	Куклин, Расински	"	"
5	Ратко С. Чамљановић	44	Чева, Цетињски	"	"
6	Василије Ј. Јокић	41	Столац, Стрелачки	"	"
7	Јеремија Ј. Слешчевић	48	Штавањ Сјенички	"	"
8	Тома Р. Спасојевић	49	Б. Река, Златибор.	"	"
9	Новак Ђ. Чаљановић	41	Брекут, Погорич.	"	"
10	Војо Ђ. Марић	45	Томиље Требињски	"	"
11	Милорад С. Иванљевић	53	Тремча, Андријевац.	"	"
12	Павле С. Мићевић	41	Нетредина, Никшић	"	"
13	Ђуро Д. Конић	39	Збег, Слушки	"	"
14	Јован м. Лојавица	34	Бранешница, Златибор.	"	"
15	Јован К. Ковачевић	40	Тузи, Требињски	"	"
16	Стеван М. Давидовић	45	Дерана, Ошачки	"	"
17	Миро Н. Бетковић	43	Трепча, Никшићски	"	"
18	Стеван Н. Стојимин	53	Брањево, Ст. Бечеј	"	"
19	Алекса Ђ. Ивановић	47	Извоз, Гњилански	"	"
20	Драгоје А. Мићић	53	Витковац, Расински	"	"
21	Миро Г. Подгорац	39	Галитовци, Првав.	"	"
22	Петар Ђ. Хинић	48	Ковјен, Горњички	"	"
23	Радисав Д. Сретеновић	34	Врчин, Таковски	"	"
24	Радоско Ј. Јолдић	37	Бинча, Опленички	"	"
25	Милан Ј. Зорић	32	Ц. Комора, Дв. И. Ун.	"	"
26	Миро Д. Бакић	27	Бистрица, В. Град.	"	"
27	Војислав П. Плавшић	35	Кан-кола, Б. Дика	"	"
28	Василије М. Русевић	45	Причиновић, Поцер.	"	"
29	Ђорђе М. Радошевић	37	Брточе, Бихански	"	"
30	Будимир М. Раденковић	34	Мезаница, Жички	"	"
31	Михаило Е. Миланковић	нема	података	"	"
32	Милан Равилић	45	Опази, Трстенички	"	"
33	Милан Ристић	30	Пожеревац,	"	"
34	Вергилије Чулић	41	Грново, Битољски	"	"
35	Младен Стевић	38	Приштина,	"	"
36	Милан Смиљанић	48	Крајево, Жички	"	"
37	Јован Пејић	29	Кљасура, Босиград.	"	"
38	Драгољуб Миливојевић	42	срез, Моравички	"	"
39	Радисав Митровић	36	Маршница, Драчев.	"	"
40	Трајко Буцић	35	Приштина	"	"
41	Бранислав Натараш	25	Дика	"	"
42	Коска Икономовић	41	Крива Паланка	"	"
43	Никола Гахчетић	38	Приштина	"	"
44	Риста Гахчетовић	39	Приштина	"	"
45	Митар Алексић	35	Подгорица	"	"
46	Љубомир Барковић	40	Сјеница	"	"
47	Слободан Рибанац	40	Ђуприја	"	"
48	Мирослав Вирант	32	Марибор	"	"
49	Љубомир Трбојевић	33	Беоков, Босна	"	"
50	Хранислав Милићевић	51	С. Суботина, Гора	"	"
51	Радомир Радовић	49	Крајево, Жички	"	"
52	Радоско Поповић	42	Раданово, Моравич	"	"
53	Мирослав Игњатовић	31	Приједор, Чаџак	"	"
54	Благоје И. Миловић	39	Грахово	"	"
55	Иштенко Кондрат	45	Русија	"	"
56	Трифун Ђорђевић	18	Велес	"	"
57	Миодраг Лукић	20	Крајево, Жички	"	"
58	Светислав Вељковић	21	"	"	"
59	Првослав Миљковић	24	Мађарска	"	"
60	Ђождар Пејчиновић	26	Скопље	"	"
61	Јевђимир Марковић	52	Длин, Драгачевски	"	"
62	Љубомир Лукић	37	Стока, Трупавски	"	"
63	Драгомир Димитријевић	40	Алексинац	"	"
64	Живојин Миловановић	48	Крагујевац	"	"
65	Ђождар Велешевић	37	Хрватска	"	"
66	Благоје Пеповић	32	Јуж. Србија	"	"
67	Радослав Лукић	42	Годачица, Жички	"	"
68	Трајко Стевић	36	Гњилани	"	"
69	Станислав Сојовић	-	Приштина	"	"
70	Ранђеловић Живојин	-	"	"	"
71	Аритон Н. Милановић	-	"	"	"
72	Тодор Михаиловић	43	Божихјев, Прешев.	"	"
73	Новица Р. Лекић	34	Крајево	"	"
74	Живко Булетић	32	Крајево, Андријевац	"	"
75	Илија Пејић	36	Авања, Јасенички	"	"
			Милићевици, Љубић.	"	"

76	Василије Ј. Ајдић →	-	-	-	Г. Ар. О. Суд.	Стрелан у лагеру	
77	Живота Н. Павловић	-	-	-	зв.	"	"
78	Стојан Декић	-	-	-	сл.	"	"
79	Живко В. Милошевић	-	-	-	"	"	Предмет бр.
80	Душан Ункович	-	-	-	"	"	"
81	Марко М. Милановић	46	Андријевића	Пре. Ф. Кен.	"	"	Прилог бр. 1088
82	Игњатије П. Подерегин	45	Русија	"	"	"	"
83	Светислав к. Басић	45	Б. Градиште	ек. П. Школе	"	"	"
84	Милорад Миленковић	28	Неготин	супл.	"	"	"
85	Александар Ј. Гашић	45	Пећ	"	"	"	"
86	Лазар В. Митић	35	С. Кнез, Нишки	зв.	"	"	"
87	Ђорђе Д. Јаковљевић	26	Врба, Жички	ин.	"	"	"
88	Василије Дрбовић	53	Павл. Град, Русија	учитељ	"	"	"
89	Димитрије Опљановић	52	Челошево, Белешки	"	"	"	"
90	Ђорђе Максимовић	38	Амерић, Космајски	"	"	"	"
91	Велимир Дамњановић	38	Крагујевац	"	"	"	"
92	Анка Ашић	38	Загреб	"	"	"	"
93	Милорад Јовандарић	35	Лађевци, Жички	"	"	"	"
94	Бранко Скенцић	40	Ћиљане	"	"	"	"
95	Јарослав Маџан	42	Липња Гал. Пољска	"	"	"	"
96	Милиша Младеновић	21	Крагујевац	"	"	"	"
97	Михаило Меденица	37	Колашин, Колашински	"	"	"	"
98	Митар Живковић	35	Шежулар, Андреј.	"	"	"	"
99	Драган Бојић	49	Лебане, Јабланич.	"	"	"	"
100	Петар Н. Андриченко	41	Харково-Русија	чин. Ж. Лок.	"	"	"
101	Петар С. Антонијевић	36	Брезница, Скопје.	М. В.	"	"	"
102	Драгољуб Ј. Арсенијевић 54	41	Велика Плана	служ.	"	"	"
103	Редољуб Атанацковић	30	Корман, Алексин.	лок.	"	"	"
104	Јован В. Бакић	40	Краљево, Жички	Прег.	"	"	"
105	Душан Батановић	37	Рибари, Маџан.	вд. маџ.	"	"	"
106	Дејан Ђ. Баштованов	26	Темишвар	брав.	"	"	"
107	Павле А. Велић	32	Голубинци С. Паз.	"	"	"	"
108	Милан Н. Векић	40	Крагујевац	М-ја	"	"	"
109	Радисав Ж. Блажић	21	Краљево, Жички	брав.	"	"	"
110	Гвозден М. Богдановић	29	Ђуприја	"	"	"	"
111	Михаило Богојевић	29	Тетово	чин.	"	"	"
112	Станко Богуновић	26	Ријека	лок.	"	"	"
113	Јован С. Будимировић	44	Зрмање, Грачацки	М-ја	"	"	"
114	Петар В. Буџеновачки	48	Голубинци С. аз.	брав.	"	"	"
115	Никола С. Вељковић	41	Дугавчина	назач	"	"	"
116	Светислав Р. Вељковић	41	Лапово, Мепенички	рад.	"	"	"
117	Вукосав Веселиновић	38	Пријеполе	чин.	"	"	"
118	Тома Д. Војводић	23	Мавин, Грачацки	лок.	"	"	"
119	Георгије В. Врзић	42	Меленица, Оточачки	М-ја	"	"	"
120	Војидар В. Вукановић	21	Скопље	брав.	"	"	"
121	Милорад Т. Вукановић	36	М. Сугуб, Трстенич.	"	"	"	"
122	Никола М. Вукмировић	41	Пл. Несковац	лок.	"	"	"
123	Михаило Р. Вукосав	36	Кула Невесињски	"	"	"	"
124	Илија В. Вучинић	22	Српска Моравица	стол.	"	"	"
125	Лазар В. Вучинић	22	"	брав.	"	"	"
126	Мирко П. Вучковић	47	Врбевска, Моравски	М-ја	"	"	"
127	Светислав Д. Раћиновић	30	Невесиње	тех. ч.	"	"	"
128	Милан П. Рубић	49	Брдг, Оточачки	рад.	"	"	"
129	Велимир Т. Рубишић	26	В. Попина, Грачацки	лок.	"	"	"
130	Марко С. Грујић	26	негославци	чин.	"	"	"
131	Драгић Д. Грујић	34	Гадојево	ложац	"	"	"
132	Леонтије Ј. Демченко	39	Кубан Русија	радн.	"	"	"
133	Ђура Дусраш	34	Капинац, Дарувар.	лок.	"	"	"
134	Војин П. Драгојевић	29	Гостиње	чин.	"	"	"
135	Јован П. Драгић	31	Драготиње	М-ја	"	"	"
136	Душан Дмитров	35	Велика Кикинда	брав.	"	"	"
137	Бранко М. Ђемшарин	35	"	елек.	"	"	"
138	Љубомир П. Ђорђевић	44	Божурња Ояленачки	М-ја	"	"	"
139	Чedomир М. Ђорђевић	34	Вина, Моравски	"	"	"	"
140	Драгољуб Д. Ђорђевић	47	Гривовац, Трстенич.	брав.	"	"	"
141	Илија М. Јинић	33	Штикада, Грачацки	чинов.	"	"	"
142	Стеван М. Затежић	31	Љубић, Љубићски	"	"	"	"
143	Радош Д. Затежић	14	"	шегр.	"	"	"
144	Душан Затежало 32	Д. Дубрава, Оголински	брав.	"	"	"	"
145	Анђелко С Здравковић	29	Свершште, Полошки	радн.	"	"	"
146	Ниче С. Здравковић	42	Скопље	лок.	"	"	"
147	Михаило О. Зећ	28	Бања Лука	ковач	"	"	"
148	Милун Љ. Златић	36	Кр. Река, Ужички	лок.	"	"	"
149	Стојан Р. Златковић	28	Раџуни, Јабланички	брав.	"	"	"
150	Феликс Ј. Зупанчић	34	Виноврх Н. Место	"	"	"	"

151	Миливоје Ј. Милић	41	Дукојевац, Бички	Брав. Д. Лок.	Стрели у лагер
152	Сивон Г. Јакић	27	Српска Моравица	лок.	"
153	Благоје А. Јовановић	29	Суково, Пчњавски	"	"
154	Драгољуб Јовановић	33	Младеновац	"	"
155	Радосав Ј. Јовановић	43	Сента	Чин.	"
156	Стојан В. Јовић	41	Градња, Пчњавски	Котлар	"
157	Трајко М. Јовичић	43	Брање	локач	"
158	Божидар Н. Јовичић	18	Јајде Босна	шегрт	"
159	Илија Р. Каблар	37	Голубић, Пчњ.	м. вођа	"
160	Михаил А. Кадрас	47	Русија	Бравер	"
161	Игњатије С. Казјић	34	Мишенићи	радник	"
162	Сретен П. Косовић	39	Стубине Морав.	ивођа	"
163	Миодраг А. Крстанић	17	Мала Крсна	шегрт	"
164	Ђеро В. Кузминовић	37	Душановић, Стол.	кола	"
165	Лазар И. Кулиновић	42	Сувоје, Д. Лок. ад	радник	"
166	Божидар Р. Лазовић	30	Краљево	м. вођа	"
167	Никола Лакић	42	Гештар Коренч.	локач	"
168	Алоја А. Довренчић	36	Харија, Крајски	чинов.	"
169	Душан Р. Лојаница	33	Чачак	ивођа	"
170	Милојан Р. Лујић	46	Дучина, Београд	"	"
171	Милоша А. Лутовац	44	Беране	служ.	"
172	Бранико М. Лубојевић	33	Брежни Унички	локач	"
173	Макијаје С. Мајински	44	Бос. Петрово село	Бравер	"
174	Тодор М. Макула	32	Гомирје, Ступи.	ивођа	"
175	Антон И. Маргон	43	Трпе талаја	локач	"
176	Веселин М. Марш	28	Сипчић, Мостарски	"	"
177	Викан С. Марјановић	24	Брановац, Коренич.	"	"
178	Божидар А. Марковић	48	Драгосав, Лички	мавач	"
179	Добривоје З. Марковић	33	Божановац, Маврска стол.	"	"
180	Митар С. Мартиновић	42	Бајица, Цетина	чинов.	"
181	Здравко Марковић	26	Цветко, Лички	рад.	"
182	Јован А. Марковић	30	Бујановац	ивођа	"
183	Душан Ј. Мандић	20	Картини, Буковар	чин.	"
184	Георгије Ј. Матић	21	Српска Моравица	"	"
185	Стеван М. Матовић	33	Доброс. Златибор.	рад.	"
186	Јован М. Миловић	38	Грчаница	"	"
187	Ивана Миодраг	44	Лексница	м. вођа	"
188	Драгољуб Р. Милинчић	33	Мрмољ Расински	"	"
189	Будослав Милисављевић	37	Мр. Кула, Госпни	"	"
190	Милутин Р. Милековић	39	Мрчајев, Лубишки	радник	"
191	Богдан Ј. Милековић	30	"	локач	"
192	Миливоје М. Милетић	37	Лазовић, Орашки	Бравер	"
193	Мирослав Милетић	27	Јапово	локач	"
194	Јован М. Милековић	41	Добар. Сан. Мост	"	"
195	Милорад Милешиновић	33	Рибница Лички	радник	"
196	Милан С. Милошевић	28	Вања Лука	котлар	"
197	Стојан А. Миловановић	34	Чичевац, Равањски	чинов.	"
198	Илија М. Милутиновић	46	Браградим	"	"
199	Драгољуб Б. Милошевић	39	Потаревац	локач	"
200	Сима Т. Миљановић	34	Билеће	чинов.	"
201	Александар С. Мерић	21	Српска Моравица	стуг.	"
202	Дубомир М. Мировић	34	Куршумлија	Бравер	"
203	Ђорђе В. Митровић	40	Краљево поле	Т. чин.	"
204	Радисав Р. Милековић	39	Свеново, Рача	м. вођа	"
205	Стенко А. Михаиловић	30	Брање	чинов.	"
206	Ђорђе Ј. Михаиловић	42	Прокупље	п. кола	"
207	Добрица Ј. Младеновић	42	Столац	"	"
208	Рајко А. Мрдаковић	27	Сјеница	Т. чин.	"
209	Рајко Ј. Мишковић	41	Г. Горијевица	м. вођа	"
210	Спасоје Н. Мишковић	46	Штитар, Лички	"	"
211	Ђорђе А. Милић	43	Оравац, Орашки	"	"
212	Петар Р. Николић	30	Швањик, Лубишки	"	"
213	Радосав П. Николић	31	Ратаре Јасенички	"	"
214	Језарж Николић	43	Срем. Каменница	локач	"
215	Дубомир А. Новковић	37	Босаница Трнавски п. кола	"	"
216	Радосав П. Новковић	42	Данилов-град	чинов.	"
217	Белимир А. Обрадовић	37	Рековац, Лички	служ.	"
218	Славо П. Павлов	26	Каблате, В. Црква	м. вођа	"
219	Драгољуб Ј. Павловић	37	Београд	струг.	"
220	Радмилко Т. Павловић	27	Крушевац	м. вођа	"
221	Јосип П. Павичић	42	Дуково, Госпни	"	"
222	Душан Ј. Петровић	46	Каштан	"	"
223	Новак С. Петровић	33	Д. Степов, Расин.	п. кола	"
224	Радосав А. Петровић	26	Г. Бероднице Кос.	служ.	"
225	Дубомир А. Петровић	30	Лисоње, Тамнава	локач	"
226	Михаило П. Петровић	29	Седовац, Смедерско	вођа	"

227	Милан Д. Поповић	45	Крагујевац	н. маш. жл.	р.	стрелан у лагеру
228	Никола Ј. Поповић	28	Славон. Пожега	дожац	"	"
229	Стиван Првуловић	28	Брдан, Депенски	"	"	"
230	Станко М. Радалић	30	Брешће, Осјешки	"	"	"
231	Владимир Радић	26	Минсалоније	бравар	"	"
232	Милорад Радошављевић	49	Шабац	в. машин	"	"
233	Гергије С. Рајиновић	34	Српска Моравица	редник	"	"
234	Бранислав Д. Рајковић	26	Краљево, Жички	дожац	"	"
235	Илија Н. Рашић	38	Срб. Доли ланац	м-ђа	"	"
236	Тодор В. Ристић	53	Небрегово, Прилеп	зудар	"	"
237	Риста С. Салатић	52	Сливље	бравар	"	"
238	Марко Ј. Сердар	32	Д. село, Босан. круп.	вођа	"	"
239	Владимир М. Сибиновић	36	Ђурђија	дожац	"	"
240	Видоје М. Смиљанић	30	Ужице	м-ђа	"	"
241	Радован С. Смиљанић	27	Платичево, Срем	п. кола	"	"
242	Дубомир Б. Стаменковић	41	Ниш	м-ђа	"	"
243	Живојин Ф. Стевановић	37	Парић, Ср. рудник	м-ђа	"	"
244	Николије Т. Стојановић	48	Г. Лопатница	п. кола	"	"
245	Милутин В. Стајић	28	Ратаје, Пчињски	дожац	"	"
246	Лазар И. Стошић	45	Нерадовић, Пчињски	"	"	"
247	Драгомир Ј. Стражинић	35	Јагличак, Брестово	"	"	"
248	Душан Р. Танкосић	32	Д. поље, Д. лапац	м-ђа	"	"
249	Никола Д. Терзић	29	Б. Иванча, Космајс.	дожац	"	"
250	Милутин Д. Терзић	36	Оплатини, Жички	"	"	"
251	Дубомир Т. Тодоровић	46	Г. село, Призрен	редник	"	"
252	Бошко Р. Томаћ	23	Високо, Босна	чин.	"	"
253	Вогољуб Н. Трипковић	33	Мокриште, Ц. бара	м-ђа	"	"
254	Бранко К. Трајановић	41	Кочане	п. кола	"	"
255	Василије Д. Тошић	28	Зеница, Босна	чин.	"	"
256	Глигорије Ј. Тунић	29	Призрен	котлар	"	"
257	Милош Б. Тулибрк	34	Бродско, Босна	м-ђа	"	"
258	Лазар Б. Узуновић	41	Дубоко, Ужички	"	"	"
259	Милан Угљаревић	40	Дола, Врб. Зетска	"	"	"
260	Никола Д. Хајдиновић	36	Чајевац, Бјеловар	"	"	"
261	Јосип Б. Хаубер	37	Београд	електр.	"	"
262	Живан Т. Цветковић	38	Ниш	м-ђа	"	"
263	Лазар Ј. Чубриловић	35	Бања Лука	дожац	"	"
264	Видоје Р. Шибалић	34	Горјане, Ужички	бравар	"	"
265	Спасоје С. Шкоро	38	Слижи, Мостар	м-ђа	"	"
266	Душан М. Трајковић	34	Тибуде, Пчињски	дожац	"	"
267	Борђе П. Алексић	35	Вистрин, Сарајево	коч. ж. сг.	"	"
268	Драгутин В. Аврамовић	40	Крушевац	конд.	"	"
269	Стефан Т. Аранђеловић	42	Бела Паланка	"	"	"
270	Милан А. Алексић	48	Ђулану, Оп. Трбушње	кочн.	"	"
271	Спасоје М. Аћимовић	29	Гребовац, Гружа	"	"	"
272	Радојко П. Анђелковић	32	Ушће, Студенички	м. рад.	"	"
273	Јагодић С. Вулаковић	30	Гребавца, Д. гора	с. чин.	"	"
274	Радоје М. Банковић	28	Ушће, Студенички	кочн.	"	"
275	Станислав М. Бодић	36	Њивац, Рањавски	чин.	"	"
276	Стојан С. Вусић	43	Славон. Пожега	возов.	"	"
277	Живан М. Влајић	53	Љубичево, Опленач.	блокар	"	"
278	Борисав Р. Вујак	41	Славон. Пожега	кочн.	"	"
279	Љубо В. Вишић	38	Горња Дубрава	возов.	"	"
280	Петар Т. Вукосављевић	38	Вивоље, Крушевац	Манил.	"	"
281	Александар Д. Вељковић	30	Гречац, Жички	кочн.	"	"
282	Мирко П. Вучковић	30	Српска Моравица	"	"	"
283	Никола С. Вучинић	-	нема података	"	"	"
284	Миле Т. Војиновић	-	нема података	возов.	"	"
285	Георгије Вучковић	-	нема података	чин. п.	"	"
286	Дубомир С. Вучковић	-	нема података	кочн.	"	"
287	Душан С. Великовић	28	Синево, Нишки	авизер	"	"
288	Јован А. Војиновић	26	Тирици, Космајски	манвр.	"	"
289	Светозар В. Вељковић	30	Мокрић, В. Плана	"	"	"
290	Џвијо С. Веселиновић	-	нема података	"	"	"
291	Радимир А. Гавибашић	42	Степаћ	конд.	"	"
292	Радисав Ж. Голубовић	38	Бела Паланка	п. кола	"	"
293	Глигорије М. Гојић	40	Д. вош, Ср. Митров.	воз.	"	"
294	Мисдраг П. Гвоздић	28	Кориље К. Митровица	коч.	"	"
295	Драгомир В. Гвозденовић	43	Лапово	конд.	"	"
296	Владислав П. Динко	30	Ада, Сента	телег.	"	"
297	Стеван Давидовић	28	Милановић	кочн.	"	"
298	Живота Ч. Диклић	41	Бела Паланка	конд.	"	"
299	Драгомир М. Дмитровић	36	Љубовица	возов.	"	"
300	Гвозден К. Ђорђевић	42	Крагујевац	конд.	"	"
301	Раја М. Ђорђевић	39	Брњ. Ова	"	"	"

302	Марко М. Кутин	-	нема података	магац. ж. ст.	отрезан у лаге
303	Грује М. Ј. вић	41	Џиблик	коч.	"
304	Радоје Б. Животић	30	Рончево	манерв.	"
305	Битомир Д. Живић	30	Маклиште, Б. Палан	"	"
306	Гојко В. Ђорђевић	29	Јовановац	"	"
307	Радомир Б. Дујовић	41	Рајковац Брачар.	конд.	"
308	Миладин С. Затеало	37	Доња дубрава	возов.	"
309	Милета Б. Затеало	34	"	кочи.	"
310	Никола С. Затеало	29	"	"	"
311	Живота С. Илић	43	Глокане	конд.	"
312	Битомир В. Ивановић	41	Бадњевац	п. кола	"
313	Тихомир В. Ивковић	30	Оријовац	манерв.	"
314	Драгољуб М. Илић	"	нема података	кочнич	"
315	Петар В. Јевтовић	31	Ужиче	"	"
316	Радомир К. Јовичић	47	Версличу	"	"
317	Милорад М. Јеремић	25	Милићевац	"	"
318	Божидар Р. Јоксимовић	25	Рипаљ	"	"
319	Живојин Ч. Јанковић	30	Влашка, Младенов.	"	"
320	Милорад М. Јовановић	30	Остава, Дежевски	конд.	"
321	Мирослав Р. Јанићијевић	45	Дуплу, Ваљево	кочи.	"
322	Радоје М. Јовановић	-	нема података	"	"
323	Јанићије В. Јанићијевић	-	"	магац.	"
324	Владимир М. Јовановић	-	"	конд.	"
325	Војислав С. Кузмановић	50	Рашка	вратар	"
326	Милијан М. Кузмановић	34	Р. сна Пожега	чинов.	"
327	Сима Д. Косић	28	Грачац	скрет.	"
328	Стево В. Кузмановић	31	Чапљина	кочи.	"
329	Остоје М. Касабашић	38	Бања Лука	конд.	"
330	Миливоје С. Крпић	39	Доња вратари	кочи.	"
331	Весна Т. Костић	43	Скопље	ч. прел.	"
332	Миле М. Кривекућа	-	нема података	телегр.	"
333	Драгић Р. Ковачевић	-	нема података	конд.	"
334	Милош М. Косић	43	Примизат	возов.	"
335	Драгољуб Ж. Куручев	37	Меленци, Банат	"	"
336	Тодор Б. Кузмановић	35	Липљан	телегр.	"
337	Миле М. Комленић	-	нема података	кочи.	"
338	Профил Н. Каматовић	22	Велуће	"	"
339	Лука Д. Кузић	37	Олуј, Хрватска	возов.	"
340	Душан Б. Лукач	27	Босан. Градишка	кочи.	"
341	Лукић Ч. Александар	38	Сталаћ	конд.	"
342	Љивко Р. Чаваревић	49	Ужиче	скрет.	"
343	Војислав Д. Дубисављевић	52	Брзац, Лепенички	возов.	"
344	Светелик Милошевић	40	Лукавац	кочи.	"
345	Владимир С. Михаиловић	-	нема података	конд.	"
346	Љивко В. Младеновић	28	Бела Паланка	мевр.	"
347	Никола М. Мирић	28	Горња Дубрава	к. очн.	"
348	Дубомир М. Мрашић	38	Крајево	калк.	"
349	Микаило С. Митић-Томић	35	Лесковац	магац.	"
350	Добривоје М. Мирковић	42	Крагујевац	конд.	"
351	Душан В. Мишовић	42	Сталаћ	магац.	"
352	Милан Р. Милосављевић	47	Белочина	возов.	"
353	Светозар С. Младеновић	-	нема података	кочи.	"
354	Светислав Ж. Микић	49	Бољевац	возов.	"
355	Милан С. Мирић	-	нема података	кочи.	"
356	Сретен Р. Милетић	47	Дуково	конд.	"
357	Микаило С. Микашиновић	-	нема података	п. кола	"
358	Душан Д. Марковић	28	Чала Иванча	мевр.	"
359	Тимотије М. Мачковић	-	нема података	"	"
360	Милан Д. Марковић	42	Бутовица	конд.	"
361	Душан А. Марковић	41	Г. Миловац	вван.	"
362	Микаило Д. Младеновић	41	Бадњевац	кочи.	"
363	Живојин С. Максимовић	-	нема података	"	"
364	Тодор Ј. Митић	44	Плашници	ноп. кола	"
365	Миленко С. Миличић	37	Лапово	конд.	"
366	Мане М. Мунас	36	Огулин	кочи.	"
367	Душан С. Марковић	43	Крагујевац	кочи.	"
368	Војислав В. Миршић	42	Јагодина	вванич.	"
369	Станимир В. Милутиновић	36	Лозница	конд.	"
370	Војислав И. Мијушковић	38	Њикић	магац.	"
371	Драгољуб В. Милошевић	42	Крчмаре	возов.	"
372	Милорад М. Марковић	46	Лапово	конд.	"
373	Добривоје Т. Митровић	25	Дреновац	кочи.	"
374	Стојан Ј. Мишић	26	Св. Петка	скрет.	"
375	Миливојер М. Милић	-	нема података	возов.	"
376	Никола М. Николић	40	Адашеви, Шид	конд.	"
377	Ибрахим М. Николић	35	Грабсвече, Сврљишки	чин.	"

378	Стеван П. Нонковић	46	Кини	Брат-ж. ст.	Стрепан у лету
379	Младен А. Николић	44	Лесковац	конд.	"
380	Милан К. Франчић	-	нема података	кочи.	"
381	Петар Л. Осмерковић	-	"	возов.	"
382	Ђуро Р. Гризовић	-	"	кочи.	"
383	Божидар Р. Петровић	38	Српска Моравина	"	"
384	Јован Петро вић	-	нема података	"	"
385	Божидар А. Петровић	43	Пријевор	"	"
386	Богдан В. етронјевић	48	Крушевац	магач.	"
387	Светислав М. Пекић	44	Вишевац	возов.	"
388	Трајко Ф. Петровић	46	Приштина	кочи.	"
389	Ђујадин Ј. Подгуз	29	Бучак-Бела Лука	возов.	"
390	Вивомир В. Панић	26	Рањав	кочи.	"
391	Владислав В. Чантић	32	Вишевац	шевр.	"
392	Ђорђе С. Петровић	36	В. Мавор	возов.	"
393	Јован М. Рагетић	28	Пантовац	маневр.	"
394	Јован И. Радовановић	29	Мачкаре, Жања	кочи.	"
395	Стојан В. Рајчиновић	-	нема података	возов.	"
396	Благота М. адовић	31	Коман	маневр.	"
397	Клија А. Ристић	39	Скопље	кочи.	"
398	Иван С. Рунтић	28	Мартинци	маневр.	"
399	Душан С. Ребић	-	нема података	кочи.	"
400	Милета К. Радошевић	45	Килошево	чин.	"
401	Михајло Р. Рјачић	-	нема података	возовоџа	"
402	Радомир И. Радовић	-	нема података	кочи.	"
403	Вивојин А. Радојевић	40	Младеновац	маг. рад.	"
404	Данило Ј. Радековић	45	Држина	пол. кола	"
405	Марко М. Ристић	36	Скопље	возов.	"
406	Ристић Ј. Тодор	40	Скопље	"	"
407	Ђоко М. Ребић	-	нема података	кочи.	"
408	Бојислав Ј. Ристић	41	Брваски	кочи.	"
409	Радомир Ј. Ранчић	32	Бела Пањка	кочи.	"
410	Душан С. Радојичић	49	Лесковац	возовоџа	"
411	Милко Р. Радомировић	31	Брчин	шевр.	"
412	Доброслав В. Радојковић	27	Корњан	возов.	"
413	Милоје М. Ристић	44	Мала Иванчи	конд.	"
414	Срба Станковић	37	Презево	возов.	"
415	Душан В. Стевић	42	Сталаћ	"	"
416	Драгољуб И. Стефановић	-	нема података	конд.	"
417	Милевија М. Срећковић	29	Базено	"	"
418	Стеван М. Симеуновић	41	Доња Јубеш	"	"
419	Душан В. Спасојевић	39	Бунић	кочи.	"
420	Вивојин А. Савић	31	Прокупље	С. чин.	"
421	Стеван А. Санковић	47	Капраски	маг.	"
422	Владимир И. Стојковић	33	Витановац,	кочи.	"
423	Данило Г. Тоштић	50	Блакчи	"	"
424	Сима Г. Стојковић	47	Сански Мост	"	"
425	Мир-слав В. Тодоровић	40	Праско-виз	"	"
426	Војислав М. Тодоровић	34	Сарајево	"	"
427	Ранко М. Трајковић	38	Крушевац	конд.	"
428	Милојко Т. Тасић	50	Бунић	кочи.	"
429	Божидар М. Терзић	31	Витановац	"	"
430	Добрица М. Томовић	35	Губеревац	"	"
432	Милевоје А. Тимковић	45	Крегујевац	"	"
433	Јован М. Тодоровић	30	Осјек	"	"
434	Милован Д. Терзић	44	Рибник	"	"
435	Милован А. Филиповић	43	Ракивац	благ.	"
436	Младен М. Крунић	-	нема података	кочи.	"
437	Чедомир Р. Цветковић	38	Милешевац	возов.	"
438	Костадин М. Прејић	25	Ново село	кочи.	"
439	Јован Н. Чалва	26	Војинић	"	"
440	Алексај Ј. Зеленик	48	Гусја	чин. 14. С.	"
441	Александар Ђакович	36	Трнава, Крагуј.	"	"
442	Станимир Станојичић	48	Ирвини, Трнав.	иван.	"
443	Драгољуб Пауновић	-	Ива	чин. пр.	"
444	Миле Крочић	39	нема података	"	"
445	Станислав Станковић	41	Ива	В. д. ч. н.	"
446	Младен Стевановић	45	Витковић, Тичи	д. пр. ге.	"
447	Милутин Стефановић	44	нема података	ч. телеф.	"
448	Александар Бучковић	42	Заблање, Трнав.	ч. пр.	"
449	Вукман Милан вић	42	Сенски рудник	н. б. с. и. г.	"
450	Ђуро Бурсаћ	44	Дика	ч. с. с. и. г.	"
451	Станимир Радојевић	47	Подгорица, Рањав.	дес. пруге	"
452	Вивојин Алектић	49	Макрешана, Гасни.	"	"
453	Ђуро Косановић	41	А. Јасница, Огуд.	"	"

454	Живојин Ђамиловић	35	Бучитри	чин. 14. С.	стореџац у лагеру
455	Настас Бинанин	49	Стопава, Трстеник	дес. пр.	"
456	Михаило Блажић	24	Страгари, Оплен.	пртач	"
457	Радисав Симић	23	нема података	рад.	"
458	Војин Милијевић	44	Бачинци Митров.	Ч. Стан.	"
459	Војислав Станковић	36	нема података	лимар	"
460	Сима Јанчић	33	Врање, Пчињски	столар	"
461	Милисав Ђорђевић	20	Ниш	радн.	"
462	Љубомир Драговић	49	Врба, Жички	служ.	"
463	Боривоје Недежковић	37	Ниш	над. мос.	"
464	Василије Вељковић	45	Бела Паланка	д. приге	"
465	Слободан Савковић	22	Крагујевац	Н. прип.	"
466	Милан Милошевић	43	Шљивовик, Сврв.	к. служ.	"
467	Иван Сипић	49	Русија	радн.	"
468	Драгомир Стојковић	43	Јасика, Расински	Н. телег.	"
469	Проккоп Дуравел	50	инж. Русија	рад.	"
470	Милутин Туцаковић	22	Краљево, Жички	"	"
471	Сима Станковић	-	нема података	зем.	"
472	Миланко Маринковић	48	Јасчан, Трнав.	дес. пре	"
473	Боривоје Стојановић	21	Бучји До, Скопље	рад.	"
474	Драгомир Марковић	44	Врбаја, Пожешки	рад.	"
475	Трајко Симијоновић	48	Липчан, Грачанин	чув. пр.	"
476	Крсман Димитријевић	50	В. Поље, Космајски	мос.	"
477	Драгослав Антонијевић	45	Лукавица	инж. ж. рад.	"
478	Константин Арсић	36	Липе	бравар	"
479	Сана Андрић	36	Бешка	"	"
480	Јан Алексић	36	Диторађе	"	"
481	Александар Арсић	39	Рабровац	рад.	"
482	Милош Адамовић	39	Мокибар	бравара	"
483	Радивоје Аламов	36	Меленци	"	"
484	Александар Ашич	24	Ново село	електр.	"
485	Васа Аврамов	28	Ковин	бравар	"
486	Радосав Андрић	21	нема података	радн.	"
487	Петар Богдановић	34	Дуприја	бравар	"
488	Немања Бирољев	37	Петров-град	"	"
489	Илиодраг Баталић	47	Београд	накир	"
490	Младен Бабић	31	Каудра	етилар	"
491	Петар Бугариновић	32	Босан. Кобаш	чин.	"
492	Петар Ђељица	28	Врбица	бравар	"
493	Драгомир Благојевић	47	Дунковац	вожар	"
494	Јосип Бишевац	31	Рудница	радн.	"
495	Милан Бошков	46	Меленци	ковач	"
496	Милорад Блажић	28	Љубичевац	стр.	"
497	Марко Боровина	55	Елато	рад.	"
498	Бождар Банковић	33	Крагујевац	чин.	"
499	Владимир Бајић	27	Смедерево	струг.	"
500	Љушан Бојановић	-	нема података	радн.	"
501	Милорад Божић	23	Краљево	електр.	"
501	Раде Ђељица	39	Врбица	радн.	"
502	Сима Бусакновић	48	Г. Бушевић	брав.	"
503	Гаврило Березњев	33	Русија	"	"
504	Мирко Бујатов	-	нема података	ковач	"
505	Мирослав Влајић	39	Вел. Орашје	зан.	"
506	Миле Врга	42	Подгорје	ковач	"
507	Тришко Вукановић	29	нема података	брав.	"
508	Сретен Вуковић	31	Високо	"	"
509	Ђувар Видмард	42	Годовић	"	"
510	Јазар Бујановић	39	Мостар	столар	"
511	Милош Вучковић	41	Београд	чин.	"
512	Мирко Вуклиновић	35	Кованлук, Жички	чув.	"
513	Радосав Вукајловић	23	нема података	радн.	"
514	Милан Вуклиновић	38	Платичевс	В. прист.	"
515	Бошко Вујин	35	Хергош	ковач	"
516	Франц Филџан	-	нема података	стол.	"
517	Владимир Вујичић	31	Бос. Градишка	брав.	"
518	Новак Белмиров	29	Вел. Кикинда	стол.	"
519	Коста Васиљев	32	Орловат	"	"
520	Кузман Владическо	39	Тител	ремен.	"
521	Мартин Вукајловић	36	Распоганша	радн.	"
522	Момчило Вукићевић	-	нема података	струг.	"
523	Зарислав Грива	32	нема података	чинов.	"
524	Александар Гикалов	38	Русија	инж.	"
525	Тома Гапан	37	Ријека	брав.	"
526	Игнац Рабријелчић	47	нема података	видар	"
527	Јосип Гечовић	31	Јањево	столар	"
528	Јосев Годоц	-	нема података	брав.	"

СОДБНИ
У
НИ

529	Радисав Глишовић	30	Грошница	лимар ж.	рад. Стрџан у лагеру
530	"антелије Глушченко	44	Русија	стол.	" "
531	Радивоје Глишић	40	Петровград	" "	" "
532	Лука Гавриловић	49	Никшић	радн.	" "
533	Александар Докић	27	Прешево	електр.	" "
534	Драго Драгиновић	-	нема података	радн.	" "
535	Витосмир Доброски	36	Мартонош	брав.	" "
536	Илија Дворнић	"	нема података	лакир.	" "
537	Михаило Дубајић	38	нема података	чувар	" "
538	Чедомир Димитријевић	30	Вел. Дреновац	столар	" "
539	Петар Девић	44	Доли Крај	" "	" "
540	Груја Добросављевић	31	Петровград	брав.	" "
541	Тросав Драгиловић	28	Бзовик	чувар	" "
542	Бранко Дејановић	39	Новска	столар	" "
543	Раја Борђевић	40	Ниш	инж.	" "
544	Љубомир Бурчић	39	Лозовик	фарб.	" "
545	Љубан Буровић	37	Никшић	радн.	" "
546	Јован Борђевић	26	"еготин	брав.	" "
547	Гадосав Борђевић	27	Враље	" "	" "
548	Гадосав Борђевић	31	Сикирица	ковач	" "
549	Марко Букановић	-	нема података	столар	" "
550	Никола Бурковић	50	Русија	ковач	" "
551	Милан Живчић	37	Земун	бравар	" "
552	Јосип Лувић	34	Драчевица	стол.	" "
553	Анта Микић	27	Солин	брав.	" "
554	Љубомир Живковић	42	Неготин	зван.	" "
555	Стеван Живковић	29	Ратина	радн.	" "
556	Мирслав Зарић	32	Ријека	брав.	" "
557	Радивоје Зарић	30	"	"	" "
558	Милан Зарић	30	Доње Врбаше	"	" "
559	Загорац Никола	33	Отешић	служ.	" "
560	Алојз Зорко	-	нема података	радн.	" "
561	Ђорђе Илић	33	Грабовица	столар	" "
562	Младен Ивковић	25	Ниш	лакир	" "
563	Данило Ијачић	-	нема података	брав.	" "
564	Мирслав Игњатовић	35	Алексинач	"	" "
565	Иван Иаство	55	Русија	ол. пис.	" "
566	Јакшић Стеван	22	Глогово	брав.	" "
567	Драгослав Јовановић	27	Њажевац	"	" "
568	Светислав Јовић	39	Попалић	"	" "
569	Коста Јовановић	41	Свилајинац	фарб.	" "
570	Богдан Јанкелић	-	нема података	ковач	" "
571	Драгољуб Јовановић	32	Приштина	столар	" "
572	Добриљуб Јовановић	28	Њажевац	брав.	" "
573	Величко Јешић	-	нема података	"	" "
574	Драган Јовић инж.	34	Дивочић	в. прист.	" "
575	Мрко Јамбрековић	36	Загреб	столар	" "
576	Бранислав Јовановић	27	Њажевац	брав.	" "
577	Добросав Јовичић	33	Мапаш	ковач	" "
578	Никола Јовановић	25	Румунија	брав.	" "
579	Радомир Јовановић	31	Витковић	радн.	" "
580	Милан Јовановић-Антић	36	Свилајинац	брав.	" "
581	Михаило Јаменски	28	Лавловац	стол.	" "
582	Јован Јолунчић	-	нема података	брав.	" "
583	Никола Клашња	30	Вел. Кикинда	"	" "
584	Мирслав Грамбергер	-	нема података	чинов.	" "
585	Љејин Куленовић	26	Петровград	столар	" "
586	Велик Коцка	34	Босански Кобаш	зидар	" "
587	Милан Костић	43	Шкамени	стол.	" "
588	Стеван Којовић	27	Вупни До	чин.	" "
589	Тихомир Кубуровић	40	Брусник	ковач	" "
590	Франц Кунт	40	нема података	бравар	" "
591	Петар Караџеновић	21	Петровград	"	" "
592	Арсен Кунбајац	53	Српски Елемир	"	" "
593	Ђорђе Косић	53	нема података	ковач	" "
594	Војин Ковачевић	53	нема података	радн.	" "
595	Драго Ковачић	53	нема података	чин.	" "
596	Симеун Кузмановић	43	Нови св. Иван	бравар	" "
597	Аркадије Кузнецов	34	Русија	радн.	" "
598	Цветко Краваља	34	нема података	лакир.	" "
599	Александар Коротенко	51	Кијев, Русија	чин.	" "
600	Наџа Крстић	51	нема података	бравар	" "
601	Павле Лукић	44	Парцане	столар	" "
602	Михаило Литкова	42	Русија	бравар	" "
603	Иван Леви	36	Русија	радн.	" "
604	Милорад Лазвић	36	Рибашево	бравар	" "
605	Ђорђе Ладић	36	Свражковици	ковач	" "

Српски
Лист
1918

607	Милорад Латиновић	26	Вршање	струг. Ж. Р.	Стреван у лагеру
608	Дејан Лехић	24	Нови Бечеј	бравар	"
609	Стеван Дасић	47	Сомбор	столар	"
610	Александар Лазарој	48	Кришкица	ковач	"
611	Олеје Лорсеб	48	нема података	словоп.	"
612	Милоје Дасић	48	нема података	бравар	"
613	Михаило Дубојевић	30	Луковац	бравар	"
614	Илија Мијатов	29	Суботица	бравар	"
615	Стојан Микић	31	Сарајево	столар	"
616	Валетин Мохина	31	нема података	"	"
617	Петар С. Милошевић	31	нема података	седлар	"
618	Јарослав Милетић	31	нема података	радник	"
619	Михило Момчиловић	39	Топчидер	инж.	"
620	Миодраг Милорадовић	37	Бакиње	бравар	"
621	Ђура Мадаковић	39	Грачац	"	"
622	Ђура Михаиловић	34	Градовац	ковач	"
623	Марко Малевић	30	Бес. Грачаница	столар	"
624	Крста Манчић	26	Пирот	бравар	"
625	Ђура Милић	27	Пожега	"	"
626	Никола Мариловић	27	нема података	етолар	"
627	Јовица Миловановић	26	Коплани	бравар	"
628	Михаило Марјановић	26	нема података	бравар	"
629	Михаило Мишковић	41	Штиптар	столар	"
630	Благоје Милековић	44	Горње Ђунице	столар	"
631	Славомир Марковић	39	Сенедраж	бравар	"
632	Михаило Милановић	39	нема података	ликир.	"
633	Адам Мамураћ	40	Мала Врановина	рад.	"
634	Петар Морић	41	нема података	столар	"
635	Петар Милошевић	41	нема података	бравар	"
636	Милован Матијевић	32	Мијаковци	ковач	"
637	Миодраг Марковић	31	Ратина	рад.	"
638	Радолав Милановић	31	нема података	рад.	"
639	Владимир Митић	31	нема података	рад.	"
640	Драшко Ђатовић	22	нема података	рад.	"
641	Боривоје Марковић	41	Ступнивођа	рад.	"
642	Миломир Милентијевић	27	Добротин	"	"
643	Миодраг Марић	32	Засвина	бравар	"
644	Димитрије Марковић	40	Бастасин	столар	"
645	Стеван Михајловић	39	Рума	чинов.	"
646	Матија Маринковић	39	нема података	фарбар	"
647	Саве Матић	38	Михковац	модел.	"
648	Светозар Милетић	30	Босанска Крупа	ковач	"
649	Никола Момиров	27	Ботос	бравар	"
650	Владимир Милановић	39	Јалачница	стругар	"
651	Добривоје Милановић	37	Рађево	ковач	"
652	Љубимир Митровић	30	Пељевци	бравар	"
653	Чедмир Миловановић	35	Смедерев. Палан.	бравар	"
654	Добривоје Милошевић	36	Ђуприја	бравар	"
655	Милутин Мартинов	31	Српска Црна	бравар	"
656	Васа Мијатов	42	Милети	столар	"
657	Архидије Мишко	34	Велика Кикинда	столар	"
658	Миливоје Мијовић	31	Велика Кикинда	"	"
659	Михаило Матијевић	24	Миоковци	бравар	"
660	Драгосуб С. Николић	30	Село Брела	котлар	"
661	Провир Николић	40	Еичлик	рад.	"
662	Димитрије Николић	30	Суково	столар	"
663	Душан Николић	32	Торчин	бравар	"
664	Велиша Нокосић	32	нема података	котлар	"
665	Бранко Новковић	48	Меленци	ст.	"
666	Јосип Новак	39	Љубана	бравар	"
667	Драгосуб Николић	39	Кусњак	бравар	"
668	Милан Ненедов	27	Српска Црна	бравар	"
669	Добривоје Николић	36	Метулихје	бравар	"
670	Чедмир Николић	26	Високо	бравар	"
671	Миливоје Неђин	46	Српска Црна	"	"
672	Марко Спин	50	Петров Град	рад.	"
673	Јарослав Снапко	49	Врбица, Русија	чин.	"
674	Љуба Обрадовић	22	Зворник	бравар	"
675	Тодор Петровић	29	Српска Моравица	бравар	"
676	Раде Петровић	30	Куманово	столар	"
677	Радојко Пановић	33	Ратина	рад.	"
678	Роман Парманови	48	Русија	рад.	"
679	Светозар Петров	37	Петров град	ливац	"
680	Радомир Поскић	31	Ковуси	ковач	"
681	Живојин Павловић	33	Витковац	рад.	"
682	Љубиша Петровић	21	нема података	"	"

683.	Радивоје Поповић	38	Котриги	ковач	Ж. Ретрепан у лагеру
684	Властимир Попов	31	Користица	струг.	" " " " "
685	Иван Попов	31	нема података	ковач	" " " " "
686	Бранко Петровић	33	Мартонош	бравар	" " " " "
687	Стеван Попов	42	Томашевац	бравар	" " " " "
688	Васа Петровић	42	нема података	механ.	" " " " "
689	Илија Прица	42	нема података	бравар	" " " " "
690	Никола Пољак	36	нема података	"	" " " " "
691	Стеван Пајкић	38	Београд	"	" " " " "
692	Будимир Петровић	26	Нова Варош	механ.	" " " " "
693	Миливоје Пакалић	49	Јаша Томић	столар	" " " " "
694	Драгодуб Поповић	45	Младеновац	чинов.	" " " " "
695	Лука Павић	29	Ведро поле	бравар	" " " " "
696	Петар Петровић	33	Српска Меравица	бравар	" " " " "
697	Бранко Пајтовић	39	Мрчајевић	градн.	" " " " "
698	Милан Пајкић	34	Лапово	бравар	" " " " "
699	Јован Петровић	40	Београд	инж.	" " " " "
700	Милорад Петровић	37	Ниш	котлар	" " " " "
701	Милун Прибак	28	Горња Драгуша	котлар	" " " " "
702	Михаило Пајкин	48	Велика Рикинда	бравар	" " " " "
703	Саво Петрић	26	Доска	шакир.	" " " " "
704	Филип Јан Прховец	26	нема података	"	" " " " "
705	Љубомир Појнерски	36	Сента	бравар	" " " " "
706	Вокидар Радић	36	Козев	"	" " " " "
707	Стеван В. Ристић	34	Белино село	"	" " " " "
708	Богдан Радановић	34	нема података	"	" " " " "
709	Велимир Ристић	35	Ниш	"	" " " " "
710	Стеван Р. Ристић	36	Јалшевац	ковач	" " " " "
711	Љубомир Радановић	37	Петров град	бравар	" " " " "
712	Гавра Радаковић	33	Басинац	ковач	" " " " "
713	Ђорђе Ристовић	39	Годовик	шмар	" " " " "
714	Драгомир Радосављевић	28	Краљево, Мички	бравар	" " " " "
715	Михаило Радановић	45	нема података	бравар	" " " " "
716	Иван Радић	33	нема података	столар	" " " " "
717	Драг. С. Радосављевић	32	Трешњевица	стаклар	" " " " "
718	Никола Радојичић	32	нема података	столар	" " " " "
719	Славомир Ристић	32	нема података	"	" " " " "
720	Урош Роквић	25	Дрвар	стругар	" " " " "
721	Петар Радосављевић	26	Ниш	варнош	" " " " "
722	Јосип Ристија	36	нема података	столар	" " " " "
723	Илија Радић	37	Меленци	столар	" " " " "
724	Зиван Ранковић	23	нема података	рад.	" " " " "
725	Зиворад Ристић	30	Краљево, Мички	електр.	" " " " "
726	Миодраг Радовић	30	нема података	бравар	" " " " "
727	Михаило Радић	47	Гломаш	бравар	" " " " "
728	Јован Радуловић	51	нема података	столар	" " " " "
729	Богдан Рајшић	51	нема података	бравар	" " " " "
730	Никола Ристић	38	Ниш	столар	" " " " "
731	Љубина Стефановић	28	нема података	рад.	" " " " "
732	Властимир Ф. Стефановић	30	Витановац	"	" " " " "
733	Станоје Стојичић	43	нема података	бравар	" " " " "
734	Јован Секуловић	32	Заграђе	радн.	" " " " "
735	Милован Станковић	30	Бидлујк	радн.	" " " " "
736	Јејан Савацић	25	Суботина	бравар	" " " " "
737	Радослав Стеванов	25	нема података	ковач	" " " " "
738	Властимир М. Стефановић	33	Чаџак	бравар	" " " " "
739	Славко Станков	36	нема података	"	" " " " "
740	Ђорђе Стаменковић	36	нема података	ученик	" " " " "
741	Никола Стојков	29	нема података	стругар	" " " " "
742	Иван Спасојевић	29	Буар	бравар	" " " " "
743	Радомир Станковић	29	нема података	"	" " " " "
744	Благоје Станковић	44	Ниш	васл.	" " " " "
745	Љубомир Симеуновић	44	нема података	бравар	" " " " "
746	Миодраг Стојковић	33	Смедерево	бравар	" " " " "
747	Јован Сошић	32	Ракита	днев.	" " " " "
748	Миодраг Стојадиновић	39	Бучје	инж.	" " " " "
749	Радисав Смиљанић	30	Билевци	столар	" " " " "
750	Радомир Станисављевић	30	нема података	радн.	" " " " "
751	Милан Милошевић-Стојан	38	Сиколо	бравар	" " " " "
752	Карол Сталекер	22	Брно	стругар	" " " " "
753	Владета Симоновић	22	нема података	столар	" " " " "
754	Данило Слемевић	44	Стеборан	шмар	" " " " "
755	Раде Сланкаменац	34	Српски Арац	"	" " " " "
756	Данило Савоновић	35	Дожега	котлар	" " " " "
757	Војислав Соколовић	28	Босански Петровац	бравар	" " " " "
758	Ђоја Станарац	37	Цока	ковач	" " " " "
759	Михаило Стојичић	34	Густовар	бравар	" " " " "

755	Ђоја Стамарић	37	Чока	ковач И.Р.	стрелан у лагеру
759	Михаило Стојичић	34	Густовар	бравар	"
760	Светозар Спакић	34	нема података	столар	"
761	Иван Симеуновић	47	Солотуша	теп.	"
762	Васа Тадин	42	Српска Радан	столар	"
763	Радомир Тодоровић	28	Шугрил	струг.	"
764	Обрад Тошић	27	Буснови	дакир.	"
765	Милан Турински	25	Петров град	бравар	"
766	Михаило Трајковић	30	Влашко Поље	бравар	"
767	Никола Тодоровић	31	Борова	бравар	"
768	Јован Трукула	33	Ковић	бравар	"
769	Давид Трукула	29	Маринковици	"	"
770	Владислав Тодоровић	30	Краљево	модел.	"
771	Милан Тихомировић	37	Иранско село	брав.	"
772	Драгомир Тетишић	37	нема података	чувар	"
773	Петроније Тодоровић	38	Петковица	чино.	"
774	Ратко Ђосовић	28	Грчаго	рад.	"
775	Боривоје Угринов	32	Петров град	брав.	"
776	Мијева Шиша	32	Перлез	стол.	"
777	Ђура Француски	39	Белика Кикинда	фарб.	"
778	Станислав Фатур	34	Трст	послов.	"
779	Емил Хибић	38	нема података	"	"
780	Драгољуб Цветковић	44	Шабац	бравар-	"
781	Радомир Цветковић	28	Пирот	бравар	"
782	Јован Двејић	28	нема података	"	"
783	Елагоје Чалија	30	Трусина	"	"
784	Карло Чичек	30	нема података	столар	"
785	Албин Чебокин	36	Дивача Италија	"	"
786	Вукосав Челик	40	Барцан општ.	рад.	"
787	Ђушан Чуцковић	26	Вадинач	столар-	"
788	Алексије Челњековски	44	Русија	струг.	"
789	Игњатије Шкуренко	46	Русија	бравар	"
790	Светозар Шоповић	39	Пирот	столар	"
791	Никола Шкркар	32	Лжан	брав.	"
792	Ђорђе Шулић	27	Белопериче	"	"
793	Радомир Шобот	28	Вастасин	"	"
794	Милан Шино	28	нема података	"	"
795	Радош Јудовић	32	Берковице	реве	"
796	Тијосав Божалац	32	Божан	ради.	"
797	Драгољуб Тодоровић	32	Милићи	зв.	"
798	Велимир Мошалински	36	Нетров-град	брав.	"
799	Њазле Јавићевић	33	Доњо Реојевих	ков.	"
800	Сретен Јахимовић	35	Ђухови	брав.	"
801	Драгомир Пирић	31	Џибуковац	ради.	"
802	Миливоје Алексић	29	Скопље	вид. Д.Ф.А.	"
803	Ранко Арсић	35	Вишеград	мех.	"
804	Синиша Атанацковић	23	Крагујевац	брав.	"
805	Петар Алар	35	Слав.Брод	лож.	"
806	Ранко Андрић	26	Мостар	механ.	"
807	Ђожидар Анчић	40	Сарајево	брав.	"
808	Станиша Анђић	24	Кочино село	"	"
809	Алекса Арсић	31	Пећ	"	"
810	Ђорђе Анђелковић	34	Волач-Кос.Митр.	"	"
811	Јоже Аримец	39	Крајина	крој.	"
812	Ненко Аризанић	19	Босиљград	брав.	"
813	Властимир Анђић	18	Краљево	рад.	"
814	Ратко Анђић	30	Берани	"	"
815	Ђудимир Букова	34	Врбана	брав.	"
816	Мисодраг Бркушанин	35	Срња глава	"	"
819	Владимир Белобрк	26	Госпић	дреј.	"
820	Владимир Бајалац	34	Конарево	брав.	"
821	Звонимир Бобић	28	нема података	механ.	"
822	Милорад Булсац	30	Стара пазуа	стол.	"
823	Милан Бељански	23	Пливу.Н.Сад	дреар	"
824	Коста Блажовић	44	Вишеград	ков.	"
825	Ђабор Будар	34	Мар-Ђвшац	стол.	"
826	Радослав Буњак	29	Рибница	брав.	"
827	Милан Бркушанин	22	Џибуковац	ков.	"
828	Ђубомир Блажић	49	Краљево	рад.	"
829	Радош Бекчић	18	Краљево	шегрт	"
830	Јован Беровићанин	47	Бела Стена	ради.	"
831	Миливоје Бошков	19	Међенци	ливац	"
832	Ђарешин Анта	28	Зеница	бравар-	"
833	Милош Вуксановић	38	Доњи Храстови	ковач	"
834	Милосав Вучићевић	29	Печенеге	бравар-	"
835	Ђебривоје Букајловић	34	Рудник	лимар	"
836	Давар Витасовић	48	Латковићи	видар	"

837	Милосав Величковић	34	Лесковац	димар Д.Ф.А. стрежану лагеру
838	Миливоје Васиљевић	39	Краљево	брав.
839	Светозил Величковић	27	Отулин	"
840	Душан Васиљевић	36	Заклопац	радн.
841	Анрија Букадин	36	Долац	брав
842	Петар Вукиновић	21	Пећ	мех.
843	Момчило Врачић	31	Стари Бечеј	Бравар
844	Васковић Радомир	21	Краљево	бравар
845	Радивоје Вујковић	22	Букановић	бравар
846	Тодор Вујковић	41	Сими ово	радни
847	Милентије Вукмановић	19	Адриачи бравар	бравар
848	Радомир Вујетић	19	Краљево радник	радни
849	Вождар Васиљевић	20	Призрен	радни
850	Стаменко Вукатиновић	20	Ратина	радни
851	Остоја Вежиновић	30	Бава Лука	радни
852	Милан Вујковић	38	Симново	"
853	Здравко Вучинић	21	Ратина	"
854	Томо Вукатиновић	46	Ратина	"
855	Петар Вукатиновић	20	Краљево	"
856	Милосав Вукатиновић	18	Ратина	"
857	Драгиша Вучић	28	Битановац	"
858	Светислав Вукатиновић	34	Ратина	"
859	Стеван Вукатиновић	39	Ратина	"
860	Панта Гончарев	45	Русија	чесар
861	Христифор Глигоријац	45	Русија	радни
862	Антон Грдина	40	Италија	зидар
863	Дубомир Гвозденовић	20	Жабари	бравар
864	Бранко Газинаковић	36	Призрен	"
865	Сретен Гојковић	24	Матерушка бава	"
866	Милан Грбин	33	Чачак	"
867	Борзут Ђиљунек	21	Марибор	мех.
868	Владета Гаприловић	16	Брезна	радни
869	Драгољуб Грашић	18	Параћин	"
870	Петар Гречко	35	Русија	"
871	Василије Русев	41	Русија	"
872	Владимир Дугићковић	22	Неготиј	фарбар
873	Ђирил Бешковић	27	Пећ	мех.
874	Војољуб Димитријевић	34	Параћин	бравар
875	Стијан Драгољубовић	36	Чуевци	бравар
876	Влагоје Димитријевић	34	Приштина	столар
877	Тома Димитријевић	32	Пећ	бравар
878	Сретен Денчић	31	Лесковац	"
879	Милодраг Давидовић	20	Марковац	"
880	Јово Дасовић	33	Старча	"
881	Васо Дамњановић	20	Шипачко-Г.	зидар
882	Јован Дамњановић	31	Призрен	димар
883	Паун Драгичевић	16	Гуча	радни
884	Владимир Делженко	44	Русија	"
885	Богољуб Дебељаковић	21	Краљево	"
886	Душан Дугалић	29	Краљево	зисар
887	Борђе Ђорђевић	28	Скопје	елктр.
888	Илија Ђукић	26	Бава Лука	столар
889	Живојин Ђурђевић	20	Алексинач	бравар
890	Војислав Ђурђевић	19	"	ливац
891	Драгиша Ђуровић	19	Рибница	бравар
892	Дубомир Ђурђевић	38	Велико градиште	бравар
893	Владин Ђуровић	19	Чибуковац	"
894	Миливоје Ђивковић	37	Пирот	бравар
895	Данило Јуза	31	Љубице	димар
896	Драгољуб Живановић	31	Битановац	бравар
897	Миладин Зечевић	25	Лива Река	ковач
898	Драго Ивановић	29	Мајни	зидар
899	Љубиша Зечевић	27	Брница	бравар
900	Миладин Ивановић-Симић	33	Пасјак	дрвар
901	Дамњан Илинов	39	Русија	монтер
902	Јован Ивановић	21	Бадњевац	мех.
903	Кондрат Илијасовић	52	Русија	бравар
904	Милан Илић	28	Чукојевац	бравар
905	Михаило Илић	16	Краљево	радни.
906	Саво Ивановић	19	Краљево	"
907	Милорад Ивановић	20	Подгорица	"
908	Мирко Ивановић	18	Букаш	"
909	Борђе Јовичић	18	Босан. Шенац	мех.
910	Алојз Јермон	50	Идерско	бравар
911	Драгутин Јовановић	36	Мали М. луг	"
912	Трифун Јовановић	21	Код. Митровица	електр.

913	Сава Јевтић	26	Пећ	механ. Д. Ф. А.	стрељан у лагеру
914	Светозар Јенић	27	Трст	бравар	"
915	Чедомир Јеросимић	27	Кинић	"	"
916	Добрица Јанковић	36	Котржа	"	"
917	Беџамин Јаваш	31	Слав. Пожега	"	"
918	Милош Јевремовић	20	Тростеник	"	"
919	Милан Јакшић	18	Краљево	радн.	"
920	Борђе Јокеновић	20	Вучитрн	"	"
921	Дубиша Јовановић	18	"	"	"
922	Војислав Јелисављевић	17	Засвина	"	"
923	Дивојин Јовановић	22	Егура, Параћин	"	"
924	Милован Јакочевић	19	Краљево	"	"
925	Тодосије Јелисавчић	38	Ужичка Пожега	мех.	"
926	Радомир Јелић	33	Витановац	маг.	"
927	Владислав Јанићијевић	39	Велика Шења	парт.	"
928	Милутин Јемовић	44	Балјевац	писар	"
929	Сава Ковачевић	27	Долови	видар	"
930	Сава Кекуш	29	Велико Чушње	бравар	"
931	Витор Кевенић	35	Бисока	"	"
932	Сима Кајут	30	Бавалука	мех.	"
933	Димитрије Копуловић	44	Убове	видар	"
934	Богодуб Костић	31	Босан. Дубица	бравар	"
935	Младен Чалић	28	Вучитрн	отслар	"
936	Дивојин Кокић	25	Винарци	бравар	"
937	Владислав Кораћ	36	Ресна	"	"
938	Бранко Костић	28	Босан. Дубица	"	"
939	Славко Кучурев	22	Крисица	"	"
940	Трајко Кузмановић	28	Баковица	"	"
941	Иван Камарић	28	Поноквар	"	"
942	Фердинанд Картинг	26	Јесеница	"	"
943	Милорад Карличић	42	Рибница	"	"
944	Милан Курилић	30	Драгачево	"	"
945	Ковачевић Стеван	18	Долови	радник	"
946	Војин Ковачевић	30	Долови	"	"
947	Душан Каровић	29	Витановац	"	"
948	Душан Кнежевић	16	Загреб	шегрт	"
949	Бранко Кекуш	21	Чушњевац	радник	"
950	Милорад Којић	17	Сирча	радник	"
951	Драгутин Кнежевић	34	Браница	парт.	"
952	Петар Лековић	41	Трница	видар	"
953	Лазар Ђубиша	36	Крагујевац	дреар	"
954	Риста Лекић	22	Краљево	лимар	"
955	Петар Лекић	20	Кривац Шипоже	стол.	"
956	Лазар Лазовић	36	Ресна	бравар	"
957	Блажо Лекић	31	Никшић	"	"
958	Данило Лекић	21	Билеће	радник	"
959	Радиша Лукић	24	Дибле	"	"
960	Борђе Лебедељ	41	Русија	"	"
961	Стеван Лазар	30	Београд	инж.	"
962	Василије Лак	22	Марибор	"	"
963	Кузман Кубичић	39	Мрчајевци	маг.	"
964	Рама Милетић	27	Богошће	радник	"
965	Тијосав Милутиновић	32	Вапа	лимар	"
966	Миливоје Миљковић	35	Ресник	бравар	"
967	Видоје Миленковић	38	Оканице	видар	"
968	Милосав Матовић	33	Краљево	бравар	"
969	Славко М. Јанковић	39	Заклопаца	ковач	"
970	Никола Милић	33	Ивањица	бравар	"
971	Стојан Милеановић	31	Сировци	"	"
972	Чедомир Младеновић	22	Равна Бара-Наш	електр.	"
973	Миладин Марковић	33	Краљево	"	"
974	Букашин Милошевић	37	Крагујевац	бравар	"
975	Војислав Миленковић	41	Лесковац	лимар	"
976	Петар Мировић	35	Ивањица	столар	"
977	Бранко Митранић	31	Прешево	снач.	"
978	Чедомир Марковић	28	Балјевац	бравар	"
979	Радомир Маринковић	23	Норман	"	"
980	Борђе Маринковић	29	Подунавци	лимар	"
981	Првослав Миљковић	23	Крагујевац	дреар	"
982	Миодраг Миливојевић	22	Бања Орашац	бравар	"
983	Веселин Марковић	22	Посав. Чобана	"	"
984	Драгомир Мирковић	48	Вича-Драгаћево	"	"
985	Вождар Мирковић	25	Бешевица	лимар	"
986	Живојин Миленковић	31	Параћин	бравар	"

987	Мујо Морин	34	Дубице	брав. Д. Ф. А.	стражан у лагеру
988	Јован Матовић	27	Засад	кројач	"
989	Радослав Марковић	19	Краљево	"	"
990	Божидар Масора	21	Столац	"	"
991	Александар Марковић	19	Сарајево	техн.	"
992	Миодраг Милановић	17	Поповиће	раџн.	"
993	Јован Маргетић	42	Никошац	"	"
994	Видак Милован	41	Грахово	"	"
995	Јован Мртен	47	Кин	"	"
996	Александар Марковић	43	Русија	"	"
997	Љубомир Милевић	19	Загреб	"	"
998	Здравко Михаиловић	19	Опљанићи	"	"
999	Јефто Милидраговић	32	Врањско	"	"
1000	Драгомир Миленић	48	Мрсаћ	"	"
1001	Ранко Митровић	21	Белико Орахово	"	"
1002	Војислав Марковић	29	Краљево	"	"
1003	Љубиша Марковић	18	Краљево	"	"
1004	Гвозден Михаиловић	47	Опљанићи, Жички	"	"
1005	Милош Милошевић	18	Краљево	"	"
1006	Миодраг Миленковић	20	Пећ	"	"
1007	Јеремија Чатовић	40	Српска Црна	"	"
1008	Живојин Милосављевић	28	Вићевац	"	"
1009	Богољуб Мијаиловић	47	Мијаиловац Тест.	маг.	"
1010	Драгић Николић	31	Краљево	електр.	"
1011	Бранислав Новаковић	28	Гоње Сјеница	столар	"
1012	Алоја Новак	36	Птуј	зидар	"
1013	Александар Настић	23	Скопље	бравар	"
1014	Мирко Нешковић	54	Наталинци	"	"
1015	Урош Николић	28	Призрен	димар	"
1016	Драгољуб Николић	25	Горњи Дубац	бравар	"
1017	Војислав Николић	60	Рајка	писар	"
1018	Миодраг Новаковић	20	Влезница	ковач	"
1019	Слободан Настић	22	Краљево	бравар	"
1020	Божидар Надеждин	27	Приловица	"	"
1021	Александар Нешковић	20	Суви Дол	зидар	"
1022	Раде Николић	27	Високо	раџник	"
1023	Радослав Спалић	42	Кол или	димер	"
1024	Крстивоје Обрадовић	18	Сирча	бравар	"
1025	Светислав Обрадовић	20	Милавчићи, Жички	раџник	"
1026	Љубиша Обрадовић	18	Витановац	"	"
1027	Павле Павлаковић	33	Скопље	барб.	"
1028	Илија Пејиновић	45	Кочаник, Стари Бр.	брав.	"
1029	Рајко Пантелић	25	Дучаловић, Драгац	мех.	"
1030	Радоивоје Поповић	38	Краљево	ковач	"
1031	Алоја Пенеш	36	Пење	бравар	"
1032	Радојло Пауновић	28	Ратина	столар	"
1033	Славоко Пешић	32	Италија	бравар	"
1034	Никола Павлевић	37	Киношко село	димар	"
1035	Константин Пантелић	33	Дучиловић	електр.	"
1036	Милан Поповић	32	Подунавци	бравар	"
1037	Петар Петровић	27	Неготин	"	"
1038	Ђорђе Поповић	47	Душановац	димар	"
1039	Гаврило Поскурица	39	Сандик Кружец	бравар	"
1040	Миодраг Павловић	33	Краљево	"	"
1041	Цветко Павловић	24	Јакац Лесковац	мех.	"
1042	Никола Пејиновић	24	Кореница	бравар	"
1043	Милојко Павровић	29	Мршели, Уж. Пожега	"	"
1044	Хранислав Павловић	30	Ерба	вожач	"
1045	Божидар Петровић	43	Грстеник	раџн.	"
1046	Славоко Перич	21	Код. Митровица	ковач	"
1047	Светислав Пауновић	34	Краљево кројач	кројач	"
1048	Јарослав Павловић	21	Ерба	механ.	"
1049	Петар Пуца	42	Бондола Травник	раџник	"
1050	Бранко Перич	20	Горњи Јеловац	"	"
1051	Божидар Петровић	25	Витановац	"	"
1052	Живорад Поповић	43	Краљево	"	"
1053	Слободан Петрашиновић	23	Грачац	"	"
1054	Владимир Пауновић	26	Радече, Подгор.	"	"
1055	Тенасије Пајевић	17	Слатина	шегрт	"
1056	Јосип Приможић	39	Грст, Италија	раџн.	"
1057	Мирислав Петровић	16	Кича	"	"
1058	Милорад Петровић	18	Крушевица	"	"
1059	Милутин Петровић	51	Борово	"	"
1060	Петровић Витомир	29	Скопље	чин.	"
1061	Богдан Протић	31	Београд	инж.	"
1062	Миленко Радојичић	38	Алибунар	мех.	"

Prilog br. 41/27

5

5

1063	Зора Ранић	28	Драгац, Луч.	лимар Д. Ф. А. стрежан у лагер
1064	Миломир Рендулић	21	Плавца, Параћ.	бравар
1065	Димитрије Раџковић	34	Градица,	"
1066	Груја Рикаловић	34	Раџанов, Дубић	"
1067	Ђојко Рикалов	30	"	етолар
1068	Исидор Радовановић	23	Краљево	лимар
1069	Видоје Рикаловић	37	Раџановић	видар
1070	Милован Радовић	39	Будожег	радник
1071	Александар Рајковић	19	Гор. Милановац	бравар
1072	Душан Радовић	25	Ушће	"
1073	Јозеф Рачићски	37	Свилајенац	радн.
1074	Драгослав Ранић	17	Краљево	"
1075	Љубиша Ристић	19	"	"
1076	Павле Радетић	33	Брзице, Петриње	"
1077	Радивоје Раџановић	48	Исбца	"
1078	Ливан Раковић	21	Игрии вци	"
1079	Милун Ристић	33	Краљевс	чин.
1080	Милан Радовановић	34	Рибница	"
1081	Душан Радовановић	33	Аласана	маг.
1082	Светислав Радојевић	29	Витановац	вратар
1083	Раисантије Рајевић	49	Сјеница	чин.
1084	Борисаје Спасојевић	35	Шифановци	бравар
1085	Владимир Слешчевић	35	Самогор	мех.
1086	Илија Сенић	32	Рогачи	бравар
1087	Џебросав Смиљанић	37	Трстеник	"
1088	Дива Стојковић	31	Павлин Бршан	"
1089	Војислав Савић	18	Краљево	"
1090	Станоје Савић	46	Блаце	лимар
1091	Милован Симић	26	Дреновац	бравар
1092	Никола Стенковић	33	Покаревац	лимар
1093	Радован Станковић	26	Орашац	бравар
1094	Стеван Стојановић	38	Баковица	"
1095	Новак Савић	35	Ружница	"
1097	Драгослав Станојевић	34	Ниш	чин.
1098	Небојаша Секулић	21	Сарајево	бравар
1099	Јован Станковић	26	Беленци Ниш	"
1100	Симеун Симић	20	Крагујевац	"
1101	Петар Спасојевић	43	Краљево	радн.
1102	Милан Стоковић	18	"	етолар
1103	Благоје Стаменковић	21	Пирет	бравар
1104	Слободан Стојковић	46	Ђурија	ливац
1105	Димитрије Стеријевић	31	Битољ	лимар
1106	Драгољуб Селечанин	19	Сирча, Жички	"
1107	Беђеслав Соколовић	20	Сисевац	бравар
1108	Борђе Стојановић	25	Приштина	радник
1109	Риста Секићић	28	Бучитри	"
1110	Сима Симић	28	Лочани, Бакови	"
1111	Милосав Симић	46	Љубава	"
1112	Љубисав Стефановић	42	Ратина	"
1113	Димитрије Стојановић	20	Ниш	"
1114	Радомир Симић	25	Сирча, Жички	лисар
1115	Милан Станојевић	21	Мршници	радн.
1116	Чедомир Трајић	32	Гилане	"
1117	Јеремија Томић	33	Бучане	бравар
1118	Радован Тимотијевић	35	Трленци	"
1119	Милан Трумпнић	37	Гилане	бравар
1120	Панте Туповић	30	Скопље	етолар
1121	Мисдраг Тоскић	32	Краљево	бравар
1122	Марко Тепавач	27	Раковица	лимар
1123	Љагутин Тодоровић	31	Ројевићи	етолар
1124	Данило Ткачев	24	Краљево	"
1125	Мисдраг Танасковић	22	Прокупље	бравар
1126	Душан Тошић	29	Црквеница	радник
1127	Илија Тимотијевић	47	Благојевица	ложач
1128	Михаило Тордић	30	Трних Слун	етолар
1129	Арсен Тамарић	47	Брајско	радн.
1130	Милош Трнавац	19	Уб	стругар
1131	Вождар Томовић	19	Витановац	радник
1132	Иван Третићак	19	Марибор	"
1133	Франц Турк	22	Шкофља	техн.
1134	Војислав Трајић	21	Гилане	ковач
1135	Драгољуб Филиповић	21	Пећ	мех.
1136	Милко Филиповић	32	Богучевац	лимар
1137	Даци Хорват	43	Велика Кањина	цименар
1138	Чедомир Хаџиперић	47	Приштина	етолар

1139	Светолик Цветојевић	21	Подгарић	струг. Д. Ф. А.	стрежан у лагеру
1140	Душан Цветојевић	33	Београд	бравар	"
1141	Дудник Чук	33	Раџа, Мариб.	радник	"
1142	Ернес Чук	32	Шостан	електр	"
1143	Бранислав Чукић	19	Краљево	бравара	"
1144	Никола Чарапић	20	Лесковац	бравар	"
1145	Јосип Чукић	22	Лећ	"	"
1146	Војислав Чукић	21	Краљево	радник	"
1147	Божидар Чамагић	19	Подоунавци	радник	"
1148	Борђе Шкуренко	21	Панчево	"	"
1149	Илија Шулојевић	28	Лозовић	бравар	"
1150	Радослав Шулојевић	43	Белико Орашја	"	"
1151	Раде Штекар	19	Слап	лимар	"
1152	Радоје Шћепановић	55	Колашин	радник	"
1153	Милош Богдановић	20	Чаџак	шегрт	"
1154	Тимотије Вишевац	34	Рудио	бравара	"
1155	Вагатов Филип	41	Русија	радник	"
1156	Миломир Божић	21	Панџе	радник	"
11 57	Милан Борчевић	18	Ковандук	"	"
1158	Владимир Брешковски	38	Русија	инж.	"
1159	Петар Брусина	37	Куманово	парт.	"
1160	Миодраг Баста	19	Краљево	стругар	"
1161	Лазар Везман	26	Јасеново	електр.	"
1162	Војислав Војиновић	31	Краљево	маг.	"
1163	Јародлав Букадиновић	21	Гатина	радник	"
1164	Радослав Веселиновић	20	Медвеђа	радник	"
1165	Стеван Вујасиновић	27	Глина	видар	"
1166	Драгослав Васовић	19	Витановац	радник	"
1167	Божидар Вучлић	19	Гатина	шегрт	"
1168	Миодраг Глогоријевић	23	Лапово	бравар	"
1169	Петар Гедуљан	45	Одеса	бравар	"
1170	Иван Делхиња	26	Хамник	радник	"
1171	Александар Димитријевић	28	Бечеви	лимар	"
1172	Ратомир Даниловић	27	Фоџа	радник	"
1173	Милорад Бурић	34	Манојловац	писар	"
1174	Илија Бурић	39	Чаџак	радник	"
1175	Коста Бопић	30	Босна, Костајн.	бравар	"
1176	Сава Браковић	52	Бугојно	радник	"
1177	Винко Љваб	27	Врховље	стругар	"
1178	Стеван Љивановић	32	Барбарин	столар	"
1179	Миодраг Здравковић	33	Опљанићи	абар.	"
1180	Сарић Стеван	61	Ђаковица	радн.	"
1181	Марко Илијасовић	22	Дутавница	"	"
1182	Петар Илић	35	Горње Поље	видар	"
1183	Срећко Јак	16	Краљево	радн.	"
1184	Миломир Јувановић	31	Сирча, Дичици	писар	"
1185	Мирко Ивановић	18	Бутосп	радн.	"
1186	Миливоје Исаковић	39	Дрва	бравар	"
1187	Борђе Јовић	29	Наћ	"	"
1188	Петар Јовић	36	Крчедин	елктр.	"
1189	Славобуд Јевремовић	29	Чибуковац	радн.	"
1190	Петар Карамановић	19	Краљево	"	"
1191	Владоје Кротић	34	Лесковац	мех.	"
1192	Крстановић Милорад	19	Краљево	радник	"
1193	Марко Личина	42	"	"	"
1194	Александар Љиванић	19	Краљево	струг.	"
1195	Стојан Љебеновић	18	Грачиште	радн.	"
1196	Светомир Митровић	18	Мали Вртлиг	шегрт	"
1197	Бранислав Милошевић	22	Заблаће	радник	"
1198	Џаголуб Мартоношки	31	Шабац	писар	"
1199	Бранко Михаиловић	17	Местар	бравар	"
1200	Илија Маслар	28	Андрејевица	бравар	"
1201	Душан Меравчић	18	Краљево	шегрт	"
1202	Милан Милић	19	"	радн.	"
1203	Драгослав Николић	18	Наталинци	"	"
1204	Љика Невенић	40	Јерековац	столар	"
1205	Мирсозав Николић	20	Краљево	лимар	"
1206	Тодор Петровић	32	Бранеша	бравар	"
1207	Милосав Поповић	31	Тавник	чин.	"
1208	Десимир Примић	24	Висибаба	писар	"
1209	Тихомир Петровић	21	Пираман	радник	"
1210	Љубомир Поповић	16	Краљево	шегрт	"
1211	Јован Пуцник	18	Аранђеловац	"	"
1212	Анђелко Пришчевић	23	Драгачево	мех.	"

1213	Павловић Видосав	25	Лађевци	радн. Д. Ф. А.	стрезан у лагер
1214	Михаило Ристић	23	Краљево	мехаџ	"
1215	Радомир Ранчић	29	Пакревеник	бравар	"
1216	Миливоје Ристивојевић	23	Пожопа	шифра	"
1217	Милош Ристић	30	Чачак	"	"
1218	Владимир Рајковић	21	Приштина	"	"
1219	Гасио Сикирић	39	Бранешин	радн.	"
1220	Дубомир Стошић	30	Крагујевац	брав.	"
1221	Будиса Стевановић	19	Заклопача	цегрт	"
1222	Борје Станковић	29	Трнавац	бравар	"
1223	Драгољуб Савић	35	Краљево	"	"
1224	Миливоје Стојановић	17	Неготин	радник	"
1225	Радослав Тошкић	32	Будилови	молер	"
1226	Миодраг Трајковић	18	Краљево	радник	"
1227	Војислав Трајковић	45	Маркатица	"	"
1228	Милан Пртењак	20	Краљево	"	"
1229	Милан Ђемић	27	Ћиљане	лакир	"
1230	Славоко Танасковић	32	Битановац	радник	"
1231	Радослав Џкорић	18	Рибница	"	"
1232	Џејин Марко	34	Градац	алатн.	"
1233	Миодраг Јасанин	51	Краљево	лимар	"
1234	Милош Богин	53	Нови Пазар	виџар	"
1235	Радол Шикковић	43	Госпин	рад.	"
1236	Миливоје Топонарски	30	Српски Куструр	бравар	"
1237	Миодраг Радојковић	21	Краљево	радник	"
1238	Шевојин Савић	29	Чачак	брав.	"
1239	Тодор Јокановић	38	Шабацин	виџар	"
1240	Драгомир Стојановић	31	нема података	брав.	"
1241	Тодор Јокановић	33	Шабацин	виџар	"
1241	Милош Новаковић	27	Сврачак	радн.	"
1242	Дивковић Милосав	28	Раћина	"	"
1243	Чедомир Јовановић	22	Доња Врчина Ниш	брав.	"
1244	Милутин Топличевић	21	Вучитрн	радн.	"
1245	Вјеслав Холаковски	-	Гусија	порезн	Дор. упр. од комунист.
1246	Милован Буришић	33	Петље	трг. п. чл.	В. Ч. Стрешан у лагер
1247	Негослав Букара	24	Града	пекар	"
1248	Миодраг Димитријевић	20	Краљево	џак	"
1249	Тихомир Перитић	21	Краљево	рад.	"
1250	Захарије Стојановић	35	Равна Дубрава	циглар	"
1251	Дубомир Тасић	42	"	"	"
1252	Живота Тијанић	56	Гледић, Жички	земљ.	"
1253	Баса Обрадовић	50	Милавчићи	"	"
1254	Ананије Стојмановић	23	Костр. Б. град	виџар	"
1255	Никола Смиљанић	31	Павице Поље	наред. водн.	"
1256	Слободан Радосављевић	24	Краљево, Жички	бризер	"
1257	Бранислав Станковић	26	Ниш	опанчар	"
1258	Драгослав Мартиновић	38	Сирча, Жички	каф.	"
1259	Лазар Јанковић	51	Шести Габар, Пирот	пена.	"
1260	Иван Шорек	35	Кривипут Сенски	виџар	"
1261	Живко Пајовић	27	Гавник, Жички	опанчар	"
1262	Радомир Лишанин	55	Лезац, Трнавски	ф. оп. делов.	"
1263	Божидар Новаковић	26	Сјеница	радник	"
1264	Миловај Радовојевић	42	Дотпече, Жички	опанчар	"
1265	Дубомир Марковић	33	КРАЉЕВО	столар	"
1266	Борислав Грubiћ	27	Скопље	час.	"
1267	Драгутин Савић	54	Бајина Башта	каф.	"
1268	Радован Лешњак	40	Трпско Сјенички	пекар	"
1269	Урош Стојимировић	53	Бресова, Студенички	ковач	"
1270	Винко Пердер	31	Кршко	наред. водн.	"
1271	Добросав Ђегић	26	Титан	молер	"
1272	Владимир Бајић	27	Смелерево	преер	"
1273	Дубомир Димитријевић	50	Краљево	трг.	"
1274	Милорад Димитријевић	20	"	џак	"
1275	Радосав Димитријевић	18	"	трг. пом. њник	"
1276	Бошко Савић	38	Никшић	виџар	"
1277	Милутин Димитријевић	43	Краљево	обућар	"
1278	Милија Златић	60	Брибаја Моравич.	пензионер	"
1279	Никола Сукијасовић	56	Краљево	трговац	"
1280	Марија Сукијасовић	56	"	доманица	"
1281	Сретен Барловац	60	Сту пеница Белава	Рентнер	"
1282	Миломир Дугалић	28	"	земљ.	"
1283	Милун Арнаутовић	33	Катрга, Дубињски	абаџија	"
1284	Лазар Борђевић	41	Краљево	музикант	"
1285	Милорад Борђевић	20	"	"	"
1286	Бранко Скенцић	40	Босан. Нови	учитељ	"
1287	Момир Скенцић	19	Загреб	матурант	"

1288	Милан Скенцић	16	Доња Дубрава, О.	Бак	острелан у лагеру
1289	Сава Радојковић	57	Рашка	кројач	"
1290	Светозар Матовић	34	Дрл. Сјенички	пекар	"
1291	Павле Матовић	37	"	келенр	"
1292	Владан Срећковић	32	Доповићи, Мишки	пекар	"
1293	Милорад Бујовић	42	Мрчајевци, Дубић	радник	"
1294	Тигосав Јанић	37	Конарево, Мишки	пекар	"
1295	Недељко Максимовић	76	Дежево	"	"
1296	Максим Максимовић	16	Краљево	бак	"
1297	Владимир Главичић	66	Ивањица, Рашка	пекар	"
1298	Љубомир Мандић	28	Рашка, Морав.	неспособан	"
1299	Јевто Попадић	54	Буђево Сјенич.	зидар	"
1300	Љивко Павловић	30	Краљево	пекар	"
1301	Шивадин Костић	17	Кршински, Трнав.	Бак	"
1302	Мирослав Радовић	22	Краљево	студ. права	"
1303	Љубомир Рајковић	60	Краљево	предуз.	"
1304	Радојко Гојковић	27	"	шофер	"
1305	Драгослав Рајковић	25	"	алатн.	"
1306	Мирослав Жижковић	20	Битол	Бак	"
1307	Станислав Жижковић	18	Битол	Бак	"
1308	Душан Вановић	44	Прејид, Босна	ради.	"
1309	Владимир Таировић	58	Адрани Мишки	рент.	"
1310	Милорад Таировић	32	Краљево	"	"
1311	Никола Вуковић	37	Пријепоље	некар	"
1312	Љивко Ристовић	44	Тавник	касапин	"
1313	Јелесије Пајовић	45	Бишњеве, Сјен.	општ. кочијаш	"
1314	Косра Рекић	60	Краљево	гробар	"
1315	Милорад Рекић	30	"	Месар. ради.	"
1316	Милован Јовановић	35	Крушевац	некар	"
1317	Славо Радојановић	38	Краљево	казан. ради.	"
1318	Драган Кларич	38	Јајце, Босна	прив. чинов.	"
1319	Михаило Николић	40	Витковац	радник	"
1320	Стеван Радојановић	53	Краљево	трговац	"
1321	Дивадин Ј. Вановић	18	Пасјак Крушев.	шегрт Д.Ф.А.	"
1322	Јован Јовановић	57	Краљево	сл. оп. Кралев.	"
1323	Михаило Максимовић	60	Г. Милановац	каменор.	"
1324	Радивоје Буковић	30	Цветке, Мишки	трговац	"
1325	Срећко Ковачевић	23	Вича Драгачев.	Бојач. ради.	"
1326	Безко Бацкуза	45	Дола, Студен.	столар	"
1327	Љивко Лешкиновић	40	Чибуковац, Мишки	касапин	"
1328	Безко Ковачевић	55	Брх, Студенички	пекар	"
1329	Милорад Илић	20	Јеврогрозници	Македонија Бак	"
1330	Алекса Милошевић	40	Сјеница	пилар	"
1331	Милорад Миленковић	20	Семениш, Скопски	бравар	"
1332	Војислав Миленковић	17	"	шегрт	"
1333	Димитрије Ликачев	41	Русија	пилар	"
1334	Петар Вестеренко	47	"	"	"
1335	Симијон Деријанко	47	"	"	"
1336	Антон Соколић	55	Оијума	зидар	"
1337	Војислав Павловић	64	Опланићи, Мишки	адв. писар	"
1338	Елагоје Кулекаловић	33	Тресека, Ариш.	бравар	"
1339	Радоје Кулекаловић	26	Вилуша, Трнав.	радник	"
1340	Милош Жижковић	30	Краљево	берберин	"
1341	Радомир Николић	33	Честић, Гужан.	опанчар	"
1342	Борђе Планичић	30	Кршин. Трнав.	зидар	"
1343	Новина Коричанац	44	Маглич, Мишки	"	"
1344	Милован Николић	42	Краљево	радник	"
1345	Душан Ђурчић	40	Орва Глава, Студ.	земљерад.	"
1346	Светозар Петровић	53	Брх Студен.	пекар	"
1347	Миша Јанковић	51	Вича, Мишки	пекар	"
1348	Мартин Ванар	42	Руми	кројач. ради.	"
1349	Миходраг Лазаревић	37	Краљево	повер. трг.	"
1350	Милета Балшић	37	Драгосин, Мишки	невабн.	"
1352	Војислав Радојевић	34	Уће	механичар	"
1353	Владимир Андрић	72	Мусина Река, Жич.	земљорадник	"
1354	Петар Савић	54	Сански Мост	инвалид	"
1355	Богољуб Росић	46	Гужа, Гужан.	шпајдер	"
1356	Милан Давидовић	40	Сански мост	бравар	"
1357	Битомир Ковачевић	39	Раана Г. рајух	пекар	"
1358	Момир Стевановић	28	Синеглава, Нирот	зидар	"
1359	Милоје Јевановић	21	Ваљено	трп. помоћ.	"
1360	Михаило Ђ. Лазевић	21	Г. Миланова	"	"
1361	Бранко Рашкович	42	Култ. Трет.	некар	"
1362	Радич Радојичић	45	Краљево	трговац	"
1363	Драгољуб Росић	30	Дубић, Дубишки	кројач	"

1364	Миодраг Красојовић	36	Врџачка Бања	пекар	стрезан у лагеру
1365	Урош Мишић	62	Краљево	трговац	"
1366	Миодраг Јовановић	35	Свилајенац	наставник	"
1367	Новица Пајовић	40	Дољане Подгорица	радник	"
1368	Милован Бујосевић	35	"	зидар	"
1369	Стојадин Златковић	60	Равна Дубрава	инвалид	"
1370	Билорад Петровић	17	лича	земљоделац	"
1371	Јован Борћ	44	Боснанска Крупа	машиниста	"
1372	Остоја Борћ	42	"	Жел. контр.	"
1373	Радослав Тоскић	30	Брус	Молер	"
1374	Алекса Вуковић	24	Зеница Босна	ложац маш.	"
1375	Драгољуб Башић	55	Допаш Трст.	пензионер	"
1376	Милутин Миленковић	18	Иваница	Прод. Новица	"
1377	Диворад Кнежевић	32	Краљево	служба, општински	"
1378	Стамеико Н. Јаковић	18	лича	пекар	"
1379	Радослав Новаковић	16	Краљево	шнајдер	"
1380	Василије Радвановић	35	Дозаница	Опанч. рад.	"
1381	Данило Војводић	57	Мазин Лика	тесач	"
1382	Никола Осмокравић	28	Змава Лика	Наредник	"
1383	Душан Маричић	25	"	радник	"
1384	Предислав Радовојевић	36	Мрчајевци	столар	"
1385	Диворад Ристић	34	Опљанићи	кафеџија	"
1386	Стојан Карапанџић	51	Јарчујак	пенз.	"
1387	Млађан Треликовић	42	Пријепље	Дунђерин	"
1388	Милутин Бидаковић	17	Пријепље	Бак	"
1389	Младен Савић	23	Краљево	радник	"
1390	Алекса Бокић	42	Десковац	Граничар	"
1391	Јован Јовановић	19	Дуприја	шегрт	"
1392	Дубодраг Јовановић	22	Стоници Куршумлија	радник	"
1393	Милан Марковић	75	Нова Верош	радник	"
1394	Здравко Самарџић	20	Омнџија	Трг. помоћ.	"
1395	Христифор Васовић	58	Отроци, Лички,	пенз.	"
1396	Петар Вукотић	44	Подгорица	Маш. Кап. I кл.	"
1397	Коста Драгољубовић	53	Бајевици, Студен.	Кафеџија	"
1398	Мишо	32	"	"	"
1399	Драгутин Јовановић	43	Мланча	земљорадник	"
1400	Јевто Јовановић	46	Београд	Обућар	"
1401	Бранислав Миловановић	22	Краљево	студ. медец.	"
1402	Нау Наумовић	58	Краљево	Трговац	"
1403	Симеун Грабар	47	Кудево, Русија	Типограф	"
1404	Миодраг Вукашиновић	41	Краљево	трговац	"
1405	Деспот Кнежевић	47	Сирча	чин. ос. друш.	"
1406	Момир Спасовић	38	Иваница	серберин	"
1407	Дубомир Михаиловић	54	Гатина О	Општ. мерач	"
1408	Војислав Миленковић	16	Дуприја	Бак	"
1409	Стево Таталовић	39	Дражиница Лика	келнер	"
1410	Михаило Маричић	57	Братево, Морав.	пенз.	"
1411	Марко Пауновић	42	Каменица	надз. Радова	"
1412	Спахо Пајовић	70	Подгорица	земљорадник	"
1413	Лазар Бројачевић	53	Трнава Рашка	служ. Општине	"
1415	Влајко Радановић	46	Избица Дежевски	Цимерман	"
1416	Стојан Газибарић	18	Сталаћ	Бак	"
1417	Драгутин Букара	34	Градац, Студен.	пекар	"
1418	Негослав Букара	24	"	"	"
1419	Бошко Дивковић	41	Милоше, Студен.	земљорад.	"
1420	Бурђе Тешић	29	Доповићи, Лички	кафеџија	"
1421	Драгољуб Јеремић	46	Рибница, Лички	ковач	"
1422	Милан Кузмајовић	30	Лича	ковач	"
1423	Станисав Милићевић	66	Пожаревац	земљорад.	"
1424	Александар Шћекић	21	Баране	свр. богосл.	"
1425	Бранислав Шћекић	19	Баране	Бак, гимназ.	"
1426	Мила Вилотијевић	29	Багрдан	домаћница	"
1427	Добрица Ристовић	28	Рибница	асоцијација	"
1428	Јиван Цветковић	31	Глојане, Ресав.	бравар	"
1429	Светислав Величковић	45	Капидије, Гасин.	ужар	"
1430	Будислав Илић	26	Цветовевац, Краг.	инвалид	"
1431	Светозар Ђичковић	34	Крагујевац	кафеџија	"
1432	Драгослав Јаковљевић	26	Шумарице, Лички	земљорадник	"
1433	Дубиша Јаковљевић	22	Краљево	"	"
1434	Гадисав Јаковљевић	19	Шумарице, Лички	"	"
1435	Илија Буковић	44	село Илино, Еитољ	пекар	"
1436	Веселин Петровић	42	Допатница, Лички	тишлер	"
1437	Стеван Годар	45	Марибор	зидар	"
1438	Душан Николић	56	Дубац, Драгачев.	земљорадник	"
1438	Никола Јовановић	56	Краљево	штампар	"
1439	Бранислав Пантовић	49	Градац Студенички	земљорад.	"

1440	Славко Јаншевић	49	Кованлук, Лички	земљорад.	Стран у лагеру
1441	Момчило Јаншевић	20	Кованлук Лички	"	"
1442	Стојан Спасић	46	Дубрава, Лужн.	казан.	"
1443	Радивоје Рудјанин	42	Ковачи, Лички	опанчар	"
1444	Милован Томовић	55	Дазад, Трнав.	кафеј.	"
1445	Миленко Кочовић	58	Грдица, Лички	кочијаш	"
1446	Јовица Сарић	50	Краљево	кафеџија	"
1447	Михаило Јаковљевић	30	Краљево	Арт. наредник	"
1448	Димитрије Бокковић	42	Краљево	Опанч. радник	"
1449	Арсеније Кочовић	36	Гошево, Сјенички	земљорадник	"
1450	Антоније Кочовић	40	"	кочијаш	"
1451	Андрија Кочовић	37	"	земљорадник	"
1452	Тихомир Перић	32	Јарчужак Лички	пекар	"
1453	Светозар Мирковић	38	Гор. Буковица	кафеџија	"
1454	Бранко Николић	33	Рочица, Уж. Пожега	келнер	"
1455	Аrsa Аксковић	52	Шекухар Андрејев.	Инвалид	"
1456	Влајко Гадић	67	Ваљево	кафеџија	"
1457	Радомир Богавца	36	Краљево	кафеџија	"
1458	Миодраг Луковић	32	Брдила, Лички	столар	"
1459	Драгољуб Раковић	39	Милочаји, Лички	пекар	"
1460	Никола Аридановић	41	Божица, Босињ.	зидар	"
1461	Александар Пешић	26	Трстеник	трго вац	"
1462	Душан Марковић	48	Будожева, Ужич.	келнер	"
1463	Петар Војић	59	Студеница	члан опш. упр.	"
1464	Александар Лазовић	60	Чакац Трнав.	земљорадник	"
1465	Станојко Лазовић	28	Лакац Трнав.	бојарија	"
1466	Влада Радовановић	41	Маглич, Лички	радник	"
1467	Јован Илић	48	Бресник, Студен.	опанчар	"
1468	Борисав Радашиновић	41	Краљево	"	"
1469	Чедомир Сеничић	43	Печеног Лички	Абаџија	"
1470	Букоман Сеничић	21	"	трг. помоћник	"
1471	Глигорије Богојевић	69	Тетово	Пензионер	"
1472	Василије Валорда	19	Мостар	матурант	"
1473	Илија Драгић	70	Босан. Петровац	пенз.	"
1474	Александар Јаталовић	20	Беловар	ученик	"
1475	Ђуро Маргетић	59	Бел. Средице, Бел.	земљорадник	"
1476	Др. Властимир Никодијевић	44	Азана Јасенички	лекар	"
1477	Крста Вујковић	38	Качузице Трнав.	шустер	"
1478	Радиша Чоловић	34	Бутица, Ужиче	опанчар	"
1479	Драгољуб Лукић	42	Дипљана, Келнер. пивар	"	"
1480	Драгић Ђ. Иванчевић	31	Мањевац, Службски	Арт. наредник	"
1481	Боривоје Стојановић	21	Вучи До, Скопски	Секц. писар	"
1482	Богдан Стојановић	19	Г. Дубеж, Алекс.	Бак	"
1483	Милорад Букомановић	43	Краљево	обућ. радник	"
1484	Светислав Петрашиновић	37	"	кројач	"
1485	Дивојин Симовић	42	Кованлук, Лички	земљорадник	"
1486	Миодраг Милутиновић	40	Краљево	шпедитер	"
1487	Крста Сарић	45	Страд. Н. Пазар	опанчар	"
1488	Добривоје Јаншевић	30	Кованлук	Шнајдер	"
1489	Димитрије Огњановић	53	Чалашево, Белеш.	Пензионер	"
1490	Душан Стојановић	39	Слоб. Сл. Пбжега	ковач	"
1491	Мијатовић Милић	62	Милаковац, Лички	пензионер	"
1492	Јеврем Михаиловић	46	Избица, Дежев.	земљорадник	"
1493	Момир Кузмановић	32	Лађевици, Лич.	пекар. радник	"
1494	Јанко Лукић	38	Царцане Космаски	кафеџија	"
1495	Миладин Анђелић	32	Гуча, Драгачев.	лекар	"
1496	Душан Шатијевић	32	Краљево,	фабрич. радник	"
1497	Милић Лазовић	46	Опланићи, Лички	радник	"
1498	Стеван Тодосијевић	28	Краљево	писар, општине	"
1499	Благоје Бујанац	44	Градац, Студен.	рентијер	"
1500	Војо Ивановић	45	Никшић	Пензионер	"
1501	Петар Перуткић	46	Крагујевац	бравар	"
1502	Мито Чејић	52	Бршац	кројач	"
1503	Душан Лазаревић	40	Краљево	Береберин	"
1504	Јордан Петровић	59	Прилеп	Дир. гим. у пенз.	"
1505	Миомир Петровић	23	Скопље	свр. правник	"
1506	Миодраг Петровић	18	Краљево	Бак	"
1507	Ђорђе Јанићијевић	18	Трашко Вилешки	Бак	"
1508	Слободан Јанићијевић	16	Скопље	Бак	"
1509	Никола Продановић	37	Гуве	фризер	"
1510	Илија Францовић	64	Чабољинка Шкопска	преузимач	"
1511	Душан Смиљанић	22	Приједор, Лубић.	вел. радник	"
1512	Радосав Филиповић	26	Краљево	радник	"
1513	Радиља Филиповић	18	Краљево	домаћица	"
1514	Траво Катић	42	Колонин Б. Петров	Војнички. Техн.	"

1515	Душан Дукић	42	Колонић Б.Петров.	шум.предув.	стрежан у лагеру
1516	Александар Чухић	41	Краљево	пекар	"
1517	Трифун Борчевић	18	Блакчани, Белешки	радник	"
1518	Јован Катић	27	Власотинце	кројач	"
1519	Бождар Катић	25	Власотинце	кројач	"
1520	Стојан Катић	17	Дуприја	бак	"
1521	Светомир Кнежевић	47	Сирча	трговац	"
1522	Драгољуб Стефановић	42	Студеница	адвокат	"
1523	Милан Дир	43	Златар, Хрватска	вес.капет.	"
1524	Васи Ђркаловић	46	Војнић, Хрватска	зидар	"
1525	Милош Живковић	30	Краљево	берберин	"
1526	Радојка Букара	53	Белење Рашка	домаћица,	убивенакод куће
1527	Владислав Маричић	54	Комад.Иваница	пенз.	стрежан у лагеру
1528	Младен Драгић	22	Пећ	крој.помоћ.	"
1529	Михаило Меденица	17	Вања лука	бак	"
1530	Никола Чедовић	49	Нови Пазар	обућ.радник	"
1531	Милан Шковерић	52	Јакац, Дежевски	прод.Новина	"
1532	Јован Ивановић	36	Блазнава, Орашачки	земљорадник	"
1533	Исаил Рудомаха	44	Русија	радник	"
1534	Душан Петровић	24	Краљево	ст.Умет.акад.	"
1535	Олга Петровић	20	Краљево	девојка	"
1536	Ангелина Петровић	55	Краљево	домаћица	"
1537	Никола Каменаровић	41	Русија	општ.Тумач	"
1538	Милоје Дерговић	44	Мусина Река	шпедитер	"
1539	Никола Јовановић	32	Катрга, Јубински,	муштер	"
1540	Александар Брадахић	40	Русија	трг.помоћ.	"
1541	Љубомир Игрутиновић	65	Спланини, Жички	трговац	"
1542	Милан Радојић	46	Ратаје, Обреновац	опаначар	"
1543	Светозар Марковић	36	Вјељина	Б.В.Т.Чин.	"
1544	Јован Поповић	18	Дос тар	шегрт	"
1545	Мирослав Савковић	21	Јагодина	трг.помоћ.	"
1546	Чедомир Вранић	15	Цветке, Жички	бак	"
1547	Јовица Јовановић	48	Краљево	б.кафеџија	"
1548	Ђуро Живковић	42	Пећ	земљорадник	"
1549	Дивота Пиговић	41	Краљево	пенабџија	"
1550	Петар Загорац	36	Отишић, Сив	кафеџија	"
1551	Јован Загорац	21	Отишић Сив	трг.помоћ.	"
1552	Васа Петровић	42	Рашка	дел.оп.Краљев.	"
1553	Младен Радић	25	Мостар	востар, наред.	"
1554	Миодраг Алексић	23	Краљево	воскар	"
1555	Фрањо Свбић	36	Горица, Италија	столар	"
1556	Александар Чавловић	46	Рашилов, Крушев.	каменорез.	"
1557	Стојан Стојановић	27	Брање	фризер	"
1558	Светислав Ђебић	41	Гурџа, Драгачев.	В.Чин. III. кл.	"
1559	Сима Томић	44	Краљево	трговац	"
1560	Стојан Миленковић	52	Велика Дренова	чувар.општ.пар.	"
1561	Милутин Мандић	47	Краљево	рачунопол.оп.Рр.	"
1562	Милив је Вуловић	46	Краљево	сакација	"
1563	Алексије Ђирица	45	Бресник	земљорадник	"
1564	Благоје Јовановић	29	Улше, Студен.	швајцар	"
1565	Милоје Митровић	32	Цветке, Жич и	трговац	"
1566	Срећко Чеперковић	28	Ново село, Трст.	трговац	"
1567	Светислав Усиљанић	48	Савино, Студенич.	земљорадник	"
1568	Милош Тодоровић	22	Краљево	столар	"
1569	Милош Тодоровић	17	Краљево	алатн.	"
1570	Николије Вујанац	53	Зарево, Студен.	опанчар	"
1571	Бранко Живковић	16	Краљево	музикант	"
1572	Боривоје Урошевић	44	Медвеђа, Трстен.	пекар	"
1573	Дејан Ајанал	39	Сомбор	пенабу.	"
1574	Слободан Ђамиловић	29	Вучитрн	радник	"
1575	Тодор Тијосављевић	75	Рашка	земљорадник	"
1576	Константин Златић	43	Дубоч.Студенички	молер	"
1577	Благоје Куведаловић	33	Мочиоци, Аришки	бравар	"
1578	Радоје Куведаловић	27		писар	"
1579	Сретен Радосављевић	49	Краљево	касапин	"
1580	Илија Радовановић	46	Г.Топлица, Голубар	кафеџија	"
1581	Драгољуб Ранковић	35	Поповић, Космај.	радник	"
1582	Војислав Ранитовић	45	Горачић, Сјенич.	пекар	"
1583	Светислав Милосављевић	45	Спланини, Студен.	служитељ	"
1584	Душан Нишавић	37	Краљево	воскар	"
1585	Милан Нишавић	32	Краљево	бравар	"
1586	Петар Стричевић	58	Србобран	грађевинар	"
1587	Петар Станић	42	Краљево	чиновн.	"
1588	Радојко Вуковић	71	Краљево	трговац	"
1589	Милосава Илић	30	Чукојевац	домаћица	"
1590	Никола Ивановић	19	Бранка Раличев.2	радник	"
1591	Иван Раковић	25	Краљево	трговац	"

1592	Бранислав Раковић	21	Краљево	трговац	стрелян у лагеру
1593	Душан Стефановић	62	Крагујевац	пензионер	" "
1594	Драгољуб Петровић	38	Третсеник	трг. пословођа	" "
1595	Бождар Пејчиновић	28	Краљево J. Богд.	65 механ.	" "
1596	Мићун Петровић	22	Краљево	студент права	" "
1597	Радомир Петровић	20	Београд	матурант, бог.	" "
1598	Велибор Петровић	18	Божковици	уч. VII г.	" "
1599	Константин Кондадиновић	45	Шабац	суд. ср. суда	" "
1600	Ђорђе Ивановић	35	Београд	"	"
1601	Василије Варловац	54	Дажинић	глав. арх.	" "
1602	Михаило Трипковић	39	Пријепоље	инт. прот.	" "
1603	Љубодраг Ђиколић	32	Београд	канц. чин.	" "
1604	Коста Н. Костић	28	Дипљани	суд. пр. ср.	" "
1605	Љубомир Д. Пешић	28	Ниш	"	"
1606	Душан Марјонић	20	Барварин	зв.	" "
1607	Александар Брделјан	25	Непознато	"	" "
1608	Драгољуб Димитријевић	53	Краљево	лимар	" "
1609	Војислав Димитријевић	22	Краљево	лимар	" "
1610	Миодраг Димитријевић	18	Краљево	лимар	" "
1611	Боривоје Димитријевић	16	Краљево	бак	" "
1612	Светислав Пауновић	35	Крушевница	асоција	" "
1613	Добровоје Петровић	20	Третсеник	бак	" "
1614	Љивко Стојановић	56	Приштина	пенз.	" "
1615	Добровоје Јовић	21	Графна, Брањски	студент	" "
1616	Радош Пешић	34	Годачица	земљорад.	" "
1617	Милош Б. Шковић	31	Бранеша	"	" "
1618	Станоје Петричковић	49	Бранеша	"	" "
1619	Драго Ђорђевић	45	"	фабр. радн.	од непов. лица
1620	Тодор Петровић	30	"	"	стрелян у лагеру
1621	Гаšo Сикимић	36	Билџице	"	" "
1622	Риста Сикимић	24	"	"	" "
1623	Милић Дешевић	35	Самаила	земљорад.	" "
1624	Војислав Дешевић	38	"	"	" "
1625	Младомир Дешевић	30	"	"	" "
1626	Михаило Мирковић	42	"	"	" "
1627	Винка уд. Мирковић	55	"	"	" "
1628	Љивко Плавшић	58	"	"	" "
1629	Милојко Антушевић	61	"	"	" "
1630	Милинко Поповић	55	"	"	" "
1631	Раденко Јанковић	-	Цветке	земљорад.	учест. у партиз. стреле- бан од Нем. власти.-
1632	Радомир Марковић	-	"	"	" "
1633	Милорад Карапанчић	33	Јарчужак	5 "	стрелян од Немаца к код куће
1634	Милорад Рајовић	36	"	железн.	" "
1635	Љубиша Тошковић	36	"	земљорад.	" од Нем. гранате
1636	Владимир Давић	60	"	"	" од " војске
1637	Радоје Чигровић	52	"	"	" "
1638	Драгутин Станић	50	"	"	" "
1639	Ђурђе Миленковић	55	"	"	" "
1640	Душан Станић	40	"	5 "	" "
1641	Владимир Чигровић	58	"	"	" "
1642	Љуко Филиповић	60	"	"	" "
1643	Љивко Бодановић	64	"	"	" "
1645	Јован Тешић	70	"	"	" "
1646	Јован Јанковић	70	"	"	" "
1647	Добровоје Тодоровић	35	Грдица	"	" "
1648	Радојко Филиповић	70	"	"	" "
1649	Андрија Кочевић	35	"	"	" "
1650	Арсеније Кочевић	40	"	"	" "
1651	Димитрије Радомировић	40	"	"	" "
1652	Букојина Јоксимовић	55	Адрани	Кафеџија	Стрелян у лагеру
1653	Миодраг Миловеновић	20	"	Земљорад.	Стрелян од Нем. војск.
1654	Милојко Букомановић	42	"	"	" "
1655	Видосав Здравковић	52	"	"	Убијен од стране парти- зан.
1656	Љиворад Милосављевић	25	"	"	Стрелян у лагеру у гузицу.
1657	Душан Карапанчић	30	Јарчужак	"	стреле од Немач. војск.
1658	Радоје Милосављевић	22	"	"	" "
1659	Станоје Бранковић	32	Адрани	"	" "
1660	Обрад Павловић	44	Јерчужак	"	" "
1661	Радош Рајовић	24	"	"	" "
1662	Миломир Ђиљковић	19	"	"	" "
1663	Стојан Поповић	30	Адрани	"	" "
1664	Љилош Пантелић	41	Прогрелица	"	" "
1665	Ратко Гакић	27	5 Конарево	"	" "
1667	Ђуро Станковић	30	Конарево	"	" "
1668	Милисав Матовић	40	Конарево	земљ.	" "
1669	Велисав Јеронијевић	40	Чибуковац	"	" "

1670	Драгутин	Јеронијевић	30	Чибуковац	земљорад.	стрељан од Немач. в
1671	Драгомир	Џирић	30	"	"	"
1672	Ђорђе	Џирић	28	"	"	"
1673	Гатко	Паћевић	30	"	"	"
1674	Радомир	Јовановић	19	"	"	"
1675	Миленко	Марјановић	20	"	"	"
1676	Радос	Јовановић	21	"	"	у борби против парт.
1677	Обрен	Николић	64	"	"	Убили га Нем. у кући
1678	Олга	Николић	30	"	"	"
1679	Милија	Брисасљевић	29	"	"	"
1680	Борисав	Миладиновић	78	"	"	" од гранате Нем
1681	Танасије	Перишић	65	Конарево	"	га Немци
1682	Владимир	Перишић	65	"	"	"
1683	Чедомир	Пајић	41	"	"	"
1684	Јован	Коринацац	65	Чибуковац	"	"
1685	Ангелина	Шерпић	32	Конарево	"	"
1686	Тирјосав	Бачалац	30	"	"	у борби са комун.
1687	Богосав	Рацчевић	65	Прогорелица	Пенз.	убили га Нем. у кући
1688	Милосав	Златић	70	"	земљорадник	"
1689	Никић	Бујковић	70	"	"	"
1690	Јован	Бујковић	50	"	"	"
1691	Љубисав	Чешовић	55	"	"	"
1692	Гатко	Станковић	25	"	"	пог. у борби са ком.
1693	Башко	Филиповић	30	"	"	убили га Нем. у кући
1694	Јелсије	Јевтовић	55	"	"	"
1695	Мирко	Велимировић	18	"	"	"
1696	Радован	Пајовић	35	"	"	"
1697	Светомир	Кнежевић	45	"	"	пог. у борби са ком.
1698	Радила	Ивановић	13	"	"	"
1699	Ђовика	Томић	60	Конарево	"	" од авион. бомбе
1700	Милош	Ивановић	18	"	"	у борби са комун. пр.
1701	Милорад	Милорадовић	16	"	"	од авион. бомбе
1702	Владимир	Ђоџацац	32	"	бравар	стрељан у лагеру
1703	Лазар	Лазовић	36	"	"	"
1704	Саво	Ивановић	17	"	"	"
1705	Мирко	Ивановић	16	"	"	"
1706	Љушан	Букумира	32	"	земљорад.	"
1707	Милош	Новаковић	30	"	"	"
1708	Миломир	Ђоровићанин	19	"	земљорад.	"
1709	Милојко	Ђоровићанин	21	"	"	"
1710	Јован	Ђоспавић	65	Чибуковац	"	пог. код куће од Нем.
1711	Милутин	Рајић	40	"	"	стрељан у лагеру
1712	Миодраг	Ђркушанин	30	"	мајстор	"
1713	Милан	Ђркушанин	19	"	"	"
1714	Љивко	Љешковић	35	"	"	"
1715	Љивко Јин	Симоновић	41	Кованлук	земљорад.	"
1716	Младен	Ђачић	34	"	писар 32 Баз.	"
1717	Мирко	Ђукадиновић	29	"	желез. радник	"
1718	Ђобривоје	Јаншевић	27	"	земљорад.	"
1719	Славко	Јаншевић	46	"	"	"
1720	Мочило	Јаншевић	19	"	"	"
1721	Миодраг	Ђорђевић	19	"	"	"
1722	Драгослав	Лазаревић	20	"	"	"
1723	Михаило	Марковић	35	"	"	"
1724	Љивко	Крушевац	72	Ковачи	"	пог. код своје куће
1725	Јован	Рудњанин	43	"	"	"
1726	Љушан	Ђоповић	28	"	"	" у Вели Марков.
1727	Ђорика	Ђорђевић	78	"	"	" код своје куће
1728	Милица	Ђорђевић	47	"	"	"
1729	Наталија	Њикић	57	"	"	"
1730	Станимирка	Миленковић	58	"	"	"
1731	Стоша	Миленковић	42	"	"	"
1732	Витомир	Николајевић	61	Рибница	баштован	"
1733	Драгутин	Стојановић	58	"	земљорадник	"
1734	Ђела	Стојановић	63	"	"	"
1735	Ђихомир	Ђодоровић	59	"	"	"
1736	Владимир	Николић	63	"	"	"
1737	Риста	Перишић	72	"	"	"
1738	Михаило	Мандић	58	"	"	"
1739	Чедомир	Њиновић	50	"	"	"
1740	Милан	Мијаиловић	24	"	музикант	"
1741	Б. жидар	Мијаиловић	22	"	"	"
1742	Умиљка	Анђелковић	36	"	земљорад.	"
1743	Милорад	Милашиновић	32	"	"	"
1744	Ђура	Милановић	59	"	"	"
1745	Ђимитрије	Ђопчић	20	"	желез.	"
1746	Миле	Пртевак	31	"	земљорадник	"
1747	Милена	Банковић	3	"	дете	"

Број	Име	Презиме	Датум	Место	Занимање	Напомена
1748	Милева	Јовановић	48	Рибница	земљорадник	пог. код куће свој
1749	Љубомир	Кочовић	27	"	фабр. радн.	" у лагеру
1750	Радослав	Бувак	26	"	"	"
1751	Миломир	Божовић	22	"	"	"
1752	Војислав	Миленковић	35	"	"	"
1753	Милорад	Карличић	41	"	"	"
1754	Радаслав	Школић	19	"	"	"
1755	Прокопије	Љуровић	43	"	"	"
1756	Милован	Радовановић	34	"	"	"
1757	Драгољуб	Јеремић	49	"	"	"
1758	Слободан	Наштић	19	"	"	"
1759	Антоније	Букадиновић	62	"	Пензионер	"
1760	Драгољуб	Ључић	43	"	пиљар	"
1761	Богољуб	Ључић	-	"	"	"
1762	Добривоје	Цветковић	-	"	фотограф	"
1763	Душан	Гајовић	-	"	Трговац	"
1764	Милић	Јазовић	-	"	радник	"
1765	Андрија	Пајовић	-	"	неваж.	"
1766	Крсман	Димитријевић	-	"	желез.	"
1767	Добривоје	Ранковић	-	"	фабр. радник	"
1768	Никола	Јевтовић	-	"	шурчија	"
1769	Радоје	Шнепановић	-	"	фабр. радник	"
1770	Драгослав	Благојевић	-	"	акт. наред.	"
1771	Милан	Половић	-	"	фаб. радник	"
1772	Јосиф	Бишевац	-	"	"	"
1773	Радомир	Раичић	-	"	"	Блокадом у Забоду
1774	Миодраг	Ђорђевић	-	6	"	"
1775	Витомир	Бекић	-	"	Прегледач	Погинуо код куће
1776	Радивоје	Рудананин	-	"	Опанчар	Стрелан у лагеру
1777	Радосав	Вучић	-	"	"	"
1778	Стојан	Спасић	-	"	Каваница	"
1779	Михаило	Владисављевић	-	"	Вој. Чинovníк	"
1780	Момир	Радовић	-	"	Асација	"
1781	Драгомир	Тешић	-	"	Желез.	"
1782	Тома	Игњатовић	-	"	Акт. Наред.	"
1783	Драгић	Иванчевић	-	"	"	"
1784	Самуел	Колбен	-	"	Музикант	Убиен на мосту
1785	Петар	Јовановић	-	"	"	Стрелан у лагеру
1786	Нихифор	Стојков	-	"	Фаб. Радн.	"
1787	Ђорђе	Маринковић	-	"	"	"
1788	Едвард	Зидмар	-	"	"	"
1789	Јосиф	Новак	-	"	"	"
1790	Антон	Варешки	-	"	"	"
1791	Петар	Радосављевић	-	"	"	"
1792	Чедомир	Димитријевић	-	"	"	"
1793	Бранислав	Митављанин	-	"	"	"
1794	Милутин	Ичевић	-	"	Музикант	Стрелан у Матаруга
1795	Аско	АКсовић	-	"	Акт. Наред.	Стрелан код св. ку
1796	Станисав	Милићевић	-	"	Пензионер	"
1797	Јован	Ивановић	-	"	Земљод.	Стрелан у лагеру
1798	Чедомир	Јеросимић	-	"	"	"
1799	Љуби	Ко Радековић	22	Лађеџици	фабр. радн.	"
1800	Радењко	Јанић	35	"	земљорад. пог.	у броби са ком.
1801	Предраг	Ђорковић	22	"	"	"
1802	Милорад	Ђарковић	21	Жича	механичар	стрелан у лагеру
1803	Јеврем	Пауновић	40	Брезна, Жички	жел. радник	"
1804	Душан	Гајовић	30	Жича	Трговац	"
1805	Богосав	Радисављевић	38	Кованлук, Жички	земљорад. пог.	као четник
1806	Душан	Грујић	27	Готовац	"	"
1807	Љивко	Мирковић	30	Крушевица	"	"
1808	Ружица	Кумановић	40	Чачак	учитељица	стр. од Немач. власти
1809	Димка	Адамовић	40	по сазнању супр.	у Илоку	"
1810	Максим	Ђарковић	75	Крушевица	земљорадник	"
1811	Владислав	Ђарковић	55	"	"	пог. код. своје куће
1812	Љубиша	Симовић	30	"	"	"
1813	Радомир	Ј. Пауновић	80	"	"	"
1814	Руџа	Љуцулић	65	"	"	"
1815	Кристина	Љуцулић	30	"	"	"
1816	Антоније	Пауновић	65	"	"	"
1817	Светомир	Маричић	55	"	"	"
1818	Мирослав	Николић	26	"	"	"
1819	Милосав	Павловић	30	"	акт. коњ. наред.	пог. од партизанске
1820	Милосав	Ђуровић	40	Рибница	земљорад.	пог. од гранате
1821	Радојко	Ђерзић	26	Опланићи	фабр. радн.	пог. као партиз. вој.
1822	Драгољуб	Василевић	19	Сирча	шнајдер	"
					Бак	"

Prilog 108/133

1808

1808

1808

1808

1823	Мирослав	Николић	20	Сирча	лимар	пог. као комуниста
1824	Миладин	Миленић	60	Мрсаћ	земљорад.	пог. од авион. бомбе
1825	Крсман	Павловић	30	"	"	" у борби са комун.
1826	Урош	Тарлаковић	20	"	"	" од авион. бомбе
1827	Михаило	Јовичић	26	"	"	" у борби са комун.
1828	Радојко	Стојановић	70	"	"	пог. од Немач. војске
1829	Исакије	Антонијевић	28	"	"	од гранате зап. магаци
1830	Антоније	Антонијевић	60	"	"	"
1831	Светозар	Миловановић	60	"	"	пог. од стране Немач. во
1832	Милутин	Јовановић	28	"	"	"
1833	Милинко	Милошевић	29	"	"	"
1834	Аница	Михаиловић	50	"	"	"
1835	Милунка	Јовичић	45	"	"	" ав. бомбе
1836	Добривоје	Јовановић	35	"	"	" Немч. војс
1837	Станко	Павловић	41	Заклопача	"	"
1838	Сибин	Милутиновић	39	"	"	"
1839	Тоцић	адојица	75	Врба	"	"
1840	Добрица	Милановић	30	Заклопача	"	"
1841	Александар	Радовановић	26	Враба	"	" од српске војске
1842	Драгослав	Радовановић	30	"	"	"
1843	Драгослав	Салевић	23	Врдила	пр. намешт.	" комуниста
1844	Дражо Љ.	Ковинић	16	"	шефрт Д. Ф. А.	стрељан у лагеру
1845	Михаило	Гвозденовић	33	Рођевићи	Опанчар	"
1846	Војко	Нешковић	34	Негбине	"	"
1847	Рајица	Тодоровић	63	Врдила	земљорад.	"
1848	Јулка Р.	Тодоровић	61	"	"	"
1849	Михаило	Гајковић	64	Драгчићи	"	" од комуниста
1850	Милојко	Сретенковић	21	Врдила	"	четника као раат
1851	Живорад	Јаћовић	23	"	"	удавио се у Морави
1852	Радивоје	Никодиновић	28	Пекчаница	"	"
1853	Дубинко	Сретенковић	31	Врдила	"	"
1854	Тихомир	Марковић	40	"	"	"
1855	Андрја	Кандрашов	50	Руски емигран	"	" од Немач. војске
1856	Петронђе	Нешковић	65	Драгчићи	"	"
1857	Бранко	Грујовић	40	"	"	"
1858	Милорад	Милутиновић	32	"	"	"
1859	Момчило	Луковић	23	"	"	стрељан као парт. од Не
1860	Миљко	Луковић	31	"	"	"
1861	Драгиша	Гаврилковић	22	"	Бак. пољ. школе	"
1862	Милан	Дукић	31	"	земљорад.	"
1863	Радослав	Гаврилковић	20	"	"	"
1864	Димитрије	Марјановић	32	"	"	"
1865	Војимир	Миљковић	20	"	"	"
1866	Драган Т.	Пајић	21	Врдила	"	"
1867	Радован	Бенаћ	60	"	"	пог. од Немачке војске
1868	Душан	Дукић	20	Драгчићи	"	пог. од унука сврга
1869	Момир	Лекић	-	БогUTOвац	"	пог. од Немач. војске
1870	Урош	Баџанац	-	"	"	"
1871	Душан	Бачаревић	-	"	"	"
1872	Илија	Јанковић	40	Остроци, Грачац	"	"
1873	Стаједин	Недељковић	26	Подунавци	"	"
1874	Милија	Пауновић	38	Матаруге	"	"
1875	Тијосав	Пановић	39	"	"	"
1876	Бучанин	Богољуб	27	"	"	"
1877	Душан	Бркушанин	26	"	"	" партизана
1878	Милосав	Грујичић	40	Милочаје	"	" од Немаца као пар
1879	Мирослав	Милосављевић	19	"	"	"
1880	Властимир	Недељковић	20	"	"	" од српске војске
1881	Слободан	Бочићевић	22	"	"	" од комуниста
1882	Вождар	Водоплаз	40	"	"	" Немачке војске
1883	Милорад	Сретовић	17	"	"	" од комуниста
1884	Радосав	Језтовић	48	Метикоши	"	" Немачке војске
1885	Тихомир	Буџићевић-Лук.	28	"	"	"
1886	Косовац	адован	20	Драгосињци	"	"
1887	Продан	Русетић	60	Печеноге	"	"
1888	Белимир	Јаковљевић	52	"	"	"
1889	Новица	Дамњановић	55	"	"	"
1890	Радоје	Буџићевић	47	"	"	"
1891	Милорад	Буџићевић	56	"	"	"
1892	Мил. рад	Милосављевић	46	"	"	"
1893	Милосав	Милосављевић	47	"	"	"
1894	Ивадин	Милосављевић	50	"	деловођа	"
1895	Радисав	Дебељак	70	"	земљорад.	"
1896	Радоје	Дебељак	72	"	"	"

Година	Име	Број	Место	Занимање	Напомена
1897	Милан Милићевић	65	Печеноге	земљорадник	пог. од Немач. војс
1898	Миодраг Грабавец	39	"	"	"
1899	Радован Грабавец	32	"	"	"
1900	Адам Мијаиловић	16	"	"	"
1901	Радисав Мијаиловић	60	"	"	"
1902	Аксентије Мијаиловић	65	"	"	"
1903	Светозар Мијаиловић	55	"	"	"
1904	Александар Мијаиловић	52	"	"	"
1905	Белика Мијаиловић	80	"	"	"
1906	Милутин Луковић	16	"	"	"
1907	Милорад Петровић	55	"	"	"
1908	Милоје Ивањковић	70	"	"	"
1909	Наста Ивановић	75	"	"	"
1910	Јелица Букадиновић	25	Вараждин	"	" од четника ДМ
1911	Милосав Лебељак	22	Печеноге	бравар	стрелян у лагеру
1912	Славо Танасковић	30	Милковац	снајпер	"
1913	Радомир Басковић	32	"	бравар	"
1914	Стеван Давидовић	28	"	жел. слаб.	"
1915	Миодраг Давидовић	20	"	фабр. радник	"
1916	Драгољуб Пантовић	30	"	земљорад.	" од четника Д.М
1917	Миливоје С. Гувић	27	Битковац	бравар	" у лагеру
1918	Радосав Томић	20	"	рад. Д.Ф.А.	"
1919	Миливоје Миљковић	26	"	поткивач	"
1920	Будимир Раденковић	37	Мељаница	Жан. Подн.	стрелян у лагеру
1921	Љубиша Арсовић	36	"	Земљорадник	"
1922	Марјан Милетић	60	"	"	"
1923	Милорад Славковић	15	Кањеница	"	"
1924	Џушан В. Тодоровић	28	Роњевићи	"	Погинуо као чет. у
1925	Ђорђе Ковачевић	32	Пекчаница	Кафеџија	стрелян по партиз. п
1926	Радиојоје Ракић	18	"	Земљорад.	"
1927	Милосав М. Виријевић	37	Чукујевац	"	Пог. од ст. парти
1928	Милош Радаковић	25	Брса	"	Пог. у рату као чет. с
1929	Добросав В. Шибалић	22	Фредоли	"	Пог. од партиз. ако
1930	В. Вождар Васевић	42	ВИТАНОВАЦ	Бакар. трг.	Пог. од Нем. каз. Ек
1931	Бошко Јовановић	76	"	"	"
1932	Тихомир Јовановић	37	"	"	"
1933	Илија Колаковић	60	"	Кафеџија	"
1934	Миладин Никторијевић	40	"	Учитељ	"
1935	Стевановић Милосав	63	"	Земљорадник	"
1936	Драгољуб Стевановић	61	"	"	"
1937	Драгић Живановић	42	"	"	"
1938	Младен Вукосављевић	75	"	"	"
1939	Тома Бучковић	58	"	"	"
1940	Војислав Обрадовић	45	"	"	"
1941	Властимир Стевановић	39	"	"	"
1942	Владимир Стевановић	30	"	Пружни рад.	"
1943	Драгољуб Живановић	30	"	Желез. коч.	"
1944	Драгиша Вујичић	30	"	Фабр. Радн.	"
1945	Светислав Радојевић	30	"	"	"
1946	Вождар Томовић	18	"	"	"
1947	Драгослав Васевић	18	"	"	"
1948	Џушан Каровић	27	"	"	"
1949	Добрица Обрадовић	60	"	Земљорад.	"
1950	Милентије Масић	50	"	"	"
1951	Милутин Милогеновић	60	"	"	"
1952	Драгољуб Јовановић	50	"	"	"
1953	Драгољуб Миливојевић	40	"	"	"
1954	Радомир Јелић	30	"	Држав. Путар	"
1955	Вождар Терзић	29	"	Фаб. Радн.	"
1956	Радомир Тодоровић	45	"	Жел. Коч.	"
1957	Живко Маринковић	47	МИЛАНЧИМ	Земљорад.	"
1958	Живадин Качаревић	42	"	"	"
1959	Љубиша Терзић	32	"	"	"
1960	Тихомир Вукомановић	41	ВИТАНОВАЦ	"	"
1961	Крстивоје Милошевић	35	"	"	"
1962	Белимир Лунић	32	"	"	"
1963	Љубица Миљковић	35	"	"	"
1964	Славољуб Миљковић	14	"	"	"
1965	Тодор Јокановић	82	"	"	"
1966	Милостива Милогеновић	20	"	"	"
1967	Ђорђе Јокановић	19	"	"	"
1968	Давар Јојановић	42	"	"	"
1969	Тодор П. Јокановић	38	"	"	"
1970	Радован Јокановић	27	"	"	"
1971	Пантелија Милосављевић	38	"	"	" од партизаца

Prilog № 107/135

186/186

Списак је састављен на основу добивених спискова од општинских
управа среза жичког.

Бр. 5133
28. маја 1942. г.
Краљево

Срески начелник
Dr. Vasilić

Списак лица са територије среза жичког која су из-
гинула за време комунистичких нереда, састављен по на-
ређењу Окружног начелства Округа краљевачког бр.
4353 - од 24. марта 1942. године (Инв.бр. 89 НКМ)*

* Настао на основу наредбе Окружног начелства и у његовој прове-
нијенцији 28. маја 1942. године; списак страдалих Жичког среза обје-
динио је спискове стрељаних у лагеру од 15. - 20. октобра 1941. доста-
вљене из фабрика, предузећа, установа у Краљеву током априла
1942. (Државне фабрике авиона, Железничке радионице, станице,
Ложионице, 14. секције за одржавање пруге, Техничког одељка,
Шумске управе, Шумског предузећа - Рижа, Пореске управе, Финан-
сијске контроле, ПТТ, Окружног суда, Црквеног суда, Среског на-
челства, Државног тужилаштва, жандармеријске и ватрогасне чете,
Школа - Средње пољопривредне и Народне основне). Поред наведе-
них извора, списак садржи и податке о грађанима Краљева такође
стрељаним у лагеру, али и мањи број особа изгинулих на други начин
(255 лица). Анализом овог обједињујућег, или глобалног списка ко-
ји наводи укупно 1971 особу изгинулу у време октобарских догађаја,
елиминисањем грешака у навођењу, утврђен је број од 1710 људи
стрељаних у лагеру.

Списак 118

лица сапреваших од Немачке војне силе у 7- Краљевске
парохије.

Ред. бр.	Име и презиме	Датум служења лиц, мес, год	Редни бр. војне мањ. укр. мањ.	Место рођења	Занимање
1.	Сима Курчановић	16. 8. 1941	25.	Београд	бравар мек. радиотелеграф
2.	Ђован Ђевић	" " "	27.	Краљево	"
3.	Александар Јокић	" " "	28.	Крениво	електричар
4.	Брајо Браганић	" " "	29.	"	шисар
5.	Петар Рабић	" " "	30.	Петровград	сидлар
6.	Ђован Ђорђевић	" " "	31.	Косово	бравар
7.	Симеун Курманов	" " "	32.	Милев Шин	"
8.	Блатоје Миленковић	" " "	33.	Ђурин	сидлар
9.	Сава Керић	" " "	34.	Лоске	бравар
10.	Стеван Ристић	" " "	35.	Миливојево	бравар
11.	Ђурађић Симоновић	" " "	36.	Сарајево	лимар
12.	Мисла Станковић	7. 8.	37.	"	"

Списак

Члановима и службеници средњег начелства у Краљеву, који су од стране Немачке оружане силе одведени у логор и по
свајану стрељани.

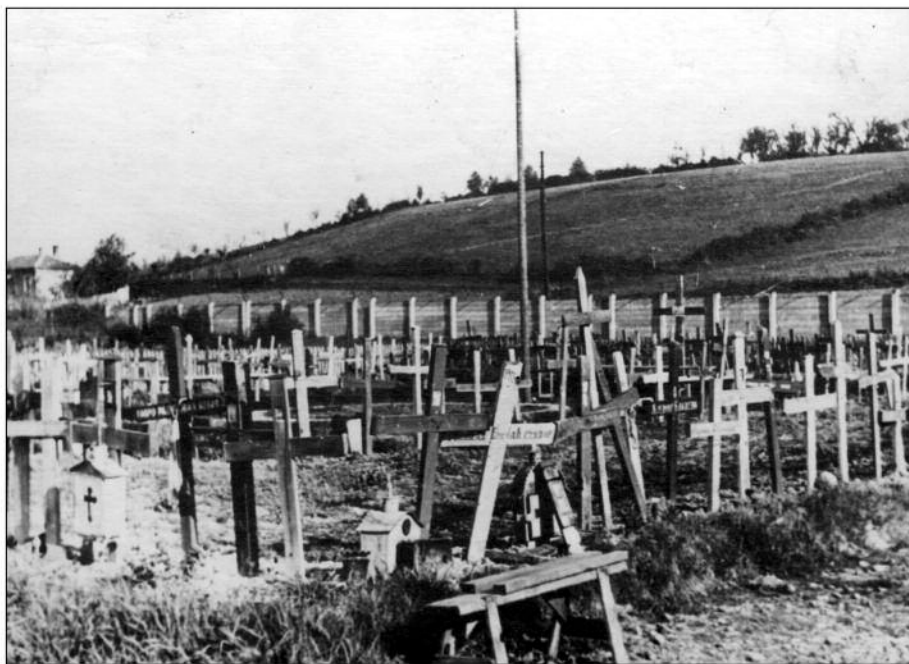
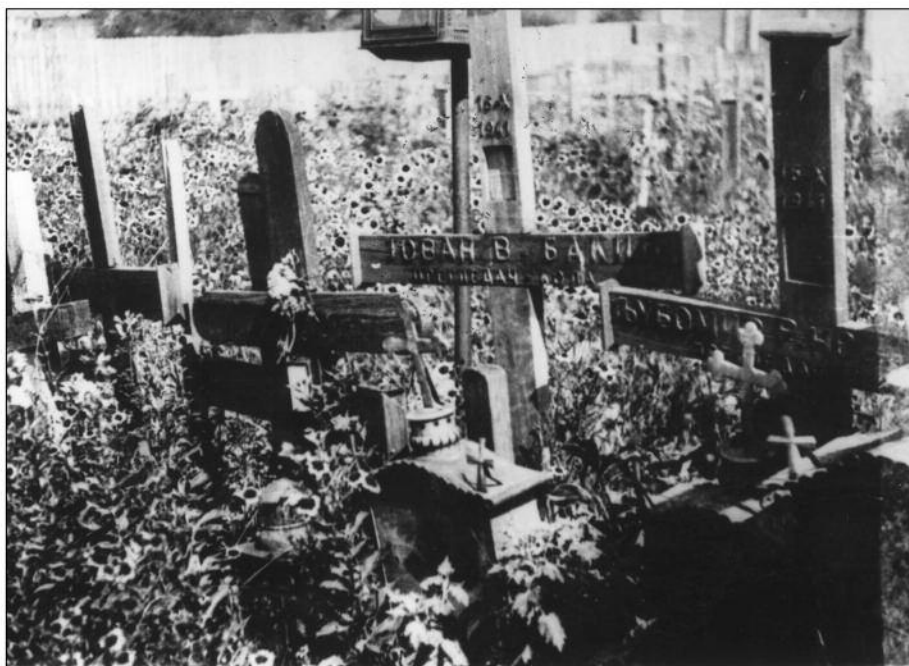
Ред. бр.	Презиме и име	Звање	год. старости	место рођења	шта се са пом. лицем догодило	Примедба
1	Димитријевић Драгомир	Помоћ. секретар	40	Алексинач	према добиј. уверењу Немачке команде-стрељан	
2	Милоновић Ђинојин	Управ. канц. чин.	48	Краљево	према добиј. уверењу Немачке команде-стрељан	
3	Белованић Божидар	Ветеринар. резерв.	37	Хрватска	према добиј. уверењу Немачке команде-стрељан	
4	Пецовић Благоје	Позопривр. чинов.	32	Јуж. Србија	према добиј. уверењу немачке команде-стрељан	
5	Дужић Радоав	Службена-днев.	42	Годинаца	према добиј. уверењу Немачке команде-стрељан	

К. бр. 5133/42 г.
18 априла 1942 год.
Краљево.

Извес.
Ремсер,
[Својеручни потпис]

Оверава:
Средњи Начелник
[Својеручни потпис]

Спискови стрељаних житеља краљевске парохије
и особља средњег начелства у Краљеву

Изглед гробља стрељаних до првог преуређења

Помен и полагање венаца први пут су истовремено обављени
одмах по ослобођењу града, 1944.
Помен стрљанима, 1946.

Формирање колона на централном градском тргу
пред полазак на гробље стрељаних

Спомен обележје у „дугачкој” гробници
Спомен обележје у „четвртастој” гробници

Простор између гробља и Грдичког брда
пре изградње амфитеатра и сцене
Изглед гробнице са мермерним облицама по ободу након преуређења 1971.

СПИСАК АУТОРА

Благомир Бишевац,
архивски саветник – историчар, Историјски архив Краљево

Станиша Бркић,
кустос – историчар, Спомен парк, Крагујевац

мр Владан Виријевић,
асистент на одсеку за историју Филозофског факултета
у Косовској Митровици

др Венцеслав Глишић,
научни саветник, Београд

Горан Давидовић,
архивист – историчар, Историјски архив Чачак

др Љубодраг Димић,
професор на предмету Историја Југославије,
Филозофски факултет Београд

Драган Драшковић,
музејски саветник – историчар, Народни музеј Краљево

мр Небојша Ђокић,
стручни сарадник, Културно истраживачки центар Београд

Силвија Крејаковић,
кустос – историчар, Народни музеј Краљево

др Коста Николић,
научни сарадник Института за савремену историју Београд

мр Љубодраг П. Ристић,
истраживач – сарадник, Балканолошки институт САНУ, Београд

Радомир Ристић,
архивски саветник – историчар, Историјски архив Краљево

Милош Тимотијевић,
кустос – историчар, Народни музеј Чачак

Радојица С. Ђирић,
виши архивиста – историчар, Историјски архив Краљево

КРАЉЕВО ОКТОБРА 1941

Издавачи
НАРОДНИ МУЗЕЈ КРАЉЕВО
ИСТОРИЈСКИ АРХИВ КРАЉЕВО

За издаваче
ДРАГАН ДРАШКОВИЋ
РАДОМИР РИСТИЋ

Лектура и коректура
ЕМИЛИЈА МИЛОВАНОВИЋ

Превод на енглески
НАТАША ПАВЛОВИЋ

Графичка опрема
АТЕЉЕ РА ПЕШИЋ

Слог и прелом
ЈОВАН АНТОНИЋ

Штампа
ИНТЕРКЛИМА
Врњачка Бања

Тираж
500

ЦИП каталогизација у публикацији